

અ પ જી

જેમણે સતત માર્ગદર્શક થઈને મહારી સંસાર
યાત્રાનો વિકટ માર્ગ સરળ કરી આપ્યો છે, તે
જીવન નેતા ડૉ. મુગન્ત ને તથા મહારાં વહાલાં
સંતાનો—પ્રેમલીલા, સરલા, રમેશ, અશોક, ઇન્દિરા
અને સિદ્ધાર્થ જેમણે મહારા જીવનમાં અદ્ભુત
આનંદ રેડ્યો છે તેમને આ જીવન સંભારણી
અર્પણ કરું છું.

શારદા

આમુખ

એમણીસમી સદીના અતિમ ભાગની-એટલે વિકાસીઅન -
 યુગની શાન્તિ- ને રાણીજીના રાજ્યથી સ્થિર થઇ અને મુખીઆ
 ૨૫૦ 'એ મન્તવ્ય ૥ સમયથી મોડીને વીમમી સદીના "મન્દિકાજી
 ઝિન્દાબાદ" ના વૈભવિક યુગ મુધી આવી પહેચિતા લગભગ પાંચ
 રહાડા જાય દશકામાં જીવન વીતેડું હોવાથી, યુગરાતની સામાજિક
 કેળવ '૧ વિસ્થક અને રાજકીય પ્રવૃત્તિનાં જે અનેક વરેણાં એ વ
 દરમીયાન વહી મપા તેમાં પ્રેરણા વ્યૂર્જિત લેવાના પ્રસંગ મળ્યા
 અને સંજોગરચાત ઊભાઠિત પ્રકારના અનુભવો મળ્યા જીવનવિકાસ
 માધ્યમમાં માતા પિતા, બાકુ, પતિ, સંતાનો સર્વ તરફથી સ્પર્ગત
 કરી આપવામાં આવ્યાથી અસાર કદી બાર ૩૫ લાગ્યો નથી
 મામાન્ય કોટિનું જીવન આજુ નથી, વિદ્યાન અને સંત સ્ત્રી પુરુષે
 ગમામમનો લાભ મેળવ્યો છે અનેક મિત્રો અને રનેલીઓનો સદ
 પ્રાપ્ત કર્યો છે, મૃદુરચાત્રમના આરબમાં જે જે અનિકટ જેવી પરિદિ
 જોવામાં આવી તેને અમુધીરુપથી કરીને જલ્લવાનો સદા
 આપ્યો છે આ પ્રયામ અને અનુભવોના સમરથો લખવાથી
 પોતાને તો આનંદ થયો છે. ખીલન કામને વિદિષે કરી
 યુગરાતની જાનનાં સદેજ પળ લાભ થએતા જાણી
 મતે ૫ મશે

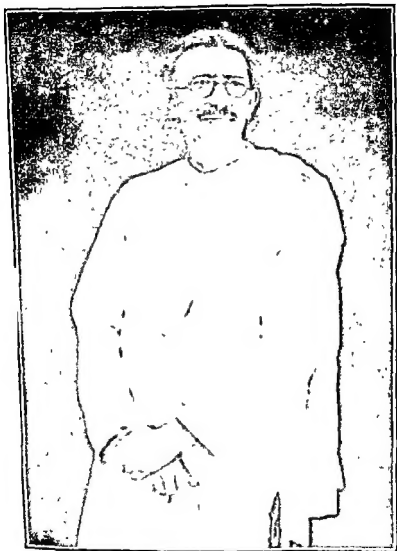
શ્રી બાબ મયમુરાની મરજાથી " સારથ " મામિકમા
 રજન મનુ-અને આજ યુગરાતની જનના મમદા
 સ્વરૂપે તેમના જ અમદથી પ્રસિદ્ધ થવ છે-ને જલ્લ તમનો
 આજાર મનુ ૧૭.

અમદાવાદ
 ૧૯૩૮

ગારદા મતે

શ્રી ગાંધીજી ૧૯૭૮

ડૉ. મુખન્ત મહેતા. ૧૯૨૬.

મારો જન્મ અષાઢ સુદ ૧૦, ૧૯૩૮. જુન ૨૬. ૧૮
મા અમદાવાદમાં લાખા પટેલની પોળમાં મારા માતામદ સર
ભોજાનાથ સારાભાઈ દીવેદીવાની દવેલીમાં થયેા હતો. મારા પિ
શ્રી, ગ. ગોપીવાલ-મણીલાલ કુવ કુટુંબના અને મારા માતાશ્રી
બાળા બહેન દીવેદીયા કુટુંબના.

જોમણીસમી સદીના મધ્ય કાળથી તે લગભગ છેવટ
રાવલદાદુર ભોજાનાથ સારાભાઈનું નામ ગુજરાતમાં અ.
ગણાઈ દણ. લક્ષ્મી અને સરસ્વતી બંનેની તેમના ઉપર ત
પ્રીતિ હતી. તેમનું કુટુંબ તેમના પેતાના આચારવિચારને
મણુજ સંસ્કૃતિ થયું હતું. ભગ્ય નામર કુટુંબ, લક્ષ્મી
સરસ્વતીના પ્રસાદવાળું, એટલે પછી તેમાં શી ભૂપ હોય ?
વિશાળ સંસ્કૃત કુટુંબમાં ઉછરવાનોએ એક કદાવો છે. આ બ
સ્વાતંત્ર્યના જમાનામાં એ લાભ મળી શકે નહિં. સંયુક્ત કુટું
પણ અનેક સારા અથ છે: ગુદા જુદા સ્વભાવના મનુષ્યોના પ્ર
ગમાં અવાય છે; સ્વાર્થભાગનો વૃત્તિ કેળવાય છે, અધુભાવની
થાય છે, અદલામાથી જગી ચકાપ છે; છત્વાદી-અસત્ય કે
સક્રિયા વગર ખીલેલી પણ રહેજ એતો ખાજ તોપણ અ
તો મન લાગે છે કે થોડે થોડે વખતે જોડા રહેવાનો પ્રસન્ન
તો જરૂર લાગ થાય.

એક બાળપણની વાતો તો મને જરોજર માણતી ના
અમારા માતામદને અમે દાદાજી કહેતા હતા અને દાદાજી જરો
સામન્તા નથી માત્ર મને જે સંબંધ છે તે તેમનું અપુત્ર. મદા
મદેન થી વિદ્યાગૈરી એ સાંજરે પુષ્કળ રહતા હતા તેમજ તેમ
સાથે બાળા પાંચ સાત નાના છોકરા રહતા હતા. મદા સમા

રમાં અરહે એક દતા, કારણ કે હવેલીમા દાદાજી ગુજરી ગયા હતા, એટલું યાદ આવે છે.

વિદ્યાબહેન ઉપર દાદાજીનો બહુજ પ્રેમ હતો અને અમારામા મોઢી મોટા એટલે દાદાજીના પ્રસંગમા એ વધારે આવેલા. ત્યાર-
છી કેટલું સ્મરણ છે કે લાખા પટેલની પોળમા શેઠની પોળની
મોઢી મોટી હવેલી છે તેમા એ વખત જન્મવા જવા. ન્હાવાનું
ત્યાજ. કુવા પાસે ન્હાની જાડીમા, બપોરે ત્રણ ત્રણ છોકરા
સાથે ન્હાતા. અને તે પછી પાંચ મિનીટની અંદર. કપડા પોતાની
એજેન્સ બોળીને નીચેલી નાખવાના. નોકર ચાકરોનો કાંઈ બહુ જ
ગોડો હતો. ત્રીસ-ચાળીસ કામ સાથેજ મડાતા. પણ બધી
નવરથા એટલી સુર 'મરમડ કે કનમવડ કંઈ નહિ'. આખા
કુટુંબનું વપરીપણ અમદાગ માથી (જેમને આખું કુટુંબ 'જીજી'
હીને બોલાવતું. અને જેમનું નામ જીયુયા હતું) કરતા દરરોજ
પરાગના જીજી એમને ચોતાને ધેરથી બહેલા આવે અને ચાળીસ—
પચાસ માણસની મદાય બહુએ. બધું કુટુંબનાની હવેલીમા ખામસા
કાન્ડામા ને પાસેની પરચાળમા એકઠું થતું. મોઢાને તો મરજર
મદાય મળતી, પણ તમારા જેવા ન્હાના છોકરાને તો એક નાની
પીત્તળની કાછી બરીને મદાય રિકામીમા મહામહેનતે મળતી. જગ
મોઢું યાદ કે પાછળપાયા તો રહીજ નય. પછી કાંઈનો મગફર
નહિ કે મંગાવ અમદાગ માણસીયા પણ એમ ના કહેવાય કે
માર છોકરો મદાયમા રહી ગયું, એવી સખત ધાક ' મોઢા બધા
બેઠા હાથ ત્યા ન્હાના છોકરાથી એમાય નહિ' તો પછી રમાય કે
'રમડ તો કપાથીજ કગાય' રહનારમા તો રમામજ નહિ'. કાંઈ
મોઢાનું કામ કરાવું અથવા બળવાનું બપોરે તો જીજીને ઉધ
વાનું. એટલે ચુકે ચા થાય જ નહિ; સ્થાન થયે નીચે દિવાન-

ખાનામાં રમીએ અથવા પોગના ચોક્કામાં રમવાનું. સાતવાળી, ગ્રીસ્ટીદંડા, સંતાવ દાવ, લંગડી, દહીના ઘોડો વિગેરે વળી રમતો રમતાં. પ્રુષ્કળ છોકરાં એકઠા થતાં. પણ લડાઇ, ટંટા જલ્દી થોડા થતા, એમ સાંભરે છે. ખાસ કરીને કું ને મદારા બાઇ રા. મદુબાઇ સમેાવડીયાં, તે તો કોઇ સાથે લડતાંજ નહિં. એક તો જીજની પ્લીક. ખીચું અમદારાં માતૃશ્રી સો. જાળાખ્દેનની પ્હેલેથી શીખામણ એજ પ્રકારની કે કોઇની સાથે લડવું નહિં. આપણી પાસે વસ્તુ હોય તે કોઇને આપી દઇનેજ રાજી થવું. એજ એમનો દંમેજનો બોધ. એટલે જ્યારે કોઈ દિવસ જનતાં સુધી દપકાને પાત્ર થઇએ નહિં. અને ધણાંજ આનન્દ ને સંતોષમાં રહેવાનું મળે. વળી સર્ગાબ્દાલાં વખાણ કરે તે જુદાં ! જ હોય તે કહેતાં, “ જાળા, (મારાં માતૃશ્રીને જધાંજ પ્રજા કરીને કું નામે બોલાવતાં) કું ને તારાં બાકારાં કેવી રીતે કેળવે છે કે સાનમાંજ સમજી જાય છે ? ” એક આખના હસારાથી જ્યારે માની જતાં, એવું જમારાં માતૃશ્રીનું શિક્ષણ.

મદારા પિતા મુ. શી. જોખીલાલને જ્યારે તેમનાં છોકરાંજો બાવાબાઇ ક્લીને બોલાવતાં મુ બાવાબાઇને ઘરઆતમાં બરજમાં જલ્દી કુંકા પમારની નોકરી હતી. મા, સો. જાળાખ્દેન વાવ કરતાં હતાં કે રપ ર. ની નોકરી મજૂરમાં મોડાનાંખાતામાં બાવાબાઇએ કરેલી. મારા-મોસાળમાં તો પ્રુષ્કળ પેસે, નોકર આકર, એટલે જલ્દી સુખમાં જાળાખ્દેન ગ્હેલાં તેમજ મારા બાપના મોસાળમાં સ્થિતિ જલ્દી સારી. જોળાનાંચના કુંડુંજની સાથે મોલીબાઇ દીવેડીયા (મદારા પિતાના માના ગાપ) ના કુંડુંજને દંમેજાં પેસાની રપધાં. પણ મારા લાલ એટલે મદુલાલની સ્થિતિ જલ્દી સધારમ્મ તેથી મારા પિતાએ તો ઠીક ગરીબાઇ મોગવેલી. પોતાના અભ્યાસ સાથે થરનું મમકાજ પણ કરવું પડે. અને છેવટ કુંડુંજની સ્થિતિ ગરીબ

શ્રી બાળાબહેન
ચારદામહેતા માલુશી

સિપાલીની નહોતી.) ચોક્કસમાં ખુશ્મા મેદાનમાં ધર હતું. ઉપરો
માળ અમારે કમરે હતો માત્ર એ કે ત્રણજ ચોરડા ને એક
મોટી છોનાંધ અમાસી ને રાવડી. ધર નહતું હતું પણ બહુ
સ્વચ્છ ને ખંભો કહેવાતું. અમે ત્રણજ બહુ તે વખતે દતા.
મોટાંજહેન વિષાજહેન દસ અગીઆર વર્ષના એટલે બંધુકા માટે
અમદાવાદ મોસાળમાં રહેતા. એટલે હું ને મદારા બાઇ મહુમાઇ
એજ હમરેકમાં. મદારી હમર પાસ વર્ષના ને મહુમાઇ એક વરે
મોટા એટલે ૬ વર્ષના. જાળા નહેન અમને ધેરજ શીખવતા. પણ
વળી કોઇ કોઇ વાર નિચાળે પણ જતા. મામડાના લોકોને
ખરોખર જોસતા આવડે નહિં. અમારા નામ ખરોખર આવડે નહિં
એટલે મહુમહુ શાકદાળ જેમ કહીને જોસાવતા.

બાવાબાઇની કચેરી ધાંધા બહુ પાસે હતી એટલે અમે
ધણીવાર ખપોરના કચેરીમાં જતા. ત્યાંના મુનમહુ ગ રણુછોક-
માંલ પરીખ કરીને દતા તે ખમને જોમને બહુ ખુશ થતા.
કેમકે અમારા કપડા હમેશ સ્વચ્છ હોય માથા તો લોળવાજ હોય.
કપડા મેલા ને શરેખા અમારા હોયખર હોય એવું મદને સાબરણ
નથી. તેમ કપડાની સજ્જા તો બહુ જ થોડી ખને સાખુ તો
કપડા ને કોઇ કોઇ જિવસ જ રેવાય તે છતા કપડા કદી મેલા
ન હોય એ તો નહીં જ તે વખતે ધૂળ ને મંદવાદ બાબના ને-
ટલા નહિં-કારણ કોમ્પુ જલે-અનિસિર પિટી નહોતી મુનમહુ
સાહેબના કુટુંબમાં ચોખવટ શુ તે નિચાગ કોઇ જ નહોતાં બાજુ-
તાં! બાબના જમાનાના મામે પરમામ મેદવાથી કુટુંબના સરકા-
રામાં બહુજ મુખરો. થોડો છે પણ રહસાના વખતમાં તો એવા
સંરકાર બહુજ થોડા કુટુંબમાં જોવામ આવતા. જે પ્રમાણે કપડાં
તેજ પ્રમાણે જોરાક માજ રદવાર એ વખત જોમને તેટલું દેવ,

ધી, રોઠી વિગેરે સ્વચ્છ ખાવાનું. બાળાબહેનની રસોઇમાં જે મીઠાશ હતી તેહજ સૂધી કોઇની રસોઇમાં અમને લાગી નથી. રસોઇ માટે તેમને અસહ્ય જુદું જાણજી. પોતાના છોકરાને અને બાવાબાઇને સારામાં સારી રસોઇ કરીને રોજ રહાજ રહવાર જમાકવાં એ તો એમનું મોટામાં મોટું કામ. હરરોજ જૂઠું જૂઠું ખાવાનું, શાક, કઠોળ બધામાં વિવિધતા મીઠાશ તેમજ પુષ્ટિ. જે કોઇ આહારના સુધારા માટે વાચવામાં આવે, તેના ઉપયોગ કરતાં ન્હાનપણમાં પોતાના પિતાને ત્યાં કહી રસોઇ કરેલી નહિ. પણ મોટપણે રસોઇને માટે જરા આગસ નહિ. હાલે રોજી અને સારામાં સારી ચીજો ખનાવવાની હોય ! આખા કુટુંબમાં એમની રસોઇ વખાણાયેલી જ રસોઇ હતી, અથાણાં મુરખાં પણ તેવાજ. જુદું જડીને આજે વળગે તેવું, દરેકે દરેક જથ્થાની વર્ષગાંઠ, રાશુા વિગેરે પ્રસન્ન કાષ્ઠક મિષ્ટાન્ન તો ખનાવેલું જ હોય ! ખરે જ ! હવે એમ થાય છે કે કયા પ્રકારે જીવડ કરતા કે આટલા સુખમાં અમે રહી શકતા ! કોઇ દિવસ એક પાછલું પણ લઈતું તો લેતાનું જ નહિ. મુ બાવાબાઇને એ બાબતનો તો બહુજ આશ્ચર્ય કે કોઇ દિવસ દુધાં વસ્તુ લાવવી નહિ, અને આવક કરતા વધારે ખર્ચ કરવો નહિ. તે વખતે સોયવાર ખરી એ વાતખરી. પણ જેવડ તો ખરીજ એતો નક્કીજ. કાષ્ઠ પણ બર્ષ જમાડો તો થવાદે જ નહિ અને જુદું ખતેજ કરવું. કામ કરનાર નોકર હોય તેના ઉપર પુરેપુરી દેખરેખ. મને તેમ હોય અમને ન્હાનપણમાં એજ સાદાઇ અને સુંદરતાનું હજી શિક્ષણ મળ્યું હતું.

જ્યોરના વખતમાં અમને બન્નેને લખવા વાંચવાનું બાળા-બહેન શીખવતાં. અને કાષ્ઠ સારી વાતો કહેતા. સાંજ પડે તળાવ

ઉપર ધરવા જતાં રાત્રે જમીને હરરૌજ અમે ચારે જણા પ્રાર્થના માળામાથી સંગીત કરીને પ્રાર્થના કરતાં.

સગાં સંબંધી અમારે ઘેર ઘણીવાર આવતા. ડાકોર પાસેજ હવું એટલે થણા જણા જતે આવતે હિતરતાં. તે વખતે આતિથ્યમાં કોઇ રીતે ઉજ્જવ નહોતી આવતી. અને રૌજ એકલા રહેવાનું થવું એટલે કોઇ સમાં આવે એટલે અમે તો આનંદથી વેલાં વેલાં ચતાં એમ સાંભરે છે.

મામના લોકોએ અમાગી સાથે નવજી આમાથી રહેતા. અને તેજ પ્રમાણે અમારા પિતા અધગત મધગતે કોઇનું કામ પડે તો તે કરવામાં યુક્તતા નહિ.

પ્રકરણ ૨ જી.

૬ મેરે પછી ૧૮૮૮ માં મુ. બાવાભાઈની બદલી અમદાવાદ થઈ એટલે અમે પાછા અમદાવાદ આવ્યા. તે વખતે અમે આકાશેઠ કુવાની પોળમાં લાડના ઘરમાં રહેતા હતા. ગમે તેવું ઘર હોય પણ તેમાં બાળાબહેનના પગલા થાય એટલે ઘરનું રૂપજ બદલાઈ જતું. સ્વચ્છતા અને સુધડના એમના દરેક કાર્યમાં. ગમે તેવું એમને ચાલેજ નહિ. ન્હાતું હોય તેની હરકત નહિ. પણ મદવાડ તો નાજ જોઈએ. તેમ પોતાનું શરીર મૂળથી નબળું એટલે જાતે બહુ મહેનત ના કરે પણ બીજા પાસે કામ લેતા આવડે. દરરોજ બપોરે મુ. બાવાભાઈ કચેરીમાં જાય ને વિદ્યાબહેન ને ગદુભાઈ નિશાળે જાય એટલે મ્હારે ને બાળા બહેનને અમારે મોસાળ જવાનું. ત્યાં બપોરે એક વાગે એટલે છુછ પરમાળમાં શીમોળાખાટમાં બેસવા મૂલે, તે વખતે દરરોજ છુછના પગ દાખવાનું કામ મ્હારે કરવાનું હતું, રોજે બપોર થાય એટલે મ્હને ખૂંસ પડે.

પોતાના છોકરાને સાગમાં સાડ શિક્ષણ આપવું, તે શિક્ષણમાં સરળતા કરી આપવી એ બાળાબહેન પાતાલુ થઈ મોટું કર્તબા માનવા, તેવી દરેક રીતે અમાગમાં સારા સંસ્કાર રેડવાનો તેમનો પ્રયામ, તેમની સતત શીખામણ નેવીજ, તેમજ તેમની વર્તણૂક જે કુટુંબમાં બાળકો મદમુલ્ય અને સદ્વર્તન, પ્રેમ, અને સંપ જુએ તે બાળકોને શિખામણની ધાતો શીખવવાની જરૂર પડેતી નથી.

અસવના વખતમાં અમારા મદાજને અંબાજી માતા ઉપર આપુંજ આગ્રહ હતી. તેઓ ઘણાજ મર્મિલ હતા. મેં તેમ બહુજ

જીવન માગવાની ઉત્કટ ઇચ્છા એ બાવનાઓ મનમાં દહ યહ મા પ્રાર્થના સમાજમાં વારવાર કલકતા તરફથી મહાન ઉપદેશો અને આજીવન પ્રચારકો આવતા અને કથાકીર્તનો કરીને સદુપદેશ આપતા તે સ્મરણો દશ પણ તાર્જ છે એ સદુપદેશની જા બાળકના મનમાં પડેલી, હૃદયમાં બસાય નહિં.

સામાન્ય શિક્ષણ તરફ પણ અમાગ માણી જાય છે જ કાળજી રાખના નિશાળે બેસાડ્યા પડી પણ બધા પાસે શિક્ષણ શાળામાં અપાય છે તેમાં ન્ત લેના. સાગ નજર આવે, કે મારી રીતે પરીખા પમાઈ કરીએ તો ઉત્તેજન બાપના દરેક રીતે પોતાના જાળકો માગ સચ્ચારી થાય એજ એમનું વચ્ચ દર પોતે અનેક અમલો વેળેને પણ છોડના શિક્ષણમાં દરેક સગળતા કરી આપતા સાધારણ કુટુંબમાં નોકર ચાકર તો જા જા હોય નહિ. કામ દાધોદાધ કરવાનું હોય, છોકરા ન્દાના હોય એટલે કામ પણ હોયજ, તેવી વખતે દસ બાર વર્ષની છોકરી મ્હો આગળ હોય તે. તેટલી કામમાં આવે ને માને શ્રમ એણે પડે આવી વખતે ધણી માતાઓ પોતાનો શ્રમ એણે દગલને માટે છોડીએને નિશાળેથી ઉઠાડી લે છે પણ અમાગ માણીતો તો દહ નિશ્ચય કે પોતાને અમલ ગમે તેટલી પડે પણ છોડીની માફક જ છોકરીને શિક્ષણમાં કાષ પણ નડતર રાખવી નહિ. પોતે ધરનું જમું કામ કરી લે પણ છોકરીના જીવિતના સુખ માટે તેના અભ્ય નમાં અડચણ ના આવવા દે. છોકરા ને છોકરી જન્મેને કેળવના આપવામાં બેદ તખ્ત વાળ નહિં એ અમાન પિતા માતા જન્મેનો આજ્ઞ, તેનેજ લીધે વિદ્યા બહેન અને હુ જન્મે નિજિતથી અભ્યાસ કરી શક્યા.

અમદારદ અત્યા પડી શુદ્ધિમાં મનનમ ઈ કન્ધાશાળામાં થી વખત એ અભ્ય મ કરેલો પણ કુટુંબમાંથી મોડી બહેન

તેમજ મામાની છોકરીઓ વિગેરે મોટી નિશાળમાં ફિઝેલ ટ્રેનીંગ
 ફાલેજમાં અંગ્રેજી શીખે નેથી તેજ નિશાળમાં હું પણ દાખલ થઈ.
 તેજ અરસામાં વિદ્યા બહેનનું લગ્ન ગ. રમણભાઈ સાથે થયું.
 તેમનો પ્રથમ વિવાદ અમદાવાદનીજ ન્યાતમાં સારા કુટુંબમાં થયો
 હતો. પણ હિન્દુ કેળવણી અને હિન્દુ આચારવાળા જાદગીને વધારે
 મહત્વ આપવાના કારણે તે સગાઈ છોડે. રમણભાઈ જે બી. એ.
 પરીક્ષામાં પાસ થતા હતા તેમજ મહીપતરામભાઈ સાથે ધરવટ અને
 બેઝ ઉપાસના કંઈ જાતની સંસ્કૃતિ લાગવાથી આ સંબંધ
 થયો હતો. પરગામ વિવાદ કરવાનો રિવાજ નહિં જેવો; તેમા એ
 મહીપતરામ વિલાયત જઈ આવેલા એટલે ન્યાત બદલ ગણાય તેને
 લીધે અમારા કાકા, વિગેરે પિતાથીનું આખું કુટુંબ આ સંબંધની
 બહુ જ વિરુદ્ધ થયું. બહુ બહુ રીતે પિતાશ્રીને તેમજ માતાને બન્નેને
 કનડગત કરી. બહુ મન જીંચા થયાં. બાળાબહેન સારા કામને માટે
 તો દૈવ આગ્રહી અને દિગ્ભતવાન એટલે સઘળું સહન થયું અને
 છોકરીનો લવિષ્મના સુખનોજ વિચાર કર્યો. અને પોતાનો વિચાર
 મક્કમ રાખ્યો. આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ જે પોતાની છોકરીઓ માટે
 આજીવનનો વિચાર કર્યા વગર માત્ર પોતાની છોકરીના સુખનો
 વિચાર કરે તો કુટુંબ જીવન સુખી થાય. વખત જતા જે સંબંધીઓ
 લગ્નની વિરુદ્ધ હતા તેના તેજ પાછા સમ્મત થયા અને સારા
 સંબંધ રાખવા લાગ્યાં.

✓ આ વખતમાં પારસી અને યુરોપીયન વર્ગ સાથે અમારા
 મામાઓ તેમજ માસીને જોળ બાળુ વધવા માટેલાં તેથી થોડા થોડા
 એ સંસ્કારોની છાપ કુટુંબ ઉપર પડવા માંડી. કપડાં લતાં, રહેણી
 કરાવવામાં પણ એ અસર જણાવા લાગી. તેને પરિણામે વ્યક્તિ
 સ્વાતંત્ર્યની ભાવના પણ જરા વધવા લાગી. એટલે સંયુક્ત

કુટુંબની જે એકતા હતી તે તૂટવા લાગી. એ જ્ઞાન એટલી ઊંચી પહોંચી ગયું હતું એમ જોઈને સાંભરે છે. પહેલાં જે કુટુંબમાં અરસપરસ એક અને એકતાનાં હતાં તેમાં ભંગ પડ્યો. સાંભરેને જુદે રંગે ચાલવા માડ્યા એમ લાગ્યું. થોડો વખત પણ પ્રસંગે એકઠા રહેવું પડે તે ભારે ચર્ષ જવા માડ્યું. ન્યાત જ સંબંધી પણ વ્યવસ્થા વિચારે એટલે આપણે પોતાને જે જ્યાં કહેવાય તેનાથી જુદા પડી ગયા. અને એક જુદીજ મંત્રિતિનું પોષણ થયું. તે વખતે તો સુધારાની ધુનમાં કોઈને આડો અવરોધ વિચાર જ નહોતો આવતો. તે વખતે પવન જ એવો હતો કે કેટલાક કુટુંબમાં પરિચયની દરેક બાબતના વખાણ થતા. અને તેનું અનુકરણ પણ થોડું થઈ જતું. આ રીતે અમારી બાળકપણની કેળવણીમાં આ છાપ પડી એથી અમને પોતાને તો કોઈ રીતે ગેરવાજ નથી થયો. પરંતુ જન સમાજનો વિરોધ જલુજ સદન કરવો પડ્યો. કદાચ અગ્રમજની એજ ઐતિહાસિક.

✓ હમેશા એકના એક સહવાસમાં ગયા પડી કોઈ મુસાફરી કે મિત્રા કરી હોય છે તો તેની છાપ મનપર જલુજ રહી જાય છે એમ અનુભવ ઉપરથી લાગે છે. ઇ. સ. ૧૮૬૧ માં એટલે હું માત્ર ન્યાયે નવ વર્ષની હતી ત્યારે મારા મામાની દીકરી અ. સૌ. સત્યવતી જાહેન જેમનું લગ્ન બાવનગરવાળા ગ. ગ. લલુભાઈ સામજી દાસ સાથે થયું હતું તેમની સાથે હું બાવનગરગઢ. માથે સૌ સત્યવતીના જાહેન મૌ વસંતકુમારી જે વસુ જાહેનને નામે ઓળખાતા તે મારો ઉમરના જ લગભગ હતા તે પણ હતા. અમે બન્ને સમેવટીયા અને મામાદેશના બાહુ એટલે મિત્રા ચારી પણ જલુજ હતી. ગ. લલુભાઈનો અભાવ અમલથી જલુજ માપાળુ. તેજ પ્રમાણે સૌ સત્યવતી જાહેન પણ જલુજ એવાજ એટલે એમના ઘરમાં

કોઇને અણુગમે આવેજ નહિ. જે મહિના સાથે રહ્યાં પણ કોઇ દિવસ ઘેર જવાનું મન થએલું નહિ. તે વખતે રા. લલુભાઇ ભાવનગર સ્ટેટના રેવન્યુ કમીશનર હતા એટલે આખા પ્રાન્તમાં એ-મને મુસાફરી કરવી પડતી. તે નિમિત્તે અમે પણ કાઠીઆવાડનાં ઘણાં ગામ ફર્યાં. કુંડગા, લીલીયા, તળાજી, તુળશી સ્થામના કુંડ, ગીરના કુંડગર, જંગસો, વિજેરે જોયા. તેના સ્મરણે હજી તાજાંજ છે. કોઇ વખતે ગાડામાં બેસીને રત્નો લૂલી ગએલા, જંગલી પ્રાણીઓની ખૂસો સંખ્યાકાળ થાય ને સંજગાય ને અમારી ગલરામણનો પાર ના રહે. રસ્તા પણ પહાડી એટલે બળદનાં શીગરામમા હેલ્યા પણ પુષ્કળ આવે. બધી એવી અગવડ છતાં નિર્દોષ મન તેથી પ્રફુલ્લ સ્વભાવ રહ્યા કરે અને દરેકમાથી આનંદ મળે. લગભગ જે મહિના આ કુંડગના સંસર્ગમાં રહેવાથી બહુ ધરવટ થઈ ગઇ અને બધા સાથે બહુજ મેહ બંધાયો. હજી સુધી એ સ્નેહભાવ ટકી રહ્યો છે. ✓

બીજે વર્ષે સુરત પાસે કુમસ દવા ખાવા જે મહિનામાં ગયા. અમારા મામા રા. નરસિંદરાવ તથા રા. કૃષ્ણરાવ (મનુમામા અને મનુમામા) એમણે કુમસમાં પેસતા પહેલેજ બંગલો રાખ્યો હતો, તેમની સાથે રહ્યા. લગભગ મહિના રહ્યા હોઇશું, તે વખતે રા. બા. નંદસંકરનાં કુટુંબજનો બધા ત્યાંજ હતા. એ કુટુંબ સાથે મ્હારાં મોસાળીઆંને પ્રયત્નથી સારો સંબંધ હતો. પણ મ્હેં તો સૌને પ્રત્યક્ષ જોયાં. તે વખતે ખ્યાલ નહોતો કે એ કુટુંબ સાથે મ્હારે સંબંધ થશે. અમે પહેલ વહેલાં આવેલા દરીઆકાંઠે એટલે મ્હને ને મ્હારા બાઇ ગુટુભાઇને બહુજ ગમ્મત પડતી. શંખ કોઠીઓ પુષ્કળ વીણનાં. પહેલાં જોવા કુટુંબનો સ્નેહ ટકી રહ્યો નહોતો, એકત્રતા નહોતી એમ સાંભરે છે. અને અત્યારે એમજ લાગે છે કે ધીમેજ સંસ્કૃતિને પરિણામેજ એ સ્નેહભંગ થાય છે.

હુમસથી અમદાવાદ ગયા તે જ વખતે રા સા મહીપતરામ
 ભાઇનું મૃત્યુ થયું અને રમાત કોલેરા પોરબદરથી આવતા થઈ
 ગયો. રા રમણભાઇનું કુટુંબ જૂદું થઈ ગયું વિદ્યા બહેનને
 બહુજ નહાની ઉમર માત્ર ૧૫ વયમા ધર માથે પડ્યું. પણ
 રમણભાઇનો મરણ વ્વબાવ તેમજ બાળાબહેનની સતત સંતાપ
 અને મદદને લીધે બારે ના પડ્યું ધરની દેખરેખની સાથે વિદ્યાબ્યાસ
 ચાલુ રાખ્યો. ઇંગ્રેજી ઝડપ ધોરણમાંથીજ વધારે સખત અભ્યસ
 કરીને ત્રણ મહિનાની મહેનતમા મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા આપવાની
 તૈયારી કરી સારસુધી કોઈ ગુજરાતી છોકરીએ યુનીવર્સિટીની પરી
 ક્ષા આપેની નહીં પણ રમણભાઇને હોસ બાળાબહેન તેમજ
 બાવાભાઇને તો છોકરીઓ ને બણાવવાનો બહુજ આગ્રહ અને વિદ્યા
 બહેનની પોતાની ઈચ્છા બધું એકઠું થયું એટલે કામ ચાલ્યું.
 મહાનકમી ક્રીમેન ટ્રેનીંગ કોલેજને અંગે છોકરીઓની હાઈન્ડ
 ટુમરુ આનતી હતી એટલું બધું મારું શિક્ષણ અપવું નહોતું
 માત્ર ઇંગ્લીશ સાહે શીખવાવું એથમેગીક્સ સાયન્સ, ગુજરાતી
 વિગેરેના શિક્ષણ માટે ખાનગી શિક્ષકો રાખીને પુષ્કળ મહેનત
 કરીને ત્રણ છોકરીઓ એ સસ્થામાંથી પહેલ વટેલી મેટ્રીક્યુલેશનની
 પરીક્ષા માટે તૈયાર થઈ એક વિદ્યાબહેન, બીજા શ્રી યશોદાબાઈ
 ઠાકોર અને ત્રીજા એ પાગસીની દોસ્તરી આ ત્રણમાંથી એ
 પાસ થયા વિદ્યાબહેન અને યશોદાબાઈ તેમા વિદ્યાબહેન બહુ સારી
 રીતે પાસ થયા ગુજરાતીના વિષયમા તો એના સારા માર્ક્સ
 આવ્યા કે એકજ માર્ક માટે એ વિષયનું ઇનામ બોણુ પગીક્ષક
 રા રા શ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી હતા તેમણે ત્યારે પાછળથી
 જાણ્યું કે વિદ્યાબહેને એક માર્ક માટે ઇનામ બોણુ ત્યારે
 થયા પણ એમને ખગ નહોતી છોગ છોકરીઓના પેપર
 નેવાય છે અને છોકરીઓ તરફ પ્રક્ષપાત થાય છે એમ

શ્રી ગારનાખેન ૧૮૬૨.
(૧૦ વર્ષ)

વિશેષ કરીને જે ઈચ્છીશ બહેનો. અમને શીખવતી તે તો હેતાળ દતાં. એમના પ્રત્યે તો બહુજ ભાવ અમને હતો. એમને પડ્યો બોલ અમે ઉપાડી લેનાં, શિક્ષક તે ગુરુ તેમજ મિત્ર જેવે હતાં. સ્ત્રી શિક્ષકોજ આટલો પ્રેમ રાખી શકે. પ્રાથમિક શાળામાં તેમજ માધ્યમિકનાં પ્રથમ ધોરણોમાં સર્વ ઠેકાણે સ્ત્રી શિક્ષકે સારું શિક્ષણ પામેલી અને સારા કુટુંબની હોય તો શિક્ષણનું કામ બહુ સુંદર થાય અને કેળવણીનો પાયો મજબૂત બંધાય છે. ઠીકઠી તેમજ છોકરીઓ બનને માટે સારાં સ્ત્રી શિક્ષકો આવશ્યક છે. કારણ કે સ્ત્રીઓજ બાળ સ્વભાવ પારખે અને તેને સન્માન દેતી શકે. આવાં સંસ્કારી શિક્ષકોની આપણે ત્યાં જ્યાં સૂધી ખોટ છે ત્યાં સૂધી કેળવણી શુદ્ધ અને નિરસ રહેશે.

માધ્યમિક શિક્ષણ.

સમયે માધ્યમિક શિક્ષણ લેવાની ઉમર ઝોકરીઓને હોય છે તે વખતે (એટલે બાર્થી ચૌદ પંદર વર્ષની ઉમર) તેમનું મારોગ્ય તપાસવાની ધર્મીજ નજર પડે છે. કેમકે તે વખતે શરીર ધિવાનો વખત હોય છે. જો મગજ ઉપર બોળે વધારે પડે તો શરીર ઠીણ થઈ જતા વાર લાગતી નથી. હાલનો આપણો અભ્યાસ કમ એટલો વિચિત્ર રીતે ગોઠવાયો છે કે એજ વર્ષોમાં બાલકના કેળના મગજ ઉપર પુષ્કળ બોળે રહે છે અને તેને લીધે શરીર ખસાઈ જાય છે. આનું મૂળ ઇંગ્લીશ બાપા શીખવાનો દફતાર અમ એ છે. આ વાત અત્યારે સમજી શકાય છે. બાકી એ અભ્યાસ કરતી વખત તો નવો નવો ઉત્સાહ એટલો બધો હોય છે કે અમ લાગનો નથી. પણ ગમે તે રીતે મગજનો આ બોળે બાળકના મગજ ઉપરથી ઝોંઝા કરવાનો પ્રયત્ન થવો જ જોઈએ. અભ્યાસ ક્રમમાં અને અભ્યાસના વખતમાં સદંતર ફેર કરવાની નજર છે. ઇંગ્લીશ બાપા શીખ્યા વગર દાલ છૂટકો નથી, પણ એને જોઈએ તે કરના પછું વધારે મહત્વ અપાય છે તે વાત સમજવાની ધર્મીજ નજર છે, અને માતૃબાપાનો પ્રચાર, આપણી બાપા દ્વારા શિક્ષણનો પ્રચાર-જો વાસ્તવિક રમતા છે, તેના તરફ ધણા વધારે આગ્રહની નજર છે.

મને સાંભરે છે, કે ઇંગ્રેજ પાંચમા અને છઠા ધોરણના અભ્યાસ વખતે હતિદાસ; જૂગોળ ગણિત સાયન્સ અને સંગીત એ બધા વિષયો અંગ્રેજ બાપા દ્વારા શીખવાના હોવાથી એ વિષયનું કાંડું

જ્ઞાન થતું નહોતું માત્ર ઉપચારીઆ દબીકત ગોખી નાખવા અને તેમા અત્રેજી બાપાની નૂન ન રોય તે તરફ વધારે ધ્યાન આપવ તરફ બક્ષ રહેતું આ દાગળુને લીધે બુદ્ધિની ખીનવ ા જરૂર ઓઝી થાય અને પોતાની મેજે વિચાર મગવાની શક્તિ કે દરખના શક્તિ નો વિકાસ જગ થાય નહિ. આપણા માગકોની બુદ્ધિ ધતીજ તીવ્ર હોય ડ, છતાં આ મોગી આડખીલીને લીધે આપણી પ્રજા જ્ઞાન શક્તિમા માવારણ રીને પછાત ગે છે આપણુ સાહિત્ય મેણુ ગહે છે—અપવાદ નો અનન્ય કોઇ દમેજ પણુ સામાન્ય ગ્રિથિનિ આવીજ છે આ વરતુ ઉપર જેમ અને તેમ સમાજ નેનાઓનું ક્ષણ વધારે દોગય અને ઉજ્જના છોકગઓનું ગ્ધણુ થાય તો બવી પ્રજાનું અચાણુ થાય.

બાગથી પદર વર્ષે મૂલી આ માગળુને લીધેજ મારી તખીયત બધું નમળી ચાનતી હતી સમા વહાનાને ત્યાં ગામ પરગામ દવ ફેર કરાવીને તખીયત સાધાન્જ ગહે એવી સવક માતાપીનાએ કમી આપી અને એમ કરીને એ વર્ષે પુરા કર્યા

મહાનકમી શીમેન ટૂનીમ કોનેજમા તે વખતે મિસ મેરી સોગમજી નામના એક ક્રિસ્ચીયન થઈ ગએના પારસી બાનુ અધિ બાંત્રી હતા. સોરાળજી કુદળ બધું બલીતુ હતુ. અને તેમા આ બાઇના સૌગન્ધ, સુધીનતા સુધકતા, નિયમિતતા વમેરેની જે છાપ તે વખતે પડી હતી તે દજ બૂવાતી નથી કુમળી વયમા આવે આરિત્ર્યવાન શિક્ષક મેગવવા એ પણુ એક સદ્બાચન છે એ લના બહેન દવે તો બહુ વદ્ધ થયા છે, ઇવડમા ગહે છે, એમના દાર નીએ તો સખ્યાબધ વિદ્યાર્થી આવી ગયા દશે, છતાં સાબન્યુ છે, કે રજી અમને ખૂબ માયાથી વાદ કરે છે

મિસ મેરી સોરાળજી અમારા સદવાસમા લાગેા વખત ગવ

નદિ. પણ જેટલું રહ્યા તેટલામા એમણે ખૂબ લાભ આપ્યો. તેમના પછી મિસીસ મેકેશી અમારા મુખિ-ટેન્ડેન્ટ હતાં. એ બાઇનું હૃદય બહુ જ ચોખ્ખું હતું. અને તેમના પોતાના એટલે ખ્રિસ્તી ધર્મ ઉપર તેમને બહુ જ શ્રદ્ધા હતી. અને અમને એ ધર્મના મુદ્દા મમજવવા બહુ જ પ્રયત્ન કરતા. તેથી બાઇબલ વાચવાનો અને મમજવાનો લાભ મળ્યો. Sermon on the mount નામનું પ્રકરણ જે બાઇબલમા સારામા સારૂ ગણાય છે, તેમાથી તેઓ બોધ આપતા. રજના દિવસોમા કાગળ લખતા તેમા પણ એ ધર્મનો ઉપદેશ આપતાં. એ બાઇ અત્યારે લગભગ ૮૫ વર્ષનાં છે. છતાં એનો એજ ભાવ કાયમ રહ્યો છે અને દર વર્ષે નાત લની વખત એમના ધર્મ સૂત્રોમાથી ટાચણ કરીને વર્ષાબિનંદન મોકલે છે.

એમના પુત્રી મિસ મેકેશી બાળપણથી અમારી સાથેજ બહેણાં-શીમેલ ટ્રેનીંગ કોલેજમાજ ગુજરાતી ઇંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરેલો. અમે સમોવડીઆ એટલે ખુબ મિત્રાચારી થએલી, દજી પણ એ સખિભાવ સચવાઇ રહ્યો છે

અંગ્રેજી પાઠ્યમા ધોગજુમાથી શરૂઆત થઇ ત્યારે વિદ્યા બહેને કાયજનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો, એટલે ઉચ્ચ અભ્યાસને વેગ મળ્યો. મેટ્રીકયુવેશનની પરીક્ષા મારે પણ આપવી એવો ધરમા બધા વડી-લોનો નિશ્ચય થયો. ગટુભાઇ પણ પાઠ્યમા ધોરણમા ને હું પણ પાઠ્યમા ધોરણમા-જતાં ગટુભાઇનો અભ્યાસ બહુ ચઢીઆતો. છોક-રાઓની હાઇસ્કૂલનું શિક્ષણ ધણુંજ ચઢીઆતું અને અમારી નિગાળમા તો બહારની દુનીઆ સાથે સ્પર્ધા નહોતી એટલે ન્યા ત્યા ગાર્ડન ચાલતું. પણ ન્યારે મેટ્રીકયુવેશન પરીક્ષા આપવાનું નક્કી થયું ત્યારે તો અભ્યાસ બહુજ વધાગવો પડ્યો. મ્હારા પિતાશ્રીને ધાનીજ હોસ. બધી સવડ એ કરી આપે. થોડું ધણું પોતે શીખવે.

અભ્યાસમા ખુબ ઉત્સાહ આપે તે વખતે ઘડી-આગમા અલાગમ સાધારણ રીતે નહીંના પણ અદાતે માટે ખસ એ- મોગી ઝંડામા અનારમ મુખાવી આપ્યું ને રોજ વખતમગ ઉપાસવાની ચાનક રાખે પોતે પરાક્રીઆમા ઉઘીને પ્રાર્થના બજન કંઠજ હોય એમ્લે પામે મેમીને અભ્યાસ કરવામા ખુબ આનંદ થતો ગદલાખની મીછ માતા સંકૃત હતી અમારી નિરાગમા તો સંકૃતને ધ્યાનજ નહોતું ને કે તે વખતે ગુજગતી બીછ લાપા તરીકે લેવાતું પણ મુ અમણમાધના મનમા પહલેથીજ મ્હને પણ કાવેજમા મોખવાની તેસ એટલે તેમનો સંકૃત માટે જહુ આમલ પણ શીખવુ શી રીતે ? મગોપદેગિ ની ચર્યાખ તો વિદ્યા બહેને કરી. પણ પત્રી એમને તો એમના પગિશાની તૈયારી કરવાની એટલે મુ અમણમાધએ તે વખતથી અમને બંને લાગુને સંકૃત શીખવવાનો આરભ કર્યો તે વખતથી જે શિક્ષણનો આગલ મ્યો તે છેક બી એ ની પરીક્ષા આપી ત્યા સુધી એમના શિષ્યણનો લાભ એ હર હમેશ આપના રથા મેટ્રીકયુલેશનની પરીક્ષા પસાગ કરી ત્યા સુધી તો ગમે તેદહુ કામ હોય પણ દરેજ એ કનાક તો ઝોછામા ઝોઠો અમને શીખવવા પાછળ કદાખનાજ એમને શીખવવામા બહુજ અનંદ થતા અને અમને નો મોગે વબ હતો એમ્લે દિવસભગમા આરે એ આનંદનો કવાક આવે તેની ગહ ખેતાજ ગ્હીએ. એમનો આ નદી અને ગમતી મ્વલાવ શીખવવાની સચોખતા ને તીવ્ર ઇચ્છા, વિવધતુ ધણ સગીન યાન એ બધાને પરિણામે જહુ મુદર શિક્ષણ મેગવવા પામ્યા એ તો નક્કી એ ક્રણ મ્યે ભવે વાગી શકાજે ?

એ શિક્ષણથી બેસુમાગ નાલ થયેલ મ્મક નિરાળના માખતરે કે પગા દાર શિક્ષકે રાખ્યો હોય તે તો જરૂર પૂરતુજ શીખવડે, મને કમને કનાક પુરો કરે, પણ આનો વખતેમા વધરે અને સા રામા સાગ શિક્ષણ આપવા તમ્હજ નક્ષ એટલે એ મ્લે કે વાની

સભળાવ. એ દિવસો યાદ કરના કરા અમના પદ્માયા યદ્ય અસવાના
 હોંસ યાપ છે. વળી માત્ર સંસ્કૃત શીખવીને એ એસી ન રહ્યા-
 ન્યારે લાગ્યું, કે ઇંગ્રેજીમા અને ગણિતમા નિશાળમા તો બહું થોડું
 શીખવાય છે, ત્યારે એ વિષયો પણ તેમણે હાથમા લીધા. એટલે તો
 પછી સવારના વખતનો પોણો ભાગ તો એમનો અમને શીખવવામાં
 જતો. તે વખતે નિશાળમા અમારા વર્ગમા એ બીજી બાળાઓ
 હતી. એક પારસી બહેન મિસ દીનબાઈ પેસ્તન જમારપ અને બીજી
 એક જસોદા કાળીદાસ. એ બહેન જાતે ખારવા હતી. અને ઘનમા
 કંઈજ અભ્યાસનું વાતાવરણ નહિ છતાં જાતી મહેનતથી માત્ર ૩
 રૂપિયા રોકાઈરશિય લઈને શીમેક્સ ટ્રેનિંગ કોલેજમા ત્રીજા વર્ષમા
 પસાર થઈ હતી. અને પછી અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરીને ટેંક પાઠમા
 ધોરણ સુધી આવી પહોંચી હતી. એ બંનેનું ઇંગ્લીશ વગેરે બહું
 નબળું એટલે મને પોતાનેજ એમ થયું, કે જે લાભ અમને ઘેર
 મળે છે તે એમને મળે તો સાહે, કેમકે ખાનગી શિક્ષક ગમવાની
 કાંઈની તાકાદ નહોતી. રમણભાઈને પૂછતા તરત હા પાડી. એટલે
 તો લગભગ ન્હાની સરખી શાળાજ એમના ઘરમા રોજ એસતી.
 બહેન જસોદા તો બિચારા અકાળે મૃત્યુવશ થયા. પણ મિસ પેસ્તન
 જમારપ તો હજી એ દિવસો યાદ કરે છે ' આ પ્રમાણે આનંદ
 અને ઉત્સાહથી અભ્યાસ કરતા અમે ત્રણ જણ હું, ગદુભાઈ અને
 મિસ પેસ્તન જમારપ મેટ્રીક્યુલેશન સુધી આવી પહોંચ્યા પહેલેથી
 જરા સંસ્કૃતનો અભ્યાસ મોડો શરૂ થયો એટલે પહેલે વર્ષે મેટ્રી-
 ક્યુલેશનમા પાસ થવાનું નહિ. તત્કાળ તો દુખ બહુ એ લાગ્યું.
 પણ ફરી કમર કસીને બીજે વર્ષે ત્રણે જણ સારી રીતે પાસ
 થઈ ગયા.

આ પ્રમાણે શાળાનો અભ્યાસ ચાલતો હતો તે દરમિયાન

દર ગ્રીવારે પ્રાર્થના સમાજ તરફથી સદ્ગર્ભ અને નીતિ શિક્ષણ વર્ગો આયત્તા હતા તેમાં પણ શ્રી. રમણભાઈ શિક્ષણ આપતા હતા. તેમાં જુદા જુદા ધર્મોની સમાલોચના, શાસ્ત્રધર્મનું ખાસ શિક્ષણ, વિગેરે વિષયોવનો જોડો અભ્યાસ કરાવના. ઉપનિષદ, ભગવદ્ગીતા, વગેરેનું શિક્ષણ પણ આપના. તે ઉપરાંત પ્રાર્થના માળા તથા ખીજ શિષ્ટ સાહિત્યનું વાચન, પીઞ્જશાસ્ત્ર વિગેરે ગ્રીખવના આ અભ્યાસના વર્ગો જલુજ સુંદર આયત્તા અને તેમાં ધણું ધણું જાણવાનું મળતું. આ શ્રી. રમણભાઈ જેવા શુદ્ધ પાસે જ્ઞાન મેળવવાના અનેક સાધન અમને મળ્યા, તે પણ અમારા સહજાઅ એમજ લાગે છે. એમના પોતાના સંતાનોને જોડલો જામ નહિ મળ્યો હોય તેટલો અમને મળ્યો.

માતા પિતાના ઉત્તેજન, શાળાનાં શિક્ષકોની મહાતુભૂતિ, અને શ્રી. રમણભાઈની મહેનત ને પરિણામે માધ્યમિક શિક્ષણ સમાપ્ત થયું.

દા. શુભન્ત અને જાણદાખેન
સમ પ્રસંગે ૧૯૬૮

પ્રકરણ ૪ થું.

લગ્ન.

આ તો ત્રીસ બત્રીસ વર્ષની વાત છે, તે વખતે ઊંચી ગણાતી
 માતો માં-સુધરેલાં ગણાતાં કુટુંબોમાં પણ ઊંચી
 સ અગીઆર વર્ષની થઇ એટલે એનાં લગ્નની વાતો ચાલવા
 માડે, તે પહેલાં સગપણ તો થયું હશે થઇ ગયેલું હોયજ, એટલે
 જો ઊંચી બાર વર્ષની થઇ ને સગપણની વાત સરખીએ ના
 લગાય તો તો પછી માળાપ ઉપર પસ્તાળ પડે એમા નવાજ
 થી ! સંતાન ઉપર પ્રથમ હક્ક માળાપનો હોય- લગ્નથી સુખી
 ખી ઘનાર પરણનાર બ્યક્તિ અથવા તેનાં માતા પિતા, છતા
 જો જાણે કે સારી શાંતિ ઉપર ! એમ મહારી બાળતમાં થયું.
 હેનનું સગપણ એક વાર કરીને તોડવું પડ્યું અને વિચારો જરા
 લગળ વધ્યા એટલે માતાપિતાનો દુઃખ નિશ્ચય કે ત્યારે સારું
 દુઃખ અને સારો સંબંધ મળે ત્યારે જ સગપણ કરવું. છતા
 ત્યારથી મહારી ઉંમર બાર વર્ષની થઇ ત્યારથી સગાં મેહી બધા
 કાંઈક-ને મોઢે તેમજ પાછળ ખૂબ ચર્ચા કરવા મંડ્યા કે આવડી
 ઊંચી ઊંચી કરવી ને સાપનો ભારો સંધરવો તે બ્યાજખી નથી.
 મે તેમ લાકડે માકડું વળગાડી દેવાના પ્રયત્નો થવા મંડ્યા. બાર
 વર્ષની ઉંમર એ તો અત્યંત. એ તો બહુજ મોટી ઉંમર થઇ એટલે
 કે વર તો મળેજ નહિ. માટે ખીજ વરની તૈયારી થવા માંડી-
 કાંઈ નામ સૂચવે ને કોઈ કાંઈ નામ સૂચવે. પરણનાર બ્યક્તિને
 ખ્યાલ પણ નહિ કે શેની વાતો ચાલે છે, એકાદ વાર તો
 ખાસી મોટી ઉંમરના કુટુંબ કખીલાવાળા મુદ્દરથ સાથે

સોઠોએ પોતે પોતાની મેળેજ પાટીડું ચોટવું પણ ખર્ચ સહ્યો તે વખતે માસી બહુ મક્કમ રત્તાં ને સોઠનું ચાલ્યું નહિ. કા આવાડ, કચ્છમાં તો છેકજ આગકપણમાં લગ્ન થાય એટલે પહેલી કે બીજાવરની બેરી ગુજરી તો પછી જરૂર તો મોટી ઉમ બેરીની પડે. ગુજરાતમાં કોઈકે મોટી મળે એટલે એ સો દહીં ગુજરાત તરફ દોડે. ગુજરાતમાં એકાદ બે નામર કન્યા વર્તી છે એમ કાઠીઆવાડમાં જાણુ થઈ એટલે તો પછી ત જોમ એક કારકુનની જગ્યા સરકારમાં ખાલી પડે ને મેંકડો જીએ. આવે છે તેમ કચ્છ કાઠીઆવાડમાંથી તો ખરેખર ૨ સર્ટીફિકેટ સાથે મ્હારા પિતા ઉપર અરજીઓ આવવા માંડી. તે વખતે તો જાન પણ નહોતું, અને જે હોય તે વાપરવાની નહોતી કારણ કે માતા પિતાએ બધાનો નકાર કર્યો. વડીલોનો નિશ્ચય અમળ રહ્યો અને ચોદ વર્ષ થયાં ત્યાં મુંધી કાંછજ દિ દાર્યા નદિ ને ઈશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખીને બેઠા, ને જોમ જી જાય તેમ હિંમત વધારે આવી ને એમજ નિશ્ચય કર્યો કે જ સાઈ ટેકાણું મળશે ત્યારેજ છોકરીને પરણાવીશું. કુંવારી રાખ, પણ ખાડામાં તો નહિજ નાખીએ. નિકટનાં સગાં સંબંધીન ન્યાતજનના સોઠોની ટીકાઓ સદન કરીને એટલી હિંમત રાખે તે જમાનામાં ઓછી કમેટી નહોતી ચલાતી.

છેવટ માતૃશ્રીને વિચાર સુઝ્યો. સુરતમાં રા. બા. નંદસંકર ધના કુટુંબ સાથે સારો સંબંધ ધણું વર્ધ્યો અને બોળાનાથભાઈ એ કુટુંબ સાથે મંબંધ કરવાની બહુ ઇચ્છા પણ એ બન્ને કુલ સગોત્રી એટલે બન્નું નહિ. એમ બંધી વાત માતૃશ્રી જાણે. બહુકરામ તે નંદસંકરભાઈના મોટા જમાઈ. તેમને મ્હારા પિતાજી પણ ઓળખાણુ સારુંએ, તેથી ઘર તરફ નજર દરી. તબક્કા

श्रीमती अम साई साहस्रबारी
 ॐ सुमन्तर्ना मातृभी

પવા મારી એમના પુત્ર ગ મુમત્સાહ તે વખતે મેડિકલ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા અને ઉમરમાં પણ અમારે પાસ વર્ષનો તફાવત થયું થયું વિદ્યેષો નડ્યા મુ મ્મલુભાઈનો ખુબ પ્રયામ-ડો મદુકગમભાઈ ઈન્ડ ૭૮ આવેલા એટલે ન્યાનનો વાધો, છતાં મિત્રવર્ગની નિમન ખાસ કરીને રા બા લાનચક ઉમીઆચક અને ગ મા. હગોવિદ્વામ કાટાવાગા એ બન્નેનો ખૂબ ટેકો એટલે વાટાઘાટ થઈ સત્તેજ એમ બન્નેએ મેટ્રી-યુવેશનની પરીક્ષાનું પરીણામ ૧૮૮૭ના ડીમેન્શમાં જણાવ્યું તે વખતે ગમાભ હએ ગ કૃષ્ણનાન ઝવેરીને દાગળ લખેલો કે હુ અને મ્દાગ ભાઈ ગદુમઈ બન્ને પરીક્ષામાં બેઠા છીએ તેથી પં-ણામ જણ્યે તા-કરવે પરિણામને દિવસે નીચે પ્રમાણે તાઁ આવ્યો

" ગદુભાઈ શાન્દા દીનમાઈ પામ થામ ડે શ્રીપદના અભિ નદન "

(' શ્રીપદ ' તે ડો મુમત્સુ મોસાગતુ નામ અને ધણે ભાગે એજ નામે તે ઓળખાના) આતો સહેજ જ ખીના મની પણ એ વાત કુમગા મગજમાં પેડી અને ત્યાગથી મનમાં એ વાત જરા ખુપવા લાગી અને જ્યારે જ્યારે માતૃશ્રી લગ્ન વિરે વાત કરે ત્યાગે શરમને લીધે ઝઝૂ તે બોનાપજ નહિ પણ બે ચા- નામ મુચરે તે એમ જવામ દિ કે ડો. બદુકગમના ડોકર સાથે થાય તે મારું કારણ કાઢજ સજ્જવામાં નહોતું પણ કાઢક પ્રેરણાજ એમ થતી આમ એક પછી એક પાગીઆ ગોઠવાયા અને અનેક વિદ્વો વટાવીને સગપણ તે ગોઠવાયુ એક એકનો પરિચય જગ નહિ-પણ મનથી શ્રદ્ધા એટલે પાસો નાખ્યા બરોગ હતું પણ તે જમાનો જુરો હતો એટલે પરિચયની અપેક્ષા નહોતી

સગપણુ થયા પછી લગ્ન થોડા વખતમા કગ્વાની ઉતાવ
યછ કેમકે ડો બટુકરામનો વિચાર પુત્રને જ નહીં ઈનડ અબ્યાસ
માટે મોકલવાનો હતો અને એજ કારણસર પહેલા કરેલુ સગપ
તેમણે તોડ્યુ હતુ. તેમા પણુ અનેક અતરાયો નડ્યા હતા વડીતોન
દદત અને મિત્રોની સહાયથી બધુ સાગોપાગ છિતપુ. ધણીજ
સાદાછથી છતા દરેક ધર્મ વિધિ સાચીને લગ્ન વિધિ થયો. ડો
બટુકરામને રૂઢિના નધનો પ્રત્યે જગ પણુ સહાનુભૂતિ નહિ. અને
અમારા કુટુંબમા પણુ તેજ વૃત્તિ એટલે કાષ્ટ વિશેષ પડી તો
નડ્યો નહિ.

આ પ્રમાણે અમે લગ્ન સજાધથી નેડાયા. ૩ વા. લાલ
રા કગ્વાઈએ એ કૌટુંબિક ધર્મ પ્રાર્થના સમયે અમને આશીર્વાદ
આપ્યો અને પગિણુત જીવનની મળીરતા, અને સ્ત્રી પુરુષના સયુક્ત
કર્તવ્યનો ઉત્તમ બોધ આપ્યો એ મોલ વચન કુમળા મગજ ઉપર
હમેશ માટે કોનરાઈ ગયા

વગ્ન પડી અમે પતિ પત્ની-તે વખતે તો મહુજ વિચિત્ર
લાગતુ-થોડીવાર પરિચય માર્થે મળ્યા છતા એ મેળાપમા કાષ્ટ
અર્થ નહોતો. અગસપરસ દેયા ખાલી નહોતા થયા એટલે કાષ્ટ
મનોભાવ માત્રમ પડ્યા નહિ. લગ્ન પડી તરતજ મ્હાગ પતિને
ઈનડ વધુ અબ્યાસ માટે જવાનુ હતું એટલે થોડા વખત માટે
અબ્યાસમા નડતુ થાય એમ કરીને અમને વધારે પરિચય ના
થાય એમ જોતવણુ થઈ અને વડોદરે ના જતા અમદાવાદમાજ
મ્હારે મ્હેવાનુ નકકી થયુ દગ્માન અમારે પત્ર વ્યવહાર શરૂ થયે
અને એ પ્રમાણે એક બ્રીજના વિચારની આપ વે કરી અને
અસપ સ સારી ગીતે એજખાણુ થઈ ઈનડ જના પહેલા એકવ

મંગાપ થયો પણ તે માત્ર થોડા કલાકનો. છતાં તે વખતે ૦/૨૧
સ્વભાવ પરીક્ષા થઇ.

છઠ્ઠાંડ ગયા પછી એટલે જરોજર સ્હાડા ચાર વર્ષનો નિય-
પત્ર વ્યવહાર ચાલ્યો. અને તેમા અમે જન્મે અમારા વિચાર
પ્રાય અને અનુભવ દાક્ષવતાં. એટલે ઠીક ઠીક પરિચય થયો
છતાં દૂર તે દૂર-ખરો પરિચય તો પ્રત્યક્ષ પરિચયમાં આવ્યા
થયો. છતાં ત્યા સુધી મનમા એક અડગ એનેરો વિશ્વાસ
સંપૂર્ણ સંતોષ હતો. આ કારણને લીધે ને કહી શકાતું નથી !
પિતાનો બાળકો માટે કેટલા ઉદ્દેગ વેઠવો પડે છે, કેટલી ઠસો-
થી પસાર થવું પડે છે તેનો અનુભવ એ ઉમરે પણ થયો.
મધ્ય અને એરા બીજાં અનેક ઝણો વાળવાં તો અસંભવિત છે !

પ્રકરણ પ મું.

કૌલેજમાં વિદ્યાભ્યાસ.

મે ટ્રાન્સપોઝિશનની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી કૌલેજમાં તો જવું જ હતું-કેમકે વિદ્યા બહેને માગ કરી આપ્યો હતો, છતાં આપણા સમાજને એ પગલું ગળે ના ઉતર્યું. વિદ્યા બહેને તે લગ્ન કરેલું હતું. મહીપતરામભાઈનું કુટુંબ તો મુઘરેલું બહુજ ગણાય એટલે તેમને ત્યાં તો જે કરે તે પગલે પણ એક સામાન્ય સ્થિતિના કુટુંબની છોકરી-તે પણ કુવારી તે વળી કૌલેજમાં છોકરાઓ સાથે એસીને વિદ્યાભ્યાસ કરે. એ તો કાંઈ ગળવજ થઈ ગયો.

આજ તો આવી વાત કરીએ તો છોકરાઓ હસે-પણ એ જમાનામાં તો એટલી છટ લેનાર ઉપર શીંગડા ઉગવાના જ બાકી રહેતા, એટલી કનડગત થતી એક રીતે મ્હારે જરા મુખ હતું મ્હારા બાઈજ મ્હારા વર્ગમાં હતા એટલે મ્હારે બહુ પંચાત પડતી નહિ. તદ્દન નવો અનુભવ એટલે અમને પણ સંકેત તો બહુ આવતો. છતાં શીખવાની ધણીજ ઇચ્છા અને એમાંજ આનંદ માણેલો એટલે બધી અડચણો દૂર કરવાજ પ્રયત્ન કર્યો. વિદ્યા બહેન બી. એ. કલાસમાં અને અમે પ્રિન્સિપલ કલાસમાં અભાગી કલાસમાં હું અને એક પાગસી બહેન એમ બે સ્ત્રી વિદ્યાર્થી. આચાર્ય શ્રી આનંદશંકરભાઈ અમારા સંસ્કૃત અધ્યાપક તેમને ચોટી ઘણી અમારે સોપરત થયેલી પણ તે વખતે આનંદશંકરભાઈ સાથે અમારા કુટુંબને ઝાઝો પરિચય નહિ અને એમના વિચારો, અભિપ્રાયો કે

હજો તેનો પણ ખ્યાલ નહિ. જનાં પિતાઓએ સોંપત તો કરેલીજ.
આચાર્ય શ્રી બદ્ધ થોડાબોલા પણ મમતાળુ ખરા.

અમારી બેઠક છોકરાઓની એન્જોથી જરા દૂર છુટી મુકવામા આવતી. પ્રોફેસર વર્ગમા દાખલ થાય પછીજ અમે દાખલ થઈએ અને કાતો પ્રસ્તુતકમા નજર રાખીએ અથવા બાપણુ કરતા પ્રોફેસર તરફ નજર માંડીને બેસી રહીએ, અથવા તો નોટબુકમાં લખ્યા કરીએ. આજ અમારો ક્રમ વર્ગમા કોણ બીજું છે તે તરફ નજર સરખીએ કરીએ નહિ એટલે માત્ર હાજરી પુરતી વખતે ફેટલાકના નામ કાને પડે, બાકી ખતર પણ ના પડે કે કોણ કોણ વિદ્યાર્થી છે. ટ્રેન્યુએટ થયા પછી ધણુ લોકો અમારી સાથે બપુવા હતા એમ કહે છે પણ અમે એ શોકને ઓળખી શકીએ નહિ કારણ જરા ઓળખાણુ કરવાનો પ્રયાસ કરેલોજ નહિ. કોલેજમાં બહુતી વખતે કોલેજના શુવનનો લાભ જે છોકરાઓને મળે તેનો સોમો દિરસોએ અમને ના મળે. માત્ર વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી એજ ધ્યેય પાર પડે બીજું કાંઈ નહિ; કેમકે પ્રોફેસરના કે બીજા વિદ્યાર્થીબાઈઓના સંસર્ગમા જરા પણ આવીએ નહિ, પ્રોફેસર વર્ગમાંથી જીદીને ચાલવા માટે એટલે અમે પણ તેમની પાછળ જ ચાલી જઈએ અને અમારે માટે રાખેલા ઇલાયદા ઓરડામા જઈને નવરાસનો વખત ગાળીએ. આટલો સખન નિયમ પાળતા છતાં લોકોએ ટીકા કરવામાં બાકી નહોતી રાખી. એટલુંજ કે એવી ટીકા સાંભળવાને અમે તૈયાર જ હતા-અમને કાંઈ જ એની અસર થતી નહિ. છોકરાઓએ પણ કનડગત કરવામા બાકી નહોતી રાખી. કાંઈ કાંઈ નનામા કાગળો આવે-અમારી બેઠકની ખુરસીઓ પાડી નાખે-ડેસ્ક ઉપર ગમે તેવાં લખાણુ કરે! અમારે આવવાની સડક ઉપર ગમે તેવા લખાણુ કરે. બેઠક ઉપર કૌવચ નાંખીને પાળવણી કરે! આ બધું

તો સહન કર્યું. પણ છેવટ ન્યારે મહારાં લગ્ન વખતે છોકરાઓએ
 તોફાન કરવા માંડ્યું ને વિદ્યો નાખવાની ધમકી આપી ત્યારે મનઃ
 બેશુમાર દુઃખ થયું-છતાં હિંમત રાખી અને કર્તવ્ય કર્યા કર્યું
 નીચું માથું રાખીને અભ્યાસ તરફ જ લક્ષ રાખીને પહેલું વર્ષ
 પસાર કર્યું. પછી તો ગાડું ચીલે ચઢ્યું અને બધા ચેતી ગયા કે
 આમા કંઈ સાર નથી. ગ્રી-સીપાલે પણ એકાદ બે વખત સખત
 ઝટકણી કહાડી. છેવટ હન્ટરમીડીએટના વર્ગમાં ન્યારે આવ્યા
 ત્યારે છોકરાઓએ ચોનાની વર્તણુક બદલી અને અગ્રે પણ
 નિશ્ચિંત થયાં-બાકી ત્યાં સુધી તો કોલેજમા જવું એ તો મોટો
 ગ્રાસ હતો.

સમાજની દૃષ્ટિ મસ્કરી સહન કરવી, છોકરાઓનાં અપમાન
 મદન કરવાં એ બન્નેમાંથી પછી મુકન થયા.

डॉ. ञटुकराज शैलाराम
डॉ सुमन्तना पिताम्ही

રાજકીય તથા સામાજિક વાતાવરણ.

જુના જમાનામાં શાળાઓમાં તેમજ ઘરમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના હાલમાં છે તેના કરતા બહુજ જૂની માન્યતા પડતી હતી. કવિ નર્મદાશંકર અને નવલગમે દેશની પ્રશસ્તિઓ કેળવી, 'યા હોમ કરીને પડો દત્તેહ છે આગે, એવા પડકાર કરેલા, કવિ હરિ હર્ષદ દ્રુવે જનનિ સેવાની બાગ પુક રેલી છતાં વિક્ટોરીયા રાણીના શાન્ત રાજ્યમાં માતૃભૂમિ માટેનો ઉમળકો જરા જણાતો નહોતો. કવિ દક્ષપતરામની કવિતાઓ—

જે રાણીજીના રાજ્યમાં સ્થિર થઈ ગમે મુખીઆ થયા—૭૧૧ે વિક્ટોરીયા, એર ગયા ને વેર ગયા વળી કાળા કેર ગયા કરનાર, દેખ બિચારી બકરીનો પછ કોઈ ન જાતા પકડે કાન, એ ઉપકાર ગણી ધરવરનો હરખ હવે તું હિન્દુસ્થાન—આવા આવા અનેક કાવ્યો અને પાઠોની છાપ હૃદયમાં જાડી જાડી પેસાડવાના પ્રયત્નો થઈ રહેતા, તે વખતે બ્રિટીશ રાજ્ય માટે રાજભક્તિ—loyalty—નાજ બોધ આપવામાં આવતા અનેક વર્ષોના મુસલમાન, મરાઠી, રજપૂત વિગેરે વિમ્મહો પત્રી દેશમાં શાન્તિ થઈ હતી એટલે એ જમાનામાં જે સાધનો વડે શાન્તિ થઈ હોય તેના ગુણ ગવાય, અને તેને અમરચાન આપવામાં આવે એમાં નવાઈ નહિ. આવા આવા અનેક સંસ્કારોને લીધે ઉજગતાં છાકરાના મગજમાં ગોરી ચામડી માટે એક પ્રકારની બીક અને માન મિત્રની લાગણી વ્યાપી ગયેલી હતી. અને કેળવણીકારોએ એજ લાગણીને પોષી હતી. ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાં એજ પાક શીખવાના અને રાજ્ય કદી

જોડું કરે જ નહિં. 'The king can do no wrong' એજ સંસ્કાર રેડાતા. ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યની સરકાર બાબુજ દેખાડવામાં આવતી, આ પ્રકારના શિક્ષણના મૂળ જિંડાં જિંડાં નાંખવામાં આવેલાં. સરકાર માં આપ જે કરે તે વ્યાજબી જ કરે અને એમાં તે કાંઈ દોષ હોઈ શકે જ નહિં. એવું જ મનાવવામાં આવતું. આ ભાવનામાં તલ્લિન થઈ ગયેલી પ્રજા ધિરીય સસ્તનતનાં ગુણનાં સ્વપ્ન કરતી પ્રજા એક ભાતનો માદક પદાર્થ પીને જડ થઈ ગયેલી હતી. અને ઉઘાડી આખે ગુલામીની બેડીઓ એક પછી એક અભણનાં પહેરે જ જતી હતી. આ ઘોર નિદ્રામાંથી પ્રથમ જાગૃત કરનાર સાંભરવા પ્રમાણે શ્રી. ઠાકાભાઈ નવરોજી દત્તા. આ—મદાન દેશમંત પાલમિન્ટમાં ગેંગ્વર થયા પછી ત્યારે ભારતવર્ષમાં પાછા ફર્યા ત્યારે ગામે ગામ ફરીને તેમણે આપ ॥ પ્રજાને નિદ્રામાંથી ઉઠાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, દિંદી પ્રજા કેટલી બધી મરીખ છે. વેપાર અને મન્યતાંત્ર બને માર્ગે ફેરોડો ફરીઆ કેવી રીતે ઈંગ્લાંડ નમ્મ મસકાઈ ગય છે એ બધા જામ બધા અને નાજમા કામ ઠાણ છે તો ખરું એ ભાવના ઉત્પન્ન થવા લાગી. ખરી ગાંધીય ભાવના, ખરી દેશબક્તિ કેવા પ્રકારની દેવી જોઈએ તેની માખી આ મદન પુરે ફગવી, એમ ચોક્કસ મદાર મમજ ઉપર છાપ છે. બા.ક મગજ ઉપર કેમકે પ્રસંગે છાપ બેસી જાય તે ફરી જુસાની નથી. શ્રી ઠાકાભાઈ નવરોજીએ સી કેળવણી માટે બહુ પ્રયાસ ફેરવ્યા. તેથી ત્યારે તેઓ અમદાવદમાં ૧૮૯૩-૯૪ ની સાલમાં પદાર્થ ત્યારે સમસ્ત યુવેનીઓ આથી તેમને માનપત્ર આપવામાં આવ્યું હતું. તેના જગજમાં દિનના બોલના દર્શન માટે એજ જે બોધનાં વચનો કલા દતા ને દજ સુધી મમજમાં ફેનરામ રજા છે. તેમણે એટલું જ કહ્યું કે દિંદવામીઓએ જાગૃત અને જાજકર રહેવાની જરૂર છે. નહિ તો વેપારી દેશ પ્રજા

મરીબ હિન્દ દેશને ચૂસી લેવામાં બાકી નહિ રાખે, અને જે ધસારે દેશને થતો જાય છે તેને લીધે દેશ પાયમાલ થઈ જશે.' આજ સગબત માળીસ વર્ષ આ વાતને વીતી ગયાં છે. અને એક મહાન દેશ ભકતનાં વાક્યો રજેરજ ખરાં પડ્યાં છે, એની કોણ ના કહી શકશે ? ઠીક, કહેવાની મતલબ કે એ વાક્યોએ મારા મગજ પર કોઈ અજબ અસર કરી એમ લાગે છે. કેમકે ત્યાર પછી બ્રિટીશ સંસ્તનતની ઉજળા બાલુ શિવાય બીજી બાલુ પણ છે એની કાંઈક ઝાંખી થઈ.

૧૮૯૫ ની સાલમાં પૂનાની ઇન્ડિઅન નેશનલ કોંગ્રેસ બરાઈ ત્યારે એ સંસ્થાની હયાતીની ખબર પડી. જોકે કુટુંબનું વાતાવરણ એવા પ્રકારનું હતું કે કોંગ્રેસ તરફ બહુ તો સહાનુભૂતિ નહિ-અને તેમાંએ એ પ્રસંગે તો સંસાર સધારા કોન્ફરન્સ અને કોંગ્રેસના નેતાઓ ન્યા. મૂ. રાનડે અને લોકમાન્ય તિલકને મનભેદ થએલો-એટલે કાંઈક વિરોધની લાજણી છતાં ત્યાર પછીથી આ બન્ને સંસ્થાઓ વિષે માનિત્યાર રહેવાનો પ્રયત્ન કરેલો. સામાજિક સુધારામાં કુટુંબના ઘરે જથ્થોનો આગ્રહ એટલે એ સંબંધ, ધરમાં ચર્ચાઓ પણ ઘણી જ થાય. મુંબઈ શહેરમાં ૧૮૯૪ ની સાલમાં હિન્દુ મુસલમાનનાં ફુલ્લડ થયા તે વખતે હિન્દુ વિધવા વિવાદને સક્રિય ઉત્તેજન આપનાર શેઠ માધવદાસ રૂઢનાથદાસ પોતાના પુત્ર ભગવાનદાસના લગ્ન માટે અમદાવાદ આવ્યા. કારણ કે મુંબઈમાં વિધવા વિવાદના વિરોધીઓનો પક્ષ બહુ મજબૂત હતો એટલે પુત્રના વગ્ન શાન્તિથી નહિ થાય એવી ધારની હતી આ કુટુંબના સદવાસથી તેમજ મુ. શ્રી. રમણભાઈ વિધવા વિવાદ ઉત્તેજન સમાના સેક્રેટરી હોવાથી તથા રા. બા. લાલશંકરભાઈના સદવાસથી સમાજ સુધારાના આ વિષય ઉપર વધારે લક્ષ્ય એવાયું. શ્રી કૃષ્ણવર્ણી, બાગલખંડ વિરોધ, વિધવા વિવાદ, શ્રી સ્વાતંત્ર્ય પક્ષના વિચારો મગજમાં દસ્યા.

લેડીઝ ક્વમ નામની ચાલની સમ્યામા પાઠશી, સુરોપી
 સ્ત્રીઓ, શહેરના શેરીઆઓની સ્ત્રીઓ સાથે સબધ થતા કુટુંબ
 અને ન્યાનના વાતાવરણ કરના વિશાળ વાતાવરણમા પ્રવેશ થવ
 લાભ મળ્યો અને તે દ્વારા સ્ત્રીપુરુષોના અંશુકત સમેતનોમા બ
 લેવાનો લાભ મળ્યો છોકરા છોકરીઓના સહશિક્ષણ પ્રત્યે જેટ
 વિરોધ તે સમયે હતો, તેટલો કે કદાચ તેથી વધારે વિરોધ અ
 મિત્ર સમેતનો માટે હતો એ સમેતનોમા બાળ લેનાર તો વ
 ગ્યેના જ ગણાતા-કાંઈ વ્યાખ્યાન કે સભા હોય ત્યાં એમ બાળ
 અંગે જે બહેનો જામને જેમીએ તો એ શોકને રૂએ નહિ તો પ
 રનેદ સમેતનની તો વાતજ શી ? એવા મેળવડામા જો કે
 ગમ્યો ગાવાની કે સંગીત ગાવાની ધૂષ્ટતા કરે તો તેને બી
 દિવસે કાંઈ કાંઈ ગાળો સાબળવી પડે, નાચનારીઓ નાચી-
 શબ્દો તો અનેકવાર સાંભળેના આ સ્થિતિમા અત્રે થોડ
 ગુજરાતી અને પાઠશી બહેનોએ શરદ્ પુર્ણિમા નિમિત્તે ગંગાપા
 કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તે વખતના આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર મી જહાંગ
 નવરોજી કાબરાજને સંગીતનો બહુજ શોખ. તેમણે સંગમગ એ
 મહિના સુધી ગરબાની તાલીમ આપી અને સારા સરકારી ગર
 સ્ત્રી પુરુષના મિત્ર સમેતનમા ગવડાવ્યા આ ગરબાની ખૂબ
 પ્રશંસા થઈ ગરબા જેવી સુંદર મરથા સરકારી કુટુંબોમા
 લગભગ તદ્દન નાબુદ થઈ ગઈ હતી, અને જે ગંગા ગવાયા હ
 તે માત્ર કૃષ્ણગોપીના વિલાસના અને ઘણીવાર નિખતસ ગી
 ગવાતા તેને બદલે માગ ઉચ્ચ પ્રકારના ગરબાની પસંદગી કરી
 ગાવાની પ્રથા આ ગંગાપાર્દીથી ગુજરાતમા શરૂ થઈ એ
 કહીએ તો ચાલે ત્યાર પછી જ લગભગ ઘણુ ગાઓમા એજ ગી
 શરદુત્સવ ઉજવાતો થયો અને ગંગાની સુંદર સરથાનો પુનરુદ્ધ
 થયો, તેમજ સ્ત્રી પુરુષના સંયુક્ત સમેતનો પણ ત્યાગ પછી વધા
 ને નારે થવા માડ્યા

૧૮૯૮ ની સાલમા દી. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ વડોદરાની નોકરીમાથી પેન્શન લઇને અમદાવાદમાં આવીને વસ્યા. એમના આવવાથી અમદાવાદના જાહેર જીવનમાં ઘણો ફેર પડ્યો. કેળવણી, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર વિગેરે વિષયોની પીઠ અનુભવી અને અભ્યાસી, સ્વતંત્ર વિચાર ધરાવનાર દ્વિંમતવાન દેશભક્ત અને દેશની આર્થિક અને સામાજિક ઉન્નતિ માટે ખૂબ ઉત્સાહ ધરાવનાર આ નેતાએ અમદાવાદની પ્રજાની આખો ઉલાડો. એમના ઘણાં વ્યાખ્યાનોમા જવાની તક મળવાથી વિચારક્ષેત્ર બહાણું કરવાનો લાભ મળ્યો. એમના લાપણો શુજરાતીમાં હોય તોએ તે વખતે સ્ત્રીઓ પુરૂષો ભેગા બાજ્યેજ જતા. પણ અમે એ બહેનો તો બનતા સૂધી લાભ લેવાનો ચુકતા જ નહિ. કાંઈ કાંઈ વાર તો એકલા હાંધ્યે તો એ જતાં-તે વખતનો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે મદ્રાસથી એક વ્યાખ્યાનકાર મી. નાયર કરીને આવ્યા હતા. તેમણે દિંદુરયાનની આર્થિક દુર્દશા ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. દી. બા. અંબાલાલ પ્રમુખ હતા. દિંદુરયાનની દરિદ્રતાનો વ્યાખ્યાનકારે આખા ચિતાર આપ્યો. પ્રમુખ સાહેબે પોતાના બાપણુમા મી. રમેશચંદ્રદત્તના તરતના છપાએલા અર્થશાસ્ત્રના પુસ્તકમાથી દિંદુરયાનમા વારે વારે પડતા દુઃકાળ ખેડુતોની નિર્ધનતા, માછલીની પેટે દિંદુરયાનની પ્રજાની વૃદ્ધિ-એ વિષયો ઉપર ઘણુંજ સુંદર ચિત્ર રજુ કર્યું. આ બાપણુની છાપ પણ બહુજ લંડી પડી, અને દેશની જિયતિનો કાષ્ઠક ખ્યાલ આવવા માંડ્યો. લગભગ તે પછી જ દેશની રાજકીય હીલચાલમા રસ લેવા માંડ્યો. અમદાવાદના વકીલ વર્ગમા અને બીજા શહેરીઓમાં પણ રાજકીય વિષયમા રસ કે-પન્ન કરનાર દીવાન બદાદુરજ કહી શકાય. અમદાવાદના જાહેર જીવનનો ત્યાર પછી વધારે ને વધારે વિકાસ થતો ગયો.

ત સ ૧૮૯૬ મા ગુજરાતમા ધણેજ સખન દુકાળ

✓ અનાવૃષ્ટિને લીધે પડયો જખનીઆનો કાળ અગણીતરાના કાળ કરતા ધણો વસતો ગણાયો કેમકે પ્રજામાથી કસ જતો ગણો હતો. શારીરિક અને આર્થિક સહન શક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ હતી સરકાર તરફથી ખેડુનોને મદદ કરવાની વ્યવસ્થા થઈ. ખાધકામોની શરૂઆત થઈ, પણ પ્રજા તરફથી તે વખતે વ્યવસ્થિત કામ થયું ન હોયું. છતાં જવાબા પ્રયત્નો થતા, મીઠાનરી લોકોએ અને મિત્રિફેશનવાળાઓએ ખુબ કામ કર્યું—અને મગીન કામ કર્યું—કરણ કે એ લોકો કામ બહુ પદ્ધતિમર દ્વા—આપણા લોકોમા અનાધાત્રમો ખેલવામા આવ્યા ખગ અને ધણા માલમેને આશરો મળ્યો—પણ વ્યવસ્થામા ખામી ખરી—કામણ કે એ ત્રિષયમા આપણે કેળવાએલા નહિ—આ પ્રમગે અમદાવાદમા મન્ના કમીશનર ઝી. લીલીના પત્ની મિસીસ લીલી બહુ મારી સેવા કરના, તેમની માથે ન્હીને ગુજરાતી બહેનો પણ દુકાળના કામમા મદદ કરવા લાગી, અમને મન્ને બહેનેને મિસીસ લીલી આવકામની જગ્યાએ રઈ જતા અને ગરીબ લોકોને અન્ન વસ્ત્ર આપવાની વ્યવસ્થા કરના નીખરના—દુભી, ગરીબ, ગામડાની પ્રજાના સખખમા પહેલ વહેલાજ આવનારી એ લોકોનું દુખ બહુજ વલસુ લાનું. નદના એનામા આખ ફરફરનું બકક કે ગજ ઉકળતી જોઈને આખમ આસુ ચારના અગે કૌંસેજની અને માળાએની છાકરીગાએ મગીને ખાનગી ફાળે. ઉપનાવવાનું નહીં કર્યું તેમજ ઉત ગુજરાતની કકકતી દાદાકમા દુકાળઆ ઝાંઝાએ માટે કપા ખરીદવાનું ધાણું એમજ બુ પીછાણખથી અને ફરુબાએમથી થોડા પૈસા ઉવનખ્યા જુના કપડા ખૂબ વૃધ પ અને પછી અમે જાને તે કપડા ગામડામા વહેચરા જા એનાની સખખાએ સેવ કરવાની વ્યવસ્થા નહ મળવાથી

મનમાં ખૂબ આનંદ અને સતોષ થયો. તે ઉપરાંત કોઈ પણ રીતે આપણા ગરીબ દુઃખી બંધુઓની સેવા કરવાની ભાવના જાગૃત થઈ. રોજના વિદ્યાભ્યાસ ઉપરાંત રાજકીય અને સામાજિક જીવનમાં રસ લેવાથી જીવન ખહેલાવવાનો અવકાશ મળે છે એ તો સત્યજ છે.

અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજનો સાપ્તારિક ઉત્સવ ડીસેમ્બર મહિનામાં ઉજવવામાં આવે છે. આ દુષ્કાળને વર્ષે તે મહિનામાં ગરીબ લોકોનું દુઃખ ખૂબજ વ્યાપી ગયેલું હતું. તે પ્રસંગને લઈને મુ. રમણભાઈએ ઉત્સવને વખતે દરિદ્રીર્તન કયું હતું. પુરાણોમાંથી અનેક કથાઓ લઈને દુઃખની વખતે ધૈર્ય રાખવાનો, સહનશીલતા કેળવવાનો તેમજ સમયસૂચકતા રાખવાનો સફળોદ્દેશ એટલા રસિક રાને આપ્યો હતો કે શ્રોતા વર્ગ ઉપર ખૂબ ઉંડી અસર થઈ. સાદા ભાષણ કરતા સગીન સાથેના કીર્તનની અસર જનસમાજ ઉપર ઘણી સચોટ થાય છે. સખ્યાબંધ લોકો વ્યવસ્થિત કામ કરવાને તૈયાર થઈ ગયા. પ્રાર્થના સમાજ મરફત જાહેર સેવાનું કામ કરવાની આ પ્રથમ શરૂઆત થઈ ધર્મમાં મનુષ્યની સેવા એ એક અતિ મહત્વનું અંગ છે ન સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર થયો. અને સમાજ સેવાનું ક્ષેત્ર ખુલ્લું મુકાયું, છતાં એટલું તો ખરું કે એ જમાનામાં જે લોકો સેવા કરતા તેમની વચ્ચે અને જેમની સેવા થતી તેમની વચ્ચે બે શુભાર અંતર રહેતું એમ અત્યારે લાગે છે. ગામડામાં જતા, વાતો કરતા, પણ આખા જનોંથી આપણે જૂદા, આપણે કાંઈ મોટા એવી ભાવના રાખીને તેમની દયા ખાતા-સમ્માનવાની ભાવના જાગૃત થઈ નહોતી-નેટલ દરંગે અત્યારે તેની કીમત ઓછી અંકાય. એક હિંમત આદર્શ તરફ પડોડવાના એ શાહ-ખરી જનસેવા, બંધુબાવની ભાવના ખીલવાનું એ

સાધન કે માર્ગ ના કહી શકાય. અને તેટલે દરજ્જે આત્મ
વિકાસ ઝોડો કહેવાય, પણ એ જમાનામા એ જ્ઞાન નહોતું મળ્યું.
એટલે જેટલી બુદ્ધિ પહોંચી તેટલું કામ થયું-તે વખતના સમાજ
નેનાએએ જમાજ સંવાના પુષ્કળ કામ કર્યા. છતાં ઉણપ રહી
મધ તેલુ દા-જુ જ આ છૂપો રહેલો બેદ ભાવ-જણી બુદ્ધિને
રાખેલો નહિ, પણ એટલી સંઝાગની ખામીને લીધે અજ્ઞાનતા,
રહી મએલો-પરંતુ એ ભાવનાના બી રાખ્યા તેથી આજના
જમાનામા તેના ફળ તો સુંદર થાય-અને બીજા રાખનારને માટે
ઉપકાર વર્તિ થાય એ તો સજ્જ સમજાય એવી વાત છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

૬૭ પનીઆના દુકાળ પછી એક પછી એક બેકુત વર્ગ માટે વર્ષો ખરાબ આવતા ગયાં-પહેલાના વખતમાં આઠ દશ વર્ષે દુકાળનું વર્ષ આવે. પરંતુ એ મોટા દુકાળ પછી તે લગભગ ત્રીજે ને ચોથે વર્ષે અનાવૃષ્ટિ થવા લાગી. પહેલાંના સીંચેલા કાકાશે ખાલી થઈ ગયા. પંસો જે ઝવેરાત વીજેરેમાં રાખેલો રાખતા તેને બદલે મીલેમાં રોકાવા લાગ્યો એટલે એક પ્રકારે નાખાની લેવા દેવડ માઠી. પણ દેશનું ધન પરદેશ વધારે ધસકાવવા માંડ્યું. જૂની ને નવી પરિસ્થિતિમાં કાન્તિ માલુમ પડવા લાગી. અમદાવાદ શહેરમાં પ્રથમ કાતવા વણવાની મીલ સ્થાપનાર વેપારની દીર્ઘદૃષ્ટીવાળા અને વિશાળ બુદ્ધિમાન નાગરિક રા. બા. રણછોડલાલ છે. ટાલાલ એજ અરસામાં દેવલોક પામ્યા. રાજનગરને તેમની બારે ખોટ પડી. કારણ કે દરેક દિશામાં નગરજનના એ સલાહકાર હતા. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના તેઓ પ્રથમ લોક નિયુક્ત પ્રમુખ હતા. મ્યુનિસિપાલિટીની તેમણે અટંગ સેવા બજાવી છે. ગુજરાતમાં પાણીના નળ પ્રથમ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં તેમણે જ દાખલ કરાવ્યા. અને તેની કેનેજની યોજના પણ તેમણે દાખલ કરાવી. મ્યુનિસિપાલિટીની આર્થિક સ્થિતિ સુધારનારે પણ એજ નર હતા. અમદાવાદના આજેવાન નાગરિક તરીકે રા. બા. રણછોડલાલનું નામ અમર થઈ ગયું છે.

પોતાની વિશાળ બુદ્ધિથી અખુટ ધન તેઓ કમાયા, સરકાર દરબારમાં પુષ્કળ નામના મેળવી અમગણ્ય ગુજરાતી નાગરિક તરીકે પંકાયે. છતાં એમની રહેણી કરણી એટલી સાદી હતી કે આસપા-

સના સર્વ લોક આશ્ચર્ય ચક્રિત થઈ જાય. એક ઘોડાની સાદી જુમ
ગાડી શિવાય માએજ બીજું વાહન કદી એમણે વાપર્યું હોય !
આજના મોજીલા મીલ માલીકો અને મુઠીવાદીઓને એમનું દષ્ટાન્ત
લેવા જોગ છે. એકંદર રીતે જોનાં આજ જે મોજ ગોખ વધ્યા
છે, અને પૈસો પાછીની માફક ખરચી ન જાય છે તે પ્રમાણે તે
વખતે થતું ન હોતું. લગ્ન મરણ પાછળ અને ધર્મના કર કરી-
આવરમા પુણ્ડળ પૈસો ખરચાતો. પરંતુ રાજ્યના જીવન વ્યવહારમા
આજ જેટલો લખપુટ ખર્ચ થતો નહોતો. રા. બા. રણછોડલાલ
છોટાલાલના સ્વર્ગવાસ પછી ઘોડે ધણું અંશે એમનું સ્થાન હી
બા. અંબાલાલ સાકરલાલ પૂરું. પરંતુ મીઠના ઉલ્લોમમા અને
મુનિતિપાલીટીના કમમા જે અગમ જુદાં જોઈએ તે રા. બા.
રણછોડલાલભાઈમાં હતી. અને અંબાલાલભાઈમાં તેમ નહોતું. તેથી
અમદાવાદ એક મદાન નેના વગરનું રહ્યું.

જે પ્રમાણે રણછોડલાલભાઈએ અને અંબાલાલભાઈએ
આર્થિક અને રાજકીય બાબતોમા નેતૃત્વ લીધું હતું, તેજ રીતે
રા. બા. લાલચંદરભાઈએ સામાજિક જીવન અને સુધારણામાં
નેતૃત્વ લીધું હોય સામાજિક સુધારો અને રાજકીય પ્રચાર એ
તેમનું ધ્યેય હતું. અને વિશેષ કરીને સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે તેમણે
અમદાવાદ શહેરની ખૂબ સેવા કરી છે.

દરેક કોમની સ્ત્રીઓ અરસપરસ વિચારની આપ લે કરે,
તેમજ કાંઈ વિદ્યાબ્યાગમા અને લલિતકળામાં વંધારો કરે તે માટે
એક લેડીઝ કલ્લજ એટલે સ્ત્રી નમાજ કેટલાં વર્ષથી ડ્યુમરુ
ચાલતો હતો. તેમાં પ્રાણ રેડનાર રા. બા. લાલચંદરભાઈ હતા.
રા. બા. મોળ નાય સરભાઈના સ્મરણાર્થે સ્ત્રીઓની એક સંસ્થા
ખોલવી એવું નહીં થયું હતું. તેને માટે અમુક રકમ એકઠી પણ

યમ હતી. તે માટે કાયમનું એક મકાન બાંધવાનું કામ રા. બા. લાલશંકરભાઈએ લીધું અને ધણીજ થોડા ખર્ચમાં એક સુંદર મકાન શહેર વચ્ચે ઉભું કર્યું. અને તેનો ઉપયોગ સ્ત્રી સમાજને કરવાની છૂટ આપી. તેમાં સ્ત્રીઓને માટે એક લાઇબ્રેરી તથા વાચનાશ્રય ગ્રંથાલય. અને સમાજના સેક્રેટરી તેમના પત્ની સૌ. દીવાળીબા હતા, તેમને એ સમાજના કાર્યમાં દરરોજ સહાય કરતા રહ્યા. તેને પરિણામે સમાજની આર્થિક સ્થિતિ સુધરી એટલુંજ નહિ પણ સ્ત્રીઓની હીલચાલના સર્વશ્રેયનું આ સંસ્થા કેન્દ્રસ્થાન બની. સ્ત્રીઓની એ સંસ્થામાં અનેક ભાષણો થતા, સંવાદ થતા, સભાઓ થતી, અને રનત ગમતના સાધન પણ ત્યાં પુરા પાડવામાં આવતા. આજે પણ એ સંસ્થા સ્ત્રીઓના લાભાર્થેજ વપરાય છે. આજ અમદાવાદમાં અનેક સ્ત્રી સમાજો અને સ્ત્રી મંડળો છે તેનું મૂળ આ સ્ત્રી સમાજ અને સ્ત્રીઓની સંસ્થા-સેડીઝ ઇન્સ્ટીટ્યુટ છે. અને તેના વાસ્તવિક નેતા રા. બા. લાલશંકરભાઈજ હતા. ગુજરાતમાં અમદાવાદ કેળવણીનું કેન્દ્ર રચણ ગણાય છે, અને વિશેષ કરીને સ્ત્રી કેળવણીના પ્રચાર અમદાવાદમાં સદૃશી વિશેષ જોવામાં આવે છે તે તે બધાને માટે અમદાવાદ તેમનું જન્મસ્થાન છે એમ કહેવામાં જરાએ અતિશયોક્તિ તથી

સેડીઝ મહાત્મા અને સેડીઝ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઉપરાંત ગુજરાત વનોકમુલર સોસાયટીનું કામ પણ રા. બા. લાલશંકરભાઈએ ખૂબ કુનેદથી કર્યું હતું. અને તેમાં પણ સ્ત્રીઓની કેળવણી તરફ નેમનું ખ્યાન વિશેષ હતું. સાળામાથી અભ્યાસ છોડીને ઉડી ગએલી બાળાઓ માટે તેમજ મોટી ઉંમરની સ્ત્રીઓના શિક્ષણમાં વધારો કરવાના ઉદ્દેશથી ગુજરાત વનોકમુલર સોસાયટી મારફત વકતુ-મેજેસ્ટ્રેટ જાણજોઈ શોધવા કરી. પણ આટલું સુધી આ

યોજના બહુ મુંઠ રીતે સફળ થઈ દર વર્ષે આ વકતૂતવોત્તેજક
આપણે સાબળવા માટે શહેની સંખ્યાનંધ સ્ત્રીઓ એકઠી થતી
સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ અને સમાજ સુધાગ્રણના વિષયોના વ્યાખ્યાનો
સ્ત્રીઓ જ આપતી અને ગ્રપર્ધોમા જે પ્રથમ નબરે પામ થાય તેને
૩. ૨૫ નું ધનામ આપવામા આવતું. આનો લાભ બહુ સારી
ગતિ લેવાયે અને સ્ત્રીઓ ધગકામ ઉપગાન બીજા વિષયોમા ગસ
લેતી થઈ.

એજ અરસામા વિદ્યાબહેન કોલેજમા દાખલ થયા અને
પ્રથમ પરીક્ષા એટલે પ્રોવિઝસની પરીક્ષામા પસાર થયા તેમને
જાહેર માન આપવામા આવ્યું અને સ્ત્રીઓની કેળવણીમા એ રીતે
શહેની સ્ત્રીઓને રસ લમાડયો આજ ત્રીમ વર્ષ લગભગ આ
બીનાને થઈ ગયા છે. એટલે આજની સ્ત્રીઓને નેમા નવાઈ નહિ
લાગે પણ એ જમાનામા જનતાના વિચાર વિશ્લેષ થઈને
ધરકામ પોતે એકલે દાથે કરીને યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા સાસગમા
રહીને પસાર કરવી એ જેવી તેવી વાત નહોતી. જેઠ જેઠાણીના
મન રાખીને પોનાનો અભ્યાસ તેમણે ચાલુ રાખ્યો. રમણભાઈના
ઉત્તેજનને લીધે અને તેમના સરળ સ્વભાવને લીધે તે સફળતા
મેળવી શક્યા. આપણા સમાજમા ત્યામુધી બાળવત્રનો પ્રચાર
ચાલુ છે ત્યા મુધી પત્નીની કેળવણીની જવાબદારી પતિને શિગ
રહેલી છે. એ વાત આપણા યુવકોએ બહુ સમજવાની જરૂર છે.
સ્ત્રી કેળવણીને વખણનાર આજ સંખ્યાનંધ પુરપો નેવામા આરે
છે પરંતુ પોતાની બહેન, દીકરીઓ, અને પત્નીના અભ્યાસમા
સરળતા કરી આપનાર બુજ પુરપો ચાલુમ પડે છે ત્યા મુધી
યુવાનો એમ નહિ સમજે કે અમારે મુશિક્ષિત પત્નીઓજ નોતર
બીએ અને બહેન, દીકરીઓને મુશિક્ષિત કરવીજ છે ત્યા મુધી સ્ત્રી
કેળવણીમા વેમ આવવાનો નથી.

શ્રી વક્તૃત્વોત્તેજક લાપણ ઉપરાંત શ્રીઓને ઘેર ખેડે સારું વાંચન પહોંચાડીને તેની પરીક્ષા લેવાની યોજના, તથા શ્રી ઉપયોગી વિષયો બાળકોએ, અકસ્માત વખતે તાત્કાલિક ઉપાય, માંદાની માવજત ઇત્યાદિ વિષયોના વર્ગો અને તેની પરીક્ષાની યોજના પણ સોંપાઈ ગઈ મારફત અને લેડીઝ કલબ તરફથી કરવામાં આવી. પણ આપણી શ્રીઓમાં શીખવાની ઇચ્છાસા ઓછી, ધરમથી ઉત્તેજન ઓછું—સમાજ બધન વિચિત્ર એવા એવા કારણોને લઈને યોજનાઓ નિષ્ફળ મળે. છતાં છૂટા છવાયા બીજા રોપાયાં એતો નિઃસંશય વાત.

આ પ્રમાણે રા. બા. રણછોડલાલભાઈ. લાલસાંકરભાઈ, અને દી. બા. અંબાલાલભાઈએ અમદાવાદ શહેર અને ગુજરાતનું ભાવિ ધડવામાં સંરળનાથી નેતૃત્વ લીધું હતું તેને પરિણામે ગુજરાત તેના ફળ અનુભવે છે

પ્રકરણ ૮ મું.

૧૮૬૯ ની સાલમાં ઇ-ટમ્પીડીએટની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી ત્યારે જુનીઅર બી. એ. ના ક્લાસમાં આવ્યા ત્યારે ડાખક એમ લગ્ન કે ફાલેજમાં અભ્યાસ ચાલે છે. કેમકે તે વખતે અધ્યાપકોના સદવાસમાં જરા વધારે અવાય અને વિદ્યાર્થીઓ સાથે પણ ઓળખાણ વધારે થઈ શકે ને સંકોચ ઓછો લાગે.

ઐચ્છિક વિષયો લાંબક અને મૌરલ દિલોમોસ્ટ્રી લીધા હતા. વિદ્યા બહેનના પણ એજ વિષયો હતા. એટલે માથે વાચવાની સગળતા થાય જુનીઅર બી. એના વર્ગમાંથી ફૂં અને વિદ્યા બહેન એકજ વર્ગમાં અવી ગયા. વિદ્યા બહેન તો મદારાથી બહુ મોટા અને બહુ વહેલેથી ફાલેજમાં દાખલ થએલા પણ એમને વચ્ચે વચ્ચે બાળકો થયા એટલે વિદ્યાબ્યામ અટકતો હતો. અમે બન્ને સાથે થયા તે પછી એ વર્ગમાં અભ્યાસ પુરો થયો અને બી. એની પરીક્ષા આપી મીધી

રાજઆતમાં દનિદામના ડ્રેડેસ બ્રીયુન કાશીગમ સેવકગમ દેવે દના એ બાઈ ખરેખર હજુ મુઠા માણસ હતા, બના, નાદા, અને માયાશુ દના જે વખતે દનિદાસ ચીખવે ત્યારે એમનું નફ માત્ર પોતાના બ્યાખ્યાનમાં જ દોષ, બીજો કાઈ જ વિચાર ના કરે. એક વખત વર્ગની શરઆત થઈ તે ક્લાક પુરો થયો ત્યાં મૂવી દતિદાસનો પાક એક કાણુના પણ વિચાર વગર ચીખવી જતા હતા. પહેરેલા કમલાની અદર કાઈ ખુચલુ દોષ એમ બીજને વાગ્યા કરે છતાં દાવ જરા બીચા નીચા કર્યાં કરે, પણ બાપણ અટકાવે નહિ. ત્યારે વર્ગ પુરો થયો અને ગળ પડી ત્યારે

પોતાના ઓરડામાં જઈને જાયુ તો ડમલામાં ઘીરાળા ભગઈ ગએલી
 છતાં એમને કાંઈ જ ઉદ્વેગ નહોતો એક ઋષિ જેવા સ્વરૂપ
 નિખા લસ અત કરણના Plain living & High thinking
 ના આદર્શ હતા છોકરાઓ જે અધ્યાપકના સદ્ગુણ ઉપર લક્ષ
 આપે ને મરકરી કરવાનું અને ધાલકાપણ છાડી દે તો વિદ્યાર્થી
 જીવનમાં કાશીગમમાં જેવા અધ્યાપક પાસેની અણુમોણુ શિક્ષણ
 મેળવી શકે ગુજરાત કોલેજનું નસીમ નદિ એટલે એ વિશાળ
 બહુજ ન્દાની વયમાં લગભગ સાડત્રીસ વર્ષની વયે મૃત્યુ પામ્યા
 કોલેજે એક આદર્શ અધ્યાપક ગુમાવ્યો અને ગુજરાતનો એક
 ખરો માધુ પુરૂષ જતો રહ્યો નેમના પત્ની ઇતિહાસના અધ્યાપક
 રા બુલાલાઈ જીવણજી દેસાઈ થયા જેઓ દાલ મુનઘમાં
 અને ગુજરાતના પ્રખ્યાત ઍડવોકેટ તરીકે ખૂબ જાણીતા થઈ ગયા
 છે તરતના જ એમ એ થયેના ને મુખામના પોલીશવાળા, ઇંગ્રેજી
 ભાષા ઉપર બહુજ સારો કાણુ અને ઇતિહાસનું જ્ઞાન પણ સરસ
 એટલે એમના વ્યાખ્યાન વખતે વિદ્યાર્થીઓ મુગ્ધ થઈ જતા
 વયમાં પણ ન્દાના એટલે બધા માથે ટળી પણ ખૂબ ગયા હતા
 પણ જીવાન માણસ એટલ પખેર જેવા એલ એલ બી થયા
 એટલે અધ્યાપકનું કામ મુખ્યની વકીલાત અને વિશાળ જીવનક્ષેત્રનો
 અનુભવ કરવા ખાતર અમદાવાદ તેમણે છોડ્યું પણ જેટલા વખત
 રહ્યા તેટલા વખતમાં સરી નામના મેળવી બોલવાની છટા
 એમનામાં અસનથી જ બહુ હતી એ સાર્થ આનંદશ કરવાઈ
 અમને સરકૃત શીખવતા અને બી એ, ના વર્ગમાં શીનોમોશી
 પણ શીખવતા એમની પાસે સરકૃત શીખવાનો એક મમુલ્ય
 દ્વારો હતો શીનોમોશીના વર્ગમાં એમની સાથે નિકટ મમઘમાં
 આવ્યા પાશ્વર્યાત્મ તત્ત્વ જ્ઞાન અને આપણા તત્ત્વજ્ઞાનનો મન્નો
 એમનો અભ્યાસ બહુજ ઉડો અને વિશાળ, એને વીધે બન્ને

સરખામણી કરીને તુલનાત્મક સિદ્ધિ આપતા વિષય બહુ ગદન અને મ્દારી હિમ- ધણીજ ન્દાની એટલે વિષયનું પૂરું મદત્તવ તો સમજાય નહિ. સિદ્ધાન્તોનું ગદ્ય પણ જોઈએ એટલું ન સમજાય. છતાં એટલું જ્ઞાન થાય કે વિજ્ઞાન જ્ઞાન સમુદ્રમાં ચંચુષાત કરવા માટે પણ અધિકારની જરૂર છે. હવે એમ કોઈ વાર થાય છે કે વચ્ચે ત્રીસ વર્ષ જતા રહે અને ફરી એના એજ વિષયો એજ ગુરુવર્ષની પાસે શીખ્યા હોઈએ તો કેટલું બધું જ્ઞાન મેળવાય. કમનસીબ એટલુંજ કે તે વખતે જ્ઞાન ના લીધેલા બાકી ગુરુવરે તો એમનો આત્મા અમારા આગળ ખાલી કર્યો હતો.

ઉચ્છીરના પુત્રો પણ એકાદ જે અમને શીખવ્યા હતા. મ્દને યાદ છે કે એક પ્રમુખે શેક્સપીયરનું નાટક શીખવના હતા તે વખતે કશું કે જ્ઞાન તો આ ઉચ્છીર નાટક વાચે છે પણ જ્યારે અભ્યાસ મંપૂર્ણ થાય ત્યારે મંમુક્ત સાદિત્યનાં સ્ત્રી પાત્રો અને ઇગ્દીશ નાદિત્યનાં સ્ત્રી પાત્રોની તુલના ઉપર જરૂર સારો લેખ લખજો. પણ એ તુલનાત્મક સમાયોચના કરવી એ કાંઈ સહેલું નથી અને એવા મોટા અધ્યાપકની ફરજી આગળ એવો કાંઈ લેખ લખીને વળી પરીક્ષા આપવી એ વૃષ્ટતા કેમ થાય ? આનંદશંકર-ભાઈએ જે પ્રમાણે વિદ્યાભ્યાસ વખતે અમારા કાર્ય માટે ખર્ચ રાખી હતી તેજ પ્રમાણે હજી સુધી પણ અમારા કાર્ય ક્ષેત્ર તરફ એમની મીઠી નજર ખોલી અને કોઈ વાર સલાહની ગરજ પડે તે એમની પાસે જઈએ તો સલાહ આપતા ચુકે તો નહિંજ, બન્ને પક્ષનો સારાસર જતાવેજ.

નિશ્ચય પૂર્વક એક માર્ગજ ગ્રહણ કરવાનું તો એ કહી કહેજ નહિં.-એ એમના સ્વભાવમાંજ નથી. એમના વિજ્ઞાન જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન વાચનનો ખ્યાલ તો જ્યારે એમના ગાદા પરિચયમાં

અચાય ત્યારેજ આવે છે ત્યારે સીનીઅર બી એ. ના વર્ગમાં હતા ત્યારે મુ શ્રી રમણભાઈ અમને કવ્ય પ્રકાશ, શીખવતા અને શ્રી રમેશચંદ્ર દત્તની *Civilization in India* અને *India under Victorian age* તથા શ્રી. રાનડેની *History of the Marathas* અને *Economics* નું આ બધા પુસ્તકો અમારી સાથે વાચના અમદાવાદના ઉન્દાળાના તાપમા બરોબર અભ્યાસ ના થાય તેથી સુરતની પાસે કુમસમા એક મકાન ગાંધીને ઉન્દાળો ત્રા કદાડ્યો, અને અમાગ અભ્યાસમાં સરળતા કરી આપી બહુજ ઉત્સાહ અને ખતથી અમને શીખવતા બેઠાને કુમસમા તે વખતે ગ. વિનયક નંદશંકર મહેતા તથા ગ. ધીરજલાલ કાલાભાઈ નણુવડી તથા મહારા લાલ રા. ગદુવાય જુનીઅર બી એ ના વર્ગમાં હતા તેમને પણ સંસ્કૃત શીખવાનો ઉત્સાહ થઈ આવ્યો તેથી રોજ સહવારે એક ન્દાનો સરખો સંસ્કૃતનો વર્ગ રમણભાઈ ચલવતા. પોતાનું સાહિત્યનું કામ તો હોયજ છતાં વિદ્યાર્થીઓને શીખવવાનો એમને એટલો પ્રેમ કે ખૂમજ મહેનત લઈને વખત આપતા આ શિક્ષણને લીધે અમને સહુને બહુજ લાભ થયો, કેમકે શિક્ષણના પુસ્તક ઉપરાંત આસપાસના સામાન્ય વિષયનું જ્ઞાન અને માહિતી ખૂબજ મળતી અને સાથે સાથે આનંદમાં વખત જતો કાગળ કે રમણભાઈનું શિક્ષણ એટલે અંદર જાડી જાડી મસ્કરી અને ટકોર તો હોય જ. એ નિર્દોષ આનંદના દિવસો તો વહી ગયા. કુમસમા આ પ્રમાણે અભ્યાસમાં વખત જતો તેની સાથે ત્યાંના સામાજિક જીવનમાં પણ ખૂમ લાગ લેવાનો પ્રસંગ મળ્યો સાધારણ રીતે ઉન્દાળામાં કુમસમા હીક લોકોની વચ્ચે ચાલ છે. કાગળ કે તે સુરતથી માત્ર દૈનિક માર્કેટ છેલું અને બીજા હવા ખાવાના સ્થાન જેવું મોઘુ પણ નથી. આનંદમાં વખત કદાડવાને લોક એકઠા

ચના, બાજકોની ગમતો, સ્પર્ધા વિગેરે છ' વર્ગે થતું. પણ તે વખતે તો એ મળાવડાએ મોટું સ્વરૂપ લીધું. સ્ત્રીઓની સંગીત સ્પર્ધા થઇ પુરોએ કોઇ મુખપાઠ કયો કાઇ વિનોદમય વાચનો વાચ્યા ને મોટી હિમ્મત લોકોની રમત ગમન પણ થઇ સ્ત્રીઓએ એટલા મોટા પ્રમાણમાં તેજ વર્ષે ભાગ લીધો. અને એ મેળાવડો તે ત્યાની વાર્ષિક સસ્થા ત્યાર પછી થઇ રા. બા. નંદશંક-ભાઈનું કુટુંબ અને રા. બા. ભીમભાઈ કીરપાગમનું કુટુંબ એ બે તો ત્યાં દર વર્ષે હોયજ, ધીમે ધીમે તો સચીનના નવાગ સાહેબ જે હિન્દાળામાં કુમસ રહેતા તે પણ ખૂબ ઉત્સાહભેર ભાગ લેતા થયા. અને સ્થાઇ કલબ જેવું ત્યાં થઇ ગયું. એ કુમસની લહેર જીવનમાં કદી વીસ-ગશે નહિં ।

એ વર્ષના નવેબર મહિનામાં બી. એની પરીક્ષા થઇ. સંગૃહીતને બારે અભ્યાસ. ઋગ્વેદ, કાવ્ય પ્રકાશ, તર્કસમ્રત જેવા અધરા પુસ્તકો, ઇતિહાસ, અર્થ શાસ્ત્ર, ક્ષોદ્ધક, શીલોસાશીના મોટા પુસ્તકો એ બધાનો જીડો અભ્યાસ કરવાનો અને ગ્રહણ કરવા જેટલી ઉમર નહિં । તે કારણેને લીધે ખૂબ ડર લાગતો પણ બે વર્ષની ખરી મહેનત અને અધ્યાપકોનું શિક્ષણ એ બધાને પગિણામે પરીક્ષામાં પામ તો થઇ ગયા. વિદ્યા બહેન તો સેકન્ડ ક્લાસમાં આવી બી એ, ની પરીક્ષા પસાર કરવી એ કાંઈ મોટો જંગ નહોતો. પણ તે વખતે મનમાં ધારેલી એક વાત પાગ પછી તેને લીધે સતોષ અને નિષ્ફળિ થઇ મદારા અભ્યાસમાં તો કાંઈ અખચ નહોતી. મદારો માર્ગ તો સગળ હતો પણ વિદ્યાબહેને વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો તેનો ખ્યાલ આપવો તો મુશ્કેલ છે. ત્રણ ન્હાના ડોકર-સકુથી મોગી બાળકો તે ચાર વર્ષની, બીજી ત્રણ વર્ષની અને છોકરો એક બે વર્ષનો આ ત્રણ છોકરાની બગદાસ કરવાની-તેમાં ત્રણે છોકરા મૂળથી જંગ નખળા એટલે માંદા સાબ્દ

ગહે, ધનુ તપાસવાનું, અભ્યાસ કરતા હોય ને છોકરા પગલે
 એ બધું વેળે માત્ર એક લક્ષ્ય ગણેલું કે દુખ વેળે પણ
 અટલ પૂરે જરૂર તે છેવટ પાગ પડ્યું તમા મ્હારા માતૃશ્રી
 બાળાબહેનની મદદ મારણ કે છોકરા એમને મોખી કે કાલેજમા
 જવું પડે અને મનભ્રમનો સળ અવભાવ તેથી થયું છતાં
 મગજ ઉપર જે બોલે પડ્યો તેનું પ્રમાણ તો ઘડાડી ના જ શકાય,
 છોડના ગળ્યા કરે ને અમે સાથે વાચતા તેમજ ત્યારે મ્હારાથી
 વચાન નહિ એટલે છોકરાને મદાર મોકલાવી દેવા પડે વિદ્યાબહેનનો
 જીવ કપાઈ જાય નજર આમળથી છોડાને વેગળા ખમડવા પડે તે
 જરા ગમે પણ નહિ માનો. જીવ તે તણાયા વગર રહે નહિ
 મન દુખવીને પણ અભ્યાસ પુરો કરો મહેમાન આવે ને ધરતી
 વ્યવસ્થા કરવી એટલે ગતના ઉત્તમગત વેળે પરીક્ષા આપવા
 માટે વાચવું અત્યંત શ્રમ અને ઉદ્વેગ વેળે એમણે અભ્યાસ
 કર્યો અને સફળતા મેળવી તેથી એમની ધીરજને વન્ય છે કાગળ
 કે એટલો શ્રમ વેળે ગુજરાતી સ્ત્રીઓની ઉચ્ચ કેળવણીના દાર
 ખુદના કર્યો, પગલું એટલું તો ખરું જ કે જો છોકરીઓને ઉચ્ચ
 અભ્યાસ કરાવવો હોય તો સસારનો બોલે પડ્યા પડેનાજ
 કરાવવો કારણ કે પાઠ્યથી મગજને બે શુભાગ્ર શ્રમ પડે છે અને
 તમીયતને નુકસાન વત્રા સહજ છે ધણા મા માયો, પોતાની
 કન્યાઓને વહેલી પરણાવી દેવી હોય છે ત્યારે વિદ્યા મહેનતુ દષ્ટાન્ત
 આપે પણ મ્હારી તો સદુને સનાહ છે કે લગ્નની ઉપાધિ વળગ્યા
 પહેલાજ અભ્યાસ પુરો કરાવવો એજ યોગ્ય છે વિદ્યા બહેન તો
 એક અપવાદ કહેવાય, ન છૂટકે વિદ્યા બહેનને એમ કરવું પડ્યું,
 પણ તે ઉપરથી એમનું અનુકરણ કરવાની ઇચ્છા ન મળતી

પ્રકરણ ૯ મું.

ચાર વર્ષનો એક સગર અભ્યાસ પુરો કરીને ત્યારે બી. એ. ની પરીક્ષા પસાં કરી ત્યારે એમ લાગ્યું કે જીવનનું કાર્ય પુરું થયું. તે વખતે સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે એ તો જીવનમાં પ્રવેશ કરવાનો ઉમરો દેતો જીવન પર્યટન તો બધું જ પછી શરૂ થવાનું હતું. ૧૮૯૮ થી ૧૯૦૧ ના નવેંબર સુધી કોલેજ જીવન એક ધારે વહી ગયું. વિદ્યાભ્યાસ માટે અત્યંત કિંમત એટલે આમપાસના જીવન વ્યવહારમાં માત્ર મિત્ત પરોવેલું નહિ લગ્ન થયું તો હતું—છતાં લગ્નની હુંસરીમાં જોડાવવું પડ્યું નહોતું. ચશુર પક્ષમાં સહુનો એકજ ખ્યાલ કે બી. એ. નો અભ્યાસ કાંઈ પણ ખર્ચે વગર પુરો કરવા અનુકૂળતા કરી આપવી. મ્હાગ માસુજી બ. સૌ. કાઠી બહેનને બહુજ હોમ હતી. પણ કમનમીએ એમનું કવખતે મૃત્યુ થયું. ૧૯૦૧ ની સાક્ષના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં ન્યુમેનીઆથી એકાએક તેઓ મૃત્યુવશ થયા. મ્હાગ પતિ તે વખતે છાત્રાલયમાં વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા. તેમને પરદેશમાં માતાના સ્વર્ગવાસની ખબરથી અત્યંત દુઃખ થયું હતો એ ખ્યાલથી મને પણ શોક થયો. ડોક્ટર સાહેબ (જીદુકરામભાઈ) ની તર્જી થત મારી નહોતી રહેતી તેમને ગળાની રગમાં કાંઈ રોમ થયો હતો. તેનું દરદ અમલ્લ હતું. એ વેદના હતી ને કુંડુંબ ઉપર આપત્તિ આવી—કવખતે ધરભંગ થયું તબીબના ઓકરા—એ ઓકરા ને એક ચાર વર્ષની ઓકરી નમાવા મ્હો આગળ ને ત્રણ મોટાં ઓકરા તેમાં બે પુત્રો છત્રાલય ને એક મોટી દોકરી એમ છ ઓકરાની જવાબદારી એકવાને માથે આવી ને પત્ની વિદ્યાગનું દુઃખ અસલ વાત પડ્યું. ન્હાના બગીચની દેખરેખ ગખનાર સંભા-

વિદ્યાબહેન, શારદાબહેન.
ગ્રેજ્યુએટ થઈને ૧૯૦૧

વિદ્યાભ્યાસ માત્ર પોતાના હિતને ખાતર કર્યો હતો એમ નહોતું.
કારણ કે વિદ્યાની જ્યોત તો જેમ એક પછી એક પ્રગટાવાય તેમ
પ્રકાશ વધતો જાય. એટલે અમે મેળવેલું જ્ઞાન અમારી પાસે
રાખી મુકવાનું નહોતું—તે જ્ઞાનનો લાભ ખીજને આપવાનો હતો.
અને તેનો ઉપયોગ સારી રીતે કરીને હિંમત દૃષ્ટાન્ત પુરૂં પાડવાનું
હતું. એટલે આચાર અને વિચારનું હિંમત બંધે સાચવીને જીવન
વ્યવહાર ચલાવવો એ અમારું કર્તવ્ય થયું જોઈએ. સેવાના ક્ષેત્રમાં
સંપૂર્ણ ફાળો આપવો જોઈએ. સ્ત્રીઓની પ્રગતિમાં સક્રીય ભાગ
લેવો જોઈએ એ અમારું કર્તવ્ય ક્ષેત્ર હોવું જોઈએ. આ બધો ખ્યાલ
તે વખતે આવ્યો. એટલે જગત્પત્ની દૃષ્ટી અમારા તરફ તે વખતે
તો ઘણીજ ચિકિત્સાવાળી હતી. સ્વાભાવિક રીતે સમાજ અમારા
ઉપર નજર રાખે એમાં દાષ નવાઈ નહિ. કારણ કે નવો અખતરો
સફળ થાય છે કે નહિ એ જોવાનું સમાજનું કામ છે. શિક્ષિત
પુરૂષ વર્ગ તરફથી અમને ધણું સમર્થન મળ્યું હતું. વિશેષ કરીને
જીવન વર્ગ તરફથી અમારો સત્કાર સારો થયો હતો. છતાં એક
એવો મોટો વર્ગ હતો જેમને મને અમારી વાત જરા ઉતરતી
નહોતી. આ વર્ગના સ્ત્રી પુરૂષોએ અમને કુઝવે દેવામાં બાકી નહોતું
રાખ્યું—અનેક પ્રકારનાં કુષ્ટ લખાણો, ભાષણો, વિગેરે કરીને અમને
અને અમારાં કુટુંબી જનોને દલકાં પાડવાનો પ્રયાસ કરવામાં
આવ્યો હતો. પણ સારી વાત અને ખરી વાત છેવટ તરી આવે
છે. તેમ એ લોકના જકવાદ જ્ઞાન્ત પડી ગયા. અને સ્ત્રી કેળવણી
પ્રત્યે લોકોની સદાનુભૂતિ દિવસ જતાં વધવા માંડી.

જે પ્રમાણે અમદાવાદમાં માનપત્ર અપાયું તે પ્રમાણે મુંબઈમાં
એલરીન્ડન ટ્રેસેરના મુજરાતી મંડળે અમને માનપત્ર આપ્યું
હતું. તેમજ શ્રી રત્નજીવજીરાસ, તથા અન્ય ટોચીઆ વર્ગ તરફથી
૫૫ સ્ત્રી પુરૂષના મિત્ર મેળાવણીમાં અમને અભિનંદન આપ્યું હતું.

—મતલબ કે મુબદ્દનો શિક્ષિત વર્ગ ઉચ્ચ કેળવણીની તરફેણમાં હોનો. અભિનંદન લેવા અને આપતાં એમા બન્ને પક્ષની લિન્ન લિન્ન જવાબદારી રહેલી છે. એક રીતે અમને તો તેનાથી લાભ જ થયો. કારણ કે સંસાર યાત્રામાં ક્યે માર્ગે અમારે જવાનું છે તે માર્ગની રેખા સમાજે અમને દોરી આપી. કુટુંબ સેવા ઉપરાત ઓછોને સમાજ સેવા કરવાની છે એ સિદ્ધાન્ત ખુલ્લે ખુલ્લી રીતે --અમને ખતાવી આપ્યો અને અમારો માર્ગ સરળ કરીઆપ્યો.

આ અભિનંદનોમાથી પરવાયાં પછી ક્યે માર્ગે જવું એનો વિચાર કરવાનો અવકાશ મળ્યો. વિદ્યાબહેનનું ક્ષેત્ર કેટલેક અંશે બળીતું હતું. કેમકે તેમને તો પોતાના કુટુંબની ફરજો હતી. અને સાથે સાથે મુ શ્રી રમણભાઈ જે જે કામ કરતા હતા તેમા મદદ કરવાનું એમનું કામ હતું. તે ઉપરાત લેહીઝ કલખ, પ્રાર્થના સમાજ વિગરે સંસ્થાનું કામ એમને સંભાળવાનું હતું.

મ્હારે મ્હારું ક્ષેત્ર શોધવાનું હતું. મ્હારા પતિ ઇંગ્લંડમાં ડોક્ટરી લાઇનનો અભ્યાસ કરતા હતા તે પુરો થયો નહોતો. તેમને દિ-દુરયાન આવવાને વાર હતી અહીં મ્હારો અભ્યાસ પુરો થયો હતો એટલે ધરકામમા મદદ કરવા ઉપરાત મ્હારે કાષ્ટ કાર્ય ક્ષેત્ર શોધવાનું હતું.

બાળપણથી જ મ્હને શીખવવાનો શોખ હતો. અમારા મો-સાળમાં માળી, પગી, નોકર ચાકર હોય તેમને વાચતા લખતા શી-ખવવાનો આરંભ કરેલો. પછી પણ ઘરમા રહેતા નોકરોને નવરાશના વખતમાં વાચતા શીખવવાનું રાખેલું. એટલે એ વખતે હમેશ મ્હને પસંદ હતી. તેથી મ્હારા અભ્યાસનો લાભ પ્રાથમિક શિક્ષણ લખને ઉઠી ગયેલી છોકરીઓને આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. અમદાવાદમા ખાડીઆમા-રણછોડસાઈ કન્યાશાળામા એવો એક વર્ગ ખોલવાની ઇચ્છા થઈ. પણ વાતાવરણ અત્યુચિત ન લાગ્યું. છોકરીઓને તો

શીખવાની ધણી જ હોસ હતી. પણ છોકરીઓના માના પિતાને મન બાર વર્ષ ઉપરની છોકરી શાળામાં એકાદ કલાક શિક્ષણ લેવા નબ એ તેા અવધિ જ આવી મધ લાગતી. બિચારી કેટલીક બાળાઓએ તેા નામ પણ નોધાવેલાં ને ઘેર જઈને વધામણી ખાધી. ત્યારે તેા તેમના ઉપર કપકાનો વરસાદ વગ્યેા નામર, બ્રહ્મસત્રીય જેવી ઉચ્ચ ગણાની ન્વાનોમાં તે વખતે આ સ્થિતિ હતી

રણછોડભાઈ કન્વાયાળાનું એટલે ખાડીઆનું વાત વરણુ ઠીક ના લાગવાથી ગણપુર તરફ પ્રયાન કર્યો, તેમાં થોડેક અંશે સફળતા મળી. કેટલીક નામરની બાળાઓ આવક વાણીઆ બ્રાહ્મણની બાળાઓ દાખલ થઈ. થોડો વખત ખાનગી મૃદસ્થના ઘરમાં વર્ગ ચલાવ્યો અને પાછળથી વડનગરા નામર કલ્પના મકાનમાં વર્ગ ચાલુ રાખ્યો. ચાર પાંચ બોપડીઓ નિશાળમાં ધીખીને ઉઠી ગયા પછી એ બાળાઓને થોડું ઇંગ્લીશ, ગુજરાતી સાહિત્યનું વાચન, થોડું સરકૃત, તથા આરોગ્યનું જ્ઞાન આપવાની શરૂઆત કરી, ધીવણ બરતનો વર્ષ પણ રાખ્યો હતો. આ પ્રભાણે થોડા કુટુંબો સાથે સારો સદવાસ કરવાનો પણ પ્રસંગ મળ્યો, અને બાળાઓએ લાભ પણ શરૂઆતમાં ઠીક લેવા માંડ્યો. મ્હને ત્યારે નવરાસ નહોતી મળતી ત્યારે મ્હારા મામાની દીકરી બહેન વમન્ત કુમારી મ્હને આ કામમાં બહુ સારી મદદ કરતી. આ વર્ષને બે પ્રોત્સાહન મળ્યું હોત તેા ઠીક જમી જન પણ આપણા સમાજમાં ઉચ્ચશિક્ષણનું મદતર તે વખતે તેા જરા સમજણ નહોતી એટલે એ જાનનમાં છેક જ બેરકારી હતી. વર્ગમાં દિવસ એ વર્ગ ચાલ્યો. અને ત્યારે મ્હેં ૧૦૦૨ મા અનલવાદ છેડ્યું એટલે ધીમે ધીમે નિયામે વર્ગ નાથ પામ્યો.

આ વર્ગ ઉપરાંત મલીખનરામ અને ય આશ્રમમાં બાળાઓને

નીતિ અને ધર્મનું વાચન સંભળાવવાનો એક દિવસ મહેં રાખ્યો હતો. દર રવીવારે એકાદ બે કલાક એ છોકરીઓની સાથે ગાળવા માંડ્યો.

લેડીઝ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં લેડી લીલી કમીશનરનાં સ્ત્રી મુસલમાન બેરોને શીખવવાના શીવણના વર્ગ ચલાવતા હતાં તેમાં પણ અવાર નવાર શીખવવા જવાનું અને દેખરેખ રાખવાનું કામ લીધું હતું.

વળી ફર્ટ એપ્રિલ અને નર્સિંગના વર્ગો ડૉ. કલ્યાણવાળા ચલાવતા હતા તેમાં શિક્ષણુ લેવાનો પણ આરંભ કરેલો. એ વર્ગો તે વખતે બહુ સારી રીતે ચાલતા અને બધાં બહુ ઉત્સાહથી શીખતા. ફર્ટ એપ્રિલનું સર્ટીફિકેટ સેન્ટ જૉન્સ એમ્બ્યુલન્સ એસોસીએશન તરફથી મેળવ્યું હતું. આ વિષય સ્ત્રીઓને માટે ધણોજ ઉપયોગી છે, તે આગળ ઉપર જણાવું.

ધરતું કામ કાજ, શિક્ષણના વર્ગો અને ખીનું મોડા કામ આ પ્રમાણે શરૂઆતમાં હાથમા લીધેલા તે ક્રમ લગભગ વરસ દિવસ ચાલ્યો, પછી અમદાવાદ છોડવાનો વખત આવ્યો.

પ્રકરણ ૧૦

શૃદ્ધસ્થાથમ.

૧૮૬૮ ના માર્ચ મહિનામાં લગ્ન થયા પછી તરતજ એક મહિનાની અંદર મ્હાગ પતિ, દાકનરનો અભ્યાસ કરવા માટે ઇંગ્લંડ ગયા હતા. એ મહિના દરમીયાન પત્રદ્વારા થોડો ધણો પરિચય થયો હતો. અને ઇંગ્લંડ ઉપડવાના એકાદ બેદિવસ પહેલાં અમદાવાદ મુલાકાત દેવા આવેલા, પણ અંતર ખોલીને કદી વિચારની આપ લે થઈ નહોતી. ઇંગ્લંડ ગયા પછી પત્ર વ્યવહાર ધણોજ નિયમમત્ર અમે બન્નેએ સાચવ્યો હતો. વિદ્યાર્થી અવસ્થા બન્નેની હતી કાર્યજનના અનુભવ, સભાઓની દફતરો, ચેરમા ચાલતી બીનાઓ, ગુજરાત, હિન્દુસ્થાનમાં જતી મોટી બીનાઓ, કુટુંબીઓની થોડી દફતર એવા એવા વિષયો હુંકાણમાં કાગળમાં લખવાની રીતે જેવ હતી. મ્હાગ પતિને જુદીજ રીત હતી. આખા અકવાડી-આની કાપરીજ લગભગ અકવાડીક પત્રમાં આવતી. એટલે મ્હાગ પત્ર લેના એમના પત્ર વગર વિચારવાળા અને વધારે માહિતીવળા આવતા. અને તેની માથે જાણવા, વિચારવાનું ધણું મજતુ અને પરિચય પણ વધારે કરાની શકે એવા પત્ર હતા છતાં અંગત જોગખાણ નહિ-એટલે એક બીજાનું પારકાપણું લાગ્યાજ કરતુ હતું એમના કુટુંબીઓ માથે પણ જાણે પરિચય નહોતો થયો. ચં વર્ષના માગમાં બે ત્રણ મહિના ભાગે એ કુટુંબની સાથે મેલવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. એટલે એકંદરે મને એ જગત બહુ પગલું લાગતું હતું. મામમાં ને મામમાં હોય તો એ જખાણ વગરે થાય આ તો મામ જુદું અને વિચારખામના રોકાણને લીધે મજવાનો પ્રસંગ ઓછો એટલે નિકટ સંબંધ બંધાયો નહિ.

વળી અમલાવાદમાથી કેટલાક મિત્રો ઈંગ્લંડ ગએલા તેમના તથા તેમજ બીજા વિદ્યન સતેષી માણસો તરફથી કાંઈ કાંઈ ગપગોળા ઉડેના ત્રીસ વર્ષ ઉપર આપણા પ્રાતમાથી બહુ થોડા યુનકે ઈંગ્લંડ જતા અને જઈને પાછા આવેના ધણા દેશની સમૃદ્ધિ જૂલોને આવતા અને નવગ ટીમખોરોને કાંઈ ખોરાક નેહએ એટલે લોકના ઈનરા માટે જૂડી જૂડી વાતો ચનાવવાની ટવ પડેલી ઈંગ્લંડ જનમ એટલે તો ઇંગ્લીશ ખેરીને પગણે, જૂદો નસાગ માડે, અનીતિમય જીવન ગાળે એની જ અફવા ધણા વિદ્યાર્થીએને માટે ઉડતી તેજ પ્રમાણે એમની જામતમાં પણ થયુ એટલે જ્યાં વિદ્યાભ્યાસ મપૂર્ણ કરીને ૧૮૦૨ ના નવેબગ મદિ નામા જ્યારે ડૉ મુમતને પાછા આવવાનું નક્કી થયુ ત્યારે મદારા મનની ગિયાત કાંઈ વિચિત્રજ દતી કામદગના પિતા એક જે વાગ એ અગસામા ઈંગ્લંડ જઈ આવેના તેમના તરફથી બહુજ સતોપ-કમ લકીકન મળતી જના મનમા નશ્વર રહ્યા કમ્તો આ માનુષ્યો મદારો વિદ્યાભ્યાસ, ગૃહ કામખાજની કેળવણી બહુ મપૂર્ણ થઈ ગયલુ એમ બો ની કમરી છે ની પરીક્ષામાં ખગમ તમીયત જના એ મારી રીને પાસ થઈ ત્યાં એટલે વિન્ડુચન પાછા આવવાની તારીખ નક્કી થઈ નવેબગ માનનાના ઈ ન અમડી આમા એમની રટીમગ આનનની દતી જનજ સસગા આજબ કનાની દતો, નવો ન જનજમ ન વસાનો દતે તો મટે અનેક નમનિનઈ લગા થના જના રમ આનનાની જતી ત ન જનમે ના અમદની લકીજ કનમમા મેટા જલસો દતો મદિનાઆ થયા જો જનસા પ્રેમટીમ ચતતી દા અને મદ તેમ કૂચ નમ તારો દતો પ્રેમ તે જાડી મદાગા મુમજ જનચ તેન નવિનુ અનાગ કદુ મના પ્રતિનિધિ તરીકે મુ શ્રી રમણબધ મુબધ નવા દતા અ તે જનમાના ક વિદ્યામના શાકુન્તલમાથી શકુન્તલાની

વિદ્યાવગીરીનું નાટક બજવવાનું હતું. કણ્વમુનિએ શકુન્તલાને જે હેતુએ ઉપદેશ આપ્યો હતો તેનાં વાક્યો કાનમાં ગુંજી રહ્યાં હતાં તે મ્હારે મ્હારાં માતા પિતા, બાઈઓ, બહેન સગાંસનેહી મિત્રવર્ગમાંથી વિદ્યાવગીરી સેવાની હતી. સંસારનાં મુખનો લ્હાવો સેવાની ગમે તેટલી પ્રબળ છુટાં હોય છતાં ઓળખતિને પોતાનું સર્વસ્વ છોડીને સ્વામા પક્ષમાં સ્વાર્પણ કરવાનું હોય, પોતાના વ્યક્તિત્વનો કેટલેક અંશે ભાગ કરીને બીજાની વ્યક્તિમાં ત-મય થવાનું હોય તે વખતે મનની સ્થિતિ વિચિત્ર થાય એ સ્વાભાવિક છે. તેમાં વળી મ્હારા મનમાં તો કેટલોક ડગડોગો હતા. જે કે રમણભાઈએ મુંબઈથી આવીને મ્હારા મનને ધણીજ દિંમત આપી હતી. અને કાંઈપણ ચિંતાને સ્થાન નહોતું. છેવટ એ દિવસ આવ્યો તે નવેંબરની પચીસમી તારીખે માતાની શીંગા ઓથ છેડીને વડોદરામાં ગૃહસ્થાશ્રમનો આરંભ થયો.

પત્રદ્વારા કાંઈપણ વ્યક્તિનો પરિચય થયો હોય તે વાત જૂદી અને અંગત ઓળખાણ થાય તે વાત જુદી. નવા જીવનમાં મ્હને અસતોષનું કાંઈજ કારણ રહ્યું નહિ. અને દિવસ જતાં મ્હને લાગ્યું કે પરમાત્માની મ્હારા ઉપર સંપૂર્ણ કૃપા હતી.

અમારે નવી મિત્રાચારી બાંધવાની હતી. પણ પ્રેમનો પંથજ ન્યારો છે-એક આત્મા બીજા આત્માને ઓળખે પછી અગ્રદાને સ્થાન નથી રહેતું. અને જીવનક્રમ સરજનાથી ચાલી શકે છે, અર-રપરસ અનેક વિચારની આપ ભે કરવામાં, જીવનના ધ્યેય ધડવામાં, પોતાના આત્માની પ્રતિ હરવાના ઉપાય સાધવાના વિચાર કરવામાં અને બને તેટલાં સેક્ષપયોગી કામ કરવાનાં સ્વપ્નાં ધડવાની વાતોમાં અમારો સજ્જાતનો વખત જતો દેનો. સ્વભાવ એક એકને અનુકૂળ પડશે એમ લાગતું ગયું તેમ અમારો માર્ગ સરજ અને મુખી થતો ગયો. ન્દાની ઉમરમાં છોકરાં છોકરીઓને

પરણાવી દે અને અમુક આદર્શો મનમાં ઠસેલા હોય. તેમને લગ્ન જીવનમાં નવિનતા ના લાગે. પણ અમુકઆદર્શોમાં ઉછરેલાં હોય અને સમગ્રજીવી વયે ગૃહસ્થાશ્રમ શરૂ કરવાનો હોય ત્યારે પતિ પત્નીના સ્વભાવનો સંપૂર્ણ પરિચય થયો હોય તોએ પણ વાસ્તવિક સહજીવન શરૂ થાય ત્યારે એ સંયોજ સુખી થશે કે કેમ એ પ્રશ્ન રહે છે. કાયમની મિત્રાચારી બાધવી એ કામ કાંઈ સરળ નથી. બન્ને પક્ષમાં જિંવો છે દાંકો, એ મુકની બાવના રહેલી હોય તોજ સુખી સંબંધ રહે. સ્વભાવની મિનનતા છતાં મન સ્વચ્છ હોય, છૂપા પડકાર ન હોય, અને ઉચ્ચ આરાય હોય તો મિત્રાચારી ટકી રહે.

અમદાવાદમાં બાળકપણુ ગાળેલું અને વડોદરામાં મ્દારે કોઈ રનેલી કે મિત્ર નદિ એટલે બધો જ બ્યવદાર નવો બાંધવાનો હતો. અમદાવાદ કરતાં ગાયકવાડી વાતાવરણ સંકુચિત તો ખરું જ. ગૃહસ્થ કુટુંબની સીઓથી ચાલતા જાહેર રસ્તે ફરવા જવાય નદિ, ગાડીના પડકાર બંધ રાખવા પડે, સી પુરોની એકડી સભા હોઈ શકે નદિ-એવા એવા સંકોચ ધણી હતા. અમારો એકજ નિશ્ચય હતો. જે કામ સારું હોય, દેશની પ્રગતિને ધક્કો પહોંચે તેવું ના હોય તો તે કરવામાં લોકની ટીકાનો વિચાર કરવો નદિ. ધરમાં નોકર, ચાકર હતા એટલે કામકાજ ત્રાસું નહિ-ખુદશી દવામાં ફરવાથી થીરે તથા મન બન્નેને ફાયદો થાય છે એ અભિપ્રાય એટલે સાજ રહવાર અમે બન્ને સાથે પગે ચાલતાં ફરવા જતાં. અમારા રહેવાન મકાનની પાસે ઘોડોડોની જગ્યા હતી. ત્યાં વસ્તી જાડી નદિ અને ખુદશી દવા પણ મળે, ત્યાં ફરવા જતા. આ પ્રમાણે સી પુરુષ કેંઈ પણ કુટુંબમાંથી સાથે ફરવા જતાં નદિ. એટલે લોકો અમારા સ્વામી ટીકવા કરતા. ખૂદ અમારા મદારાજ સાહેબ જેમણે અનેક વાર પુરોની મુસાફરી કરેલી તેમને પણ આ

વસ્તુ ખુંચેલી. લોક લાગણી ક્રોધ રીતે દુખવતી નહિ અને લોકની દષ્ટિએ બહુ ચડવું નહિ એની સામાન્ય માન્યતા. શ્રીમંત મદારાજ પણ અપવાદ નહોતા. એર-અમે તો ચાલુ રાખ્યું અને બાર મહિનાની અંદર વડોદરાના અધિકારી વર્ગમાંથીજ કેટલાએ સુગત સ્વચ્છ માન્ય થોડોડો પર ફરવા જતાં માત્રુમ પડવા લાગ્યા, આજ તો આ વસ્તુ તદ્દન માચુલી લાગશે પણ ત્રીમ વર્ષ ઉપર આપણું ગુજરાતી જગત કેવું દુષ્ટ તેનો ખ્યાલ આ બીનાથી આવી શકશે વળી દરેક પ્રગતિની બાબતમાં દમોશ એમજ યાય છે કે પહેલ કરનાર તરફ લોક ચીધે અને પછી થોડો વખત પછી એની એજ વસ્તુ ખોસનારા માણુમોજ કરે.

શારદાબહેન. ૧૯૦૨.
મેન્યુએટ થયા પછી તરત.

મદ્દાના વાતાવરણ કરતા વડોદરાનું વાતાવરણ ઘણું જ
જડ અને નિરસ શરૂઆતમાં તો લાગતું હતું ત્રણ
એ માટે ત્યાં કાંઈ સ્થાનજ નહોતું, પુરવો ને તો ઓશીનર્મ
જેવી એક મસ્જીદ પણ હતી જે કે એમાં વડોદરાના
ય જનતાને મુદ્દલ મ્યાન નહોતું

રાજ્યધાનીનું શહેર-મહારાજ સાહેબ, અને મુખ્ય અધિ-
યોગી વમરાટ ઘણાજ નિઠ એટલે શહેરમાં ખીણ વસ્તી કે
તેનું પણ લાએજ લાન થતું, બહુ હજાર મગાના
નહિ એટલે ઓગખાણ થવી પણ મુશ્કેલ એટલે નહોતી
એ ત્રણ મોટા અધિકારીઓના કુટુંબ માથે થોડું ઓગખાણ
હતું શ્રી મનુભાઈ નદરાકર નીકટના સગા અને ઘણાજ
માં રહેતા એટલે સગડ બહુ હતી બાકી તો નવી જગ્યામાં
નત પડત ધરમાં પણ વસ્તી મારી હતી દાવતર માટે
બહુકગમ) ની તખીયત મકુ નરમ રહેતી એટલે તેમના
તથા લાણેને ત્યાં ગ્રહેતા, ખામ ઠીને તો તેમના ન્હાના
મિત્રાગૌરી તો પોતાના બાગકો સાથે લાખા વખતથી ધરની
ખ ગખવાને તથા ઠોકગને સાચવવાને ત્યાજ રહેતા
ધરના કામકાજનો બોને મારે માથે નહોતો તેનજ
સાહેબનો સ્વભાવ પણ મરગ હતો અને પોતાના ઠોડરાને
પણ જાતનો અમલક વેઠવી ના પડે, અને ઈચ્છિકાના વાખા
પછી હિન્દુસ્થાનની રહેણી કરણીથી એકદમ ત્રામ ના થાય
તેઓ બહુજ ઢાગણથી લક્ષ આપતા મદ્દાડ ગતા
એ માટે ખૂબ કાગળ રાખતા એમના મિત્ર મડગમાં

અમારું કાંઈ રીતે અપમાન ના થાય એ તો એ બહુજ સાચવી લેતા. પોતાનાં છોકરાં પ્રત્યે જેટલી લાગણી તેટલીજ મ્હારે માટે રાખના એટલે ધરમાં તો મ્હને તરતજ ગોડી મધું હતું, જે કે ઘણા બાપતોમાં વિચારમાં મતભેદ ઠીકમાલુમ પડી આવતા હતા.

ડૉ. બહુકરામનું કુટુંબ સમાજ સુધારામાં ઘણુંજ આગળ પડતું હતું તે વખતે જે મમાજ સુધારકો કહેવાતા તેમનાથી એ કુટુંબ અલગ રહેતું—અને સુધારકો માટે ટીકાઓ પણ ધરમાં ખૂબ થતી. હું એવા એક કુટુંબમાં ઉછરેલી અને અનુભવ જામે નહિ એટલે એવી ટીકાઓ ખૂબ સાંભળી. સ્હામી ટીકા કરવાની હિંમત નહિ એટલે બધું ગળી જવું પડે. અને મનમાં દુઃખ તો ખુબજ થાય. પણ ધીમે ધીમે સ્વભાવ પરીક્ષા થતી ગઈ એટલે દુઃખ ઓછું થતું ગયું.

૧૯૦૨ માં અમદાવાદમાં ઈન્ડિઅન નેશનલ કોંગ્રેસ બરાધ કોંગ્રેસ પ્રત્યે મહાનુભૂતિ ધરમાં બધાને ખરી પણ જાહેર મેળાવડામાં જવા આવવાની પ્રથા ઓછી એટલે અમદાવાદ જવાની વૃત્તિ ધરમાં કાંઈની જણાઈ નહિ. મ્હેં એકે કોંગ્રેસ જોએવી નહિ—અને આ ધર આંગણે આવેલી વસ્તુ જોવાગે નહિ એમ ખૂબ લાગ્યા ક્યું. છેવટ મ્હારી ધારણા પાર પડી અને હું અને ડૉ. મુમન બન્ને ટીમેશ્વરમાં અમદાવાદ ગયાં. હિન્દુસ્થાનમાં જે મોટા રાજપુત્રો કહેવાય તેમને જોવાનો અને માંજળવાનો લાભ પહેલવહેલોજ મળ્યો. મુરેન્દ્રનાથ બેનરજી તે વખતે પ્રમુખ હતા તેમનું ત્રણ કલાકનું બાપબુ—નેમની મર્જના તો ૬૭ સુધી કાનમાં ગુંજે છે. મર પિંગળયા મહેતા, ચંદાવરજી, મદામના પ્રતિપ્ત માનુસેઝ બધાને માંજળ્યા. અને ખૂબજ આનંદ થયો. દી. બા. અંજાવાલ માકરજીવ ગીમેશ્વર કમિટીના પ્રમુખ હતા. ને તેમનું બાપબુ પણ ખૂબ મનનીય હતું. તે વખતે મુજ-

રાતીઓમા કેએમ પ્રત્યે-બન્ને એડર રાજદારી બાબતો પ્રત્યે બહુજ ઉદાસીનતા હતી કેએમની બેઠકના મુખ્ય આત્મા રા ગોર્લીદરાવ પાગીવ-દક્ષણી બાહણુ વકીવ-હતા બીજા બધા એમની પછાડે ચાલતા અમદાવાદમા કેએમ ભરાઈ ત્યાર પછી કાઠક પ્રાણુ આવ્યો, કેએમની સાથે સસાર સુધારા પરિષદ પણ થઈ હતી તેમા ઠીક ઠીક ઠરાવ પસાર થયા હતા એ જમાનામા તો કેએમમા પણ સાધારણ ઠરાવોજ થતા જે કે એ વખતે તો એનું પણ વધારે પડતું લાગતું

કેએમ પુરી થએ અમે વડોદરા પાઠા ગયા ડૉ બહુકરામની તબીબત લથડતી જતી હતી અને નણુ ન્હાના છોકરા મા વગરના મ્હેા આગળ હતા એટલે વડોદરા છોડીને ના જવું એવો એમનો આગ્રહ ખરો વડોદરામા મહારાજ માહેબને ને ડૉ બહુકરામને મિત્રાચારીના સબધ એટલે નોકરી મળતા વાર લાગી નહિ-મે એક મહિનામા ડક્ટર હૉસ્પીટલમા મેડીકલ ઑફીસરની જગ્યા મળી-જે કે ઇંગ્લીશ ડીગ્રીના પ્રમાણુમા પગાર ઠીક ઓછો હતો પણ કુટુંબની અગવડ વીચારીને જે મળે તે સ્વીકારવું પડ્યું ત્યાગ્યા વડોદરામા અમારો સ્થાયી વસવાડ થયો

ધરમા મે ન્હાના દીયરો અને એ નણુદ એ નણેના અભ્યાસ હપત ખેરેખ મ્હે રાખવા માડી મ્હેને શીખવનાવું કામ તો પહેનેથી જ ગમતું હતું બીજા એકાદ બે મગા પણ શીખના મ્હારી પામે આવતા ઇંગ્લીશ માહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનની ચોપડી ઓનો અભ્યાસ અમે બન્ને એ માથે માથે કરતા અમારા મદાગળ માહેબને વાચનનો બહુજ ગોખ એટલે ગજમહેનની વાપમેગીમા પુસ્તકો મહુ મુદત ગ્હેતા તેથી વાચવાનો લાખ તો ખૂબજ મળતો, તેમાએ ડૉન્ટને વાચવાનો બાકે ગોખ એટલે

મહારો શોખ ધણો મજબૂત થયો. નવચંદનો વખત તો વાચનમાં જ જતો. આ પ્રમાણે પાંચ છ મહિના ચીતી ગયા. ડૉ. બટુકરામ પોતાની તબીબત સુધારવા માટે અને જે લયંકર રોગ તેમને લાગ્યો હતો તેની યુરોપીઅન ડૉક્ટરો પાસે ચિકિત્સા કરાવવાને યુરોપ ગયા, ત્યાં એકએક તેમનું અવસાન થયું. તેમની ઉંમર માત્ર ૪૬ વર્ષની હતી. ત્રણ બાળકો નહાતાં હતાં તેમની કેળવણી બધીજ બાકી હતી, અને ગૃહસ્થાશ્રમ શરૂ થતાં જ આ મહાન દુઃખ આવી પડ્યું—અને જવાબદારી માથે આવી પડી. તેથી ડૉક્ટરને ખૂબજ મનને દુઃખ થયું. પણ મનને એટલું કેળવેલું કે અંતરની લાગણીનું પ્રદર્શન તો કરી કરેજ નહિ. અત્યંત વેદના હૃદયમાં થાય, અનેક આંટી ધુંટી મનમાં થાય પણ તેનો નોડ, વિચાર કરીને પોતાની મેજેજ કરી લે. બહારના માણસને એમ લાગે કે મન લાગણી વગરનું છે. પણ સુખ દુઃખમાં મન સ્થિર રાખવું એજ મહત્ત્વ સિદ્ધાન્ત મનમાં ઉતારેલો. આ તેનુંજ પરિણામ હતું. આ પાઠ પહેલ વહેલો હું શીખી. ગીતાજીના શ્લોકો વાંચેલા તો ઘણીએ વખત, પણ આચારમાં સુકાતા જોષએ ત્યારેજ તેનું ખરું મહત્ત્વ સમજાય. કુટુંબમાં મૃત્યુ થાય એટલે સગાં સબંધીઓ દુઃખ કરવા આવે, તે બધી વખતે ધીરજ રાખીને બધાંની વાતો ગંભીરાધથી સાંભળી રહેવી એમાં પણ ખૂબ દિંમત જોષએ છે. આ પદાર્થપાઠ મહારે તો તદ્દન નવોજ હતો.

ડૉ. બટુકરામનું મૃત્યુ ઇંગ્લંડમાં થયું હતું, પણ એમની ઉત્તર ક્રીયા તો હિંદુસ્થાનમાં રીવાજ પ્રમાણે કરવી પડે. ડૉક્ટરના પોતાના સિદ્ધાન્તો તો એ રીવાજે પાળવાની તદ્દન વિરુદ્ધ, તેમાંએ ડૉક્ટર બટુકરામે તો ‘વીજ’ ક્યું હતું કે ઉત્તરક્રીયા કાંઈ કરવી નહિ અને બ્રાહ્મણોને જરા દાન આપવું નહિ. આ વસ્તુ વર્તનમાં

મુકતાં કેટલો ત્રાસ પડે છે તેનો ખ્યાલ મને તે વખતે આવ્યો. કુટુંબનાં બધાં વડીલો એક બાજુ અને બીજી બાજુએ એકલા પોતે છતાં એકે એકની રહામે ટક્કર ઝીલી અને એક પાઈ પણ ખાંભણોને દાન કરવામાં આપી નહિ. અને કાંઈ પણ જાતની ઉત્તરફીયા કરી નહિ. ન્યાતના લોકો, કુટુંબના લોકો બબડતાં રહ્યાં, પણ મહેંડિથી એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા વગર પોતાનું ધાર્યું ક્યું. જો શુરસે યજ્ઞને મીઝાજ કબજે ન રાખ્યો હોત તો બધી બાજુ બગડત. પણ શાંત અને ગંભીરતાથી કામ લીધું એટલે કુટુંબમાં કલેશ, કજીઓ કે જીંચાં મન થયાં નહિ. અને ધરના બધાના ઉપર સખત છાપ પડી કે એમની સાથે કામ લેવું તે સહેલું નથી, પોતાના સિદ્ધાન્તોને દડતાથી વળગી રહેવાનો આ બીજો પાઠ તેજ પ્રસંગે મળ્યો. ન્હાની ન્હાની બાબતોથી માણસનો સ્વભાવ ધડાય છે તે મત્તજ વાન છે.

કુટુંબ સાથે કે ન્યાત માથે આવે લીધે કાંઈ પણ બર્ષણ થયું નહિ અને ચારે તરફ છાપ તો સારીજ પડી.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

૧૯૦૩ માં વડોદરામાં કેરળાસ્પજ દાદાચાનજી દીવાન પદ-
વીએ હતા. એમના કુટુંબ માથે હીક પરિચય થયો હતો. એક
દિવસ વાતમાં ને વાતમાં તેમણે મને પૂછ્યું—“કેમ શારદાબાઈ,
વડોદરામાં તો ત્હમને નહિ ગમતું હોય ? અહીં કાંઈ લેડીઝ કલબ
છે ? અમદાવાદ જેવી પબ્લીક લાઇફ છે ? ” અજબત અમદાવાદ
જેવું જીવન તો મને નહોતું જ લાગતું. એટલે મેં જવાબ
આપ્યો કે કાંઈક એવું હોય તો સારું તો ખરુંજ.—

આ વાત એમણે ઉપાડી લીધી. અને ફીમેલ ટ્રેનીંગ કોમેન્સનાં
પ્રિન્સિપાલ એક કિશ્કિન બાઈ હતાં તેમને બોલાવ્યાં. એ બાઈનું
નામ મિમ ભોર હતું.

એ બાઈએ ઇંગ્લંડમાં કેજવપ્લી લીધી હતી. અને ઓગખાણ
પીછાણ પણ સારી હતી. તેમને બોલાવીને લેડીઝ કલબ—સ્થાપ-
વાનો બદોબસ્ત એકદમ કરી દીધો. રજવાડી કામ એટલે મકાન
મળ્યું, નોકર મળ્યા, રમત ગમતનાં સાધન મળ્યાં. સરદાર, ઠરક-
દાર, શેડીઆ લેફ્ટી અને અધિકારીનાં બેરાં મૌને આમંત્રણ કરીને
કલબની સ્થાપના થઈ. મિમ ભોર મેકેટરી થયાં. ગાયકવાડ સર-
કારનાં ભાષી શ્રી. આર્ચુદરાયનાં પત્ની—પ્રમુખ થયાં અને કામ
આણવા માંડ્યું. પડદાનો રિવાજ તે વખતે તો ગાયકવાડી રાજ્યમાં
સખત, એટલે કનાતો બાંધીને બંગલાના કેમ્પાઉન્ડમાં મીટિંગો થતી.
મોટા લોકની સીએને માટે હીક એક મજવાનું સ્થાન થયું. ઓગ-
ખાણ વધ્યાં. પણ સ્વતંત્ર વિચારવાગતિ માટે એ સ્થાન નહોતું.
બધુંજ ગેર અને દમામ વાળું—જેને અત્યાગે જુર્જરી માનવૃત્તિ
કહે છે તેનાથી બચેતું અને કાણ જાણે સા કરજીને લીધે ગુલામી

વાતાનરણનાળુ શાગતુ ગાયકનાડી દમામ અને ગાયકનાડી શુલા
મીનાળુજ બધુ હતુ. તો એ નહીં મામા કરતા કાણા મામા સારા
એમ થયુ

ધામે ધામે મલિન વાતાનરણુ ષ્ટનેક અશે આજુ થયુ જે
 યોદ્ધાને મહામહેનતે જેથી આપ્યા હતા તે આપોઆપ આજા
 થયા પ્રમુખપદ મિસીમ કેશાપજીને અધાયુ અને સેક્રેટરી મને
 નીમી

એ દુનીઆમાં ધનેશ્વર જેવું કાંઈ હવે નહિ સંખ્યોની સંખ્યા
જરા ઓછો થયું, પણ કચરો ચળાઈ ગયો એટલે પછી રમત
ગમનના સાધન તરીકે એ મર્યાદાએ ઝડોદગમાં ઠીક કામ કયું કાંઈ
રમતોની સ્પર્ધા થઈ, મેળાવડા થયા, અને મિત્રાચારી ખૂબ જામી
એ સંખ્યાનું મત્રીપણુ લગભગ એ વર્ષ સુધી મારી પામે રહ્યું
મેળાવડામાં સંખ્યો ગિનાય બીજા બહેનો પણ આવતા તે દે
તો વડો રાનાસી તો બે ચાર કુટુંબો જ ગુજરાતી મહેનોમાં
રમતનો શોખ ધણો ઓછો અને મરાઠી મહેનોને મહાર નીચગાનું
બહુ ગમે નહીં, એટલે ઘણે ભાગે હેરાનના ભાગમાં પારખી બહેનોએ
મમાજનો કબજે લીધો હતા એવું બહુ કહેવા મમાજને વડો -
રાના સ્ત્રી જીવનમાં પ્રાણ પૂમા

વખત જતા થોડા ટકા બોમાં ખૂબ મ્લેદ લાવ રહ્યો. ખાનગી કુટુંબના મેળાવડા હિન્દુ યુવા માડયા અને મોજશોખ માણુવાને માટે સમાજ સર થયો ખરો તે વખતે બીજા જીવનનો ખ્યાલ જાગે નહોતો.

માસિકામા બપોરો નખવા રમત ગમનના મેળાના યુવા,
મગીનના જ મા યુવા અને જ નો ઓછ ઓછ જાગીની મુલાકાત
તેરી જો ન ૧ ૧ સુવન રત તે કે ઝંખાથી પખુ કન ૧ નામ

તો થાય, પણ આ / એમ લાગે છે કે એ વાત જોયે જશે અર્થ
મુખાન્ના.

ના અન્ધાના બચાગના અને સાગ દિનુચ્ચામાં રખવા
યએતા સુ એવાય ન હતા અમાન્ય તરીકે વરોગમાં આના તેમને
લીર અનાગ વનમાં ખૂબ અસ થઈ કોણ નવો જણાવુ મધને
સાથ અમારો માથે એમને વાગે મજા થયેલ હૃદયસ્થન પદ
પિતા, દમ નુખ દુર મળેને અહીં સુધી આવેતા એને એ
અમારો એમનો નેદ અમાગ ઉપર કે થો પોતાના મતાનના
માફ અમા । ઉપ માયા વસ્ત્રાદિ એમનુ ધ તે તો અમા
હમમગ રો નુ આશમ ન્યાન થયુ જે વિવસ અમને જુએ નહીં
તો મારી તે વા મો ન અથવા મોને આસીને ઉભા ના એમને
મોના ન્દાનાનો ને નદિ નાગડ સાથે નાગડ થઈને ને અમાગી
માથ પાના અમારો નો નિયમજ એવેલ અમારી પુરા પ્રેમની । ને
રખતે ન્દાની તેને તો ખૂબજ લા ર મુન્દરાની જાણ દીખવા
દતી ને ના ની । માથ વાનો પ્રીને શીખીગલ વિગીશમાં ની
સ્મરની પ વી મુશી રોનાયા ના ખુનજ અવન વિશાન્ના
હા જન માથે ખુ મખન વિગાદ એવેલ દિનુચ્ચાનની માથે
ચિનિનો મુજ અન્યાય કરના, એક વિલપનુ વાન અન્યાય
ખૂબ ઉગે ન્યાન મથકા મજાખૂના થવાજ મથેવ મથન
નક નદમ પુકા એવા વિરવ ન નના એવળ મા. પંચાયન
અન્ય ને અના । મનેના જુસનો એ મુખેમજ મજાવ એમના
નવામથા વસ્ત્રાના સુકચિત નાવજુનુ સિમ ખુ થયુ મુખમ
અવન રનેમા દીપ નુ જુવનમજ વિશાગ થયુ મજન
મા વન એમની વપ દતી પ્રમખૂના અનેક મથે રરના
નવ મદર ની મરા કરવાની હાવ ના મનીન. નન નનને
મલ મોખ મગાતા કે ન્દાના માગને નુ નાવ જે નુ

ટેનીસ, કેકે, પાના, મધુ રમે પોતાના બગનામા માધન દરાવે
 મારે બાગડ છોકરી તેને માટે મગરડ માયવે પણ સાજનો વખત
 તો એ પ્રમાણે આનંદમાજ ગાગે એ વડોદરે હતો, તેવામા એમની
 પુત્રીઓ, તેમના કુટુંબીઓ અને સ્નેહીઓ મહિના ને મહિના
 આવીને રહેતા તેથી બગાળના સુગિહિન કુટુંબો માથે બહુ મારા
 ઝોગખાણ થયા તેમાએ તેમના વડા પુત્રી મિમીસ પ્રમથનાથ
 મોઝ, અને તેમની પાચ પુત્રીઓ સાથે તો કુટુંબ જેવોજ મહ-
 વામ થયો એ દિવસો તો હજી વિમગતા નથી વડોદરાના ગરમા
 પહેલેથી વખણાતા-પરતુ ગિષ્ટ લોકને લાજ આવે એના બિલતમ
 ગરમા થતા હતા તેમાયો અમારા મડગે સુવરેનાં દમના ગરબા
 નાખન થયાં તે આ વખતેજ એ ગરમામા શ્રી રમેશચંદ્ર દત્તની
 દુહિતાઓએ ખુબ લાગ લીધો આજ તો એ વસ્તુને લગલગ
 ચોવીસ વર્ષ થઇ ગયા છતાં એ બગાળી બહેનો એ ગુજરાતી
 ગરમા ગાય છે । સ્ત્રી પુત્રોના મિત્ર મેગાનડા પણ તેજ વખતે
 શરૂ થયા દરેક કુટુંબના સ્ત્રી પુત્રો આ પ્રમાણે ખૂબ હાજતા
 મગતા થયા વડોદરાના આ મેગાનડાની તો મુબાઇ, સુરત, અમ
 નાવા બધે અદેખાઈ થવા લાગી વેપાર ઉદ્યોગના સ્પર્દેશી વસ્તુના
 અનેક પ્રદર્શનો એ અરસામા થયા ધારામલા ગ્રામ્ય પચાયત,
 મહાન પચાયત, મફત અને ફરજનાત પ્રાથમિક કેમ્પસીની શરૂ-
 આત થઈ એટલે પ્રજામા પણ એક જાતનું ચેતન આવ્યું વડોદ
 રાનું મનિન વાતાવરણ ઘણું દરબળે ઉજળું થયું એમ મહાન
 નિકિત કેટલું કરી શકે છે તેનું આ ઉજળું દૃષ્ટાંત છે । સરખાર
 તથા પ્રજા બંનેના માનીતા અધિકારી વડોદરા રાજ્યના તમીનમા
 ઝાંઝો વખત ના રહ્યા ચાર વર્ષના અધિકાર પછી તો તેમનું અન
 માન થયું પણ આ ચાર પાચ વર્ષ દરમીઆન વડોદરા મતેજ થયું
 એ તો નિસશય એમની સ્થાયેલી મસ્થાઓ એમની પછવાડી મૃત-

પ્રાય ના થઈ ગઈ. એ પોતે તદ્દન નિષ્પક્ષપાત માણુસ, ત્રાહિત-
એટલે રાત્રીની મેઢી ખટપટથી તો પર જ રહેતા. મેઢી ખટપટ
થવું હાગે થવા પામે જ નહિ. એમના ગયા પછી કાંઈ માનીના
અણુમાનીતા હતા જ નહિ એટલે કાંઈ ત્રાસ રહ્યો નહોતો. પ્રજના
હિત માટે મહારાજ સાહેબને કુનેહથી મમજીવીને પગલાં લેતા.
પણ હિત પ્રજાનું જ જોતા. વિશાળ દષ્ટિવાળા મહારાજ કેવી રીતે
ખુશ રહેશે, રખેને મહારાજની ખરા દષ્ટિ થશે એવો સંકુચિત
વિચાર કરતા જ નહિ-કરણ કે મહારાજની પ્રમત્તના મેળવવી કે
જાંવી પદવી મેળવવી એ એમનું લક્ષ્ય જ નહોતું-એમનું લક્ષ્ય તો
પ્રજા શાસન સ્થાપના માટે પ્રજાને તૈયાર કરવા તરફ જ હતું. હિ-
ન્દની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા માટે એમનું જે વિશાળ ક્ષેત્ર હતું
તેમાં આ તો એક બિન્દુ મમાન હતું. એમની દષ્ટિ મર્યાદામાં
તો વિશાળ ભારત જ હતું ! એમના અવસાનથી વડોદરા રાજ્યે
એક અણુમોનું મ્લ ગુમાવ્યું અને અમે તો પિતા મમાન વડીલ
પણ ગુમાવ્યા.

અમદાવાદમાં તો વિદ્યાર્થી અવગ્યા ગાજેથી વડોદરામાં આવીને
ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો, તેજ વખતથી એમ શામનું કે માહિત્ય હાન કે
અમે તે રહેતા જે સિદ્ધિ પામ્યા હતા તેનો સાજા ખીજાને આપવો
પણ ક્ષેત્ર જ હતું નહોતું. એક અમુક વિષયનો મંગીન અભ્યાસ
કરેશો નહીં એટલે એક વસ્તુ લઈને એમાય તેમ નહોતું હતાં
અનાયામે લખવાનું કામ હાથ લાગ્યું. રાત્રી તરફથી ન્હાના બાગેશ
માટે પુરાણમાંથી દુકી વાર્તાઓનું સંગ્રહન કરીને પુસ્તક લખવાનું
કામ તે વખતના વિદ્યાધિકારી શ્રી જમગેશ દયાલે મને મોંપ્યું.
જમગેશ દયાલ અમદાવાદની ગુજરાત કૌચેજમાં એક વખત
પ્રિન્સીપાલ હતા. માગ મોમાળના કુટુંબીઓને તથા મ્લ મ્લ
મદીપત્તનમાં આવે તે સગ્ર એકાદ્ય : એટલે તે એક કામ બહુ

શારદાબહેન અને તેમનાં પ્રથમ પુત્રી ચમલીલાબહેન

૧૯૦૪

આનંદથી મને આપ્યું. આ મારો પ્રથમજ પ્રયાસ હતો. પુરાણની આજખોધ વાર્તા સંગ્રહ એ નામથી એ પુસ્તક ખાતા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું. એ જમાનામાં બાળકોનું સાહિત્ય નહિ જોવુંજ હતું. એટલે એ પુસ્તક દીક ઉપયોગમાં આવ્યું. અને થોડા વખતમાં એની નકલો ખપી ગઇ. પણ રાજ્યને બીજી આવૃત્તિ ઇલાવવાની રહી નહીં.

શ્રી રમેશચંદ્ર દત્ત તો સાહિત્યના જિંડા અભ્યાસી અને શોખ પણ પુષ્કળ. એમની એક ઇંગ્લેજ નવલકથા The Lake of Palms તાલ સરોવર-નામની હતી. તેનો તરજુમો મને કરવાનું કહ્યું. પુસ્તક દીક મોડું હતું એટલે મેં ને વિદ્યા બહેને થોડાં થોડાં પ્રકરણો વહેંચી લીધાં. અને સુધાદાસિની નામે એ પુસ્તક ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થયું. દત્ત સાહેબની હયાતીમાંજ એ પુસ્તક તૈયાર થયું, તેથી એ બહુજ ખુશ થયા. ગુજરાતી વાંચતાં તો આવડતુંજ હતું, એટલે એમણે એ બહુ હોંસથી વાંચ્યું. એ પુસ્તક વાંચીને તરત એમણે મને કાગળ લખ્યો. તે એટલો બધો લાગણી ભરેલો હતો કે તેનો ઉતારો આપવાને લોભાઈ છું.

Baroda,

17th April 1900

My Dear Sharada,

" Yes I have received " Sudha Hasini " & for the last three days I have read nothing else. The translation is so deeply interesting to me I see my own characters my own scenes, my own thoughts, in the garb that you have so well bestowed on them. The gentle faithful Bindu chats quietly with her husband in Gujarati,

Binu's pompous & garrulous but good natured aunt boasts of her wealth in Gujarati x x x I go over all the old scenes recognise all my dear old friends, read again all my old thoughts-clear & vivid as in my own language You & your sister have me hours & hours of the greatest joy & I read & read (as Sarat used to speak & speak) till the hand of the clock indicates midnight x x x Tell me your honest opinion, Sharada, do you not think I would do well to devote the remaining years of my life in writing such books as the *Lake of Palms* "—Ay in compiling a complete history of Indian people—than to work & vegetate in Baroda ? I am the Amatya here I am acting Dewan here, people look upon me with feelings of awe & respect—but I feel I am proving false to my higher pursuits false to my destiny. I have done something in Baroda in these years, let me plunge back to these pursuits which are dearest to my heart—I am longing to return from Baroda to the larger world of literature & political work Tell me what you think—with love to your dear children & to all, Yours affectionately

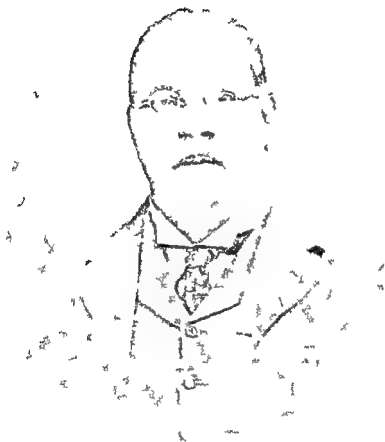
Romesh Dutt.

સુધાદાસિની લખ્યા પછી જરા હિંમત આવી. અમારાં મહારાણી સાહેબે પોતાના ઈંગ્લેન્ડના પસવાટ દરમિયાન 'The Position of Indian Women' નામનું પુસ્તક લખ્યું હતું. તેને ગુજરાતી તરજુમે કરવાનું કામ મને તથા વિદ્યાબહેનને સોંપ્યું. એ પુસ્તકમાં સ્ત્રીઓ સ્વાશ્રયી કેવી રીતે થાય તેમજ નિરાધાર, અનાથ સ્ત્રીઓને માટે કેવી કેવી સંસ્થાઓ સ્ત્રીઓ ચલાવી શકે, તે ઈંગ્લેન્ડમાં ચાલતી સંસ્થાઓની રૂપરેખા આપીને ઠીક બતાવ્યું છે. આજ કાલતો એવી સંસ્થાઓ હિન્દુસ્થાનમાં છૂટી છવાઈ ધણી થઈ છે. છતાં હજી આપણી સંસ્થાઓની વ્યવસ્થા યુરોપની સંસ્થાઓ કરતાં ઘણે દરજ્જે ઉતરતી છે. અને ઘણા સુધારાને અવકાશ છે, એ વાત આ પુસ્તક પરથી બહુ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે.

આ બન્ને પુસ્તકો, તથા ફ્લોરેન્સ નાઇટીંગેલ્સનું ચરિત અને બાળકનું મૃદ્ધશિક્ષણ એમ ચાર પુસ્તકો એ વખતે લખાયાં. ત્યાર પછી માસિકોમાં લેખો, ભાષણો ઘણાં લખ્યાં પણ પુસ્તક એકે લખાઈ નહિ. જીવન વ્યવસાય બહુ બદલાઈ ગયો.

વડોદરાના એક મરાઠુર કુટુંબને જૂલું તો કૃતધનીજ કહેવાઈ કેમકે જે વખતે અમે વડોદરામાં કોઇને ઓળખતાં નહોતાં તે વખતે શ્રી. અબાસ તૈયબજી તથા એમનાં પત્ની અમીનાબીબીએ અમને કુટુંબી માફક ગણ્યાં. એ પતિ, પત્નીનો તો સ્વભાવજ એટલો હેતાળ છે કે કોઈ પણ વડોદરામાં નવું માણસ આવ્યું તે તેવું સ્વાગત કરે અને જરા અગમણું લાગરાજ ન દે-પોતાના સ્નેહી મિત્ર વર્ગમાં ઓળખાણ કરાવે અને રસ્તે પાડી આપે. અમે એ હું ને ડોક્ટર જગતનાં બિન અનુભવી અને ત્રણ નાનાં ભાઈ-ધરમાં-એટલે આખા કુટુંબની જવાબદારી-તે કારણને લઈને અમારું જીવન કુટુંબ બધાંની નજરે ચડ્યું. તેમાં શ્રી. અબાસ સાહેબનું

ધરનાં તો અમને માટે સાચે બહુજ મદદ કરતાં. એમનાં મોટાં પુત્રી, હાલ જેઓ પરણેલાં છે અને જેમનું નામ મિસીસ હામીદઅલી છે તે બહેન સરીફ તો મારાં સગાં બહેન સમાં હતાં. એ કુટુંબને લઈને અમારો જીવન-વ્યવમાય બહુ સરળ અને સુગમ થયો અને વ્યવહારમાં પણ અમને જોવા જણવાનું બધું મળ્યું. એ મંસ્કારી કુટુંબની છાપ અમારી રહેણી કરણી ઉપર વણી પડી. એ મુસલમાન કુટુંબ છતાં અમને કાંઈજ છુદ્ડ લાગે નહિ. બદરદીન તૈયબજીનું ખાનદાન બધુંજ મોટું, તે આખા કુટુંબમાં અમે કુટુંબી જેવાં થયાં. શ્રી. આબાસ સાહેબ ને લીધે વડોદરામાં જે કાંઈ માનવંતા એમાન પરાણા આવે તેની સાથે અમારે ઝોળખાણ થતી રહી. અને વિવિધ પ્રકૃતિ, જાત, ભાતનાં લોકનો સમાગમ થયો. એ એક જાદગીનો મોટો લાભ-કારણ કે દરેક સ્થળેથી નવો અનુભવ થાય. ઉગતી ઉમરમાં જે વખતે મંસ્કાર ધડાતા હોય ત્યારે તેની અમર થાય. આ પ્રમાણે વડોદરામાં અમારું જીવન રમિક, અને સુખી યતું ગયું. ધીમે ધીમે મોજમજલ પરથી બાવ ઉતરતો ગયેલ અને જીવનની ગંભીરતા સમજવા પામી -કારણ જમાનો પણ અદલાયો, ૧૯૧૦ સુધી એટલે સગબત આડેક વર્ષ આ પ્રમાણે ગયાં.

શ્રી. રમેશચંદ્ર દત્ત. આઈ મી એસ
વડોદરા નવવના અમાત્ય નથા દોશન

થએલો નહિ ધાધળ મ્પાથી અને જુમાગ પાડનાથી નમ પાર
 પડેજ નહિ અનતતાની પ્રવૃત્તિમા આમ વર્ગને રમ નેતો દરવાનું
 તે વેળા કેાડને સુમતુજ નહિ પૈસાદા મધ્યમ વર્ગમાજ મધુ
 મામ થતુ અને ૧મ મરનાર પણ તેવાજ હતા મધ્યમ વર્ગના
 નોખા મે વિભાજ હતા એમ તો એમજ માને કે સરખાર મા
 માપ માથે લડાયજ તી રીતે ૧ ગાન્તિ, ન્યાય તત્ત્વ જ કેવી
 રીતે ? એજ આગમ મહેર સપાળ, એજ જીવનનું દ્વાલુ-સ્ત્રન નત
 મેળીએ તો સમ્પન્ની જાન દાડમાગીની જાન થાય ત્યા આમગથી
 મડેખા ખગી જલ સાદમમા અપનાવડાની રાખિજ નહિ અને
 ખીજ ને પ્રયત્ન મે તો તેમા ખાનાએ ખીજ બાલુએ એક
 વર્ગ એવો હતો કે જેમને ગાળીય અન્યાય ખુચતો અને હમ્મેને
 દાગી મળવા એજ માત્ર તેમનો હોય મધ્યમ વર્ગના જુજવા
 સેકિનુ એજ માનમ કે નીચા મડવાના ખેડત મજુર વર્ગને મા
 થોડે અમે ત્યા ખનાવવી એ તોખના મનમા એમ કે એ સેકિ
 તો ત્યારે ખેડારીશુ ત્યાર આરમે પડતુ એ આમ રમનું માનમ
 હડાપથી હામએ સમજવાનો પ્રયામ કરેતો નહિ દેશની સામાજિક
 અને આર્થિક ગિથિતિનો ડાંગ અબ્યાસ મરેતો નહિ સામાજિક
 અન્યાયો દુર કરવાનો મહેજ પણ પ્રયાસ થયેતો નહિ માત્ર એજ
 જાત દમિદ ગત્યનો નાશ પરતુ ખગે વિખર આ દેશ મે
 નહિ સમસ્ત દેશનું સમજૂન એ રીતે થાય નહિ આ વખત ગિથિતિ
 સમજે એવો નેના ને નમાગમર્મ તે રખને પાક્યા દોન તો
 ભારતના ઇતિહાસનું અરૂપ જલસામ જાન

ઉદ્દામ પમ અને વિવિન પલેની ગતે મૂળ સામન્ટ રહેથી
 મરનની કેવ ખાગી અને ૬૧ સાદેજના કદજમા એ તને
 જમ મગાંવ એમે ૧૬૦૬ ની માપથી ચિરેથી રખતો ત

ત્યાગજ કર્યો, ગુજરાતમા તે વખતે આ ભાવના પૂર નેમમા
 નભેતી નહિ એટલે અમારા સગા ગ્નેહીઓને તો ધણી નવાઈ
 લાગે, કે આ તો પૂર્ણ સાદેમયોકશાહી રીતે રહેનારા તેમા વળી આ
 વિચિત્ર ફેરફાર ગો ? પણ આ છાપ ખુબ જીડી ઉતરેની હતી
 જરા પણ ઉપર ઉપગની નહોતી એટલે ઉત્તરેતર સ્વદેશીમા શ્રદ્ધા
 વધતી ગઈ શ્રી આશેરાવ નાધવને આ બામતની ધૂન હતી શ્રી
 આમામઅનીના મોટા દીકરી શ્રી શરીફાનહેન, તત્ત માહેમની
 દીકરીઓ અને ૬ એમ બધા મળીને અમારા ઓળખાણુ પીઠા
 જુવાળાને સ્વદેશી વ્રત ચેવા માટે સમજાવીએ લાવના લાઈકાટના
 જજ મી મડગાવકર તે વખતે ભર્યમા હતા આશેરાવના એ
 ખૂબ મિત્ર પણ પૂરા માહેમ ડા સુમત પણ સપૂર્ણ માહેમ
 એ બનેને અમે બધાએ મળીને ખૂબ પલાળ્યા દરબાર ફ્રેમ પુરેપુરા
 સ્વદેશી કરાવ્યો, હેટ કઢાવી ને ફેટાનો આશરો ચેવડાવ્યો માત્ર
 સરકારી કામે જાય ત્યારે મુરોખીઅન સુટ પહેરે પણ તેનુ એ
 કપડુ તો સ્વદેશીજ છોકરાના કપડા પણ સ્વદેશી આ પ્રમાણે
 કુટુંબમા અને વડોદરામા સ્વદેશીનો પગ ચેસારો કર્યો પછી તો દત્ત
 સાહેબના વખતમા સ્વદેશી પ્રદર્શન પણ થયુ બ્રિટિશ વસ્તુનો મોહ
 તે વખતથીજ ઉતરી ગયો અમારા કુટુંબમા એક પણ વિદેશી
 કાપડ ૧૯૦૬ પછી આવ્યુ નહિ આ શુદ્ધ અને પવિત્ર ભાવના
 લાવનાર દત્ત સાહેબ અને તેમનુ કુટુંબ

બગાળની અમર ગુજરાતમા થોડે ઘણે અંશે આવેલી તો
 ખરી સ્વદેશી ગીતો રચાયા ને સ્વદેશી કીર્તનો થના છતા તે વખતે
 ગણતરી કરનાર ગુજરાતીઓ મોળા તો ખરા બગાળી લેકા
 ભાવના શરા બહુ અને દક્ષણી બ્રાહ્મણ વર્ગમા સ્વદેશપ્રેમની ભાવના
 જીડી ખરી પળળમા પણ આર્યસમાજસ્ટોમા દેશ માટે ઝતુન
 ખર પણ ગુજરાતનુ માનસ બદલાતુ નહોતુ બગાળી છોકરાઓ

મરણીઆ યધને સમજે વગર સમજે પણ દેશને માટે પ્રાણ આપતા, અરબાદ યધ જતા. ગુજરાત નિદ્રાવશ રહેતું. બંગાળના ક્રિસ્તા સાંભળીને રોમરોમ ખડાં થતાં. નાનાં નાનાં, બંગાળી છોકરાંઓ અને સ્ત્રીઓ વન્દેમાતરમ્નું ગીત, ભારતમાતાની પ્રશંસાનાં ગીત અને વિપ્લવનાં ગીત ગાતાં સાંભળીને ચરમ આવતી કે આ ભૂમિ આ જ્વાળા આપણા કુટુંબમાં ક્યારે આવશે ? કવિ નર્મદનો ઉત્સાહ, હરિશ્ચંદ્ર ક્ષુવના ઉદ્ગારો, એવા છૂટા છવાયા ઉભરાઓ રણુમાં વીરડી જેવા માણુમ પડતા હતા. પણ આખુંએ માનસ તો આ ભાવના પ્રત્યે તદ્દન ઉદાસીન, આ વસ્તુ તે વખતે ખૂબ ખુશની. ભવિષ્ય તે વખતે કાંઈએ ભાખ્યું નહોતું કે ગુજરાત સમસ્ત દેશનું અમણી યધને ભાવિ યુદ્ધમાં નેનૃત્ય ભેશે ।

અમારા કુટુંબમાં આ પ્રમાણે સ્વદેસ પ્રેમનો મંત્ર જામ્યો તેજ પ્રમાણે સામાજિક વિપ્લવની વાતો તો ચલાજ કરતી. લગ્ન મરણની ફીયાઓ, ખરચો, બાળબોને દાન એ સંબંધી ટીકાઓ અને ચર્ચાઓ થયાં જ કરે. અને જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ આવે ત્યારે વિચાર પ્રમાણે આચરણ કરવાનો પ્રયત્ન થાય. ડોક્ટરની દિ'મત બદલ જખરી માઈ મને એટલું ધડાએલું નહિં એટલે કેટલીકવાર ૬ ફીયું મૂકું પણ એ તો પોતાના સિદ્ધાન્તોને અડગપણે વજગી રહે.

પોતાના નાના ભાઈએના વડીલ તરીકે એ વાલી ખરા. જો કે એમના પિતાએ તો એમના બન્ને મામા શ્રી. માઈડરાય નંદન કર તથા શ્રી મનુભાઈ નંદન કરને વાલી નીમેલા, બન્ને નાના ભાઈઓને જ્વાળની રૂઢિ પ્રમાણે જનોઈ દેવાનો વખત થયો. પરમા ૧૬ ફાઈઓ દનાં તેમનો ખૂબ આમદ કે ધર્મની વિધિ કરીને જનોઈ દેવાં. માઈડરાય, જેમને માલુખાઈને નામે જપાં બોલાવના તેમનો અને મનુભાઈનો પણ ખૂબ આમદ. તેમનાં ૧૬ માતૃશ્રી તથા તેમના પિતા વિદ્યાગ્રમભાઈ એ મપગાં મગીને મેજા જનેલ

શ્રી. અબ્બાસ તૈયબજી અને તેમનું કુટુંબ.

દેવાની વાતો કરે, ડોક્ટરનો એ બાબતનો વિરોધ-એમની માન્યતા એવી કે ઉપનયનનો જે મૂળ સિદ્ધાન્ત હતો તે હવે જરા રહ્યો નથી. ગાયત્રી મંત્ર ગમે તે રીતે શીખવી શકાય છે. અર્ધું લાણેલો બ્રાહ્મણ જનોઈનો તાંતણો પહેરાવી બપ તેનો ઉપયોગ જરાએ રહ્યો નથી. માત્ર સાપ ગયાને લીસોટા રહ્યા જેવી વાત સમજી લોકોએ શા માટે ચલાવી લેવી જોઈએ એ તેમની દલીલ. અને વળી તેની સાથે એ વસ્તુમાં ઠાઠમાં ને અર્થ પણ પછુ પછુ શા માટે ! આ તકરારો ખૂબ ચાલી. છેવટ બેચાર વર્ષને અંતે રીતસરનું જનોઈ દેવાની સાથે ડોક્ટર સમ્મત ના થયા ત્યારે બંને ભાઈઓ ભાસ્કર તથા નાનકને માણુભાઈ, મનુભાઈ અને એમનું કુટુંબ કરનાળી જઈને નર્મદાને કાંઈ અમારી કોઈની પણ હાજરી વગર જનોઈનો તાંતણો પહેરાવી આવ્યાં. એ ભાઈઓએ તરતજ જનોઈ નર્મદા નદીમાં ફેંકીને આવ્યા. કેમકે એમને તો શ્રદ્ધાજ નહોતી. એ અરસામાં મારા એક સગાને ત્યાં જનોઈ મોટી ધામધુમથી થવાનાં હતાં. મને ત્યાં જવાને આમંત્રણ આવ્યું. ત્યાંના ધાક તો શરઆતમાં ખૂબ હતો, મારાં માતૃશ્રીને પણ ડોક્ટરના આ સિદ્ધાંતોની ખબર નહિ. જનોઈમાં જવા માટે મને ખૂબ આગ્રહ કરીને તેડાવેલી. આમ સુડી વચ્ચે સોપારી જેવી મારી સ્થિતિ-મારા સિદ્ધાન્ત એ વખતે બરોબર દૃઢ થએલા નહિ એટલે મન કચું મગું થાય, પણ ડોક્ટરનો સખત આગ્રહ એટલે છેવટ હું નાજ ગઈ. તે વખતે સગાં વહાલાંને ખૂબ માહું લાગ્યું. કારણ કે સિદ્ધાંતને માન આપવા જેટલું બળ તે જમાનામાં નહોતું. હજીએ કાંઈ આ વસ્તુ સ્થિતિ બદલાઈ નથી તો પણ ફેર તો પડ્યો જ છે. આ એક પાઠ પછી મને બળ આવ્યું. માણસ પોતાના સિદ્ધાંતને વળગી રહે અને તકરારો ક્યાં વગર તે સિદ્ધાંતનો અમલ કરે તો આપણા સામાજિક જીવંતોનો કોયડો

ઓછો વિકટ થાય. આ કિસ્સો થયા પછી ગામમાં ને ગામમાં જનોણ પ્રસંગે હાજરી આપી હતો, પણ બીજે ગામ તો એનું મહત્વ ગણીને કદી હાજરી આપી નથી.

વડોદરામાં ન્યાત જાતના સંઘથી દૂર રહેવાને કારણે કેટલીક રીતે લાભ થયો. મંડુચિત વાતાવરણમાં રહેવાથી વિશાળ ભાષના ખીસથી શકાતી નથી. અને છતાં જો જાતિના લોક સાથે તકરારો કરીને વિરોધ કરતાં નથી તોએ સૌનો પ્રેમ તો મેળવી શકાય છે. એટલે એ રીતે અમારો માર્ગ જરા સરળ હતો. ક્રમે ક્રમે આદર્શને આચરણમાં મુકવાને અવકાશ મળતો ગયો. વડોદરા સહરના વાતાવરણમાં પણ એજ પ્રમાણે ફેરફાર થતો આવ્યો.

શ્રી. રમેશચંદ્ર દત્ત જે અરમામાં વડોદરામાં હતા તે વખતે રાજકીય અને સામાજિક સમુદાયમાં જે પ્રમાણે નવું જીવન આણ્યું, તેજ પ્રમાણે સાહિત્યમાં પણ નવી જમાવટ થઈ. ડોક્ટરને સવારના વખતમાં હવાખાતાનું કામ ખુબ પડે. પણ બરોડના ભાગમાં આરામ અને માંજનાં પણ કામ થોડું-પ્રાઇવેટ પ્રેક્ટીસ પાછળ કોઇ ફિવગ કાંઈ માપી નથી. દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવા માટે પહેલેથીજ અણમો. ત્યારે ને ત્યારે એકજ હૃદયત મંભગાવે- પૈમાને તો કુતરાંએ સુંધનાં નથી. એ વિષય માટે જેદરકાંજીજ બહુ-એટલે નવરાધ મારી મળતી ધાંચવનો મોખ ખુલ્લો અને ભંયા પ્રકારનો મમામમ કેળવવા માટે ખુબ હચ્ચા. આ દેગુથી એક Social & Literary Association સામાજિક અને માહિત્ય મભા કાઢવાનો વિચાર કર્યો. નિયમોનો અરડો કર્યો. અને પામેજ ખા. જા. જમગેડજી દયાવ રદના દના તેમને બતાવ્યો. દયાવ તો ખુબ ખુશ થયા. અને એમણે સજા રેકા આપ્યો.

કેશાવપણ દિવાન, દનાન, દત્ત, આમાસ સાહેબ, મનુભાઈ, અમર્યા માહેમ, ગોરીદલાઈ મધાને ઘેરેર જઈને મળી આવ્યા ને આ મસ્થા જીભી કરી અને એમનેજ સેકેટરી કર્યા બે પણ વર્ષ સુધી આ સમ્યા ખુબ મગ્મ ચાલી તેમા સારા સારા વાચન થતા-કોઈ વખતે લાપણે થતા કોઈ વખતે ચ્હા પાણીના મેળાન । થતા, સ્ત્રી પુરોનો એકન મમાજ જઈ થતો, એટલુજ કે છગીરા સાહિત્ય વાચન આ સભામા થતુ આ સમાજમા સમર્થ ખુબ ભાગ લેતા આ સદ્ગૃહસ્થ રડોદરા રાજ્યનુ બૂરાણ હતા દિવાનની પત્ની કોણ જાણે કેન એમને મળી નહિ પણ દિવાન કગ્તા વધારે ચતા એમણે પ્રાપ્ત કરેલી રણુજ એક માર્ગી, દહ વિચારના, રતત્ર ભાવનાનાગા, પોતાના મિદ્ધાન્ત ને કોઈ કાજે નમતુ ના આપે-વિદ્વાન પણ તેના એમની દહ માન્યતાઓ અને રતત્ર ભાવનાને લીવેજ એ દિવાનની પદ્મીના મેળવી શક્યા કેમકે મહા રાજ માહેમુદી એ વસ્તુ મહન થઈ શકની નથી દત્ત માહેમ એક માત્ર અપનાદ

નેહીજ દનમ અને આ મસુદન મહા મનેને રીવે જે ઓગ-ખાણે થયા તેને વીધે અગ્ગપરમ એક ભાન ખુમ થયે।

એક પ્રમજે થોડા ડુ મોએ મળીને ડોગરઓનો એક જનમો કર્યો, જૂની જૂદી રમુગ ચુટળી રીને ગુજરાતી, હિંદુ દેકગઓ ભજરી મતાવવાનો પ્રયોગ કર્યો આવે જનમો રડોદરામા પટેલ વહેનોજ થએનો એટલે ડોગરઓએ ખૂમ હોમથી ભાગ લીધો અને નેકોએ પણ ખૂમ આવખર આપ્યો આ જનમામા હિન્દુ, પારમી, અમતમાન, બધાજ હોકરાએ ભાગ રીધો દત્ત અને મેળાવડામા થણુ સ્ત્રી પુરો બધાજ આવેના બહેન સરીદા તથા મે મનેએ

મળીને આ જલસો કરાવ્યો હતો. વડોદરાની સમાજમાં આ પ્રથમ
જ પગલું હતું. હવે તો એવા જલસાની નવાઈ રહી નથી. તે વખતે
તો આવા મિત્ર મેળાવડા ચલાવ નહિ. પણ ક્રમે ક્રમે વડોદરાનું
વાતાવરણ ફેવી રીતે બદલાતું ગયું તેનું આ એક નાનું દૃષ્ટાંત
માત્ર છે.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

૧૯૦૭ માં સુરતમાં કોંગ્રેસ થઇ. આ ઐતિહાસિક કોંગ્રેસની ખેડક કદી બૂલાય તેમ નથી. બંગાળ, પંજાબ, મહારાષ્ટ્ર દરેક ઠેકાણે અસાંતિ જામેલી હતી. ગુજરાતમાં તેના છાંટા તો સારી પેઠે ઉડ્યા હતા. સ્વદેશીની હીલચાલ ઠીક જોરમાં ચાલી હતી. રાષ્ટ્રીય ગીતો, રાષ્ટ્રીય છાપાં પ્રજાની જાગૃતિમાં ખૂબ સહાય આપી રહ્યાં હતાં. સુરતમાં તે વખતે ગુજરાતી અઢવાડિક વર્તમાનપત્ર 'શક્તિ' નામનું રા. મનંતરાય રાયજી ચલાવતા હતા. તેમના રાજકીય વિચાર લોકમાન્ય તિલકના મતને મળતા હતા. આ વર્તમાન પત્રે ગુજરાતમાં એક નવું જ બળ આપ્યું. આ અરસામાં સુરતમાં કોંગ્રેસ ભરાવાની હતી. વાતાવરણ ઉમડતું, મતભેદ દેશમાં ખૂબ હતો. તે વખતે કોંગ્રેસના પ્રમુખ ડોણ થાય તે માટે ખૂબ ચર્ચાઓ થઇ. અધા વિરોધી મતને સમજાવીને એકત્ર કરે એવી વ્યક્તિઓમાં તો માત્ર બે ચાર જણ જ હતા. દાદાભાઈ નવરોજી, રમેશચંદ્ર દત્ત, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી એવા બે ચાર હતા. અને તેમાંથી સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી ચોસાજ વખતે ઉપર પ્રમુખ થએલા હતા. મધ્ય પ્રાંત અને મહારાષ્ટ્ર શિવાય બીજા પ્રાંતો તરફથી રાય જિહારી ચોપની પર્મદગી થઇ હતી. મધ્ય પ્રાંત અને મહારાષ્ટ્રને લોકમાન્ય તિલક માટે આગ્રહ હતો. શ્રી દાદાભાઈ નવરોજી અને રમેશચંદ્ર દત્ત બંને ઈચ્છેડ હતા. જેમ જેમ કોંગ્રેસનો મમલ પામું આવતો ગયો તેમ તેમ મતભેદ વધુ તીવ્ર થતો ગયો. ત્યાં એકાદ મહિનો ગાળી રહ્યો ને કોંગ્રેસની

તડમાર તૈયારી થઈ રહી ત્યાં સુરતમાં તો અનેરો રંગ જામ્યો-
લો. મા. તિલકના અનુયાયીઓએ તો નાગપુર વગેરે સ્થળેથી
આવીને સુરતમાં અહીં જમાવ્યો. પંજાબના મુવાન વિપ્લવવાદીઓ
અને બંગાળના નવ જુવાન વિપ્લવવાદીઓ તિલકના પક્ષના
આમ આરે તરફથી તિલકના પક્ષનું જોર ખૂબ જામ્યું. મામા
પક્ષ તરફથી કાંઈ તૈયારી નહિ, એટલે જે દિવસે કોંગ્રેસની બેઠ-
કનો આરંભ થવાનો તે દિવસે મોટું રમખાણ થયું. તિલક
પક્ષના લોકોએ પ્રમુખ પદ લોકમાન્યને આપવું એવો દંઢા આગ્રહ
કર્યો. અને પ્રમુખ માટેની મામા પક્ષની દરખાસ્ત ઉરાડી મુકવાને
માટે ખૂબ તોફાન થયું. લોકમાન્ય તિલક એક બાજુએ મલામાં
ઉભેલા, બીજી બાજુએ રાપ બિહારી શેખ ઉભેલા એકેની પસંદગી
આખી કોંગ્રેસે પસાર કરેલી નહિ, મતની ગણતરી થયેલી નહિ.
એક બાજુએથી લોકમાન્યને બેઠી જવાને માટે જુઓ પડે, બીજી
બાજુએથી નિર્ણીત થયેલા પ્રમુખને બેસી જવા માટે જુએજુમ
થાય. વાતાવરણ ખૂબજ ગરમ થયું. એકે પક્ષ નમતું ના આપે.
એટલામાં તો મારામારી ને ઝપાઝપી થવા માંડી. અમને સ્ત્રી
વર્ગને 'એટ્સેમ' પરથી ખસેડી દેવામાં આવ્યાં. એટલામાં તો કાંઈ
ખૂરશીઓની ફેંકા ફેંકી, લાકડીઓના માર ને જોડા મારવાનું ને
એવું તોફાન થયું ને કોંગ્રેસ છુટી પડી

આ પછી થોડા કલાકને અંતે બે પક્ષ વાળાએ જુદી જુદી
બેઠકો ભરી. તિલકવાળો પક્ષ તે ઉદામ પક્ષ (extremist) કહે-
વાયો અને સામો પક્ષ તે વિનીન પક્ષ (moderate) કહેવાયો.
આ પ્રમાણે દેશની એકની એક રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં તડ પડવાં કેટલાં
વર્ષ મુઠ્ઠી આ મતભેદ સંધાયો નહિ.

આ કોંગ્રેસની બેઠકમાં જવાનો લાજ અને મન્યો હતો.

કોંગ્રેસની સાથે ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન પણ સુરતમાં ભરાવાનું હતું. તેના પ્રમુખ શ્રી. મનુભાઈ નંદશંકર થયા હતા. એટલે એમનું આખુંએ કુટુંબ જવાનું હતું તેમજ શ્રી. અબ્બાસ સાહેબ, તેમના પુત્રી શરીફ, બહેન, બીજાં અમારાં થોડાં મિત્રો પણ હતાં. એટલે અમે બધાં સાથેજ સુરત ગયાં. અને ગોપીપુરામાં શ્રી. નંદશંકરભાઈના મકાનમાં ઉતર્યાં હતાં. શ્રી. રમેશચંદ્ર દત્તા દીકરીનાં દીકરી શ્રી. સુરમા રાય ત્યાં પોતાના પતિની સાથે આવેલાં હતાં. શ્રી. રજતરાય તિલક પક્ષના હતા. આ નવ પરિણીત યુગલ અમારા મુકામપરજ હતું એટલે ઉદામ પક્ષની બધી માહિતી અમને મળતી. અને બન્ને પક્ષની ખૂબ ચર્ચાઓ થતી.

કોંગ્રેસના વિભાગ પડતાં દેશમાં એકત્રતાની તુટ તો પડી. પરંતુ લોકમત મજબૂત રીતે કેળવાતો ગયો. લોડ કમને બંગાળના ભાગલા પાડીને લોકમાં નપીજ ભાવના જાગૃત કરી. અને સુરતની કોંગ્રેસની ઘાટકુટથી દેશમાં નવું ચેતન આવ્યું અને સ્વતંત્રતાની ભાવના વધારે જોરથી પ્રગટી જી. લોકો સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરના થયા. પુલકો દેશને માટે કુરબાની કરવા તૈયાર થયા. તેમાં આ પ્રસંગે બંગાળે અમલાગ બજાવ્યો, ગુજરાતમાં કોંગ્રેસ થોડા વર્ષના ગાળામાં બીજાવાર ભરાઈ તેથી થોડી ઘણી જાગૃતિ આણુ રહી સ્વદેશી માત્ર વાપરવા તરફ વધારે વૃત્તિ થઈ. છતાં બહુ મોટું મોટું કામ હતું. ગુજરાતે કોઈ જાતનું ભારે સંકટ વેઠેલું નહિ. બીજા પ્રાન્તો કરતાં આર્થિક સ્થિતિ પણ જરા દીક એટલે રાષ્ટ્ર ભાવનામાં ગુજરાત જરા મંદજ હતું. ગુજરાતમાં સ્વદેશી કારીગીરીના પ્રદર્શનો ઠેકઠેકાણે થતાં અને રાષ્ટ્રગીતો થોડાં ઘણાં ગવાનાં. તે સિવાય બીજી પ્રગતિ જોવામાં આવતી નહિ. બંગાળ પંજાબની રાષ્ટ્ર ભાવના ગુજરાતે ઝીલી નહિ, છતાં ગુજરાતમાં વસનાર દક્ષણી

વર્ગમાં એ ભાવના જીવંત રહેલી—તેનું કારણ માત્ર તેમના નેતા લોકમાન્ય તિલકનો મહાપ્રભાવ. એમના લેખો અને ભાષણો દ્વારા એ જ્યોત જ્વલંત રહેતી હતી. એમનો પ્રભાવ એટલો વિશાળ હતો કે એમના અનુયાયીઓમાં ખૂબ ઉંડી છાપ પડતી હતી. જ્યારે એમને સરકારે ૭ વર્ષની સખ્ત કેદની શિક્ષા કરી ત્યારે આખું મહારાષ્ટ્ર બળી ઊઠ્યું, અને તેની જગાળા ગુજરાતમાં પણ થોડે ધણે અંશે લાગી. પણ તે બહુ ટકી ના રહી વેપારી ગુજરાત પાછું પોતાને રસ્તે ચાલ્યું. આમ એક પ્રાન્ત ઉપર અને બીજા પ્રાન્ત શિથિલ તેનેજ લીધે ભારત વર્ષની પ્રગતિ મંદજ રહી કેમિસના નેતાઓમાં બળ નહિ. કેમિસમાં જીવ નહિ તેથી એક મત થઇ શક્યો નહિ, અને તેથીજ મોર્લી મિન્ટો રિફોર્મ્સને લીધે હિન્દુસ્થાનનો શુક્રવાર વળ્યો નહિ.

જ્યારે આખા ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રભાવના મંદ હતી ત્યારે વડોદરામાં દક્ષણીઓના વમવાટને લીધે એ ભાવના સતેજ હતી. શ્રી. અરવિંદ ધોળના લેખોને જીવંત તેમજ બંગાળી યુવકોની કળાજવનમાં ફાજરી હોવાને લીધે હીક જગૃતિ જણાતી. અને શ્રી. મહારાજ સાહેબને પણ દેશ માટે ઓછી લાગણી નહોતી. એક સમય તો એવા પણ આવ્યો હતો કે આખા ભારત વર્ષમાં મહારાજ માયકવાડે સૌનાં હૃદય મેળવ્યાં હતાં અને એમજ જાંબના હતા કે રાષ્ટ્રપતિને માટે જો કોઇ કાવચ દોષ તો તે મહારાજ સવાજીરાવજી હતા. કારણ એ પાંચ વર્ષમાં ખ્યાલ કરીને તેમના અમેરિકાના પ્રવ્રમ પછી અને શ્રી. રમેશચંદ્ર હતા મુલાદથી ગાંધીમાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ મુદારાનો આરંભ કર્યો. કમ બાગ્ય એટલુંજ કે પ્રજા તે ગ્રીષ્મી ચકી નહિ અને તે ગ્રીષ્મીરવનો પ્રવ્રમ કરવામાં આવ્યો નહિ. તેમજ શ્રી. દત્ત સાહેબનો કુંડ વખતમાં સ્વર્ગવાસ થયો.

શ્રી રમેશચંદ્ર દત્તના પુત્રી શ્રી કમળાબેસ
રાહિત્રીઓ અને ચારણબ્દેન.

૧૯૦૬ માં લોડ મિન્ટો વાઇસરોય વડોદરાની મુલાકાતે આવ્યો. તે વખતે બંગાળમાં બોમ્બે યુગ પુરોજનમેલો હતો. તેથી વાઇસરોયની મુસાફરી દરમિયાન કોઇ ઠેકાણે અટક્યાણું થાય નહિ તેનો ખૂબ જખતો હતો. શ્રી. મહારાજ સાહેબને ત્યાં વાઇસરોય અતિથિ તરીકે આવે ને કાંઇ આડું અવળું વેતરાય તો ગાયકવાડ સરકારને કાળીટીલી લાગે. એટલે ખૂબ જોષમ ખેડવાનું હતું. બિચારો કોઇ પણ બંગાળી યુવક રસ્તે ચાલતો જણાય તો તેને તો અટકાવીજ દેતા. અમારું મકાન સરીયામ રસ્તા ઉપર ડહરીન હોસ્પિટલ સામુંજ હતું. એટલે બહુજ માણસ પકડું. મીલીટરી ચોક્કી રાત દિવસ રહેતી. ઘેરેઘેર કોઇ માણસ આવે તો સી. આઇ. ડી. વાળો તજવીજ રાખે, કોઇ લગતા માણસને બિચારાને અટકમાં રાખે, આ બધી જવાબદારીનો બોજો બિચારા વૃદ્ધ દીવાન દત્ત સાહેબને માથે હતો. એમને એટલો શ્રમ એ દિવસોમાં પડ્યો. જે દિવસે લોડ મિન્ટોને છેલ્લા દિવસની મીજબાની અપાતી હતી તેની અધવચજ એમના હૃદયમાં દુખાવો થઇ આવ્યો. રાતના બરોબર એક વાગે અમારા બારણાં એમના માડીવાળાએ ખખડાવ્યાં. ને ડોક્ટર એમની સારવારમાં ગયા. છેક સ્થવારે પાંચવાગે ડોક્ટર ઘેર આવ્યા. તેમણે કહ્યું કે દત્ત સાહેબને અસાધ્ય રોગ લાગુ પડ્યો છે. ને ભાગ્યેજ થોડા દિવસ કહાડી શકશે, બિચારા દત્ત સાહેબ તે દિવસે તો એકલાજ હતા. માત્ર એમના મિત્ર બી. એન ગુપ્તા પાસે હતા, એકદમ મિમિસ દત્તને તથા તેમના પુત્ર શ્રી. અજયદત્ત જેઓ કલકત્તે હતા તેમને તાર કર્યા. એ લોક આવી તો પહોંચ્યાં. પણ દત્ત સાહેબને શુદ્ધી જરા નહોતી. પંદર દિવસની આંદોળી બોતલોને રાજ પ્રજના આ માનીતા દિવાન જે કે પરદેશી હતા છતાં લાખોનાં આંસુ કઢારીને ઇશ્વરના ધામમાં ગયા.

અમારે તો એક વડીલ, મિત્ર, સ્નેહી, જે કહેા તે ગયા-
અમારા ઘર આગળજ ન્યાં માયકરાડનાં રાજવંશીઓને અમિ-
સંસ્કાર કરવામાં આવે તેજ જગ્યાએ એમને ખૂબ ઠાક માઠથી
બાદશાહી માન સાથે અમિ સંસ્કાર થયો.

અમને આ વૃદ્ધમિત્ર અને પિતા સમાન વડીલની ખોટ બહુ
જ માઠી ! એમણે જે છાપ અમારા બન્નેના મન પર પાડી હતી
તે કદી વીમરાય એવી નહોતી. અમને એમનાં કુટુંબી-છોકરાં
જેનાં ગણીને ખૂબ લાડ કર્યોં હતાં મ્હારાં ત્રણે છોકરાં બે પુત્રીને
એક પુત્ર એમને ખૂબ લાડકોં હતાં. તેમાંએ મોટી પુત્રી લીલા
અંગાળી ગીતો લલકારે, વન્દે માતરમ્ ગાય તેથી એના ઉપર તો
એમની બહુજ મમતા. મારા પુત્રનું નામ રમેશ પાડ્યું તેથી તો એ
બહુજ ખુશ થયા. મારા પહેલા પુત્રના જન્મ પછી તેમણે પત્ર
લખ્યો હતો તે નીચે પ્રમાણે હતો.

BARODA,

15th February 1907

MY DEAR SHARDA,

It is really very good of you to name your
boy after me, & to make me his godfather though
I have not seen the young gentleman yet, let
me accord to him a most cordial welcome to
this world of ours & sincerely wish that he may
live long & happily. Let me know the date
of his birth, for I must keep a note of it.

ROMESH C. DUTT:

પ્રકરણ ૧૫ મું.

૪. સ. ૧૯૦૯ ના એપ્રિલ મહિનામાં શ્રી. મહારાજ સાહેબ માથેરાન ગયેલા, તેવળ તે પોતાના ડોક્ટર તરીકે ડા. સુમંતને સાથે લઈ ગયા હતા. પ્રથમથીજ ડા. બુદ્ધરામના સંબંધ અને મૈત્રીને લીધે ડોક્ટર પ્રત્યે શ્રી. મહારાજ સાહેબ ખૂબ વાતસલ્ય બતાવતા હતા. તેમાં એ થોડો વખત માથેરાન સાથે રહ્યા તેથી અરસપરસ ખૂબ પરીચય થયો અને સહલાવ થયો. માથેરાનથી ઠેક દક્ષિણમાં ઉટાકામાન્ડ સુધી ટ્રેનને બદલે મોટરમાં જવાની ઇચ્છા મહારાજની થઈ. બીજો બધો કાફલો રેલવેને માર્ગે ગયો. પણ શ્રી. મહારાજ, એક એ. ડી. સી, એક મિત્ર રેવરન્ડ એડવર્ડ વીડન તથા ડોક્ટર એટલા મોટરને રસ્તે જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં મહાબળેશ્વરમાં ખૂબ મુશ્કેલમાં મુશ્કેલ જગ્યાએ ચડવાનું સાહસ ડોક્ટરે કરવા માંડ્યું. શ્રી. મહારાજ તો ધણી વાર મહાબળેશ્વર જઈ આવેલા એટલે એ તો જાણે કે એ જગ્યા બહુજ વમખી હતી. છતાં જ્યારે ડોક્ટરે જવા માંડ્યું ત્યારે એ પોતે પણ સાથે જવા મંડ્યા. મહારાજ સાહેબને સાહસિક માણસ હમેશ ખૂબ પમંદ પડે. છતાં પોતાના કરતાં કોઈ વધારે સાહસ એડે તે જગા ખુંચે !

મહાબળેશ્વરથી મોટરમાં નીકળીને કોલ્હાપુર વગેરે રથજાએ પડાવ નાંખીને ઉડી પહોંચતાં ખૂબ દિવસ નીકળી ગયા. એક દિવસ રસ્તો ચૂક્યા કેટલા કલાક અંધારામાં જંગલમાં અટકી જવું પડ્યું, કેમકે મોટર જગડી ગઈ અને રસ્તો પણ ચૂકેલા આપદા પડે પણ મહારાજ શાંતિથી વીટળણ સહન કરી લે. આ પ્રકારની સરળતાને લીધે મુસાફરી ખૂબ આનંદજન્ય થઈ. ધરણ

કે દક્ષિણનો એ પ્રદેશ ખૂબ સુંદર ને ફળદ્રુપ. તેમજ જ્યાં જ્યાં
 હિતારો થાય ત્યાં ખૂબજ સ્વાગત થાય. કોમ્પોસ્ટ, સાવંતવાડી,
 બેંગ્લોર બધેજ ખૂબ આગતા સ્વાગતા થાય. આ પ્રસંગને લીધે
 શ્રીમંત મદારાજ સાહેબની પ્રકૃતિનો ડોક્ટરને ઠીક અનુભવ થયો.
 અને મદારાજને ડોક્ટરનો થયો. તે ઉપરથી ૧૯૧૦માં જ્યારે
 મદારાજએ જાપાન યાત્રા કરી અને અમેરિકા અને યુરોપ જવાનો નિશ્ચય
 કર્યો ત્યારે ડોક્ટરને પોતાની સાથે લઈ જવાની ઇચ્છા બતાવી.
 લગભગ દસ મહિનાની મુસાફરી હતી. શ્રી મદારાજ સાહેબ સાથે
 મુસાફરી કરી આવેલા અધિકારીઓમાંથી કોઈ કંટાળી ને પાછા
 આવેલા ને કોઈને કોઈ અસર થયેલી નહિ. કંટાળેલા માણસો
 સલાહ આપે કે જવું નહિ. ન કંટાળેલા કહે કે જરૂર જવું. લગ-
 ભગ જગતની પ્રદક્ષિણા જેવું પર્વટન હતું. એટલે એ લાભ લેવાને
 ખૂબ જજા હિતુક હતા. આ તક ચૂકવી તો ન જોઈએ એમ
 ડોક્ટરને લાગ્યું. થયા વિષ સતોષી લેશિએ પથરા નાંખ્યા,
 અને ક્યાં સુધી મદારાજ પશુ નિશ્ચય ના કરી શક્યા. એક
 દિવસ સંબળાય કે ડો. મુમંતનું નામ યાદમાં છે. બીજો દિવસ
 બીજા ડોક્ટરનું સંબળાય. લગભગ મહિના સુધી એ ખટપટ ચાલી.
 જેવટ મુસાફરીના દર બાર દિવસ પહેલાં જવાનું નક્કી થયું. રત
 મહિના સુધી પરદેશ જવાનું અને હું તથા ડોક્ટરો અને નાના
 બાઈ બહેનો બધાં અહીં એકલાં રહેવાનાં એટલે જરા બારે તો
 લાગ્યું. હતાં નવા દેશ જોવાની તથા નવા અનુભવો લેવાની અભિ-
 લાષા કેમ છોડી દેવાય ! જેવટે મદારાજને દા પાડી અને જવાની
 તૈયારી થવા માંડી એમની ગેરવાજગી દરમિયાન મારે તથા
 ડોક્ટરને અમદાવાદ મારા પિનાચેના ઘરમાં રહેવાનું નક્કી થયું
 અને નાનાં બાઈ બહેનોને મારે યોગ્ય વ્યવસ્થા થઈ.

મદારાજ સાહેબ તથા મદારાજની સાહેબની એક ખામશી

માહુમ પડી કે વડોદરાના વાતાવરણમાં હોય ત્યારે એમની પ્રકૃતિ જૂદી અને સુંબાષનું બારું છોડે એટલે જૂદી પ્રકૃતિ. વડોદરાના મંદુચિત વાતાવરણમાં મોટાપનો દાંડ વધારે જણાય અને બહાર નીકળે એટલે મિત્રતાના સંબંધથી જુવે એટલે મુસાફરી દરમીયાન મુરકેલી ના લાગે.

આ વિશ્વ પથદંતથી ડોહટરના મન ઉપર ખૂબ અસર થઈ- ચીન, જાપાન, યુનાઇટેડ સ્ટેટસ, કેનેડા, ઇંગ્લંડ ફ્રાન્સ, સ્વીટઝર્લંડ, જર્મની, ઇટલી વગેરે પ્રદેશોમાં અનેક પ્રકારની જનતા સાથે ખૂબ મંબંધમાં આવ્યાથી મન ઉપર અનેક પ્રકારની છાપ પડી. મૂળથી એમની પ્રકૃતિ આત્મનિરીક્ષણ કરવાની ખૂબજ, તેમજ આમપાસના વાતાવરણનું ઝીણવટથી નિરીક્ષણ કરવાની પણ ખૂબ ટેવ તેથી આવા પથદંતથી ભારે અસર થાય એ સ્વાભાવિક છે. મહારાજા શેંગહાઇ, હોન્કોંગ પેકીંગ, વગેરે સ્થળે જ્યારે ગયા ત્યારે ત્યાંની પ્રજાએ તેમનું અપૂર્વ સ્વાગત કર્યું. એ વર્ષોમાં મહારાજાની દરેક 'રીને ખૂબ ચલતી કળા હતી. વડોદરા રાજ્યમાં ખૂબ મારા સુધારા દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. શ્રી. રમેશચંદ્ર દત્ત જેવા દીવાનની સહાયતાથી મક્ત અને ફરજિયાત પ્રાયમિક શિક્ષણ દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું, ગામ પંચાયતોનો આગંભ થયો થઈ હતો, વેપાર ઉદ્યોગને ખીસવવામાં રાજ્યે ખૂબ સાગી મદદ આપવાની શરૂઆત કરી હતી, ન્યાય અને સુઝી ખાતાં જૂદાં ચાલતા હતાં, આ પ્રમાણે સર્વત્ર પ્રજાની પ્રગતિ તરફ ખ્યાન આપીને એક રાષ્ટ્રપતિને યોગ્ય રાજનીતિનું ધોરણ રાખ્યું હતું. અને ભારત વર્ષને એક દશાંત આપે એવા ધારા ધોરણ કરવાની ઇચ્છા હતી ! બ્રિટીશ મસ્તનનની ત્રુટીઓ પુરી સમજ્યા હતા. અને એ મસ્તનનથી દયાપન જવાની ઇચ્છા ધરાવતા હતા.

આ બધાં કારણોને લીધે મુશ્કેલી જગતમાં થી. મહારાજા ગાયકવાડની કીર્તિ ખૂબ ફેલાયેલી હતી. તેથી જ ભારત વર્ષના એક અગ્રગણ્ય મહારાજા, તથા એક મહાન યહોરી તરીકે સ્વેક થયે એમને જે માન મળ્યું તે અદ્ભૂત હતું. આ બધા પ્રસંગે ડોક્ટરને અને તેમના સાથીદારોને જરા પણ મહારાજા દૂર રાખતા નહોતા. એટલે જગતની ઘણી ઘણી મોટી વ્યક્તિઓના પ્રસંગમાં આવવાનો લાભ મળ્યો, આ પ્રકારનો લાભ જીવન મંથનમાં એક અલ્પમોલ લાભ યદ્યપિ છે એવો નકમીજ.

હોન્ડોંગમાં હિન્દુઓની વેપારીઓ પુષ્કળ મંખ્યામાં છે. ગેંગ-દાઈમાં પણ ખૂબજ છે. આ બે સ્થળે એ વેપારીઓએ બધા વ્યાગતના મેળાવડા કર્યા. અને આખા દેશમાં મહારાજાની જવવંત કીર્તિના ખ્યાલ આપ્યો !

જાપાનમાં તો સગલજ મહિનો દોઢ મહિનો રહેવાનું થયું. એટલે ત્યાંના તો એકેએક મોટા યહોરા અને નામાંકિત યહોરીઓ સાથે ઓળખાણ થયું. જાપાનમાં જે પ્રમાણે વેપારની ખીસવણી કરવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે કાગાની પણ ખૂબ ખીસવણી કરવામાં આવે છે. ત્યાંની ઓઓ અને બાગકોમાં પ્રકૃતિ જન્ય એક જાતની રસિકતા રહેલી છે. તેમનાં રહેવાનાં મહાન તેમની રાજની ખાવા, પીવાની, ફરવા દરવાની ટેવ, બાગ બગીચાની ખીસવણી 'સર્વ'માં કાગાને દક્ષતાનો સુયોગ છે. એસીઆની પ્રજા છે એટલે ઓ પુરુષના વ્યવહારમાં કાંઈ ઉણપ કન્યા લાગે. છતાં નથી સીની જામતી ત્યાં ખૂબ આવેલી દેખાઈ અને ઓ પુરુષ પોતાની જવાબદારી સમજતાં યથેતાં લાગ્યાં. ઓ કેગવળીના નવા પ્રવાસો ખૂબ સફળતાથી ત્યાં થવા મરિતાં તેને પરિણામે નવા જમાનાની ઓઓ સુવતીઓ ખૂબ નૈવાર થવા માંડી હતી.

જાપાનમાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર ખુબ થયેલો. અને આજે પણ એજ ધર્મમાંથી નીકળેલો ધર્મ ત્યાં પ્રચલિત છે. બૌદ્ધ ધર્મનાં અનેક મંદિરો ત્યાં સારી સ્થિતિમાં રહેલાં છે. અને ઘણા ધર્મ ગુરુઓ અને અનુયાયીઓ ત્યાં છે. એ ધર્મમાં જે વિશાળતા રહેલી છે તથા સામાન્ય જનતા પ્રત્યેની જે એક પ્રકારની નાજુક લાગણી છે તેને લીધે એ ધર્મના સિદ્ધિતા શુદ્ધિને વધારે સ્વીકાર્ય લાગે છે અને સ્વાભાવિક રીતે તેના તરફ મનુષ્ય દોરવાય છે. તેમાં એ મહાત્મા, શુદ્ધના ચારિત્ર્ય માટે તો સૌને પૂજ્ય ભાવ હોય જ. વળી જ્યાં એ ધર્મ જીવંત હોય, તેના વિદ્વાન ધર્મ ગુરુઓ એજ ઓછા આપતા હોય, બધું વાતાવરણ શુદ્ધમય હોય ત્યાં એ પૂજ્ય ભાવ વધારે ખીલી નીકળે એ સ્વાભાવિક છે, એક એવા મોટા શુદ્ધ મંદિરમાં જાપાનના કીઓટો શહેરમાં એક પ્રસંગે મહારાજ સાહેબ ગયા હતા, ડોક્ટર સાથે હતા. મંદિર અત્યંત લબ્ધ અને વિશાળ હતું. મહારાજ મંદિર નિહાળી રહ્યા હતા ત્યાંજે ત્યાંના એક મહાન બીખ્ખુની સાથે ડોક્ટર ખુબ વાતમાં પડ્યા હતા. વાત કરતાં એ વિદ્વાન બીખ્ખુએ એક મોટું સુંદર આશ્વમ જે બહુજ સુંદર હતું તે બતાવ્યું કલાક એ કલાક પછી મંદિરમાંથી બહાર નીકળતી વખતે એ આશ્વમ ડોક્ટરે માંગ્યું. વિદ્વાન ધર્મ ગુરુ કહે કે એ વસ્તુ આજ સુધી કોઈને આપી નથી અને આપી શકાયજ નહિ. હામ લઇને અપાય નહિ તેમ બક્ષિસ પણ અપાય નહિ. ને પોતાની બહુજ લાચારી બતાવી. એ બીખ્ખુ સાથે ડોક્ટરને રીક પરીચય થયો હતો. તેથી ડોક્ટરે નિદાય લેતી વખતે એ સુંદર કૃતિ ના મળી શકી તેથી થોડા પ્રદર્શિત કર્યો. એ વાત ત્યાં અટકી રાત્રે એ બધી હકીકતનો વિચાર કરતાં ડોક્ટર નિદ્રાવશ થયા. મધરાતે એમનાં જાગરણાં થોકતો એક અવાજ સંભળાયો. એજ બીખ્ખુએ દરવાજા આગળ આવી ને હાથ લંબાવીને આશ્વમ

આપું. ને કહે કે મને ઉંઘમાં ભગવાન શુધ્ધે સ્વપ્નું દીધું ને !
આદેશ કર્યો કે એ આત્મમ મારે તમને આપવું, તેથી હું આપવા
આવ્યો છું. આ સાંભળીને એ તો ખૂબ ઉપકૃત થઈ ગયા અને
વિદ્વાન વૃદ્ધ બીખ્ખુનો ખૂબ પાઠ માન્યો. એ આત્મમ વીસ વર્ષ
થયાં હજી અમારા ઘરમાં એક ઐતિહાસિક બક્ષિસ તરીકે બા-
ળકો માથવી રહ્યાં છે, કીઓટોના શુધ્ધ મંદિરના ‘ઓતામા બીખ્ખુ’
ની એ અણુમોટી બેટ પોતાના હાથના ‘અક્ષરથી લખેલા નામ
વાળા જેની તે સ્થિતિમાં હજી છે !

જગતમાં શુદ્ધ ભગવાનનાં ત્રણ મોટાં પૂતળાં છે. તેમાંનું એક-
મોટામાં મોટું પૂતળું વડોદરામાં ન્યુઝિવી બાગમાં આજ ગેાશી રહ્યું
છે. તે પણ મહારાજને બપોળની બેટ છે !

ડા. મુમન્ત ઈ-લ'ડમાં
(૧૯૧૦)

મકરણ ૧૬ મું.

ડૉક્ટર શ્રી. મહારાજ સાહેબ સાથે યુરોપ, અમેરિકા, જાપાન વિગેરે સ્થળે ગયા તે અરસામાં અમારે અમદાવાદ રહેવાનું હતું. ખરોખર એક દશકાના ગાળા પછી લાંબી મુદત સુધી અમદાવાદમાં રહેવાનું થયું. અમદાવાદમાં ગાળેલી બાળક વયની અને વિદ્યાવસ્થાની છાંદગી અને પછીના જીવનમાં ફેર તો લાગે જ. સંસારની જવાબદારી અને ગંભીરતાનો ખ્યાલ આવે અને જીવન તે એક માત્ર આનંદ અને મોજ મજલહ ભોગવવાનું સાદું નથી પણ બહુ ગંભીર વસ્તુ છે તે સમજાવવા લાગ્યું. આ બાબત વધારે તો ક્યારે સ્પષ્ટ માણુમ પડી કે એક જૂના મિત્ર શિવપ્રસાદ પંડિતે દેવી અધોર કામિનીના જીવન અરિત ઉપર એક બ્યાખ્યાન પ્રેમાભાષ હોલમાં આપ્યું તે વખતે પ્રમુખ સ્થાન મને આપ્યું. આ કર્તાવ્ય પરાયણ સ્ત્રીના સ્વાર્પણ અને પરોપકારની હકીકત સાંભળીને શરીર ઠંડું જ થઈ ગયું. એક વ્યક્તિ પોતાનો સ્વાર્થ, મોહ, લોભ, સર્વસ્વ છોડીને જગત બધુઓ માટે કેટલું બધું કષ્ટ વેઠી શકે છે, પોતાની વિદ્યા, યોગ, પરિસ્થિતિનો કેટલો સદુપયોગ કરી શકે છે એ બધું જાણીને મનને જરા લોભ થયો; કે આટલા વર્ષના ઉપયોગ જોઈએ તેટલો કર્યો નહિ. પરોપકારાર્થે જીવન ગાળ્યું નહિ ખરેખરા જન સમૂહ સાથે સંસર્ગમાં આવ્યાં નહિ અને જન સમાજથી અગળું જીવન ગાળ્યું એમ લાગવા માંડ્યું. આ વસ્તુ બહુ ખુંચવા લાગી, અને ચિત્ત અવ્યવસ્થિત રહેવા લાગ્યું. આવી બાબતના મનના આવેશની વાત બીજાને કહી શકાય નહિ. પણ શું કરવું તેના વિચારે મનમાં મનમાં ચલા કર્યા. પણ એક આ બ્યાખ્યાનથી આજ તો બિચડી મઠ. જનસમાજના ઉપદેશ વર્ગમાં

રહીને કાંઈ પણ સેવા થઈ શકે નહિ એ સમજાયું. આત્મ સિદ્ધિ માટે વધારે નમ્રતા મેવવી જોઈએ. મધ્યમ વર્ગમાં અને દલિત વર્ગમાં ફરતું જોઈએ. એટલું માત્ર પડ્યું છતાં આ મર્વનાં મૂળ બહુ ઊંડાં પહોંચ્યાં ન હોતાં. અમદાવાદ વનિતા વિશ્રામમાં એકાદ એ વાર ઓળોના મેળાવડા સમક્ષ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. ઓળોની પ્રગતિ માટે કેળવણીનો બહુ વધારે પ્રચાર થવો જોઈએ એ સત્ય સમજાવવાનું કામ બહુ મુશ્કેલ હતું. ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે લોકોને અભિરુચિ ઉત્પન્ન થઈ ન હોતી. સામાન્ય કેળવણી મધ્યમ વર્ગમાં તો લેવાતીજ હતી. પણ ઉચ્ચ શિક્ષણથી દષ્ટિગિન્દુની વિશાળતા વધે, ઓ પુરુષનું સ્વભાવનું અંતર દૂર થાય એ સિદ્ધાંત વ્યવહારમાં મુકાયો નહોતો. આ સંમંધી કાર્ય કરવાની બહુ ઇચ્છા થઈ હતી. પણ મનના આદર્શ મનમાંજ રહ્યા. વ્યવહારમાં કાંઈ મુકાયું નહીં.

કુટુંબમાં બાળકોને શીખવવાનું, સારાં પુસ્તકો વાંચવાનું, શીવવાનું, ભરવાનું કાંઈ છૂટાછવાયા લેખ લખવાનું એવાંજ કામમાં વખત જતો હતો. નાના બાપ કુંજવિહારીને મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પાસ કરવાની હતી એટલે લગભગ પાંચ મહિના સુધી તો એક વિદ્યાર્થીની માફક એની સાથે ફ્રેન્સીસ, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, જ્યોત્સેદ્રી વિગેરેનો અભ્યાસ કર્યો અને કરાવ્યો. અંતે એણે પરીક્ષા પસાર કરી અને મારા શિક્ષણને થયે અપાવ્યો. એટલું કામ તો ખરું સંગીન થયું.

જાપાન, અમેરિકા બધેથી ડોક્ટરના પત્રો બહુ નિયમસર આવતા. રાજ્ય મહારાજાઓ સાથે રહેવામાં સુખ અને દુઃખ બંધાના અનુભવ એમને થયા. શ્રી. મહારાણી સાહેબ સાથે વધારે દરવા ફરવાના પ્રસંગ પડ્યા તેથી મહારાણી સાહેબનો સહભાવ મેળવી શક્યા. અને તેને લીધેજ યુરોપની મુસાફરી ચાન્તિથી થઈ શકી. એમની તબીયત એ દેશની હવાને લીધે સારી રહેતી. અને

નવા પ્રદેશો લેવાને લીધે અને નવાં ઓળખાણ કરવાને લીધે એમનો વખત જલદી પસાર થતો. અહીંના સારા જીવનમાં ખાસ નવિનતા નહીં એટલે વખત બહુ લાગે લાગ્યો, છતાં ઓળખાણના સહવાસમાં અનેકુદુંબી જ નેની શીળી જાવાને લીધે આતંક અને શાંતિમાં વખત ગયો.

નવેંબર મહિનામાં ડોક્ટર લાંબા પર્યટન પછી પાછા ફર્યા. અને અમે રાજમહેલના કોમ્પાઉન્ડમાં અસ્તુબાગના વિશાળ બંગલામાં રહેવા માંડ્યું. એ બગલો ભૂતોઓ મળ્યાતો એટલે કાંઈ એમાં રહેવા માટે કષ્ટ થતું નહોતું. શ્રી મહારાજના ડોક્ટર તરીકે એ બંગલો અમને સોંપ્યો. અમને તો ભૂત પ્રેત નડતું જ નહોતું એટલે કાંઈ પણ રગઝગ વગર એ બંગલામાં રહેવા માંડ્યું, આસપાસ મોટો બાગ અને સ્વચ્છ હવા એટલે છોકરાંને ને મોટાંને બધાંને બહુ લાભ થયો.

આરેક મહિના થયા નહિ હોય એટલામાં મહારાજ સાહેબને ફરી ઇંગ્લંડ જવાનું નક્કી થયું. ડોક્ટરને સાથે જવા કહ્યું. એટલા થોડા વખતમાં ફરી કુદુંબનો વિયોગ કરવાનું એમને ઠીક લાગ્યું નહીં, ત્યારે મહારાજ સાહેબે મને પણ સાથે આવવા માટે કહ્યું, ૧૯૧૧ ના વર્ષમાં મોટો દરબાર લડન ખાતે થવાનો હતો. અને ત્યાં હિન્દુસ્થાનના ઘણા મહારાજાઓ અને નામાકિત ગૃહસ્થાને આમત્રણ હતા, એટલે હિન્દુસ્થાનથી સંખ્યાબંધ માણસો ઇંગ્લંડ જતાને તૈયાર થયા હતાં. આ વખતે ડૉ. સુભંતને મહારાજા પોતાના ડોક્ટર તરીકે માત્ર સ્થળ જતા નહોતા. પણ એ. ડી. સી. તરીકે લઈ જતા હતા. દરબારમાં હાજરી અપવા માટે બે એ. ડી. સી. ની જરૂર હતી. મહારાજ સાહેબ હમેશા પોતાની તહેનાતમાં બે માણસ રાખે તેના ગ્રુથ સ્વભાવની સાથે ચાલાક દેખાવ, સારી

રીતે વાતચીત કરી શકે એવા માણસનેજ પસંદ કરતા. એક એ. ડી. સી. તરીકે સીરમૂરના લાયાત શ્રી શિવરાજસિંહજી હતા. તે દેખાવના ખૂબ હોંશિયાર ને સ્વભાવે બહુ બધા. ડોક્ટરને વાતચીત કરવાની ખૂબ ટેવ અને વાંચવાનો ખૂબ શોખ એટલે એ બન્નેને એ. ડી. સી. તરીકે રાખ્યા.

મારે જવાનું લગભગ નક્કી થયું હતું. ૪૫૩ાં વિગેરેની તૈયારી કરવા માંડી હતી. મારાં માતૃશ્રી બાળાબહેનની તખીયત સારી નહોતી રહેતી. એટલે મારું મન પાછું હકાતું હતું. છતાં આવેલ પ્રસંગ જોવો નહિં એમ એમણે પણ કહ્યું. ત્રણ બાળકોને સંભાળવાનું વિદ્યાબહેને માથે લીધું. છત્વડમાં રહું તેટલો વખત ડોમેસ્ટિક સાયન્સનું શિક્ષણ લેવું એવી મહારાજ સાહેબની પ્રવ્રજા ખરી. એટલે ખાલી વખત કાઢી બાળે એ તો તેમને ગમે જ નહિં. આમ બધું નક્કી થયું. પણ છેવટ પેસેજ મળ્યો નહિ. એટલા લોકોની મુદાવરત કે મારો પત્તો લાગ્યો નહિં. અને છેવટ ડોક્ટરને કમને એકલા જવું પડ્યું. ૧૯૧૦ માં તો નવા પ્રદેશો જોવાના હતા. આ ફેરી તો છત્વડમાં જ રહેવાનું હતું એટલે એમને જરાએ મન નહોતું. તેમણે મધ ફેરીની મુસાફરી વખતે રાજ કુટુંબને હિસાબ રાખવો પડ્યો હતો. છતાં જવું પડ્યું તેથી બહુ દુઃખ થયું. ૭ મહિના માટેજ જવાનું હતું એટલું ઠીક હતું.

આ પ્રમાણે ફેરી અને ૭ મહિના માટે છતાં ૫૩માં.

આ પ્રવાસ વખતે ડોક્ટરને ત્યાં ખૂબ જોળખાણ પીછાણ નવાં થયાં. અને અહીંના રાજ રજવાડાનો સમુદાય પણ છત્વડમાં ઠીક મળેલો. એટલે એ લોક સાથે પણ સારું જોળખાણ થયું. હિન્દુસ્થાનનો એક વર્ગ જે પ્રજાને ચુસીને લખપુટ પૈસો પરદેશમાં ઉરાડી દે છે, બ્રિટિશ પ્રજા તેમને કેવી રમતો રમાડે છે, સરકાર

પણ દેવા દાવ તેમની સાથે ખેલે છે; એ બધો પરિચય થયો. અને ભારતની ઉન્નતિ માટે જે જે લોક પ્રયાસ કરી રહ્યા હોય તેમની આખર્ખા, ધૂળ નાંખીને, તેમને હમ ઘટ્ટી આપીને, તેમને અનેક પ્રસોજનોમાં નાંખીને આપણી પ્રજાને કેવી રીતે દબાવી દેવામાં આવે છે એ બધાના ચિત્ર વિચિત્ર અનુભવો થયા. શ્રી. મહારાણી સાહેબના હૃદયમાં ભારત વર્ષ માટે ખૂબ હંડી લાગણી હતી. અમેરિકાના સ્વતંત્ર દેશમાં પ્રવાસ કરેલો એટલે સ્વદેશને માટે ખૂબ સ્વમાનની લાગણી અને તે સ્વમાન સાચવવા માટે જેટલો પ્રયાસ થાય તેટલો કરવાને તૈયાર. તેમના આ પ્રયાસમાં ડોક્ટરની સાથે વારે વારે વાટાઘાટ થાય. અનેક દેશ પ્રેમી બંધુઓ અને બહેનોની મુલાકાત થાય. ખરેખરી દેશ પ્રેમની જગૃતિ ડોક્ટરના મનમાં લાવનાર શ્રી. મહારાણી સાહેબને મણી શકાય, અને તેને માટે હજી પણ એ બેની વચ્ચે માતા અને પુત્ર જેવી લાગણી રહેલી છે.

પુરોપના આ પ્રવાસનું સુંદર પરિણામ એ આવ્યું કે ડોક્ટરના વિચારમાં આ મોટું પરિક્રમણ થયું. દેશની ગુલામી ખૂબ ખૂંચવા લાગી. અને એ બંધનો તોડવાને શું કરવું તેનાજ વિચારોમાં આન્દોલન થવા માંડ્યાં. આ પરિક્રમણને લીધે અમારા આખા કેદુબંધુ વાતાવરણ બદલાઈ ગયું.

પ્રકરણ, ૧૭ મું.

૧૯૧૧ માં ઇંગ્લેન્ડમાં રાજ્ય ન્યૂનજીને રાજ્યાભિષેકની કીર્તિ થઈ તે વખતે ભારતવર્ષના દેશી મંસ્થાનેના રાજ્ય મહારાજાઓએ લેન્ડનમાં એકઠા થયા હતા. તેમની સાથે તેમના અધીકારીઓ, નોકરોની સંખ્યા પણ તેટલીજ હતી, રાજ્યાભિષેક નિમિત્તે ખર્ચ થયો હશે, તેના કરતાં આપણા રાજ્ય મહારાજાઓએ તો કરોડો રૂપીઆનો ધુમાડો કર્યો હશે.

જે દેશમાં એટલી ટકા વસ્તીને એક વખત પણ શરીર પોષાય તેટલો ખોરાક મળતો નથી, કપડાં મળતાં નથી, કેળવણી કે આરોગ્યના માધન મળતાં નથી, તે દેશમાં પરદેશી રાજ્ય તો શોપણુકગાનો ધંધો કરે, પણ આપણા પોતાનાજ મથુઆ રાજ્યો ન્યારે પ્રજાનું હીર ચુથી લેવાનો ધંધો કરે, એશઆરામ, જૂની મોટાઈ અને શોખ માટે કરોડો રૂપીઆ ખર્ચાં નાંખે, ત્યારે ગરીબ પ્રજાનું હૃદય કકળી જાય છે ! બ્રિટિશ પ્રજાને તો હિંદુસ્થાનના રાજ્ય નવાબોના ધનને માટે વિચિત્ર કલ્પના હોય છે ! હિંદુસ્થાન તે સોનાની ખાણ છે એમ હજી પણ ત્યાંની પ્રજા માને છે ! આ મનતબ્બને જાણે ખરું પાડવા માટે આપણા રાજ્ય મહારાજાઓએ રાજ્યાભિષેક વખતે જે હીરા મોનીનાં આશ્રુવણોના પ્રદર્શન કર્યા હતાં, તેના વર્ણનો વાંચી વાંચીને તો માત્ર એ રાજવીઓ પ્રત્યે તિરસ્કારની લાગણી થતી હતી. આ પ્રકારની ખોટી મોટાઈને વધ ચક્રને કે ડાણુ જાણે શા કારણથી પણ વડોદરા નરેશનાં એકનાં એક રાજકુમારીના વેવીશામ ગ્વાલીઅરના નરેશ સાથે ને વખતે નક્કી કરવામાં આવ્યાં. કુમારી ઈદિરા રાજ્ય તે વખતે સમગ્ર રોકે એટલી ઉમરના હતાં, યુરોપીય કેળવણી લીધેલી હતી, મારા ઉચ્ચ

સંસ્કારો તેમનામાં નાખવાના પ્રયત્નો થએલા હતા, છતાં એક પત્ની ઉપર બીજી પત્ની કરવાને તૈયાર થએલા લગભગ ચાળીશ વર્ષના મહારાજ સાથે પોતાનું જીવન જોડવાની સંમતિ દેવી રીતે આપી 'હશે તે કળી શકાય' નથી. પરંતુ ધન અને સત્તા જે ન કરે તે ઝોણું.' વડોદરામાં જ્યારે આ ખજાર પડી ત્યારે રાજ્યના સમજી સ્ત્રી વર્ગને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું. બીજા કોઇ રજવાડી કુટુંબની વાત હોય તો તે માની શકાય, પરંતુ શ્રી. મહારાજ ગાયકવાડ સરકાર સામાજિક સુધારામાં અગ્રેસર ગણાય, તે પોતાની પુત્રીને સહપત્ની તરીકે પરણાવે, અને તે કાની સાથે રજવાડીઓ નરેશ કે જેમની અને રાજકુમારીની વધમાં લગભગ વીશ વર્ષનું અંતર હતું ! આ બધો જ પ્રશ્ન એક કોયડા સમાન હતો, છતાં વાજતી ગાજતી વાત વીલાયતથી વડોદરા આવી ! વીલાયતનાં જાપામાં તો જબીઓ પણ આવી. શ્રી. ઇંદિરાજે માટે વડોદરાની સ્ત્રીઓ અને કન્યાઓમાં બહુ સહભાવ. તે સૌ થોડે ઘણે અંશે દીક્ષગીર થયાં. સામાજિક સુધારાની પ્રગતિને ધોક્કો લાગતો હતો એમ સૌને લાગ્યું. પરંતુ ગરીબ માણસની જે દશા થાય તે ધનિક જનની નથી થતી એ તો ચોક્કસ-લગ્નની તૈયારી વડોદરામાં તડમાર થવા માંડી. એ અરસામાં રાજકુટુંબ લંડનના તમાશા પછી પાછું ફર્યું. થોડા દિવસ થયા ને બધી બાજી બદલાઇ ગઇ. કોઇ આકસ્મિક કારણને લઇને કે ગમે તે રીતે શ્રી. રાજકુમારીના નિમ્ન્યવનો પલટો થયો. લગ્નમાં આવેલી સંમતિ પાછી ખેંચી લીધી ને રાજવી માતા પિતાનો અત્યંત આગ્રહ છતાં પોતાનું શુદ્ધિ સ્વાતંત્ર્ય વાપરીને શ્રી. ઇંદિરાજેએ જે હિંમત વાપરી તે માટે લવિષ્યની પ્રજા જરૂર એમને ધન્યવાદ જ આપશે. એમનું મિત્ર મંડળ ખૂબ રાજી થયું. કટોકટીને 'પ્રસંગે તેમણે' અજળ કુનેહ વાપરી. માતા પિતાનો

ગુસ્સો વહોરી લીધો. પરંતુ મિત્ર વર્ગે સારો સાથ આપ્યો અને તે એમને પડખે રહ્યો. આ દર્દાતની અસર મજબૂત થઈ. સારું ઉચ્ચ શિક્ષણ આપી, સ્વતંત્ર વિચાર અને વાતાવરણમાં બાળકોએ ઉછેર પામી તેમની પાસે બૂના રૂઢી સુસ્ત વિચારો અને આચારોની આશા રાખવી એ બહુ મોટી જૂલ છે. અને આજના આપણા જમાનામાં જે મા બાપો આ જૂલ કરે છે તેમને પસ્તાવું પડે છે ! વિચારની સ્વતંત્રતાની સાથે આચારની સ્વતંત્રતા હોવી જ નેહએ, નહિ તો શુદ્ધ હીન ગુલામીનું જ વાતાવરણ કાયમ રહે. આ પ્રકારના જીવનને રાજકુમારીએ જે ઠોકર મારી તે માટે તેમને કન્યવાદ જ કહે. ભારતની સ્ત્રી જાતિના મૌરવમાં એમના નિશ્ચયને લીધે જરૂર વધારો થયો ! જે આપણા દેશની કેળવણીમાં બાળા-એ એમનો ધડો લઈને પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ લગ્ન પુસ્કરીમાં ન જોડાવનારો સત્યાગ્રહ કરે તો પરિશિત જીવનનાં કેટલાંએ દુઃખો આજીં થાય ! અસ્તુ— એ જે ત્રણ વર્ષો જ શ્રીમંતના જીવનની મહદ-દશાનાં હતાં એમ બાસે છે !

જે વખતે આ કૌટુંબિક ઉપાધિમાં શ્રીમંત સરકાર ગ્રંથગ્રા-એલા હતા, તે વખતે રાજકીય ઉપાધિ પણ એમને ન મળી શકી સ્થાય તેટલી હતી. વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય અને આત્મનિર્ણય, એ મૂલ્યો ઉપર છિદ્રીયો અત્યંત બાર મુકે છે. પણ એ પોતાનો સ્વાર્થ-સિદ્ધ થતો હોય ત્યાં મુકી જ. જે તેમાં કોઈ પણ અંશે વિરોધ થાય તો એ સિદ્ધિને તિર્ધાંગિ આપવાની પોતાને માટે વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય નેહએ, પણ જે આપણા તરફથી એવી વાતો થાય તો તેને તરત ઘમ્મી દેવામાં આવે. બંધ બંધ વખતે બંધાગની પ્રજાએ જે કાંઈ પુણ્ય પ્રકાપ બતાવ્યો, તે ઘમ્મી દેવાના પ્રયત્નો બાળપણ નથી. એ વખતે આખા દેશમાં સરકાર વદેમની જ દૃષ્ટિથી નેત્રી

હતી. જે કોઈ માથું ઊંચું કરવાનો પ્રયત્ન કરે તેને કચરી નાંખવામાં આવતો. જંગમના રાજકીય વાતાવરણની અસર પંજાબ અને ગુજરાત તથા દક્ષિણમાં થોડે ધણે અંશે થઈ હતી. ગુજર નરેશ શ્રી. ગાયકવાડ સરકારનામાં જે ઊંડો સ્વદેશપ્રેમની અને સ્વાભિમાનની લાગણી હતી તેનો કોઈ દિવસ ઢાંક પીછોડો તેઓશ્રીએ કર્યો નહોતો. બ્રિટીશ સરકાર એમનો સ્વતંત્ર મતવાદ સહન કેવી રીતે કરી શકે ? —જે સમયે મહારાજ સાહેબ આખા દેશમાં અનેરી વ્યક્તિ તરીકે પ્રશંસા પામ્યા—તેમના રાજકારભારથી, પોતાની પ્રજાની ઉન્નતિને માટે લીધેલાં પગલાંથી—વગેરે અનેકાનેક કારણથી ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ, પશ્ચિમ તેમની યશસ્વી રાજવી તરીકે પ્રશંસા થવા માંડી, તેજ પ્રસંગે કોઈ અવનવા સંજોગો ઉત્પન્ન કરીને મહારાજ સાહેબની કીર્તિને ફટકો આપવામાં આવ્યો, તે ઇતિહાસની વાત થઈ ગઈ છે.

૧૯૧૧ માં દિલ્હી દરબાર વખતે શ્રી. મહારાજ સાહેબનું જે અપમાન થયું હતું તે વાત અજણી નથી. ગમે તે કારણ હોય પણ તે વર્ષો પછી શ્રીમંતની કારકીર્દી ફેટલેક અંશે ઝાંખી થઈ. કૌટુંબિક જીવન દુઃખી થયું—અને તેમનો ઉત્સાહ મંદ થઈ ગયો. આ બધાની અસર ગાયકવાડી પ્રજા ઉપર અને અધિકારી વર્ગ ઉપર પણ થવા માંડી.

બ્રિટીશ સરકાર અને વડોદરા રાજ્યનો સંબંધ બહુજ હલ-સરનો ચાલતો હતો. પરંતુ છેલ્લા બનાવ પછી તેમાં પણ પલટો થયો ! વડોદરા રાજ્યના જે અધિકારીઓ ઉદાત્ત વિચાર ધરાવતા હતા તેમને માટે કસોટિનો પ્રસંગ આવ્યો. ફટલાઓને રાજ્ય છોડીને ચાલી જવું પડ્યું, ફટલાઓને રાજ્યમાંથી કહાડી મુકવામાં આવ્યા ! આ પ્રકારનું બ્રિટિશ દબાણ વડોદરા માટે નવુંજ હતું. એ વસ્તુસ્થિતિમાં શો બેદ હતો તે કોઈ સમજી શક્યું નથી !

ધ. સ. ૧૯૧૧-૧૨ નાં વર્ષોના વડોદરાનો ઇતિહાસ એક દુઃખદ પ્રકરણ જેવો છે. અને તેજ અરસામાં રાજ્ય કુટુંબ સાથે નિકટના સહવાસમાં રહેવાને લીધે એ ઇતિહાસની તાદ્દસ્યતા બદ્દબ દુઃખ ઉત્પન્ન કરતી હતી ! આ બધી પરિસ્થિતિની અસર અમારા કુટુંબ ઉપર એટલી બધી થઇ કે આખું અમારું જીવન પલટાઇ ગયું !

ઇંગ્લંડની સ્વાતંત્ર્ય ભૂમિ ઉપર લાંબા વખતનો વસવાટ, ત્યાંના સ્વાતંત્ર્ય પ્રિય વાતાવરણ અને ભાવનાશીલ વ્યક્તિઓનો સંસર્ગ, દિલ્હીઓ પ્રત્યેની બિટિયરોની વર્તણૂકને લીધે આપણા લોકોમાં જે માનઅંતની સાગળી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને લીધે ભારત વર્ષની ગુલામીનો ડંખ ઉડો લાગે છે, તે અને એવાં એવાં અનેક કારણોને લીધે છેલ્લા ઇંગ્લંડના પ્રવાસથી ડોક્ટરના વિચારોમાં અજબ ફેરફાર થયેલ. આટલા વર્ષોના વિચારોના મંથનને પરિણામે જીવનની દિશામાં ચોક્કસ પ્રકાર સાગવા માંડયેલ. પાશ્ચાત્ય કેળવણીની જે મારી અસર થાય છે તેના ફળ પાકવા સાથમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમના સંસ્કારોના યોગ્ય મિશ્રણની જાપ પ્રગટ થઇ ! પ્રથમથીજ ગૂઢ રહેલો દેશ પ્રત્યેનો પ્રેમ જીવંત થયેલ અને દેશને ચરણે જીવન મમખંજી કરવાની ઉત્કંઠા જાગૃત થઇ. વડોદરા રાજ્યની પરિસ્થિતિએ તેમાં જરૂર મારી મદાયના આપી ! કારણ કે રાજ્યની ગુલામી તે દેશની ગુલામીના અંશ તરીકે ખુંચવા લાગી ! આત્મ ભોગ વગર આત્મ વિકાસ અને આત્મ નિર્જીવની પ્રતિનિધિ થાય એ મૂલ્ય મમખંજી. અત્યંત વાંચન, જમનનું પર્વટન, સદ્મિત્રોનો સહવાસ એ સૌનું એકત્રિત પરિણામ આવવા લાગ્યું. જે ભાસ્યા એમનામાં જાગૃત થઇ અને જેને પોતાને ખુબ ખીસતી તે કશાએ પડેલી વગવા જેટલી મારી સહિન નહેલી એમ અને પ્રથમથીજ લાગ્યું. મારી જીવન અને તે વખતથીજ સમગ્ર મારી હતી

ડૉ. સુમન્ત અને શ્રી. શિવરાજસિંહજી
શ્રી. મહારાજ સાહેબના એ. ડી. સી. ૧૯૧૦.

એમણે મને અને પોતાના કુટુંબને પોતાની સાથે આચાર વિચારમાં રાખવાનો હરહમેશ પ્રયત્ન કરેલો. તેથી એમના પોતાના આદર્શને પહોંચતાં વિલંબ થાય છતાં મને સાથેજ રાખવાનો પ્રયાસ કરતા-આમ કરીને મારા વિચાર આચારની પ્રગતિમાં તેમણે જે સહાયતા આપી છે તે કહેવાની જરૂર નથી. એ વાત સત્ય છે કે નીચે પડેલા માણસને ઉપર લાવવા માટે ઉંચે ચઢેલા માણસે નીચા પડીને હાથ આપવાની જરૂર પડે છે. એ નીચા પડવામાં જેને નાનમ લાગે છે. તે માણસ ખીન્નનું તારણ કરી શકે નહિ. આ સત્ય ધણા નેતા-ઓએ શીખવાની જરૂર છે. આ પ્રકૃતિ તે એક નેતાનું ખાસ લક્ષણ હોવું જ જોઈએ.

પ્રકરણ ૧૮ મું

ઇ. સ. ૧૯૧૧ ના ઇશ્વંડના વસવાટ પછી તેમજ શ્રી મહારાજ સાહેબની રાજનીતિના પદ્ધતિથી વડોદરા રાજ્યમાં નોકરી કરવા પરથી ડોક્ટરનું ચિત્ત ઉઠી ગયું. અને તેની સાથે બાપ્તિસ્મા વિચારમાં પણ ખૂબ ફેરફાર થઈ ગયો.

ઈસ્ટીય ડેંગવણીને પરિણામે અમારા ધર્મમાં રહેવાની ઢબ ધણી ઇસ્ટીય પદ્ધતિની દલીલો ત બધી ધીમે ધીમે અમે બદલવા માંડી. સાદાપથી રહેવામાં સુખ છે, તેમજ બાળકોનાં મનજ ઉપર પણ સારી છાપ મેસે છે એમ લાગવાથી ધણી ટેવો મુખી દીધી. અત્યાર સુધી સ્વદેશી વસ્ત્રો તો વાપરતાજ દતા પણ તેનું રદસ્ત્ર વધારે ઊંડું ઉતારીને જીવનમાં ઉતારવાની શરૂઆત કરી.

અમુક પ્રકારે ગોઠવાઈ ગએલા વાતાવરણમાંથી એકદમ બહાર નીકળવાનું મુશ્કેલ પડે છે, તેથી એવા વાતાવરણથી થોડો વખત દૂર રહેવાથી પક્ષરો થવો સરળ પડે એમ ધારીને વડોદરામાંથી લાંબા વખત માટે બહાર રહેવાનો વિચાર થયો, એકદમ લાંબી રાત્રી લેવાનું નહીં થયું. પશ્ચિમના દેશો તો ડોક્ટરે ધણી જોયા દતા પણ દિંદુરયાનમાં બધા મુશ્કેલ જોયો નહોતો. તેમજ જૂઠાં જૂઠાં સ્થળોમાં જૂઠા જૂઠા સ્વભાવનાં શ્રી પુરોનો. મેળાપ કરવો એ પણ એક પ્રકારની ડેંગવણી છે એમ વિચાર કરીને ઉત્તર દિંદુરયાન તથા બંગાળમાં પ્રવાસ કરવું ધાકું. અને તેની સાથે ભવિષ્યનું જીવન કેવી રીતે થતાવવું તેનો વિચાર કરવાનું રાખ્યું. કેમકે જે જીવન અત્યાર સુધી ગાળ્યું હતું તેનાથી મતોત્ર થયો તેમજ આગર, આપણાં બધાંઓની આગર વધારે સેવા

કરીને, તેમનો સહવાસ કરીને, અરસપરસ વિચારની આપ લે કરીને ઉચ્ચતર ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૧૯૧૨ ના જાન્યુઆરી મહિનાથી અમારા સામાન્ય ગૃહસ્થ જીવનની પ્રણાલિકા બદલાતી ચાલી. રાજ્યની નોકરીમાંથી નવ મહિનાની પ્રથમ રજા લીધી. એટલે ત્યારથી ગાયકવાડી ઠાઠમાઠને છેલ્લી સલામ કરી દીધી. અને ગુલામીમાંથી છૂટવાના પ્રયાસ આરંભ્યા. કચરાઈ રહેલો આત્મા છૂટો થતો હોય એમ લાગ્યું. વડોદરાનું 'મોજશોખનું' ઘર ઉપાડી લીધું. સરસામાન એક નાના મકાનમાં બાડે રાખ્યો. ડોક્ટરના એક ભાઈને અભ્યાસ કરવા ઇંગ્લંડ મોકલ્યા. બીજા ભાઈ મુંબાઈમાં રહ્યા. અને બહેનને નિશાળની બોર્ડિંગમાં મૂક્યાં વડોદરામાં સર્ગા સંબંધીઓ પછી હતાં પણ ઊકરોઓ છૂટાં રહીને સ્વાશ્રયી થતાં શીખે એ હેતુથીજ એ બહેનને બોર્ડિંગમાં રાખ્યાં. અમારી મોટી ઊંઠરીનો ગુજરાતી અભ્યાસ એમાં ધોરણ સુધીનો થેર પુરે કર્યો હતો. એટલે એને અમદાવાદમાં ગર્લ્સ' હાઈસ્કૂલમાં લખુવા મૂકી. અને મારાં માતૃશ્રી અને બહેનની દેખરેખ નીચે રાખી.

બીજાં બે બાળકો મારી સાથે હતાં. વડોદરા છોડીને થોડાં દિવસ અમદાવાદ રહીને ઉત્તરની મુસાફરીએ જવાનું નક્કી કર્યું હતું. નાનાં બાળકો સાથે લાંબા વખતની મુસાફરી શકે નહિ. તેથી એ બે બાળકોને પણ મારાં માતૃશ્રીને સોંપવાનું નક્કી કર્યું. આ મુસાફરી દરમિયાન શહેરોની જોવા લાયક જગ્યાઓ જોવાનો અમારો મુખ્ય આશય નહોતો. પણ ખુબ લોકોના પરિચયમાં આવવાની તેમજ જૂદી જૂદી સંસ્થાઓ જોવાની ઇચ્છા હતી. તેથી જેટલાં બન્યાં તેટલાં જોળખાણોના કાગળો સાથે રાખ્યા હતા. મુસાફરીમાં ખાવા માટે મને બહુ મુશ્કેલી નડી એમ પહેલાં લાગ્યું. કેનેકે તે વખતે હાલ છે તે બધી સવડા નહોતી. તેમજ હિંદુઓના શાક

ભાજના ખોરાક શિવાય હું તો કંઈજ ખાતી નહોતી. પણ એ સંબંધી મને કંઈજ કનડગત, નડી નહિ દરેક ઠેકાણે રહેવાની જગ્યા યોગ્ય મેળવવાને પહેલેથી જામે જામ ગોઠવણ કરી રાખી હતી. અને કામજો લખી દીધા હતા. એ બાબતમાં ડોક્ટરનું કામ ખૂબ ચોક્કસ. તારીખ વાર બધો કાર્યક્રમ ઘડી રાખ્યો હતો. અમદાવાદમાં પાંચ છ દિવસ રહીને અમે મુસાફરીની શરૂઆત કરી. જમપુર, આમ્રા, દિલ્હી, અલીગઢ, લાહોર, અમૃતસર, બનારસ, હરદ્વાર, અલ્હાબાદ, લખનૌ, ગોરખપુર, કલકત્તા હાઈલીંગ, નાગપુર, એમ ઘણાં શહેરો જોયાં. અને ચિત્રવિચિત્ર લોકોને મળ્યા. તેમજ દરેક ઠેકાણેની ઉપયોગી સંસ્થાઓ જોઈ. તે વખતે પણ લાગ્યું હતું અને આજ પણ એ મત કાયમજ છે કે થોડાં ઘણાં કુટુંબોમાં સંસ્કૃતિ ઉચ્ચ પ્રકારની હામલ થઈ ગઈ છે. પરંતુ ગુજરાતનું એકંદર પ્રમાણ સંસ્કૃતિમાં બહુ ઉચ્ચ આવે છે. અને તેમાં ઘણું અરી બીઓમાં જે પડદાનો રિવાજ છે તે એક મોટું કારણ છે. ગુજરાતમાં પડદો નહિ જેવો છે. બીજોને ખૂબ પ્રમાણમાં છૂટ મળે છે. તેમજ ગુજરાતની આર્થિક સ્થિતિ પણ સારી જણાય છે. તેથી ગુજરાતમાં જે જાતની સામાન્ય reformation સંસ્કૃતિ તે જીજે નથી. કેળવણી પ્રાપ્તિમાં બીજાં કુટુંબો અપવાદ રૂપ મળ્યા. આ મુસાફરીમાં જામેજામનાં મોટાં કેળવણીમાં કુટુંબોનાં પરિવરમાં આવ્યાં. અને ઉપરથી લાગ્યું કે ત્યાં સંસ્કૃતિ છે ત્યાં ઉચ્ચ સંસ્કૃતિનાં મૂળ સડા પેસી ગયાં છે. બરતખંડ ઉપર પરદેશી રાજ્યો તો સૈધાથી આવે છે. પણ દિંદી સંસ્કૃતિ જળવાઈ રહી હતી. દિંદુ ધર્મ સચવાઈ રહ્યો હતો. ઉદ્યોગ વેપાર ટકી રહ્યો હતો. બધું મુસલમાનમાં તો ખૂબ હમ્મિ થઈ હતી. પરંતુ સિદ્ધિ રાજ્યના પગપેસારાથી તો બહુજ નાથ પામ્યું. દિંદીએ દિંદી મહું ગ્રામ્યું. અને ગુલામીની યુગલો ખૂબ સખત પહેરી દીધી. પરંતુ

એટલું કહેવું પડશે કે એ ઇંગ્લીશ સાહિત્યના બળથી ભારત વર્ષની આંખ ઉઘડી અને પડખો ખસતો માંડ્યા. અને જન્મે જન્મની ધુંસરી ખંખેરી નાંખવાની મનોવૃત્તિ થઇ આવી.

ન્યાં મૂળ હાડાં પેઠા હશે ત્યાં કદાચ ઊખડતાં વખત લાગશે. પરંતુ ઉખડ્યા વગર તો હવે રહેવાનાંજ નથી. બંગ લંગતા સમયથીજ એ મૂળ ઉખેડવાનો પ્રયત્ન થઇ રહ્યો છે, છતાં એ રાક્ષસી બળ એટલું જબર છે કે તેની સામે બાય બીડતાં મનુષ્ય હારી જાય છે.

ઉત્તર તરફનાં લોકોની સાથે સહવાસ કરતાં લાગ્યું હતું, કે શ્રીમંત કુટુંબો જેમાં ઇંગ્લીશ સંસ્કૃતિ ખૂબ પ્રવેશ પામી હતી તે તો ઠીક હતાં; પરંતુ સામાન્ય સ્થિતિનાં કુટુંબોની સ્થિતિ તો ત્રિશંકુ જેવીજ લાગતી. હિંદી સંસ્કૃતિ ખૂલી ગએલાં અને, ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિ ઝીલી થકેલાં નહિ એટલે ખરેખર દયાજનક સ્થિતિ માણસ પડતી હતી.

આખું સમાજનું જેર પળખતો ઠીક પ્રમાણમાં, એટલે તેને લીધે કાંઈક લગભગ કાણુમાં હતી. પરંતુ બંગાળમાં તો બહા સમાજને લીધે ભયંકર પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થવા પામી હતી. બહા સમાજની ધાર્મિક પ્રગતિ થવાને બદલે સામાજિક સ્થિતિ બહુ કઠંગી થઇ ગઇ, ધન સંપત્તિ સારી એટલે તેના પ્રમાણમાં મોજ-શોખ ખૂબ પ્રમાણમાં વધી ગયા અને દરેકમાં 'પશ્ચિમનું' અનુકરણ થયું. ખૂબ ખર્ચાળ રહેણી કરણી થઇ ગઇ, અને તેને લઇને જીવનનું ધોરણ બહુ અને અનિયંત્રિત થઇ ગયું. આ વસ્તુસ્થિતિ બહુ સામાન્ય થઇ ગઇ.

કલકત્તામાં રહીને બહા સમાજ કુટુંબોમાં અમે ખૂબ રહ્યાં. પરંતુ અસલ બંગાળી હિંદુ કુટુંબોનો ઝાઝો ખ્યાલ ના આવ્યો. પડદાનો રીવાજ ખૂબજ સખત એટલે સ્ત્રી જીવનની ઝાંખી ફરી

મુરદેહ-કેળવણીમાં પણ બહુજ પછાત, પુરવોએ ઈંગ્લીશ કેળવણી સારી લીધેલી, પણ સ્ત્રી કેળવણીની સ્થિતિ તો દયાજનક. ગરીબાઈ પણ તેટલીજ.

વેપાર ઉદ્યોગ બધા પરદેશીના હાથમાં અને પ્રજા શુદ્ધાશીમાં જ હડાએલી, ઇંગ્લીશ ટોપીને ત્યાં તેટલું માન મળે, તેટલું મુંબાઈ પ્રજામાં ન મળે. મુંબાઈ ઈલાકા પોતાનું પદ સાચવી શક્યો છે. ઇંગ્લીશ અધિકારીનો દરદમાં પણ ત્યાં બેશુમાર. અને હિંદી પ્રજાને અપમાન પણ ત્યાં કરવામાં આવે તેટલું આ બાલુએ નહિ. કારણ કે મુંબાઈનો વેપાર મુંબાઈગરાના હાથમાં બંધે દરજ્જે રહેલો એટલે પોતાની ટેક સાચવી શકે.

આ બધાની સાથે એટલું તો ખરું કે જ્યાં જુલમ વધારે થયો હોય ત્યાં અસતોષ તપાસે જલદી ફેલાય. અને એક વાર પ્રજાનો કોપ પ્રગટી ઉઠે તો તે જવાળા હોલવચી મુરદેહ પડે.

આજ એજ સ્થિતિ આવીને ઉભી છે.

આ મુસાફરી દરમ્યાન બે ત્રણ વસ્તુ પરત્વે ધ્યાન ખેંચાયું-

પહેલું તો મહેં ઉપર કશું તેમ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ અને તેને અંગે ઉપસ્થિત ચર્તા અનિષ્ટોનો પ્રવાહ ખૂબ જોરથી આપણા દેશ ઉપર ધસારો કરી રહ્યો હતો. માત્ર પ્રજા અને શહેરની પ્રજા વચ્ચેનું અંતર ખૂબ વધું જતું હતું-પ્રાચીન આર્થિક સંસ્કૃતિની જાણ સિદ્ધિત વર્ગમાંથી જુનાઈ જવાની શરૂઆત થઈ રહી હતી.

બીજું સ્ત્રીઓની કેળવણીનું પ્રમાણ કંઈ જ સુધરતું નહોતું. બંગાળમાં અને પંજાબમાં જિન્સ કેળવણી લીધેલી સ્ત્રીઓ કેટલેક અંશે માનુષ પડતી હતી-પરંતુ આ સિદ્ધિત સ્ત્રી વર્ગ પ્રત્યે સામાન્ય રીતે અણવિશ્વાસ હતો. ડૉક્ટર મુમન્ટ અને હું બધા

સારા કુટુંબોમાં ઉત્તરવાનું રાખતા ત્યાં અમને રહેવા કરવાની ખૂબ સગવડ મળતી. પરંતુ કુટુંબમાં સામીલગીરી ન મળે. જે હેતુથી અમે પ્રવાસ આરંભ્યો તે કેટલેક અંશે નિષ્ફળ ગયો. જે જગ્યાએ ત્રણ-ચાર દિવસ રહીએ ત્યાં તો જોર જુલમથી કુટુંબની સ્ત્રીઓનો સાથ શોધી લેતી. નહિ તો અમને દૂરના દૂર રાખે. શિક્ષિત સ્ત્રીઓની એક જાતની કોણી જાણે કેમ બીક પેસી ગયેલી. ઘરમાં જન્મ્યાં એટલે જન્મું રહેવા કરવાને ઝોરડો હોય તો સાથ-પણ ખાવાનું ને ઝાડા પીવાનું પણ ઇસ્લામદું. આ વસ્તુ અમને તો બહુજ કઠંગી લાગતી. પુરુષ વર્ગ બહુ પ્રેમાળ હૃદયથી અમારી સાથે વાતચીત કરે. પછી તો અમે મ્હોડે ચઢીને માંગી લઈએ કે ભાઈ અમને તમારા કુટુંબની સ્ત્રી જનતા સાથે જોળખાણ તો કરાવો ! એ લોકો એક જ પ્રકારનો જવાબ આપે કે એ તો બણેલાં નથી ! તમને નહિ કાવે, એમ તેમ ગલ્લાં તલ્લાં કરે. પછી જ્યારે અમે બહુ કઠીએ ત્યારે અમારો પત્તો લાગતો અને એક વાર મન મળ્યા પછી એ લોકો પોતેજ છોબીલાં ચર્મ જતાં.

લાહોરમાં વીસનગરા નાગર કુટુંબમાં અમે જિતયાં હતા. શ્રી વિદ્યાનું નામ તો ગુજરાતમાં એ અજ્ઞાત નથી. એ કુટુંબમાં પણ અમને સ્ત્રીઓ સાથે મહા મુશીબતે પરિચય થયો. એ લોકોએ તો 'ચોખ્ખું કઠી દીધું' કે અમને તો બગાળો બણેલી સ્ત્રીઓનો ખૂબ અતુલવ થયો છે. તેથી તમે કેવાંએ હોશો એમ અણુવિશ્વાસ આવ્યો. "મારી સાથે જ્યારે એક દરજ્જાથી ગુજરાતીમાં વાતચીત કરવા માંડી ત્યારે એમનો વહેમ દૂર થયો અને પછી તો એ લોકોને ખુબ ખુશી થઈ. હજી પણ એ કુટુંબ અમારી માથે બપવહાર સાચવે છે. ઉત્તર તરફ લાંબા વખતથી જન્મ વસેલા ગુજરાતી કુટુંબોમાં સ્ત્રીઓએ ગુજરાતી ભાષા સાચવી રાખી છે. પુરુષો હિંદી બોલે છે.

શ્રીઓનું ગુજરાતી આપણાથી લુટું પડે. ફટલેક અંશે જૂના ગુજરાતીને મળવું આવે, પણ અતે ગુજરાતી તો ખરૂં.

પંજાબમાં આર્થ સમાજની અમર બહુ છે. આર્થ સમાજ શ્રીઓમાં ફેળવણીનો પ્રચાર બહુ વધારે છે અને એકંદર સંસ્કૃતિ મધ્ય કીચા પ્રકારની છે. પંજાબ અને બંગાળની શ્રી ફેળવણીમાં એ મોટો ફેર જોવામાં આવ્યો. પંજાબમાં આર્થ સંસ્કૃતિ સાચવીને ફેળવણી આપવામાં આવે છે અને બંગાળમાં ઇંગ્લીશ દબેજ અપાય છે.

અસ્તાબાદ, લકનો, બનારસ એટલે જોડીઆ પ્રાંતમાં ફેળવણી બહુજ પડાત. છેકજ મધ્યાં ગાંધીયાં કુટુંબો કાંઈક ફેળવણીમાં જોવામાં આવ્યાં. તે વખતે બનારસ હિંદુ યુનીવર્સિટી સ્થપાએલી નહિ, પણ યિઓસોરી વાળાની બનારસ કોલેજ હતી.

અસ્તાબાદમાં શ્રી મોતીલાલ નેદરના કુટુંબ સાથે ઓગખાબુ ચર્ચ હતી. તે વખતે તો સંપૂર્ણ ઇંગ્લીશ રાજદારી હાલમાં તેમનું આખું કુટુંબ રહેણું હતું. સાદામાં સાદી રીતે રહેતાં છતાં લખેશ્રી કુટુંબ રા. બા. મુંદરલાલજીનું હતું. એમની હવેલીએ તો ખુબજ મોટી પણ એમની રહેવા કરવાની રીત તો ખુબજ સાદી હતી. એમના જોટણું હાથલાનું માન તે વખતે અસ્તાબાદમાં બીજા કોઈનું નહોતું અને હમાણી પણ અલગ. પણ ઘરમાં બેઠેલા એમને જોવા દોષ તો કેશ જાણે નહિ કે આટલા શ્રીમંત હશે.

તેજ પ્રમાણે લાદોરમાં લાલુ લજપતરાવની સાદા અને સાદસતા એમની રહેણી કરણીમાં પ્રત્યક્ષ થતી હતી. લાદોરમાં કોઈ આર્થ સમાજને ત્યાં જનેાઈ દેવાનો પ્રસંગ હતો, લાલાજી પોતેજ પુરોહિતનું કામ કરતા હતા. અમે ત્યાં તેમને મળવા માટે ગયાં. વિધિ કરાવતે કરાવતે ઉઠીને અમને મળ્યા અને વાતો કરી.

આ માદાપને લીધે સામાન્ય જનતામાં એ બહુ બળી શકતા લોકના મુખ દુઃખ વધારે સારી રીતે સમજી શકતા. Aristocracy નો ભાગ પણ એમનામાં નહોતો. જો કે એમના મ્હોં ઉપર જે એક પ્રકારનું ઓજસ હતું તે અદ્ભુત હતું. દેશને માટે એમણે જે બલિદાન આપ્યું તે કાંઈ જેવું તેવું નહોતું. એમણે તો એમનું સર્વસ્વ હોમી દીધું હતું.

સ્વામી શ્રદાનંદ જે તે સમયે બાલા મુનશીરામને નામે ઓળખાતા હતા, તેમને અમે ગુરુકુળ કાંઠીમાં મળ્યાં હતાં કાંઠી ગુરુકુળની મુલાકાતના પ્રસંગ વખતે એક અમત પડી હતી. કામડી જવા માટે અમારે હરદ્વાર ઉતરવાનું હતું. ગુરુકુળમાં પહેલેથી મુનશીરામજીને અમે લખેલું કે અમે અમુક વખતે હરદ્વાર પહોંચીશું જેવા અમે હરદ્વારને સ્થેશને ઉતર્યા કે એક હાટ પુષ્ટ બ્રાહ્મણ જેવા જણાતા ગૃહસ્થ ઉઘાડે માથે અમને મળવાને આવ્યા. અમારી ખબર પૂછી અને સામાન લેવડાવવા લાગ્યા. હરદ્વારના સ્થેશન ઉપર પડ્યાઓ ખૂબ હેરાન કરે છે એ તો ખબર હતી. અમને લાગ્યું કે ગામમાંથી માંદ પડ્યાજી અમને હેરાન કરે છે. ડોક્ટરે તો એકદમ પેલા માણસને ઉઘડો લેવા માડ્યો ને બહુ મહેનતે અમે બહાર નીકળ્યા ને ટાંગામાં બેઠા તો એ માણસ જોડે ને જોડે ત્યારે કાંઠી પહોંચ્યા ત્યારે માનુસ પડ્યું કે એ તો પ્રેમ રામદેવ-ગુરુકુળના એક અધ્યાપકને અમને તેડવા માટે શ્રી. મુનશીરામને મોકલેના. અમે તો બહુ જ વીલા પડી ગયા. એજ રામદેવ અને તેમના પત્નીએ અમારી ગુરુકુળમાં ખૂબ આગતા સ્વાગતા કરી તે પ્રમગે ગુરુકુળનો પદ્ધિદાન સમારભ હતો. એટલે ત્યાં યજ્ઞ વિધિ વગેરે જોવાનો દીક લાભ મળ્યો. જો કે ત્યાં સ્ત્રીઓને અને પુરુષોને એકઠા મળવા દેતા નહોતાં એટલે મુનશીરામના ઉપદેશનો લાભ મને નહોતો મળ્યો એ આશ્રમ પ્રવેશ્યારીઓ માટે અલગ હતો.

એટલે તેમને સ્ત્રીઓથી તદ્દન અલગ રાખવામાં આવતા. હવે તો એ સંસ્થામાં બહુ ફેરફાર થયા છે પરંતુ તે વખતે પણ રાષ્ટ્રીય દષ્ટિ બિન્દુથી શિક્ષણ અપાતું. હિંદી દ્વારાજ બહુ શિક્ષણ અપાતું; છઠ્ઠીયને બીજી ભાષા તરીકે ગૌણ સ્થાન હતું. અને ઇતિહાસનું શિક્ષણ 'ખરેખર' ઐતિહાસિક મુદ્દા પર અપાતું. માત્ર બ્રિટીશ પ્રજાનું માદ્યત્મ્ય બતાવવાને નહોતું અપાતું. ગ્રે. રામદેવે પોતે જ ઇતિહાસના પુસ્તકો લેવાર કર્યા હતાં. બ્રહ્મચારીઓને સખત તાલીમ અપાતી હતી. ચિસ્ત સાયવવા માટે નિયમોનું પાલન ખૂબ કરવામાં આવતું, ખોરાક બહુ જ સારું અને સાત્ત્વિક, દિનચર્યા નિયમ-મુર, વ્યાયામ ઉપર બહુ ઘણું અપાતું. અખાડામાં રીતસરની તાલીમ અપાતી. બાળક તિલાંશો ઉપર વ્યાયામ અને શિક્ષણનો ભોગે જરા વધારે પડતો લાગતો હતો. આજ તો આ પ્રકારના આશ્રમો અને ગુરુકુળો સંખ્યાબંધ છે પણ આપણા દેશમાં આ પ્રકારની સંસ્થાની પહેલ તો આ ગુરુકુળે જ કરી હતી. અને એ એક સંસ્થા દેશને દીપાવે એવી હતી. એ સંસ્થાનું વાતાવરણ નૈતિક અને ભૌતિક, બહુ જ રમ્ય અને સુંદર લાગતું હતું. સર્વત્ર ત્યાંના મંદિરોપકંઠી હાથ દેખાઈ આવતી હતી. આ પ્રકારનું શિક્ષણનું કામ કરનાર સાત્તા મુનશીરામ આગળ જતાં મન્યસ્તધારી સ્વામી મદાનંદજીને રાજકીય જીવનમાં અંતર્યામી પડ્યું અને સ્વદેશની વેદી ઉપર બલિદાન આપવું પડ્યું એ પણ કેવો સંજોગ !

પંતળ, બંધાસ અને અંગુઠન પ્રાન્તોમાં હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે આપમ આપમમાં ઝેર રેડવાની નીતિ વર્ષો થયાં ત્યાં ચાલુજ હતી. ગુજરાત અને મુંબઈ પ્રદેશમાં એ બહુ મોડેથી દાખલ થઈ હતી.

બ્રહ્મસમાજની અંતર કલકલ શિવાય બીજો કોઈ માત્રી

જોવામાં આવી નહિ, અને કલકત્તામાં પણ ધાર્મિકજીવન કરતાં તેની અસર સામાજિકજીવનમાં વધારે માણસ પડતી હતી.

ત્યાં અમે શ્રી રમેશચંદ્ર દત્તની દોહિત્રી શ્રી. સુરમા રૉયને ત્યાં રહ્યાં હતાં. રૉયનું કુટુંબ સાધારણ બ્રહ્મ સમાજ પંથનું હતું. અને રૉયનાં વૃદ્ધ માતૃશ્રી બહુ ધર્મનિષ્ઠ હતાં. પોતાના સમયમાં એમણે હિંદુ ધર્મ પાળેલો એટલે તે સંસ્કાર રહેલા અને બ્રહ્મ ધર્મ પાછીથી સ્વીકારેલો તેમાં પણ ખૂબ શ્રદ્ધા-પૂર્વની સંસ્કૃતિ એમનામાં ખૂબ દીપતી હતી-કેમકે પૂર્વ પશ્ચિમનો યોગ એમનામાં સારી રીતે થયો હતો. એમને મળીને ખૂબ આનંદ થયો. આ કુટુંબમાં રહીને અમે લગભગ બધાંજ બ્રહ્મો કુટુંબને મળી શક્યાં. પણ ખરાં હિંદુ કુટુંબોમાં ઝોળખાણ ના થયું. ત્રિપીનચંદ્ર પાસને માત્ર મળ્યાં. એ બિચારા ખૂબ ગરીબ અવસ્થા ભોગવતા, રખડતા-રમળતા રહેતા. છતાં અમને પોતાને ઘેર લઈ ગએલા. ખરેખરે બંગાળી ખોરાક આપેલો. એમનો દેશ પ્રત્યેનો પ્રેમ તો શબ્દશબ્દમાં જણાઈ આવતો.

ટાગોર કુટુંબનો મેળાપ પણ કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો. એક નાનું મરખું નાટક શ્રી. રવીન્દ્રાણુનું લખેલું એમનાં કુટુંબીઓ ભજવતાં હતાં. રવીન્દ્રાણુએ પોતે પણ તેમાં ભાગ લીધેલો. અને કુટુંબનાં બહેનેઓ પણ ભાગ લીધેલો. તે પ્રસંગે એ કુટુંબની લલિતકલા સર્વ રીતે અનુભવવાનો લાભ મળ્યો. સાહિત્ય, સંગીત અને કલા દરેકમાં આ કુટુંબે બંગાલમાં એક અનેરી ખાત પાડી છે. એ સર્વ જોવા જાણવાનું મળ્યું એ અમારાં ભાગ્ય.

શ્રી. સરોજીની નૈકુના પિતા ડૉ. ચટ્ટોપાધ્યાય અને માતૃશ્રી મિસીસ ચટ્ટોપાધ્યાય એ બંનેનું જોડું તો જીવનમાં કદી બૂલાશે નહિ. બંનેની વૃદ્ધ અવસ્થા, લાભો વખત દક્ષિણ હિંદુઆદમાં રહેલાં,

નવાબી ઠાંક બોમબેયો, અને અંગ્રાણી કલા સસિક સ્વભાવ-જીવન
 ધણુંજ માડું પણ ધણુંજ ઉચ્ચ અને સસિક-તદ્દ વપમાં પણ
 અરસપરસ સ્નેહ તે નવાં પ્રેમી યુગલ જેવે. સંગીત અને કવિતા
 બંને ઉપર અત્યંત પ્રેમ, જ્યારે જમણે ત્યારે કંઈ નવી કવિતા
 સંભળાવે. તે વખતે હરિદ્રનાય ચદોપાખ્યાય બાળક છતાં નાની
 નાની કવિતા લખવાની ઇચ્છાત કરેલી. મિસીસ ચદોપાખ્યાય જેમ
 બીજી કલાનાં શોખીન તેમ સંધિયુ કલામાં પણ નિપુણ. એમના
 જેવાં રસ ગુસ્તાં તો કાઢને આવડે જ નહિ. એક વખત પોતે
 હાથે તૈયાર કરીને મરમ મરમ રસગુસ્તાં અને ક્યોરી અમને
 આપ્યા હતાં. તેમનો સ્નેહ અને મીઠાશ હર હમેશ વાદ રહે એવાં
 હતાં.

કલકત્તા જમણે અને આશુતોષ ચૌધરીનું મકાન જોઈએ
 નહિ—અને તેમને મળીએ નહિ—એ તો ત્યાંના લોકને અજુમળું લાગે,
 આશુતોષનું મકાન એટલે ભારતવર્ષના ઉલ્લેખ દુનિયન એક સંમ-
 દ-સ્થાન, મોટું આલેશાન મકાન ધણેજ અર્થ કરીને તેને ઘણ-
 મારેનું—પણ ધરની બાંધણી સંપૂર્ણ રીતે સ્વદેશી અને ધરની
 અંદરનું સચરચીનું એકેએક નાની વસ્તુ પણ અદેશી પરદેશી
 વસ્તુની ઝાંખી પણ ન થાય ! તેની સાથે સુંદરતામાં જરાએ ક્ષતિ
 ન થાય એવી સુરેખ વસ્તુઓ ! મધનું લોખંડે આલેખ મુગ્ધ
 મધનું. જેવી મકાનની શૈભા તેવાજ તેમાં વસના મદાસય ચૌધ-
 રીની પ્રકૃતિની શૈભા હતી. ધણુંજ માડું જીવન, અને ધણાજ
 ઉચ્ચ આદર એજ એમના જીવનનો મંત્ર.

કલકત્તાથી અમે દાહોલીંગ ગયા. એક પાંચમીની દોરેલમાં
 લાગ્યાં. અમને યુગ્ગરણીમાં બોલનાં માંમળીને એ પાંચમીને બદલ
 આનંદ થયે. એ નિચારો એકલો અડધો વર્ષે થયાં દાહોલીંગમાં

રહ્યો રહ્યો હોટેલ ચલાવતો. એની માતૃભાષા એને વર્ષો થયાં કાને પડેલી નહિ. એટલે એ તો અડધો અડધો થઈ જતો ! તે વખતે ગુજરાતમાંથી ધણા લોક ત્યાં સુધી જતા નહિ. આજ હવે મુસાફરી બહુ સામાન્ય થઈ ગઈ છે ! દાહીલોંગમાં ભૂતીઆનાં છોકરાં અને સ્ત્રીઓ જોઈને બહુ નવાઈ લાગતી ! શરીર ખૂબ સચકત, શ્રેષ્ઠ બાધાનાં, અને બોલો ઉપાડવામાં તો કાંઈ અજબ ! કાંઈપણ વજન વગર પહોડ પર ચડતાં આપણે હાંસી જમીએ. પણ એ તો ભારે ભારે ટ્રન્કો લઈને ઝપટાબંધ ચડી જાય !

દાહીલોંગની હવા અને શોભા તો આજ વીસ વર્ષે પણ વિચાર કરતાં મનને આનંદ આપે છે ! કંચન ગંગા ઉપરના બરફ ઉપર સૂર્ય પ્રકાશથી જે અપૂર્વ દર્યો દેખાતાં તે હજી જાણે આખું સમક્ષ હોય એમ લાગે છે ! આપણું ગુજરાત-એક મેદાન છે Plains માં આપણે રહીએ છીએ. મમુદ પણ દૂર છે. એટલે પર્વત અને સમુદ્ર બંનેની રમ્યતાનો ખ્યાલ ક્યાંથી હોય !

ખંભાળ અને સંયુક્ત પ્રાંતોમાં આ બધાં સ્થળો જોયાં ત્યાં ધણીએક કેળવણીની સંસ્થાઓ જોઈ. પણ મુંબઈ હવાકામાં અને ગુજરાતમાં જે પ્રકારની માર્ગજનિક સંસ્થાઓ-સેવાસદન, વનિતા વિશ્રામ, અનાથ આશ્રમ, શ્રે કવેનું વિધવાશ્રમ, રમાબાઈનું શારદા સદન એવી સંસ્થાઓ તે વખતે ત્યાં હયાતીમાં નહોતી. છેલ્લા દમકામાં એ પ્રકારની થોડી સંસ્થાઓ ઉભી થઈ છે. પંજાબમાં આર્યસમાજની ભાવનાને લઈને બલદેવ કન્યા મહાવિદ્યાલય, ગુરકુલ વગેરે સંસ્થાઓ હતી. પણ જેને ખરેખરી સાર્વજનિક કહીએ એવી સંસ્થાઓ ઓછી હતી. સ્ત્રીઓને પડદામાં રહેવાનો રીવાજ, એટલે મોટી વયની કન્યાઓ શિક્ષણ લેતી પણ જોવામાં આવે નહિ. તો સ્ત્રીઓ કામ કરતી તો ક્યાંથીજ હોય ! આઠ દશ

વર્ષની છોકરીઓને યાજ્ઞમાં જવું હોય તો પાવખીમાં કે મંચીમાં ચારે તરફથી ઢાંકીને પડદામાં મોકલવી પડે. એકએકને ઘેર, મળવા જવું હોય તો બંધ ગાડીમાં કે બંધ પાલખીમાં જ જવું પડે. આવી આડખીલીને લીધે મળવા હળવાનું બહુજ ઓછું. સ્વાભાવિક રીતે પગે ચાલીને રસ્તા ઉપર તો સારા ધરની ઓઝો માનુષ પડેજ નહિ ! વીસ વર્ષમાં કેટલો ફેફાર થઈ ગયો છે !

મુસાફરી બહુ કરી, ઘણાં સ્થળો જોયાં, ઘણાં માણસોની મુલાકાત કરી. પણ સામાન્ય જનતા સાથે જરા પણ સ્પર્શ ના થયો.

આજ જો એવી મુસાફરીનો પ્રસંગ મળે તો ખૂબ લાભ મળે ! બધે ફરીને આબ્યા પછી એમ થયું કે રડો રડો મુલક ગુજરાત રડો !

પ્રકરણ ૧૯ મું.

લાંબી મુસાફરી પછી અમદાવાદમાં પાછા આવ્યા અને છોકર-
રશ્મિને તેમજ માતા પિતા લાંડુ વગેરેને મળ્યાથી બહુ જ આનંદ
થયો. પણ લાંબો વખત બધા સાથે રહેવાય તેમ નહોતું કેમકે
વડોદરામાં તેજ અરસામાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ બરાવાની
હતી રાજકોટ સાહિત્ય પરિષદમાં હાજરી આપી હતી. અને આ
તો ધર આંગણેજ હતી, એટલે એ પ્રસંગ ચૂકવાતું ઠીક ન લાગ્યું.
તેથી શ્રી. મનુભાઈને ત્યાં રહ્યા. એ ધરમાં તો તે વખતે ખૂબ
વરતી હતી. કારણ કે કુટુંબી જન ઉપરાંત બીજા મહેમાનો પણ
હતા. પણ મકાન ઠીક મોડું હતું તેમજ અમે કંઈ કુટુંબ બહાર-
ના નહોતાં એટલે બહુ આનંદ અને ગમતમાં વખત ગયો. પરિ-
ષદમાં ચર્ચાઓ થાય તેના કરતા ધરમાં વધારે રસિક ચર્ચાઓ થતી.
પરિષદ બહુ સફલતાથી પસાર થઈ. વયોવૃદ્ધ શ્રી રણછોડભાઈ ઉદય-
રામ પ્રમુખ હતા. ગુજરાતના તે વખતના જાણીતા લગભગ બધા
સાક્ષરો હાજર હતા. વડોદરા નરેશનો સાહિત્ય પ્રત્યે પ્રેમ, ગુજરાતી
અને મરાઠી બંનેનો ઉત્કર્ષ કરવાની ઇચ્છા, પાસે સાધન પણ
ખૂબ એટલે પરિષદને રાજ્ય તરફથી તેમજ શ્રી. મહારાજ સાહેબ
તરફથી સહાયતા સારી મળી. પ્રસંગ ચિરંજીવરણીય રહે તે માટે
શ્રી. મહારાજ સાહેબે એક લાખ રૂપિયા ગુજરાતી બાણીની વૃદ્ધિ
અર્થે બક્ષિસ આપ્યા પરિષદના પ્રતિનિધિઓને પોતાના મહેલમાં
ગરત આપી અને સઘળાનો પરિચય કર્યો.

બંગાળ શિવાય માતૃભાષામાં એકે પ્રતિ ગુજરાત નેટલી
પ્રગતિ કરી નથી. મરાઠી બાણીમાં પ્રયત્ન બહુ થઈ રહ્યો છે છતાં
ગુજરાતનો પ્રયાસ છેલ્લાં ચાલીસ વર્ષમાં વધારે થયો છે, પંજાબ,

સંયુક્ત પ્રતિ વગેરે પ્રદેશ ક્યાં પછી આ મેળાવડે વધારે રસિક અને સુરમ્ય લાગ્યો. ગુજરાતની સંસ્કૃતિનું પ્રતિનિધિ આ દરખા માણમ પડ્યું.

આટલું છતાં વિચાર કરતાં લાગે છે કે વીસ વર્ષ ઉપર સાહિત્યનો ઇતરો અમુક વર્ગની પાસે રાખવામાં આવ્યો હતો. એ શ્રી. મદુભાઈની આમવર્ગ તરફની ક્યાંક ફેટલેક દરજ્જે સત્ય હતી. આ વસ્તુસ્થિતિનું કારણ એકજ લાગે છે કે યુનિવર્સિટીની કેળવણીને પરિણામે ગુજરાતની ભાષા સંસ્કૃતમય થતી ગઈ, વિચારોમાં નવો પ્રવાહ આવ્યો, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ દાખલ થઈ, સાહિત્યમાં પણ એનો પ્રવેશ થયો એટલે ચિહ્નિત વર્ગ અને આમાન્ય વર્ગની વચ્ચે અંતર પડી ગયું. નવું સાહિત્ય જનમમાળના ભાભાથે ન સરળાયું, પણ ઉચ્ચ કોટિના રંજનાથે રચાયું. જીવનના જૂના આદર્શો બદલાયા, નવા પૂરા પડ્યા નહિ-અને તેવા અર્ધદગ્ધ આદર્શો સાહિત્યમાં પેાપાયા. કમે કમે પછડો એટલો બધો થતો ગયો કે ફેટલેક અંગે આપણી મૌલિક સંસ્કૃતિ નાશ થતી ગઈ, એકલા સાહિત્યમાંજ નહિ પણ દરેક દિશામાં આપણી સ્થિતિજ આ પ્રમાણે થઈ ગઈ, આ સર્વ થતા જનમમાળે ઝીલી નહિ-આ કારણને કીધે એકમાર્ગી સાહિત્ય થયું. એમના દશકામાં બહુ ફેર પડ્યો છે. વિચાર પ્રવાહ બદલાવા માંડ્યો છે. વર્તમાનપત્રો, બાલ-સાહિત્ય, માસિકો, બી ઉપયોગી સાહિત્ય, વિદ્યાન, શિક્ષકશ્રી છત્યાદિ અનેક દિશામાં મારી ન થકાય એટલી પ્રગતિ થઈ છે. સાહિત્ય પરિવર્તનો આમાં ફેટલો શોધો છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. જો કે વડોદરા પરિવર્ત પછી એ મજાકીને બવદાર જનાવવાને અનેક પ્રયત્ન થયા છે. ફેટલે અરી રૂતેદમંદ થયા છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

આ પરિવર્ત પછી ફેટલોક વખત આગમ અને શાંતિ મેળવવાના લોભથી કુમસમાં ગાળ્યો. એ અરસામાં ડોક્ટરના વિચારોનું

ખૂબ મનન થયું. નોકરી છોડીને દેશ સેવા માટે કયો માર્ગ
 મહત્વ કરવો એ વિચાર એમના મગજમાં ઘુંટાયાળ કરતો હતો.
 એમના પિતાએ આયુર્વેદ વિજ્ઞાનનો થોડો ધણો અભ્યાસ કરેલો,
 કેટલાંક પુસ્તકો પણ વસાવેલાં. એ વિજ્ઞાન પ્રત્યે ડોક્ટરને પણ
 પ્રેમ ખરો— એટલે એ દિશા તરફ એમની વૃત્તિ યથા અને એ
 ઉદ્દેશથી એમણે થોડો વખત કલકત્તામાં અભ્યાસાર્થે કહાડ્યો.
 ત્યાં પાશ્ચાત્ય વૈદ્યકીય જ્ઞાન સાથે આયુર્વેદમાં પણ સારી પણ
 નિબળાત એવા ડોક્ટરો અને વૈદો સાથે પરિચય થયો અને એ
 સંબંધી સારો અભ્યાસ કરીને આયુર્વેદ વિજ્ઞાનના પુનરુદ્ધાર માટે
 એક સિરીઝ તૈયાર કરી. ગુજરાતમાં આ વિજ્ઞાન પરત્વે કોઈ
 જાઓ રસ લેનાર નહિ પણ અંગાળમાં એની કિંમત થઈ. અને
 ત્યાંના ડોક્ટરોએ કેટલાક સિદ્ધાન્તો માન્ય પણ કર્યા. આ વિષયનો
 અભ્યાસ ત્યાર પછી કોઈ વધાર્યો નહિ. કારણકે હૃદયના ઊંડાણમાં
 એમના વિચારો ખીજી દિશામાં ચાલતા હતા. પૈસો કમાવવા
 તરફ તો એમની વૃત્તિ કહીજ નહોતી. એટલે દાકતરની નોકરી કરીને
 ખૂનગી પ્રેક્ટીસ કરીને ધનસંચયની લાલસા તો રાખી નહોતી.
 દાકતરનો ધંધો કરીને પરોપકાર કરવા તરફ પણ તેમનું વલણ
 નહોતું. માથુસ માંદા પડે પછી તેમને સાજા કરવામાં પોતાની
 શક્તિ વાપરવાની તેમની ઇચ્છા નહોતી. માથુસ માંદાજ ના
 પડે—શારીરિક કે માનસિક વ્યાધિ માથુમને ન થાય—prevention
 is better than cure—એ સિદ્ધાન્તનો પ્રચાર કરવો અને તે
 રસ્તે લોક સેવા કરવાના કાંડ તે સેવતા હતા. જગતના વૈજ્ઞાનિક
 પ્રત્યે જરા પણ મોહ નહોતો. આ પ્રમાણે જનસેવા કરતી એક
 મંડળી Servants of India Society તરફ એમની દષ્ટિ
 પડી. શ્રી. ગોખલેજીની સાથે જાણે જોગખાણ નહિ—પણ સામાન્ય
 જોગખાણ ઉપરથી પોતાના વિચારની આપ લે કરવા ખાતર

તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર કર્યો, શ્રી. લક્ષ્મીભાઈ સામગ્રીદાસને તે ગોખલેને તો બહુ મિત્રાચારી. તેમણે ડોક્ટરની ને એમની આજ-ખાણ કરાવી. સર્વન્ટસ એક ધન્ડિઆ સોસાયટીમાં દાખલ થવાની ઇચ્છા થઈ.

એ સંસ્થાને લગતું સાહિત્ય બધું એકઠું કર્યું— ને ઠીક ઉત્સાહ જાગ્યો. તે વખતે અમારે સંતતિમાં બે છોકરીઓ ને એક છોકરો. પાસે કાંઈ બચત કરેલી નહિ. કેમકે દસ વર્ષની પછુ પુરી નોકરી નહિ હતાં એમ પણ ઉડા વિચાર ના આવ્યો કે છોકરાંનું શું થશે માથુસને અમુક બાબતની ધુન લાગે છે ત્યારે આગળ પાછળનો વિચાર કરતો નથી અને ધુન લાગે તેજ માથુમ કાંઈપણ પુરુષાર્થ કરી શકે છે. ગોખલેની સાથે લક્ષ્મીભાઈની મારફત મુલાકાત થઈ અને પોતાના હાથ નીચે રહીને કામ કરવાની સગવડ કરી આપવાનું હતું. એ વખતે ડગલે ને પગલે મારી મંમતિ તો લેતાજ રહે. મને પણ એટલું બધું લાગ્યું નહિ કે બહુ જોખમ ખેડીએ છીએ. ને લગભગ નિશ્ચય કર્યો. એજ અરસામાં ગોખલેને સખત મંદવાડ આવ્યો. એ મંદવાડ વખતે પણ ડોક્ટરે તેમની મુલાકાત લીધી. અને પોતાના આદર્શો ને અભિલાષો ગોખલેજ બાજળ રજુ કર્યા ગોખલે બહુ ખુશ થયા. અને પોતાના એક સહાયક તરીકે લેતાં તેમને આનંદ થયો. ઇશ્વર ઇચ્છા જગવાન છે. માથુસ ધારે છે કાંઈ અને દેવ જુદું જ કરે છે. ગોખલેજ મંદવાડમાંથી બેઠ્યા નહિ, નાની ઉંમરમાં મૃત્યુએ તેમને ઝડપી લીધા. ડોક્ટરની બાજુ કચળા ગઈ. ગોખલેને શરૂ કરીને એમના હાથ નીચે તાલીમ લેવાની અભિલાષા મનમાં ને મનમાં જ રહી ગઈ.

આ વખતે અમે નવસારીમાં નવ મહિનાની રજા પછી પાછા નોકરીમાં તો જોડાયા. પણ નવસારીમાં રહીને વિચારો તો ઉપર

જતાવ્યું તે જ દિશામાં દેડતા હતા. તથા બાળકોમાંથી બે બાળકો. અમદાવાદમાં બચ્ચતાં ને માત્ર એક નાનો છોકરો પાસે હતો. પોતાના બાપચો મોટા થયા હતા. જાહેન માત્ર હતી તે પણ ઉમર લાયક હતી. એટલે ટુંક વખતમાં લગ્ન કરગે એમ ખાત્રી. આ સંજોગોમાં સર્વટસ જોઈ ઇન્ડિયા સોમાવટીમાં જોડવાના વિચારો થયા પણ તત્કાળ તે પડતા મૂક્યા પડ્યા. જોખલેજીના અવસાનથી એમને ખૂબ નિરાશા થઈ ગઈ.

મારો બાળક રમેશ સાતેક વર્ષનો થયો એટલામાં બીજા છોકરા અશોકનો જન્મ થયો. આ નવા બાળકના જન્મથી અને તે પહેલાં મારા મનને જે ઉદ્વેગ થયો તેની કલ્પના હું જમતુ આગળ મુકી શકતી નથી. એક જ વાત મને મુંઝવી રહી હતી; કે જે વખતે ડોક્ટર સર્વસ્વ છોડી દેખે સેવાના પંથમાં યુગવવાની ઇચ્છા કરે છે તે વખતે નવી જવાબદારી વધારવાનો મને શો હક્ક હતો ! આ ઉદ્વેગ એટલો વધી ગયો કે બેજાકળી જેવી હું થઈ ગઈ. બાળકોના પ્રમાણમાં આ બાળક નબળો જન્મ્યો, ને એને ઉછેરીને મોટો કરતાં અધાગ શક્તિનો બચ કરવો પડ્યો. માતા યનારી દરેક યુવતીઓને આમહૂંવંતે મારી સલાહ છે કે જો બાળકનો જન્મ થવાનો હોય તો તેને માટે ઉદ્વેગ કે ચિંતા ન રાખો ! આનંદમદિત એનું આગમન સ્વીકારો, નહિ તો બાળકની અને તમારી પોતાની તંદુરસ્તીને ઘોઘો જરૂર પહોંચશે. અનુભવની વાત કહું છું. ડોક્ટરને પોતાને એ આગતનું દુઃખ નહોતું મન સ્થિર રાખવાની શક્તિ તો એમણે પૂરી કેળવી હતી. મારા મનનું સમાધાન થતાં જરા વખત લાગ્યો !

જોખલેજીના અવસાન પછી દી. બા. અંબાલાલ સાકરદાસની પાસે રહીને ડોક્ટરે કામ કરવાનું ધાર્યું. અંબાલાલબાપ એમના

દિતમાં બહુ રસ લેતા હતા. બે કે ત્રીસ થી છોડી દીધે દેશ-સેવાનું કામ ડોક્ટર કરે તે તરફ એમની બહુ સહાનુભૂતિ નહિ. પણ એમની ત્યાગવૃત્તિ માટે બહુ જ માન અને ન્યારે જોષએ ત્યારે નિષ્પક્ષપાત સચાદ આપવાને તૈયાર, બહાર જીવનનું કાર્ય કરવાની પ્રેરણા આપવાને સદા ઉત્સુક. અમદાવાદ આવીને અંબાલાલભાઈ માથે કામ કરવાની ઇચ્છા કરી તો તે જ વખતે એટલે ૧૯૧૪ માં અંબાલાલભાઈનું અવસાન થયું. એ પણ નસીબની વાત. થોડો વખત આ વિચાર મુક્તવી રાખ્યો, સંજોગો અનુકૂળ થતાં નવું કામ ઉપાડવાનું નહીં કયું. વચગાળામાં સર્વેટમ ઓફ ઇંડિયા સોસાયટીના કામનો થોડોક અનુભવ પૂનામાં શ્રી. દેવધર સાથે રહીને લીધો. શ્રી. મહારાજ માહેબે ન્યારે જાણું કે ડોક્ટર નોકરી છોડીને સમાજ સેવાનું કામ કરવાને સર્વેટમ ઓફ ઇંડિયા સોસાયટીમાં જોડાવાનો વિચાર કરે છે, ત્યારે તેમણે શ્રી મનુભાઈને કહ્યું કે ડોક્ટરને એવું કામ મેળો કે જ્યાં તે સમાજ સેવા પણ કરી શકે અને નોકરી પણ કરી શકે અને તેટલા માટે દવાખાનાના કામને બદલે મેડિકલ સ્ટોરનું કામ મોખું. એટલે તેમાં ખીલું કામ કરવાનો વખત મળી શકે. નવસારીથી પાછી વડોદરા બહલી થઈ.

ખ. સ. ૧૯૧૨-૧૩ ના વર્ષમાં અમારા કુટુંબમાં બે પ્રત્નો આવના હતા. એકે તો ડોક્ટરને નોકરી છોડવાનો અને ખીજો એવો જ મદદરતો પ્રત્ન તે એમનાં નાનાં બહેન વીર બાબાના લગ્નનો મોટા ભાઈ તરિકે નાનાં ભાઈનું પાલન, શિક્ષણ, વગેરે બધી જવાબદારી તો રાખવાની હોય જ. પણ ન્યારે ચાલતી હરડમાંથી બહાર નીકળીને જુદે માર્ગે જવાનો માલુસ વિચાર કરે ત્યારે આ જવાબદારીનો ભાર બહુ વધી જાય છે. વીર બાબા બહુ નાનાં હતાં ત્યારથી એમનો લગ્ન સંજોગ સુરતની નાગરની ન્યાતમાના બે ચાર છોકરામાંથી કોઈ છોકરા સાથે બધિવા માટે આમપામનાં

સગાં વહાલાં આગ્રહ કરતાં હતાં. સગાં વહાલાંને ખરી લાગણી હોય કે ન હોય પણ લગ્ન મરણની વખતે જ સંબંધ બતાવવાનો દાવો રાખવામાં આવે છે. બાકીને વખતે કુટુંબનું ગમે તે થાય, જવાબદારી લેવાને કાંઈ તૈયાર નહિ. જે છોકરાઓ સાથે સંબંધની વાત થતી હતી તે છોકરાઓ નાગરી ન્યાતના હતા એટલુંજ, બાકી બીજું કંઈ નહિ. બાલ્યુત્તર ઝાઝું નહિ, ઉમરનો તકાવત પણ એકાદ બે માં તો બહુ જ, કાંઈ પણ ઉચ્ચ સંસ્કાર નહિ, વાતાવરણ બહુ જ જુની સુસ્ત રહેતું. જે સંસ્કૃતિ અને વાતાવરણમાં આપણી છોકરો ઉછરી હોય તેવા વાતાવરણમાં તે જીવન માળે એટલું જોવું જ જોઈએ. પણ લગ્ન સંબંધ જોડવાની કાણુ જાણે કેમ લોકોને એટલી ઉતાવળ થાય છે કે એક છોકરો અને એક છોકરી હોય એટલે થઈ ચૂક્યું, પછી આગલી પાછલી કંઈ જોવાની જરૂર નહિ. માતા પિતાની રીતભાત, આર્થિક સ્થિતિ, શારીરિક સ્થિતિ, બાલ્યુત્તર, કૌટુંબિક પરિસ્થિતિ, જવાબદારી એ બધું જોવાની કાંઈને ઈરકાર નહિ. આપણું છોકરું જીવનના કલહથી દુઃખી થઈને કટાણીને આવે તે વખતે મગા વહાલાં આંસુ લુછવાને પણ આવે નહિ. માત્ર સંબંધ જોડવા માટે આગળ થાય. કદાચ એમાં અપવાદ હોઈ શકે ખરો. કાંઈ દીર્ઘ દષ્ટિ વાપર્યા વગર જ સલાહ આપે !

હવે બન્નું એવું, કે ડોક્ટરના મનમાં ચારે ખુણે એકજ વિચાર, કે ગમે તે જગ્યાએથી વીરબાળા માટે સારો છોકરો હોય તે જોવો. (પોતાની મેળે શોધી લે એવી તે વખતે સ્થિતિ ન હોતી.) પછી તે સુરતમાં હોય, અમદાવાદમાં હોય કે ગમે તે જગ્યા એ હોય-સુરતનો જ જોવો એવો આગ્રહ જરા ન હોતો. ડા. મોહનનાથ દિક્ષીત અને ડોક્ટર બન્ને બાળક પાણી સાથે લાણેલા. અરસપરસ સંબંધ અને મિત્રતા બહુજ-એક એકના નિકટ સંબંધમાં આવેલા અને છેવટ નવસારીમાં તો બહુજ માથે

રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો. ડૉ. મોહનનાથના ન્હાના ભાઈ હરસુખનાથ દિક્ષીત (ઝીલ્ડાભાઈ) છઠ્ઠાં જન્મને એન્જનીયરીંગનો અભ્યાસ કરી આવેલા. આરે તરફ વિચાર કરતાં એમની સાથે વીરબાળાને સંબંધ જોડવાનું એમને બન્નેને તો બહુજ અનુકૂળ લાગ્યું. વીરબાળાને પોતાને પણ સંપૂર્ણ પસંદ પડ્યું. પણ જ્યારે બીજાં સગાંઓને પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તો મોટો વિરોધ થયો. વધી બીજો તો કોઈને કંઈ હતોજ નહીં. માત્ર ન્યાતનો વધી-તે પણ શાસ્ત્રીય રીતે તો કંઈજ વધી નહીં. ભોગલ વ્યવહાર થાય, અને કન્યા વ્યવહાર પણ કરી તો શકાય પણ નામર ગૃહસ્થ અને નામર બ્રહ્મણ એવા બે વાકા બંધાઈ ગયેલા. એટલે રદિ નહીં. જો કે જુના જમાનામાં ડોક્ટરનાં કોઈનાં લગ્ન એજ વાકામાં ડૉ. બદુકરામે કરેલાં, પણ ત્યાર પછી એ રસ્તો કોઈએ લીધો નહીં. એટલે પાછી પહેલ ડોક્ટરને કરવાનો વખત આવ્યો. કુટુંબમાંના એકે એક વિરોધ મતનાં; પિતાનો પણ, મોસાજ પણ કોઈને પસંદ પડતી વાત નહીં. ડોક્ટરનાં નાનાં ભાડુના વાળી એમના ત્રણે મામા હતા તે બધાના પણ વિરોધ આ બધા વિરોધ સામે પોતાની બહેનનો સંબંધ ઝીલ્ડાભાઈ જોડે કરવો કે કેમ એ મડમથલ ખૂન એમના મનમાં થઈ. સારું પરિણામ આવે તો કોઈ જમ આપવા ના આવે. કંઈ અવળું થાય તો પસ્તાજ પડે. પોતાની છોકરી કરતા બહેનની જવાબદારી ધણી જ વધારે કહેવાય છતાં ડોક્ટર પોતાના નિમ્નવર્તી મલ્લમ રજા મોસાજ પક્ષના વડીલોએ લગ્નમાં ભાગ લેવાની સાથે ના પાડી-માત્ર વાલી તરીકે હાજર રહેવાની ખુશી બતાવી. બીજાં કોઈ સગા વડાલાં હાજર પણ ન રહે એટું દરાબ્યું. પિતાના પક્ષના તો સમ્મન થઈ ગયા અને એ સૌએ બહુ સારો માય આવ્યો. સગાં સંબંધીનો વિરોધ હોવાને લીધે મિત્ર વર્તમાં ડોક્ટરે ઝીને જણાવી દીધું કે જેની જેની લગ્ન માટે

ડૉ. સુમન્ત, શારદાજી અને તેમના પિતાશ્રી, માતૃશ્રી, શ્રી. વિદ્યાજી, શ્રી. રમણલાલ,
અનુજી શ્રી. ગદુલાલ, કુંજવિહારી, ભાભી શ્રી. દેવી અને આજીદા.

સદાનુભૂતિ હોય તેમણે સાથ આપવો. લગ્ન વિધિ કરાવવાનું મુ. શ્રી. રમણભાઈએ માથે લીધું. લગ્ન નવસારીમાં લેવાનું નક્કી કર્યું, કારણ કે ડૉ. મોહનનાથ નવસારીમાંજ રહેતા હતા. મોસાળ પક્ષનો એટલો બધો વિરોધ હતો, છતાં વડીલ મોટાંઆ એટલે ડોક્ટરનાં દાદી (માતૃશ્રીનાં માતા) બહુજ રાજપુરીથી પોતાની દોહિત્રીનાં લગ્નમાં ભાગ લેવા અને આસીર્વાદ આપવા આવ્યાં હતાં. એમના વિચાર પ્રથમથીજ વિશાળ દષ્ટિના અને જમાનાને અનુકૂળ ચાલવાનો જ સિદ્ધાન્ત એમણે રાખેલો. એમની એટલી ઓથ હતી તેથી અમને દિગ્ભ્રમ ગદુ રહી. ડોક્ટરનો સ્વભાવ તો દદ નિમ્મધી, એટલે કોઈની પણ દરકાર કરે નહીં. સિદ્ધાન્ત ખાતર બધાને તિમાંજલિ આપે છતાં એ વૃદ્ધ વડીલની દાજરીથી સંતોષ તો થાયજ. મિત્ર વર્ગમાં શ્રી. રમણભાઈ, નાનાલાલ કવિ, મારા ભાઈ ગદુલાલ, શ્રી. વીરમિત્ર દીવેટીઆ, વિદ્યાબહેન, સત્યવ્રત મુકરજી, એ બધાંએ, તેમજ વડાદરાના બધાજ અધિકારીઓએ હાજરી આપીને લગ્ન શોભાવ્યું. અને ડૉ. બહુકરામની દોકરીને કોઈ રીતે ઓછું ના આવવા મીધું. બાકી મામાઓનો અને મોસાળ પક્ષ જે સુધારાના પક્ષનો કહેવાય તેનો વિરોધ સાથે તો ખરોજ, પરંતુ કાળ કાળનું કામ કરી રહે છે. એ મોસાળ પક્ષના વિચાર થોડાં વર્ષમાં ફેટલા બૂઝા બદલાઈ જવાનો પ્રસંગ આવ્યો !

આ લગ્ન પ્રસંગે છ આઠ મહિના સુધી જે ચિંતા અને મનનું મનથન ડોક્ટરને કરવું પડ્યું છે તેનો કોને ખ્યાલ હોઈ શકે ! કુટુંબનું વડીલ પદ એ બહુ ગંભીર જવાબદારીનું સ્થાન છે, એના ફેટલાઈ લાભ હશે, પણ જવાબદારીનો બોજો તો ધણોજ વધારે છે. એટલે એ સ્થાન કોઈને લેવાની ઇચ્છા તો થાયજ નહીં. માથે આવેલી ફરજ બર્જાવ્યા વગર છૂટકોજ નહીં. સમસ્ત સગાં વહાલાંના વિરોધ સામે ચાંપને ટક્કર ઝીલવાનું કામ સહેલું નહોતું.

તેમજ કેટલેક દરજ્જે અધારામાં કુદકા મારવા જેવું હતું. છતાં હિમત રાખીને પોતાને સત્ય લાગ્યો તે માર્ગ લીધો અને નસીબ બળવાન એટલે તેનું પરિણામ સારું આવ્યું.

૧૯૦૩ થી ૧૯૧૩ સુધીનો મમય જૂદા જૂદા પ્રકારનું વાચન તથા અભ્યાસમાં કલાકયો. તેમજ એક પ્રકારની શ્રીમંત મણીની સમાજમાં રહીને આનંદ ભોગવ્યો. ઘણું જોયું અને જાણ્યું, છતાં જીવન અધુરું ને અધુરું લાગ્યું, સામાન્ય જનતા સાથે બળ્લા વગર, તેમની માથે ઝોતઝોત થવા વગર તેમના પ્રશ્નોનો ખ્યાલ આવે નહિં. તેમજ અમાજના જે અનિષ્ટ રીવાજો, રીતિઓ હોય તે દૂર કરવાની હઠ્ઠા મને તેટલી હોય પણ તે ખરેખર મમજીને, લોકોની મુશ્કેલીઓ જાણીને તે દૂર કરવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ, એમ લામવાથી અખ્યમ વર્ગ માથે મંબલ વધારવાની હઠ્ઠા થઈ. જો એ આસને બેસીને શામન કરવું અને કાંઈ લેપન ન લગાડવું એમ કર્યાથી લોકમાં બગાડળી ટકાય નહિં, તેમજ લોકપ્રીતિ મેળવી શકાય નહિં. આ પ્રકારના અનેક વિચારોને લઈને જાગે વડોદરા સદેર વચ્ચે મકાન ગાળ્યું. ત્યાં સુધી ગામથી દૂર જ રહેતાં હતા સદેરમાં રહેવાથી ટેકા સાથે મગવા કરવાનું સહેલું પડ્યું. અમામમ થવાથી-પરીચય વધવાથી વિચારની આપ લે કરવામાં મરજતા થઈ. તેમજ એક જાતનું જે કૃત્રિમ અતર હતું તે જઈ રહ્યું. સામાન્ય સમાજ કરતાં આપણે કાંઈ પર છીએ, જુદાં છીએ એ અદકાર જતો રહ્યો. એ અમાજની વચ્ચે રહીને સમાજનાં અનિષ્ટો દૂર કરવામાં કાંઈક મદદરૂપ થવાય તો કાંઈક લપયોગી કાર્ય થાય એમ લાગ્યું. પરંતુ એ કપે રસ્તે કરવું તે માર્ગ જોવાનું કામ જલ્દી મુશ્કેલ હતું, ઓછો અને ખાજકોના પ્રશ્નો દરેક સમાજમાં અંચવાડા ખરેલા હોય છે, અને તે પ્રશ્નો એટલા બધા હોય છે કે જાણમાં માથું મારીએ તો કાંઈ જ

ઉંઠેલ આવે નહિ. તેમજ દરેક પ્રશ્નો એટલા મહત્વના હોય છે કે તેનો વિચાર કર્યો વચર છૂટકોજ નહિ. દરેક જૂદાં જૂદાં ક્ષેત્ર માટે જૂદાં જૂદાં માણસો કામ કરવા મંડી પડે તો કામ વધારે સારું થાય. પણ ન્યાં સૂધી એટલાં બધાં માણસો હોય નહિ ત્યાં સૂધી થોડાં માણસોએ બધાં કામ કરવાનાં રહે છે.

વડોદરા શહેરની સ્ત્રીઓને એકત્રિત કરીને તેમની વચ્ચે અર-સ્પરસ સમાગમ વધારવા, વિચારની આપ લે કરવા, સ્ત્રીઓનાં જીવન, ગૃહકામ તેમજ ઘરની ઉપાધિભાંધી બહાર નીકળીને વિશાળ જગતમાં ચંચુપાત કરે તે માટે, તેમના આનંદમાં વધારો કરી શકાય તે માટે, તેમજ કંઈક ભોક્ષોપયોગી કાર્ય કરવા તરફ વૃત્તિ થાય એ માટે સ્ત્રીઓનું એક મંડળ કઢાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. સ્ત્રીઓની એક કલગ હતી તો ખરી પણ તેનો લાભ અધિકારી વર્ગ, મરદાર વર્ગ, અને શ્રીમત વર્ગ જ લાભ શકતા હતા. એક તો ગામથી બધે દૂર અને બીજું એક જાતનો મિત્ર લાવ જેને ગાડી ઘોડા હોય, પૈસા ટકા હોય, તેજ એનો લાભ લઈ શકે અને તે માત્ર આનંદ મેળવવા માટે જ. એનો ઉદ્દેશ બીજો કાર્જ ન હોતો. અહેનોની ખાનગી મુલાકાત લાંબને પછી કામનો આરંભ કર્યો, ગામ વચ્ચે સુંદર જગ્યાએ કન્યાશાળાનું વિશાળ મકાન સહભાગ્યે મળ્યું, ગામની અહેનોએ તો ત્યાં પ્રયત્નને ખૂબ વધાવી લીધો. એમના જીવનમાં તો એક નવોજ આનંદ આવ્યો પુરુષ વર્ગને પણ આ વસ્તુ મનો ગમ. સ્ત્રીઓને જ્ઞાન મળે, જમત મળે, ઉપ-યોગી કામ કરવા તરફ વૃત્તિ થાય, સારા સમાગમનો લાભ મળે, ખાળકોને રગવાનાં સાધનો મળે, એ બધું જ થોડે પૈસે થઈ શકે તે કોને ના ગમે ! આ પ્રભાણે વડોદરા શહેરમાં ચીમતાખાઈ સ્ત્રી સમાજની સ્થાપના થઈ મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓએ તેનો ખૂબ લાભ લેવા માંડ્યો એ મગાજ દ્વારા વડોદરા શહેરમાં અનેક કાર્યોનો

આરંભ થયેલ કારણ કે ચીમનાબાઈ શ્રી સમાજનાં સભ્યો એટલે
તો જીવતું જાગતું એક સેવાનું દળ એવીજ માન્યતા થઈ. દરેક
બહેનમાં એ ભાવના પ્રથમથીજ આવી કે પોતે આનંદ મેળવશે
અને બીજાને આનંદ આપશે. પોતે શિક્ષણ લેવું, અને બીજાને
આપવું, પોતે સેવા કરવી અને બીજા પાસે કરાવવી.

સરસ્વાતથી જે બહેનો આ મંથામાં જોડાઈ તે ૬૭ સુધી
તેમાં કામ કરી રહી છે. એ સમાજમાં જે સ્નેહ, જે નિષ્વાસ-
પણું અને ભગિની ભાવનો પ્રસાર થયેલ, તેનાથી કેટલાંએ કુટું-
બોનાં જીવન પલટાઈ ગયાં. દૃષ્ટિબિન્દુ બદલાઈ ગયું. ઓછા પોતાની
જવાબદારી કેટલેક અંશે સમજતી થઈ. પોતાનામાં ઉણપ હોય તે
સુધારી લેવાની આકાંક્ષા જાગૃત થઈ. સરસ્વાતમાં રમત મગત,
ભાવણો શિક્ષણ વર્ગો, પુસ્તક વાંચન વિગેરેનો કામ ચાલીને સારીજી
અને માનસિક ઉન્નતિ કરવાનો પ્રયાસ થયેલ, આ જીવનમાં આનંદના
પ્રસંગો, મન બેહેલાવવાના સાધનો આપણા સમાજમાં જોઈ છે
તેથી તે પુરું પાડવાનો પ્રયત્ન થયેલ. ક્રમે ક્રમે એ બહેનોએ સો-
પયોગી કામ કરવાનો આરંભ કર્યો આ ઉપયોગી કામોનાં પ્ર-
શ્નો જોડાયાં. શ્રીઓની મરથાઓ યોજવા માંડી અને જેમ જીવન
કામ બદલાતો ગયો તેમ તેમ સમાજે પણ તેનું સ્વરૂપ બદલ્યું.
જે જે વખતે શ્રીઓની મેવાની જરૂર માણુમ પડે તે વખતે ચીમ-
નાબાઈ શ્રી સમાજનાં બહેનો તેવારજ દોષ આ પ્રમાણે ચીમના
બાઈ શ્રીમાજી એ મધ્યમ વયની શ્રીઓની પ્રથમ સંરેષા
યુજ્જતનમાં કરે થઈ બીજાં એકાદ બે મંડળો યુજ્જતનમાં દર્ના
પણ સંરેષાગીવ પ્રવર્તિ કરનાર આ પ્રથમજ સંરેષા દર્ના ત્યાર
પછી બીજાં કુદરેશમાં એવાં મંડળો બન્યાં થયાં. અને શ્રીઓનાં
જીવનમાંના પ્રવેશીત જનમાં.

પ્રથો એકનાબાઈની પ્રવૃત્તિ કરવામાં રાજ્ય અને પ્રાંત જતેએ બંદ

મહકાર આપ્યો. અને વાતાવરણજ એવું થઈ ગયું કે ચારે તરફથી એને પોષણ મળ્યું. પહેલ વહેલી નાણાંની મદદ પણ ઉદાર હૃદયથી અમારા મહારાણી સાહેબે કરી, જે દાર્પનો આરંભ કરીએ તેને મદદ મળીજ રહેતી. કામ કરનાર પણ મળે અને બીજી પણ સવડ મળે. આ પ્રમાણે પ્રૌત્સાહન મળવાથીજ એની પ્રતિષ્ઠા પડી. સ્ત્રીઓએજ શરૂ કરેલી આ સંસ્થા, તેમણેજ ઉછેરીને મોટી કરી, સઘળી વ્યવસ્થા પોતેજ કરી, અનેક મુશ્કેલીઓ વટાવી, હવે પગભર થઈ છે. એક બાળકને જન્મ આપ્યા પછી તે ક્રમે ક્રમે મોટું થઈને ઢેકાણે પડે ત્યારે માતાને ફેટલો બધો સંતોષ થાય. સ્ત્રીમનાપાર્થ સ્ત્રી સમાજ તે સંખ્યની એક મિશ્કત છે એને મિશ્કત પ્રમાણે રાજ્યએ અને પ્રજાએ સાચવી રાખવી એ તેનો ધર્મ છે.

આ સ્ત્રી સમાજનો આરંભ કર્યો ત્યારથી એક જાતનો આત્મ વિશ્વાસ આવ્યો અને કામ કરવામાં ખૂબ ઉત્સાહ આવ્યો. જે શક્તિનો યોગ્ય વ્યય કરવામાં આવે તો સુંદર પરિણામ આવે એ ખાત્રી થઈ, રાતદિવસ ત્યાર પછી તો સ્ત્રીઓના પ્રયત્નોની ઝંખ નાજ થવા માંડી. સ્ત્રીઓ માટે મોટામાં મોટો પ્રશ્ન તેમનો કેળવણીનો હતો. જે કેળવણીનો પ્રચાર વધારે થાય તોજ દેશનું દુઃખ દળે એ સત્ય વધારે ને વધારે મમજાયું.

ફેટલાએ વર્ષોથી કન્યાશાળાઓની સ્થાપના થઈ હતી, છતાં સ્ત્રી શિક્ષણની પ્રગતી જરા થઈ નહોતી, સ્ત્રીઓમાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણુ ભયંકર છે. માત્ર સોએ જે એ કે અઢી ટકા સ્ત્રીઓ વાંચી લખી જાણે એ સંસાર કેવો ચાલે ! બાળલગ્ન, એ સ્ત્રી કેળવણીમાં મોટું વિધન છે એ ખરું છે. છતાં કેળવણી લઈ શકે તે ઉમરની બાળાઓ પણ શિક્ષણ લેતી નથી અને જીવન એળે ગળે છે. અક્ષર રાત એ જીવન ઉત્કર્ષમાં મોટામાં મોટું સાધન છે એ વાતની ના પાડી શકાય નહિં છતાં આટલી બધી નિરક્ષરતા એ

કેટલી શોરની વાત છે ? અક્ષર યાન જ્યાં એટલું જોઈએ હોય ત્યાં જીવ્ય શિક્ષણની વાતજ ક્યાં ? આ શિક્ષિકાઓ, ઠાકતરો, નસો, દાયણો વગેરેની કેટલી અધી જરૂર છે એ પ્રશ્ન સમજે છે. પણ તેનો ઉપાય કાઢી કરવું નથી. ડોકરાઓને મમે તેમ કરીને જીવ્ય શિક્ષણ આપવાનો પ્રયામ થાય છે. પણ છેલ્લીઓ માટે ઉદાસીનતા જ હોય છે. આ વસ્તુસ્થિતિને લીધે આપણી સામાજિક પ્રગતિ થતી નથી. જે શિક્ષિકા, વહેમ અને અચાનની ધુંસરીમાં દબાઈ વર્ષોથી જકડાઈ રહેલા છીએ તે બંધને શોખ કેળવણી વગર તોડી સકાય જ નહિ. દૃષ્ટિબિન્દુ વિચાર થાય નહિ. જમાનાને અનુસરીને પ્રગતિ થાય નહિ.

કન્યા કેળવણીની સંસ્થાઓ શોડી બધી હોવા છતાં શિક્ષણની આ સ્થિતિ કેમ દરો તે પ્રશ્નમાં ખૂબ જોડાં ઉતરીને જોય માંડવું. ધિરેધિર કરીને આકડા મેળવ્યા શા માટે છેલ્લીઓને માત્રાપ ભણાવના નયો, જીવ્ય શિક્ષણ માટે કેમ તમન્ના થતી નથી એ શોધ કરવા માંડી, એટલું માનુષ પડવું કે જે પદ્ધતિથી શિક્ષણ અપાય છે તે શિક્ષણ મામે મદુજ વિરોધ છે. અને તેનું કારણ એજ છે કે શોખ શિક્ષકો નથી, આ શિક્ષકો નથી, શિક્ષણની આખી પદ્ધતિ દેશની પરિસ્થિતિને શોખ નથી. ખર્ચાજ છે, વખત મદુજ જાય છે, અને તેના પ્રમાણમાં જરૂરો મળતો નથી પ્રાથમિક શિક્ષણ પ્રત્યે થયેલ વિરોધ નથી પણ જીવ્ય શિક્ષણ પ્રત્યે તો મદુજ વિરોધ છે, પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે તો જો નજીકમાં નજીક મગસ થાય તો બજા મોટા પ્રમાણમાં તેનો લાભ લેવાય. પણ પછી એ શિક્ષણ જારી રાખવા માટે જરાએ રુચિ નથી. એનું મોટામાં મોટું કારણ એજ છે કે જે શિક્ષણ અપાય છે તે વિમિ-ક્ષણ છે. ઇન્દ્રમાં ઉતારી સમજું નથી એ જાણી રચના પરોગી દૃષ્ટિબિન્દુથી રચાય છે. કેળવણીની હમારન દેશની પરિસ્થિતિ

જોઈતે સ્થાન નથી તેથી, એ કેળવણી, પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન થયે નહિં, મોટામાં મોટી આડખીલી ઇચ્છીય જાપાની લાગી. એ શિક્ષણથી જાળકો અને કુટુંબો વચ્ચે અંતર પડ્યાં. ઊંદરોએને કોલેજ અને હોસ્ટેલોનાં જીવનમાં મોજ લાગી ખાસ કરીને ન્દાનાં માંમેમાંથી લાભુતા ઊંદરને તો પોતાનાં ઘર ઘણાંજ અપ્રિય થયાં, આવું વાતાવરણ ઊંદરોએમાં પણ ફેલાય એ દહેશત મોટી લાગી. તેમજ ઇચ્છીય શિક્ષણને સમાજમાં સ્થાન ન હોવાથી ઊંદરોએને માટે તદ્દન ખીન જરૂરીઆત લાગ્યું. આ પ્રકારના અનેક કારણને લીધે કન્યા કેળવણીમાં બહુજ મોટા ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા જણાવવા લાગી.

જે જે પ્રસંગો મળ્યા તે વખતે માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ અને દેશની પરિસ્થિતિને અનુકુળ શિક્ષણને માટે મહે વકીલાત કરી, તે વખતે એટલે આજથી પંદર ર્ષ ઉપર માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપી શકાય એ મતને લોકો હસી કદાકના હતા એને માંડપણ ગણાવું હતું. જેમ જેમ સ્વશાળ્યની જાવના વધારે દૃઢ થતી ગઈ તેમ તેમ આ મત વધારે મજબૂત થયો. યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ લીધેલાં સ્ત્રી પુરુષો અને જેઓ કેળવણીમાં છે એવો દાવો કરે છે તે લોકોને તો માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ એટલે વિરોધાભાસ જ લાગતો, માનસશાસ્ત્રના નિયમો પણ તેવે વખતે ભૂલી જવાય છે. કુદરતના નિયમો વિરુદ્ધ કામ થાય તે પણ જો સરકાર તરફથી ચતુર હોય તો તેનો વિરોધ ના કરાય. અથવા તો પ્રચલિત ગમે તે કારણે ચર્ચા મચી હોય તોપણ એક ગીલે આત્મા તે ચીલો બદલાય જ નહિં. એ આપણા લોકોનું માનસ એટલે યુનિવર્સિટીમાં માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણનો પ્રશ્ન લાવવો એ પણ ભૂખાંમી ગણાતી.

છતાં હોમરૂલની ચળવળ જ્યારથી શરૂ થઈ ત્યારથી જીવન, વર્ગની આંખ ઉઘડી અને આ વસ્તુ માટે પ્રયત્ન થવા માંડ્યો.

ઇ. સ. ૧૯૧૫ની સાવથી હિંદુસ્થાનમાં અને વિશેષ કરીને
 મુંબઈ હલાકામાં હોમ રલ-એટલે સ્વરાજ્યની ચળવળનો
 ખરો આરંભ ગણી શકાય. બંગાળમાં બંગ લાંગ વખતથી રાષ્ટ્રીય
 ચળવળ થોડે ધણે અંશે વ્યાપ્ત કરતી હતી. પણ સ્વરાજ્યનું
 વ્યાપક સ્વરૂપ ૧૯૧૫ થી થયું. અને તેમાં આગળ પડતો ભાગ
 શ્રી. એનીબિસેન્ટ અને તેમના અનુયાયીઓએ લેવા માંડ્યો.
 મદ્રાસમાં ન્યુ ઇડીઆ વતમાન પત્ર નીકળવા માંડ્યું તેમાં આ
 પ્રશ્ન ખુબ ચર્ચાવા લાગ્યો, અને તેની અસર મુંબઈ હલાકામાં
 પણ દેખાવા લાગી મદ્રાસ હલાકામાં એનીબિસેન્ટ, મદ્રાસમાં
 લોકમાન્ય તિલક, પંજાબમાં લાલા લજપતરાય, અને બંગાળમાં
 બિપીન પાલ અને બીજા નેતાઓ-એમ સમગ્ર ભારત વર્ષમાં પ્રથમ
 પકિતના રાષ્ટ્રીય નેતાઓ પોત પોતાનો પેગામ ફેલાવી રહ્યા હતા
 આ સમય ધણો ચોચ હતો. યુરોપમાં મહાયુદ્ધ ૧૯૧૪ થી શરૂ
 થયું. અને બીજે વર્ષે એટલે ૧૯૧૫થી એ યુદ્ધ ખૂબજ ભયંકર
 થયારે શાન્તિ થશે તેની કોઈને ગમજ પડતી નહોતી. આખા જગ
 તનાં મોટામાં મોટા રાષ્ટ્રો આ લડતમાં સંડોવાયેલાં હતાં. બેથું
 માર ધન દારૂગોળામાં ખર્ચાઈ જઈ હતું મનુષ્યનો સંહાર પણ
 તેટલાજ પ્રમાણમાં થતો હતો. બ્રિટિશ સત્તાને સંગ્રામ મારે
 પેસા તેમજ માણસોની જરૂર પડી. મરીબડા હિંદુસ્થાન દેશ ઉપ-
 રજ તેની તો નજર પડી. હિંદુસ્થાનનો પ્રજા ભોગો અને દયાળુ
 તેમજ પરાપકારી-અપાય તેટલા દામ અને બન્યા તેટલા સૈનિકો
 આ ગિરાટ યુદ્ધમાં હોમાવવા માટે આપ્યા. હજી પણ હિંદુસ્થાને
 વિશ્વયુદ્ધમાં જે ફાજો આપ્યો હતો તેનો બ્રિટિશ સરકાર સ્વીકાર
 તો કરે ન.

આ પ્રસંગે આર્થલેન્ડ સ્વરાજ્ય મેળવવાને પ્રયાસ કરી રહ્યું હતું. તેનો પડથો હિન્દુસ્થાનમાં પડ્યો. લડતમાં મદદ કર્યા બદલ દેશને કૌશિક રાજકીય લાભ મળવો જોઈએ એ આશા સ્વભાવિક રીતે રફૂરી હતી અને તેથીજ સ્વરાજ્યની ચળવળ શરૂ થઈ હતી. આ ચળવળને પરિણામે દેશના યુવાન વર્ગમાં સારી જાગૃતિ આવી હતી. શિક્ષિત યુવકો યુનિવર્સિટીની કેળવણી લઈને એટલું તો સમજ્યા હતા કે સ્વરાજ્ય વગર શુભાશીની જન્હરો તૂટે નહિં. અને એ જન્હરો તૂટે નહિં ત્યાંસુધી દેશનો આબાદી થાય નહિં. દેશની એકજ રાષ્ટ્રીય સંસ્થા-ઈન્ડિઅન નેશનલ કોંગ્રેસ-હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ વર્ષો થયાં રાજ્યમાં અનેક સુધારા માટે પુકારો કર્યા હતા. પણ એ અરણ્યનાં શ્વેત કોષ્ઠનાં પણ કાનમાં જતાં નહિં. તેથી સતત ચળવળ કરવાનો યુવકોએ નિશ્ચય કર્યો, સ્વતંત્રતાની જાવના ખીલવા માંડી. અને રાષ્ટ્રીય ખર્મ સમજાવવા માંડ્યો. મુંબઈમાં Young India નામનું અઠવાડિક મુવકોના પ્રયાસે નીકળવા માંડ્યું. અને મુંબઈ પ્રલાકમાં જે રાષ્ટ્રજાવનાની ઉશ્ચ પ હતી તે પૂરાવવા માંડી.

વિશ્વસંઘામને લીધે હિંદના વેપારીઓની આવક વધી અને રાષ્ટ્રજાવનાની ખીલવણીથી નાણાની ઉપયોગ એ વહેણમાં કરવાની શક્તિ થઈ. વતંભાનપત્રો, માસિકો, કવિઓની શૈલી બદલાઈ.

ગુજરાતના સાહસિક વેપારીઓ અને ગણતરીનાજ ગણતરી પ્રજામાં પણ રાષ્ટ્રધર્મ અને રાષ્ટ્રસેવાની અભિલાષ થવા માંડી. સમાજ સુધારકોએ વર્ષો થયાં સમાજના સડા દૂર કરવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા પણ પરિણામ બહુ જ આછું આગ્યું હતું. પણ ન્યાં રાષ્ટ્રીય જાવનાની જાગૃતિ થવા માંડી ત્યાં સામાજિક સડા પણ સાલવા માંડ્યા, આર્થિક અને શારીરિક અધોગતિ પણ માલુમ પડવા લાગી. આ જઘા તરફ કાર્ય કરતાંઓનું લક્ષ દોરાયું.

ફેળવણી-તાલીમ વગર કંઈ પણ કામ સફળ થાય નહિ. સરકાર અને રાજ્ય તરફથી અપાતી ફેળવણીમાં ઉણપો જણાઈ, આવાં અનેક પ્રશ્નો રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાના પ્રશ્ન સાથે ગુચવાએલા હતા. ન્યાત જાતના બંધનો પણ ખૂબ ખૂચતાં હતાં. મતલબ કે સર્વદેશીય સુધારા માટે યુવક માનવ તત્વસી રહ્યું હતું. વડોદરાની પ્રજા આ મકલનામાં ગુચવાએલી જ હતી. દહેરમાં એક સેવા મહાળ સ્થાપવામાં આવ્યું. આ સેવા મહાળ તે આખા પ્રાંત માટે એક કેન્દ્ર સ્થળ બન્યું. ડૉ. સુભતે આમાં પોતાનો પ્રાણ રેડ્યો. જે સેવા જાવના માટે મથન એમના મનમાં થતું હતું તે સંપૂર્ણ રીતે તો નહિ-પણ થોડે ઘણે અંશે પૂર્ણ થશે એમ લાગ્યું. સેવાનાં અનેક ક્ષેત્રો ખેડવા માંડ્યા.

એક સેવા મહાળમાંથી અનેક સેવા મહાળોની શાખાઓ થઈ પુરૂષ વર્ગમાં આ સેવા મહાળ અને સ્ત્રી વર્ગમાં સ્ત્રીમનાનાઈ સ્ત્રી મનાજ આમ ને આર્ગે કામ થવા માંડ્યું. એટલે અમારા બંનેના મનને કાંઈક સંતોષ થયો. સ્ત્રીઓમાં કુ કામ કરી તે માટે ડૉક્ટરનો ખૂબ આમદ અને તેને માટે અનેક સરગતા અને કરી આપેલી. એવી મરજતા વગર સ્ત્રીઓને કામ કરવું બહુ મુશ્કેલ પડે ખાવા પીવાની અમરક કેટલેક અંશે પડે-થોડો નાણુનિ બચ કરવો પડે-બાગકની ફેખરેખમાં પણ બાગ લેવો પડે-પોતાની તબીબત નાણુકે તે છતાં વિટળના વેડી લે આ બધી સવલતને લીધે સાર્વજનિક કામમાં માતાથી બાગ લેવાયો એ તે નક્કી. સેવા માટે એમનો અયામ ઉત્સાહ એની અમર માન ઉપર થવા વગર રહે જ નહિ. રાત દિવસ, સૂતાં ને જાગતાં એજ વાતો અને એજ કામ એ બધા પાતાવજીની સંપૂર્ણ અમર માન મગજ ઉપર થઈ. જમણા બીજા વેમવો પ્રત્યેથી મન છડી મથું. વેમવ બોમવનાં દનાં તારે ખૂબજ બોમવો દનો દરવા, દરવાણુ, દપડાં લતાં, બધામાં મારો

શોખ કરેલો. પણ એ બધી વાસનાઓ ઉપરથી પ્રેમ જ જતો રહ્યો. અને સેવા-સેવાનીજ કંખના થવા માંડી. અમારું મકાન તો એક સરથા જેવું થઇ ગયું. ગાંધીજી અને રાજ્યના અનેક મોટા ગામેથી લોકો કાંઈ ને કાંઈ સલાહ લેવા આવતાં જ હોય. તે વખતે ડોક્ટર રાજ્યની નોકરીમાં તો હતા. મેડિકલ સ્ટોરનું કામ શ્રી. મનુ-ભાઈએ સોંપ્યું હતું. એટલે અવકાશ ઠીક મળતો. દાકતરી કામ એટલે ખરેખર જેને વૈદકીય અને સર્જક વૈદનું કામ આ વખતથી છોડ્યું તે ફરી હાથમાં લીધું નહિં. સર્જક વિદ્યામાં એમનો હાથ બહુ જ હલકો અને સારો. આલતો હતો અને વૈદકીપણાન પણ વાળા મમપના છાંત્વડના અભ્યાસથી મેળવેલું તે બધું છોડી દીધું. તેથી જેટલો નવરાસનો વખત મળતો તેટલો બધો લોકોપયોગી કામમાં જ ગાળતા. ઘણે બાએ સાંજના અને રાતના સભાઓ અને રાત્રી શાળાઓનું કામ ચાલતું એટલે મોડી રાત સુધી કામ પહોંચતું. પહેલાનાં બધાં મિત્રોને મળવા કરવાના પ્રસંગો ઓછા થઇ ગયા. એ સહુને ઓછું આવવા લાગ્યું. પણ બધી રહેણીજ જુદી થઇ જવા લાગી. એટલે આમળનું મીઠન ગુંસન અસંકલ્પ થઇ ગયું. માજનો વખત પહેલા ઓપ્રીસર્સ કલનમાં ટેનિસ અને પાના રમવામાં જતો તેને બહાર લોકોના પ્રશ્નો અને લોકોની સંસ્થાઓ સ્નાવવામાં જતો. અચારા બંનેનો આ પ્રમાણે કાર્પ કમજ બદલાઇ ગયો મારો ઘણો વખત ચીમનાબાઈ સમાજના કાર્યને અંગે જતો. તેમાં ભાવણો, ફર્સ્ટ એઇડ, નર્સિંગના વર્ગો, અંગ્રેજી શીખવાના વર્ગો, શિવલુના વર્ગો છત્યાદિ કામમાં જતા. આ ઉપરાંત પ્રસૂતિ મહાયક ફંડનું કામ પણ મેં હાથમાં લીધું હતું.

શ્રી. મહારાજ સાહેબનાં પ્રથમ પત્ની મહારાણી ચીમનાબાઈના સ્મારક તરીકે આ સરથા શરૂ કરવામાં આવી હતી. ગરીબ સ્ત્રીઓને પ્રસૂતિ વખતે કપડાં, ખોરાક, દવા વિગેરેની આપણ ન

પડે, તેમને સારી દાયણી મદદ મળે એ આ સંસ્થાનું કામ હતું. જે બેરીને પ્રસૂતિ થવાની હોય તે નામ નોંધાવી જાય. પછી ફેંડના એકાદ સભ્ય તજવીજ કરીને એ બાઇને જોઈતી મદદ નાણામાં આપે. આ કામ જો પ્રમાણિકપણે થાય તો સેંકડો સ્ત્રીઓને રાહત મળે એવી યોજના હતી. પણ લોકોએ આ ફેંડનાં નાણાંનું દુરુપયોગ કર્યો. કાતો પોતાના મગા વઢાણાં વગેરે જાતીયાંને પૈસા આપે અથવા ખોટાં નામ નોંધાવે. અને પૈસા નિરતિ પોતાના ખીસામાં ધાળે. આ બધું કરી રહ્યાંની ખબર પડી તોથી થોડાં પણ પ્રમાણિક સ્ત્રી પુરુષની એક કમિટી કરી. અને લોકોને ઘેર જઈને ખરી વસ્તુસ્થિતિની તજવીજ કરીને તેમને નાણાંની મદદ નહી, પણ મરમ સુતર જોઈતા કપડાં, ખાટલા, ધાખળા, ધઉ, ઘી ગોળ વિગેરે ચીજોનું પુરી પાડવા માંડી.

૧) આ ફેંડનું કામ કરતાં વડોદરા સહેરના દરિયાને ખરો ખાસ આશ્રય. લેખિના દાયમાં એક પણ ઉદય નહી, રહેવા કરવા શીત બહુજ અસ્વચ્છ, મોટાં કુટુંબો, વારંવાર પ્રસૂતિ, સ્ત્રીઓમાં પડદાનો રીવજ-ખાસ કરીને મુમલમાન અને મરાઠાઓમાં-અતીતિ પણ બેશુમાર-આર્વા આર્વા દરમો પહેલીજવાર જોવામાં આવ્યાં. બોલનું દારિદ્ર ટાળવા માટે મોટા પાપા ઉપર ભવચ્ચા થવી જોઈએ. છૂટાછવાયા પ્રવલ્નોથી કાંઈ દગદર શીટણું નથી એ સત્ત્વ સમગ્રનું. મંથુ એ માટે ખાસ પ્રવલ્ન કાંઈ કર્યો નહિ. દુઃખ જાણીને બેસી જવા ઉપાય કાંઈ યોજ્યો નહિ ! પણ આખું આલ કારેપું ત્યાં ક્યાં યીજડાં દેવાય. પોણેસો દકા વસ્તીની આ સ્થિતિ !

સોશીઓમોજ-મમાજ્યાજ-એ વિષયનું જ્ઞાન યુનિવર્સિટીમાં અપાય છે. પણ તે કેવું-અરેખર સમાજની જે યોજના નહ. દુઃખ સ્થિતિ છે તેના સદ્વિચારમાં આવીને ઠાકરો અભ્યાસ કર્યો છે ! એ ફેંડના બાળકો એ બિચારાં જ્યાં પાપ કર્યા કે રાંકને ઘેર

જન્મ લીધો ! ગરીબ, તવંજરના બેદ તો બધા દેશોમાં હશે. પણ આપણા દેશ જેવી અધમ કંચાલીયત બીજે કોઈ ઠેકાણે નજરે નહિ પડે.

પ્રસૂતિ ફંડની વ્યવસ્થાથી આખ તો ઉધડી. સદાનુભૂતિની જાવના ઉત્પન્ન થઈ. પણ કોઈ ઉપાય સૂઝ્યો નહિ. આખા જન સમાજની રહેણીકણીનું ધોરણ જાતું ચઢે તોજ દારિદ્ર આણું થાય. ધર્મને નામે ખર્ચાતો પૈસો ઇવત્તા જમત્તા મનુષ્યો પ્રત્યે ખર્ચાય તો સમાજ સુધરે. દેવાલયોમાં-પૂજામાં અન્નદુરોમાં, ભોમ ધરાવવામાં કરોડો રૂપીઆ વેડફાઈ જાય છે. charity organisation society દરેક રચણે થાય અને ખરી સ્થિતિનો અભ્યાસ કરીને દાનના માર્ગ સૂચવાય તો દિવસ વળે, બખાળા કયાંથી શું થાય ?

અકરણ ૨૧ મું.

૬. સ. ૧૯૧૫નું વર્ષ ગુજરાત અને મુંબઈ પ્રાંત માટે ખૂબ જ શ્રેષ્ઠ હતું. અરબની ચળવળ મિસીસ ખિસેનના પક્ષ તરફથી ધપાવવામાં આવી હતી. લડતને લીધે વેપારમાં તેજ આવી હતી નવયુવકોમાં હિત્માદ આવી ગયો હતો. મુંબઈમાં રહેતા ગુજરાતીઓએ આમાં અત્યંત વેગ આપ્યો. કેળવણી લીધેલા લક્ષ્મીનંદનોએ ઝપલાબુ. ઉમર સોનાની, ચંકરલાલ ખેંકર, જમનાદાસ હારકાદામ આ ત્રણેએ તન અને ધનથી ગુજરાતની જનતાને દલમવાવી નાખી. શ્રી ચંદ્રચંકર પડવા, કનૈયાલાલ મુનશી, રતનશી મોરારજી વગેરે યુવકોએ ભાષા ચંકરલાલને સારો સાથ આપ્યો. ગામડે ગામડે દોમરલ લીંગની શાખાઓ સ્થાપવામાં લાવણી, સભાઓ કરી ચંદ્રચંકરભાઈએ પોતાનું શરીર ધસી નાખ્યું, ગુજરાત રાષ્ટ્રીય ભાવના સેવક થયું.

માહિત્ય પત્રિકાની એકઠા આ વર્ષે સુરતમાં થઈ. સાક્ષર શ્રી. નરસિંહરાવ અખ્લક સ્થાને હતા જે મહિનાને વખત હતો એટલે રમતોમાં પરગામવાની સુરતીએ એકઠા થયા હતા. સાહિત્યના વિષયમાં નાગર લોકો જરા આગળ પડતા બાકી તે લેખ એટલે લગભગ નામરોની પરિપદ થઈ હતી જુની પ્રજ્ઞાલિકામાં આલતા સાક્ષરોનું સ્થિતિચુરત પત્ર બદલવાનો યુવકોએ પ્રયાસ કર્યો. તકરારો સારા પ્રમાણમાં થઈ. યુવકોને લાગ્યું કે માહિત્ય પરિપદને અંગે રચાયેલા કામ થયું નેહએ. જે ત્રણ વર્ષે એક વાર મળે એટલું બસ નથી, જે કે યુવકો કંઈ ધાટ મારવાના નહોતા, મારી પછ નહિ. છતાં પાણી કહોળવું તે નેહએ એમ કરીને સૂચના મુકી

હતી હું ને ડા. સુમત પણ ત્યાં હતી અમને તો નવા પ્રયત્નો
રુમેશ ગમતા એટલે કાર્યવાહક મમિતિમાં જોડાયાં ખામ મામ
આ મમિતિએ ક્યું નહોતું પણ માર્ગ દર્શક કાંઈક અંગે થઈ

આ વર્ષે રા. ભાઈ ઇંદુલાલ યાગિક સર્વેટસ ઓફ ઇંડીઆ
સોમાઈટીમાં જોડાયા, અમે એમને ઓળખતાં નહોતાં પણ એમનું
નામ સાંભળેલું હતું અને આ સ્વાર્થત્યાગ અને આત્મભોગની
કદર તો થાયજ, એમ ઠરીને રા. ભાઈ ચંદ્રસ કરની મારફત
ઇંદુલાલને હાર્દિક અભિનંદન મોકલ્યાં ઇંદુલાલ સાથેના ઓળખાણની
આ પ્રથમ શરૂઆત પાછળથી તો તે અમારા કુટુંબીજન જેવા
શરૂ થયા

જે વખતે વડોદરામાં સેવા મળતું કામ પુરૂં જોડાયા
ચાલતું હતું, તે વખતે ડોક્ટર મેડિકલ સ્ટોરફીપર અને ફેલીકલ
એડવાઇઝર હતા ૧૮૧૧ના વર્ષથી ગાયકવાડી રાજ્યમાં અનેક
પ્રકારની પીછેહઠ થયે જતી હતી શ્રી મહારાજને અધિકારીઓ
તરફથી પ્રજાહિતની મલાફ મળતી નહોતી તેમજ દક્ષણી ગુજરાતીને
એક વધતો જતો હતો રાજ્યનો વેપાર રાજ્યમાર છેક જ મંદ
આનતો હતો તેને ઉત્તેજન માટે કાંઈ પણ પગલાં લેવામાં આવતાં
નહોતાં. વેપારખાતું ખેતીવાડીખાતું નાંધ ઉપયોગી કાર્ય કરતાં
નહોતાં નામ મોટાં પણ અદર કામ કાંઈ નહિ વડોદરા શહેરના
મોટા રસ્તાઓને વધારે પહોળા કરીને બહારની દુનીયાને સારું
સ્વરૂપ બતાવવું હતું પણ શહેરની અદર અને રાજ્યનાં બીજા
શહેરો, ગામ અને ગામડાંની સ્થિતિ દયાજનક હતી બાળ મરણ
પ્રમાણ ઓછાનું મરણ પ્રમાણ અસહ્ય થતું હતું.

પરંતુથી જે કાંઈ આવે તે વડોદરામાં પોતાતા પેટ્રી-
ગેડીસ મુજબ મુનીવર્મીમાં થોડો વખત કામ કરવા આવ્યા હતા

તેમણે વડોદરામાં આવીને શહેર રચના માટે લાવણી આપ્યાં એ માણસ લાવના વાળો ખરો. એણે રસ્તા વિશાળ કરવાની શ્રીમંતની યોજના તોડી પાડી. રસ્તા પહોળા કરવામાં સંખ્યાબંધ લોકો ધરખાર વગરનાં યજ્ઞ ગયાં, એ વાત રાજ્યના અધિકારીઓએ મહારાજાને સમજાવવી જોઈતી હતી, કેમકે પશુ પ્રસંગે જવાબદાર અધિકારીઓ 'hate' એવી સલાહ મહારાજાને આપે નહિ અને અંદરની સલાહ હકીકત મહારાજાને કાને જાય નહિ, એટલે પ્રજાનો નાફ ગમે એટલો સંભાળવાની ઇચ્છા મહારાજાને હોય પશુ અંધારામાં જ રહે. હજી સુધી એજ સ્થિતિ છે, માંડા મનના માણસો શ્રીમંતની પાસે ચાડી ચુગલી કરે અને પોતાનો સ્વાર્થ સાધે, પ્રજાનો તેમાં મરો થાય એ સ્વાભાવિક છે. વિશાળ રસ્તા, બધા મકાનો, આદર્શવાન મહારાજા, છતાં વડોદરા આત્મા વગરનું સ્થળ તે વખતે હતું અને હજી પશુ છે. આમાં આવાં અનેક કારણોને લઈને ડોક્ટરનો જીવ વડોદરાની નોકરી ઉપરથી હટી ગયો હતો સર્વન્ટસ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટીમાં દાખલ થવા માટે વિચાર કરી રહ્યા હતા. સર્ગ વહાલાં મિત્ર રનેલી કેમકે એમના મનની લાગણી સમજી શકતાં નહિ અને નોકરી ના છોડવા માટે સમજાવતાં હતાં, વડોદરામાં જે જે જનસમાજનું કામ થઈ અથવા કરવાનો વિચાર થતો હતો તે દરેકમાં મહાદેવે લેવા લોકો આવતા હતા અને જે કામ વડોદરામાં થઈ તેનાથી જ સંતોષ માનવાનો આમલ કરતા. શ્રી. મહારાજા અને મહારાણી સાહેબને આ વાતની ખબર પડી, ત્યારે એ બંનેએ પશુ વડોદરા છોડવાની ના પાડી. શ્રી. મહારાણી સાહેબે પ્રથમ તો ખૂબ આમલ કરીને કહ્યું કે વડોદરા રાજ્યની વીસ લાખની વસ્તીનું જે શ્રેય કરશે તો કાંઈ જોઈતી સેવા નહિ થાય. શ્રી. મહારાજા સાહેબે કામની મરજતા કરી આપવાની ખુસી ખતાવી. એ લોકો માથે એટલો નિકટનો સંબંધ

થયો હતો, કે એમની ઇચ્છાને એકદમ તરછોડતાં પણ મુશ્કેલ લાગતું આ પ્રસંગના હૃદય મથનનો ખ્યાલ ખીજા માણસને લાગ્યેજ આવે. રાત દિવસ હું સાથે રહેનાર તે પણ એમની મનોભાવના પુરેપુરી સમજ ના શકું સામાન્ય સન્યાસીની પેઠે (ધરખાર છોડીને ભગવાં પહેરીને કોષ જલ્ય તેને માટે સમાજ વાત ના કરે, પણ કર્મચોગી ચાય અને નોકરી ધધો છોડે તેને માટે બધા જ ચર્ચા કરે મતારથી રાત સુધી સેવાનાં કામ અને સેવાના વિચાર કરી કરીને રાતના જ્યારે ધડીભર આરામ લેના માટે ડોક્ટર જેમે તે વખતે માળકો સાથે પાનાં રમે, વાતચીત કરે તેટલો વખત આનંદમાં ગાળે અને તેટલો વખત મનને પણ વિશ્રાંતિ મળે કુટુંબનાં બાજકોને સુખ અને આનંદમાં મદાવતા જોઈને ધખીવાર મારા મનમાં જોણુ આવી જાય કે આ પ્રકારનું સુખ ક્યાં સુધી હવે રહેનાનું છે ? કારણ કે પૈસો એ સુખ અને સવડનું આવન તો છેજ, ગેતો મ્હ ના મ્હી સમય નહિ કોષવાર ચાર આંસુ પણ પાડ્યાં હશે છતાં પાણુ મન વાળુ કે મારા કરનાં એમનો આત્મભોગ કેતે મોટો છે ? કુટુંબીજનને હું ખ આપવું એતો એમનો કોષ દિવમ વિચાર નહિ પણ જિવ્ય આશય સેવીને જિવ્ય માર્ગે જવું એમાં ધીરજ અને સહનશીલતાથી મ કટ સહન કરવો એજ ધર્મ માનવો આત્મોન્નતિનો આ માર્ગ એમને પ્રાપ્ત થયો હોય તેમાં હું આડે આવી શકુંજ નહિ અને આટલા વર્ષની એમની તાલીમ પછી જો હું કસોટીમાંથી પસાર ના થાઉં તો મારી લાયકી શી મળાય ? એમ પ્રવાસ કરીને મેં દેવે એકદુ ક્યું હતું. એકવાર શ્રી મહારાજ સાહેમે અને શ્રી મહારાણી સાહેમે મને મળવા બોલાવી અને ડોક્ટરને વડોદરા છોડવાની મારે સલાહ ના આપવી એવું મને સમજાવ્યું તે ધડીએ મને જરા નબળાઈ આવી મ્હ મારા પોતાનાં માતા પિતા, ભાઈ બહેન,

રમણભાઈ વગેરે મને કહ્યું હોનાં તે વખતે હું દિમત ભેગ રહીશ
આપની, પણ આ રાજ્યદંપતી આગળ મારાથી બોલાયું નહિ.
અને મને લાગણી પણ બહુ થઈ આવી. જન્યું હવે એવું કે
અમે બંને પુર જોડાયા વડોદરાનું મમ કરતાં હતાં. એટલે બીજે
રહીએ પણ અપાનો નહોતો. છતાં વડોદરાનું કામ અરિધર એ તે
વખતે પણ લાગતું. અમારા મકાનની વિચાળ અગામીમાં ચાંદનીમાં
એલીને અમે ફેંલીએ વાર કલાકોના પાકો આ વાતચીત કરતા તે
વખતે હું વાતચીત ગીતે પુરી તૈયાર થઈ નહોતી જોઈએ એટલી
દિમત આવી નહોતી બાગકાની કેળવણીમાં વાધો આવશે એવું
મને લાગ્યા હવે બીજી નથી અગવડ ખમવાને હું તૈયાર હતી
હતા દિવસ જતા હું ઘડાઈ મગજ કે એમના વિચારમાં ડૂબેને
પગથે માફ અને કુટુંબના નુખતુ વિસ્મરણ એમણે જરા પણ
કયું નહોતું કુટુંબને માથે ગળીનેજ એમણે બધા પગથાં લીધા
છે. કુટુંબનું હું ફેંટી લઈશ અને એની મેળે માથે આવશે એવો
વિચાર કોઈ ઢાળે કયો નથી જમનાના આમાન્ય ઉપભોગમાંથી મારું
મનતો ધણી વખતથી ઊઠી ગયું હતું. અમારા કુટુંબમાંજ લલ્લનિ
લાગતું કે માગી ઉભા કરનાં ઘણું વહેતેથી મેં બધા ઉપભોગ
છોડ્યા પાગીઓ, જલમા, મીઠાલમો મીઠાજાનીઓ બધું છોડ્યું.
નારક એટલેનો તો ગોખજ નહિ કપડાં લતાં ધરણી જેવી કુત્સક
વસ્તુ ઉપર મોડ રજોજ નહોતો એટલે એ બાજતનો ઉચાટ નહોતો.
બાગકો પણ એવાજ વાતાવરણમાં ઉછરતાં એટલે મન દેવાદ-
માન બાગકોની કેળવણીનો પ્રશ્ન મને મુજબતો. એજ એક નમનાઈની
નિશાની હતી. છતાં વખત વખતનું કામ કરને એમ માનેડું
અને એમનામાં સપૂર્ણ શ્રદ્ધા એટલે મનને કુખ થતું નહોતું મોક
કે દીવર્ગરીમાં એક દિવસ ગઈયો નહોતો. ઉનદું એક બીજાનાં નન
સમજવાનો મોકો મળવાથી આત્મસંતોષ થતો અને અત્યંત

સુખમાં દિવસ નિર્ગમન કરતાં હતાં. મારું મન સમજવા માટે, મારી મુશીબતો દૂર કરવા માટે એમણે વારંવાર પ્રયાસ કરેલા. એજ કારણને લઈને મારી મહાભારત લાગતી મુશીબતો પણ દલકી લાગી અને મારું સરળ થયેલ જે દદામહ કે હડ કરીને એ પોતાને માર્ગે ગયા હોત તો અમારો માર્ગ મદા મુશ્કેલ થાત અને વરણ રિયતિ એવી થાત કે એ પોતે લેએ ચઢત અને લણા દાખલામાં બને છે તેમ હું ને અમારું કુટુંબ પાછળ રહી જાત.

સર્વન્ટમ એફ ઇન્ડિયા સોમાયટીમાં નાખવ થવાનો એમનો નિશ્ચય લગભગ હદ થયો હતો અને તેજા માટે શ્રી ગોખલેને એ મળ્યા પણ હતા. ગોખલેએ એમને કામની સરળતા કરી આપવા સંમતિ આપી હતી. ગુજરાતમાં રહીને કામ કરવાને સારું ના પાડી ન હોતી. અને ગોખલે તો બહુ ખુશ થયા હતા એમના વિચારથી સામાન્ય રીતે સર્વન્ટમ એફ ઇન્ડિયામાં જે વેતન મળે છે તેના કરતાં કોઈ વધારે એમને મળે એવી ભેગવાઈ પણ કરવાને ગોખલેજી તૈયાર હતા. કમું સભોગ એવો કે ગોખલેજીનું એ અવસામાં અવસાન થયું અને ત્યાર પછી શાસ્ત્રીજી પ્રમુખ થયા. એમની કાર્ય પદ્ધતિ જુદી હતી. અને ગુજરાતમાં કે દેશી ગણપમાં કામ કરવું એમને પસંદ ન હોવા એટલે થોડા વખત માટે એ પ્રશ્ન ખોરબો પડ્યો.

એ વર્ષની લગભગ આખરે અમારી મોટી છોકરી લીલા જે અમદાવાદમાં જાયતી હતી તે મોટી પડી. અમદાવાદના દાકતરોએ કહ્યું કે એપેન્ડીસાઇટીસ છે, મારો સ્વભાવ નરમ અને કોઈ દિવસ કોઈ કાટો વાગેલો નાંહ એટલે જરા ગભરામણ થઈ. ડોક્ટર પોતે અમદાવાદ જઈને એને તેડી લાવ્યા. કદાચ આપરેશન કરાવવું પડે એમ ધારીને. વડોદરાના દાકતરોએ તપાસ્યું ત્યારે કોઈ એપેન્ડી-

મ પડ્યાં નહિ. ને ઓપરેશન કરાવવા ના
 ચહેરના ડોક્ટરોને રોગનાં મોટાં નામ અને મોટા
 ત કરવાની ટેવજ હોય છે. આ જમાનામાં તો ડાક્ટરો દાટ
 વાળે છે. પણ તે વખતે પણ સરખાત તો હતીજ. મારા બાળકોએ
 આજ સુધી મોટા મંદવાડ જોય્યા નથી. પણ ભ્યારે ભ્યારે થોડાં
 એ માંદા થાય ત્યારે કોઈવાર એ પોતે ડાક્ટર પણ હવા આપે
 નહિ કે પરીક્ષા કરે નહિ. એટલે મારે જહારનાજ ડાક્ટર જોજાવવા
 પડે. પણ ધરમાં ડાક્ટર એટલે મનને એક જાતની કુંદ અને
 દિંમત રહે. જાનતા સુધી કું આપણી ધગમથુજ હવા કરતી.
 અને તેને લઈને મને એ હવાઓ અને ઉપચાર ઉપર જહુજ મદદ
 છે. અને તદ્દન સામાન્ય દરદ માટે ડાક્ટરને ઘેર દોડવા પ્રત્યે મને
 અણુગમે છે. ડાક્ટરોની આપેલી હવા ખાસ કરીને બાળકોને
 બહુ થોડી માફક આવે છે. તે ઉપરાંત જે મિક્ચરો ડાક્ટરો લખી
 આપે છે તે આપણા શારીરિક બંધારણને અનુકૂળ આવતાં નથી.
 અને પુષ્કળ મોઢાં પડે છે. ડાક્ટરો રોગ ઓછો કરવા માટે
 હવાઓ આપે છે પણ રોગ ના થાય તેને માટે જવલ્લેજ ઉપાય
 મતાવે છે. સેફો અને અરકાર હવાખાના અને ડાક્ટરોના ખર્ચ
 અને કેજવણી માટે જેટલો પૈસો ખર્ચે છે તેને બદલે રોગ અટકાવવા
 માટે ખર્ચ થતો હેય નો જીવન મુખમય થાય એમ મારું દૃઢ
 માનકું છે, અને એજ મિદાતથી એમણે પણ ડાક્ટરી ઊડી,
 શારીરિક, માનસિક દઈ ના થાય, અર્થિક અધોગતિ ના થાય,
 જીવન દૃઢ ઉદ્દેગ જોજા થાય, જીવનમાં આરામ, શાંતિ અને ચેત
 વળે તેટલા માટે જ પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

આ વર્ષના નવેંબરમાં ડાક્ટરના સાઈ બારકરસાવ ઈંગ્લેંડથી
 ઊછા કરવાના હતા. ચાર વર્ષ ઈંગ્લેંડમાં ટેકસ્ટાઈલનો અભ્યાસ

કરીને એ પાછા ફરવાના હતા. અમારા બાળકોના એ માનીતા દાકા, એટલે બધાં એમને મળવાને બહુ આવર હતા. મારા પથુ લાડકા દીપરજી એટલે મને પથુ હોસ હતી. તેમજ છોકરાંઓને મુજબ બતાવવું હતું અને મારે મુજબની સંસ્થાઓનો અનુભવ લેવો હતો. એટલે અમે સકુટુંબ મુજબ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. શ્રી. વૈકુંઠરાય દેસાઈને ઘેર રહેવાનું હતું એટલે પંચાત કાંઈ ન હોતી. દેસાઈનાં છોકરાં ને દેમાઈ ધરમા હતાં, મિસીમ દેસાઈ તે વખતે અમદાવાદમાં રહેતાં અમે તો મહિનો મવા મહિનો ત્યાં રહ્યાં. એ દરમ્યાન છોકરાંઓએ મળક કરી અને મેં તો મારા ભવિષ્ય જીવનની અનેક પ્રકારની તૈયારી તે વખતે કરી અને પ્રસંગનો ખૂબ લાભ લીધો.

મારા કામનો આરંભ જે દિવસે બારકરણવ મુજબના બંદરે ઉતર્યા તેજ દિવસથી થયો. કોટમાં એક બીઓનો વર્ગ ચાલતો હતો. તેનો પ્રથમ વાર્ષિક મેળાવડો હતો. સર્વન્ટસ ઓફ ઇન્ડીઆસો-સાયટીમાં કામ કરતા શ્રી. કરસનદાસ ચીતળાઆ એ વર્ગની દેખરેખ રાખતા. તેમના આમંત્રણથી મારે એ મેળાવડાનું પ્રમુખસ્થાન લેવાનું હતું. બીપુરપના મોટા સમુદાય સમક્ષ મોટી વયની બીઓની ડેબલથી માટે મેં મોટેથી પહેલવહેલું બાપણ આપ્યું. અત્યારસુધી બાપણો લખીને વાંચતી. આ વખતે નોટસ સાથે મોઝિથી આપ્યું. બારકરણવની સ્ટીમર સવારના આવવાની હતી. તે મોટી આવી. એટલે બાપણનો વખત અને એમની સ્ટીમર આવવાનો વખત એકજ થઈ ગયો. એટલે ડોક્ટર ને છોકરાંઓ બંદરે ગયાં ને હું મેળાવડામાં ગયો. સભા બહુ સુંદર થઈ. અને મને જે પહેલાં થોડો ધણો સલાહોભ થતો તે આ વખતે જતો રહ્યો. અને દિંમત આવી, જે કહેવાનું હતું તે કહ્યું અને લોકો પર સારી અસર થઈ,

શ્રી આમર વીરજીએ એ વર્ગને સારી સંગીન મદદ આપવાનું કષુલ્યું. બગિની સમાજની સ્થાપનાનો નિશ્ચય થયો. એ બગિની સમાજ શ્રી. ચીતળીઆએ હમણાં મુખી ઉછેરીને મોટી કરી. વર્ષો સુધી એ પોતે મત્રી હતા અને હવે જ્યારે સંસ્થા પગભર થઈ ત્યારે બહેનોને હનક આ વર્ષેજ સોંપી દીધી. પ્રથમના વર્ષ માટે ફૂં પ્રમુખ થઈ હતી. થોડાં વર્ષ આ બગિની મમ.જે પત્રિકા દ્વારા ગુજરાત, કાઠિયાવાડની સ્ત્રીઓની બહુ સુંદર સેવા કરી. પાછળથી મુંબઈની સ્ત્રીઓ માટે ફેટલાક ઉપયોગી કાર્ય કર્યાં. હજી પણ મુંબઈની સ્ત્રીઓની થોડે ધણે ખર્ચે આ સંસ્થા સેવા કરી રહી છે.

જે દિવસે બારકરરાવ ઉતર્યા તેજ દિવસે ડો. જીવરાજ મહેતા પણ પોતાનો અવસાન કરીને છગ્ગદથી પાછા ફર્યા. એમની અટક પણ મહેતા અને બારકરરાવની પણ મહેતા, તેથી બંદર પર બહુ મોટાગા થયા:-કસ્ટમના અધિકારીઓ પણ મુંબવાયા. ડો. જીવરાજને લેવા એમના સર્ગવદાલા આવેલાં તે બધાં બારકરરાવની આસપાસ વોટળાયાં. બારકરરાવ સાગર્યાર વર્ષ મુરોપમા રહ્યા. કામ બહુ ફેરફાર થયો નહોતો. જુદા ટેંગ ધર્મીજ શીખી નહોતા આવ્યા. કુટુંબની ખાનદાની માયવી રાખી હતી. છોકરાઓને મુંબઈના જોવા લાયક સ્થળો જતાવવાનું કામ એમણે ઉપાડી લીધું, એટલે ફૂં નવરી થઈ ને બધો વખત કાંઈ કાંઈ સરેયાઓ જોવામા અને લોકોને મજવામાં કાઢયો.

એ વર્ષે કેમિસ મુંબઈમાં બરાઈ હતી લોડનિંદ જે તે વખતે માત્ર મી સિદ્ધ હતા તે પ્રમુખ હતા. શ્રી સધીજ તે વર્ષે આફ્રીકાથી પાછા ફરેલા તે પણ કેમિસમાં આવ્યા હતા. તેમને પ્રથમ જોવાનો લાજ મળ્યો. તે વખતે તો સફેદ કાઠિયાવાડી ફેટા, અંતરખું અને પોતીઈ, એમ સારા સ્વચ્છ કપડાં પહેરતા બાકી-

કાને સત્યાગ્રહ ખરીને અને તેને અંગે જેલ ભોગવીને આવેલા એટલે લોકો તેમની આસપાસ ઠીક એકઠા થતા, પણ હજી એમની ખ્યાતી પુરી જામી ન હોતી. મુંબઈ આવ્યા ત્યાર ધણીજ મોટી મેદાની સમક્ષ એમને માનપત્ર આપવામાં આવ્યું હતું. તે વખતે તો બધા જ બાપણો ઇંગ્રેજીમાં ચર્તા. તે પ્રશ્નાલિકા તોડીને અધીજ એ ગુજરાતીમાં આપણુ કહીને જવાબ આપ્યો હતો અને પોતાનું વ્યક્તિત્વ બતાવી આપ્યું હતું. સર શ્રીરોજચાહ મહેતા નેશનલ કોંગ્રેસના એક અગ્રગણિત નેતા હતા. બહુ મોટા વકતા હતા. અને રાષ્ટ્ર ભાવના સારી કેળવી હતી. બોલવામાં નિડર હતા. વિનીત પદના હતા અને કોંગ્રેસને આગળ ધપાવવાને મારી મઠક કરતા હતા. પણ તે સમયે કોંગ્રેસની પાછળ ઘણું બળ ન હોતું એટલે વિશેષ કરી શકેલા નહિ. આ વર્ષે તેમનું અવસાન થયું. કોંગ્રેસની બેઠક થોડાજ દિવસ પહેલા એમને માટે મોગી મોટી સભાએ શોક પ્રદર્શિત કરવાની થઈ, તેથી આ મુંબઈમાં આગળ પડના નેતાઓનાં બાપણો સાબળવાને મારો લાભ મળ્યો.

સર્વન્ટમ ઓફ ઇન્ડિયા સોમાયટીના લગભગ બધા સભા-સદ્યોને મળાયું. શાસ્ત્રીજી, દેવધર, જોષી, અમૃતલાલ ઠાકર, સૌનો પરિચય થયો. કરમનદામ ચીતળીઆ તો મારા લેફ્ટેનન્ટ લગભગ થયા હતા એટલે જ્યાં ત્યાં જોવામાં મને મઠક કરતા હતા. ઇન્દુલાલ સાથે તો સહેજ જ જોગખાણ થઈ. બહુ નહિ. ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રી મંડળ, વનિતા વિશ્રામ, સેવા સદન, પારસી ઓરફનેજ વગેરે મંડળો જોઈ, તે વખતથી જ સારું બોર્ડીંગ કઢાડવાની મનમા ઇચ્છા થઈ. મુનીવર્મીટી સેટલમેન્ટ પણ તે જ ઉદ્દેશથી જોયું. ત્યાંના કાર્યવાહક મીસ જેજ હતાં સેટલમેન્ટ બહુ સારી રીતે ચાલતું હતું. એ ધોરણ પર જો ગુજરાતમાં કન્યાઓને માટે

જાત્રાલયની વ્યવસ્થા સૌધા દરથી યાત્ર તો ગામ પરગામની છોકરીઓના શિક્ષણનો પ્રશ્ન મરણ યાત્ર એમ તેજ વખતે થયું.

વાઘસરોયની કાઉન્સીલમાં સર ચંકરમ્ આયર ફેળવણી ખાતાના મંત્રી હતા. તેમણે સ્ત્રી ફેળવણી માટેનો પ્રશ્ન ઉપાકર્યો હતો. માતૃભાષા દ્વારા સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવું કે કેમ, સ્ત્રીઓને જૂદા પ્રકારની ફેળવણી આપવી કે કેમ એ મંત્રાંશીનો પ્રશ્નપત્ર કરીને આખા ભરતખંડમાં મોકલ્યો હતો. મુંબઈ મહાકાએ પોતાનું મનતબ્બજણાવવા માટે સ્ત્રીઓની એક વિશાળ સભા કરવાનું નક્કી કર્યું હતું. તેનું પ્રમુખપદ અને આપવામાં આવ્યું. ગુજરાતી, દક્ષણી મુસલમાન, પારસી, ખ્રીસ્તી, મધ્ય કેમની સ્ત્રીઓની સભા રાખવાની હતી. સ્ત્રીઓનાં જર્ધા મંડળો મારફત આ સભા બોલાવવાની હતી. શ્રી ભવાનીદાસ મોતીવાળાએ આ બાબતમાં બહુ મહેનત કરી હતી. એમનું ઓળખાણ આ પ્રસંગને લઈને થયું. એ અને એમનાં પત્ની સમાજ સુધારાના કામને માટે સારી ધમશ રાખતાં હતાં, અને રાખે છે. ગુજરાતી સ્ત્રી મંડળનું કામ એમણે બહુજ ખંતથી કર્યું છે. વાંચનનો શોખ પણ બહુ. સારા સારા પુસ્તકો વાંચીને જે જે ઉપયોગી લાગે તેનું દાંચણ કરે. એવા સમાજોપયોગી નાના દરબારોનું એક પુસ્તક એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. એમનાં બાળકોને સારી ફેળવણી આપી છે. સ્વદેશી માટે પણ એમનો, આમદ પ્રથમથીજ ખરો. આ સંસ્કારી કુટુંબના ઓળખાણથી મને સારો લાભ થયો.

ફેળવણી સંબંધી સ્ત્રીઓની સભાની સધળી વ્યવસ્થા શ્રી ભવાનીદાસભાઈએ કરી. એ વિષયની બધી માહિતી મને એમણે આપી કરાવ ધડવામાં પણ મદદ કરી. માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ માટે એમનો ભારે આમદ-માર્ગ તો એ મનતબ્બજણ, સ્ત્રીઓને

ગૃહશિક્ષણ-ખાળઉછેર વગેરેના શિક્ષણની આવશ્યકતા હું માનતી એટલે મારે ને એમનો મેળ જરોજર ખાધો-દરરોજ એ વિષય માટે મળીએ ને વિચારની આપ લે કરીએ. સર શંકરમૂને જે સુસજ્જો મોકલી આપવાનો હતો, તેનો ખરડો જે ને મોતીવાળાએ મળીને દેસાઇના ઘરમાં કર્યો. વ્યવસ્થાપક કમિટીમાં એ ખરડો પમાર કર્યો. છેવટ એક મોટી મલા માધવનાગમાં થઇ શ્રી. મરોજીની નાયક પણ દત્તા. મુંબઈનાં દરેક દરેક જાણીતા બહેને.- દરેક મમાજીનાં સભ્યો અને બીજી સ્ત્રીઓ યજ્ઞને હોલ તો ચીકાર ભરાઇ ગયો હતો આવી મંજવર સભાની જવાબદારી મારે આ પહેચીજ વાર લેવાની હતી પણ કામ કામને શીખવે છે તે પ્રમાણે બધું સગો પાગ પાર પડ્યું. આ નિમિત્તે મુંબઈના સ્ત્રી વર્ગની ઓળખાણ થઇ. કોટમાં ભરાએલી સભા અને આ મુલા બંનેને લીધે અનેક સ્થિતિની સ્ત્રીઓના સમાગમમાં આવી સહાય અને વિચારની આપ લે થઇ.

ઇન્દુલાલ યાચિકે મર્વન્ટસ ઓફ ઇન્ડીઆ સોમાયટીમાં કામ કરતા હતા એટલે એમનું ઓળખાણ થોડું ઘણું થયું. મારા બાળકો એક વખત કોએમમડપની બહાર મારી રાફ નેહને ભાઈ રહ્યા તેમનાં ચહેરા ઉપરથી ઇન્દુલાલે ઓળખ્યા ખામ કરીને મોટી છોકરી લીલાને. ત્યાર પછી તો ઇન્દુલાલ ધરના એક કુટુંબી જેવા થઇ ગયા. પણ શરૂઆત એ વખતે થઇ.

સંમાર સુધારા મમાજીમાં પ્રો. કર્વે પ્રમુખ હતા. શ્રીમંત મદારાજ ગાયકવાડ પણ તે વખતે મુંબઈમાં હતા તેમજે સામાજિક સુધારા ઉપર મારું બાળક ક્યું હતું. પ્રો. કર્વે ધણા વખતથી પૂનામાં વિધવાશ્રમ ચલાવતા હતા પોતે એક વિધવાજાઇ

'માથે પુનર્જન્મ કરેલું હતું' એવો જોગવણી માટે તેમને અત્યંત
 હિતસાદ દેવો. એવોની ઉન્નતિ માધવા માટે તેમને આર્થિક સ્વતં-
 ત્રતા મળવી જોઈએ, અને એ ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા માટે જોગવણી
 અનિવાર્ય નગ્ન છે એમ એ માનના દતા. પ્લેગ, કેસેરા, બાળમ્
 વગેરે કારણોને લીધે દક્ષિણમાં પ્રાચીનો, બાળવિધવાની સંખ્યા
 ધણીજ વધી ગઈ હતી અનાથ બાળવિધવાનું દુઃખ શ્રી. કવેને
 ખૂબ ખુંચવું. એજ પ્રશ્ન એમણે પોતાના જીવનકાર્ય તરીકે સ્વીકાર્યો
 દેવો. આ બાળવિધવાઓને પરાધીન, નિરાધાર -સ્થિતિમાંથી મુક્ત
 કરવા માટે તેમને આશ્રયી કરી જોઈએ. સ્વાશ્રયી થવા માટે જો-
 વણી જોઈએ. ઉચ્ચ શિક્ષણ જે યુનીવર્સિટીમાં અપાય છે તે બહુ
 ખર્ચાળ અને મુશ્કેલ હોય છે. ઉચ્ચ બાળાદારા શિક્ષણ આપવાથી
 મગજને અધ્યાત્મ શ્રમ પડે છે. હોકરાઓને ધંધા રોજગાર અર્થે
 એ શિક્ષણ કદાચ લેવું પડે. પણ એવોને પોતાની સ્થિતિનો બધો
 નિરર્થક ના થતા દેવો જોઈએ ને ઉપગત એવોને પોતાની પરિ-
 સ્થિતિ પ્રમાણે જૂના પ્રશ્નનું શિક્ષણ મળવું જોઈએ, બાળઉદ્ધર,
 ગૃહઉદ્ધર, હસિનકા વગેરેનું શિક્ષણ એવોને વધારે આવશ્યક
 મળ્યાવ. પ્રમસિન સંસ્થાઓમાં એ શિક્ષણ અપાવું નહીં. વળી
 જાપાનમાંની એવોની જોગવણીની ટોળીઓની સંસ્થાનાં પુસ્તકો
 તેમણે તે અંગમાં વાંચેલાં તેજપરથી નેમણે પોતાના બાપજી કર-
 મ્યાન એવોની યુનીવર્સિટીનો પ્રશ્ન ચર્ચ્યો. દિન્દુ વિધવાશ્રમમાં
 દાહરકુલ જેની મરેલા તો ચાલતી. નેમાં હાથા ધોરજીમાં નવો
 બાળાઓ દતી. તેમને વધારે હાથા શિક્ષણ માટે કેસેજની આવ-
 શ્યકતા દતી. એટલે એજ પગથીએથી આરંભ કરીને એમણે
 ભારતવર્ષીય વિધાપીઠ સ્થાપવાની યોજના બતાવી. એક હાથ
 ગૃહસ્થે એકાદ દળર રૂપીઆની મહિસ પળ આ યોજના માટે
 આપી. કવે પમે પણ દળરેક રૂપીઆ દતા. તેટલી રામમાંથી

યુનીવર્સિટી સ્થાપવાનો નિર્ણય બતાવ્યો. એમની કિંમત અને કર્તવ્ય નિષ્ઠતા ધણીજ, એટલે લોકોએ એ યોજનાને કેટલેક અંશે સ્વીકારી.

આ પરિષદ પછી તો કવેંએ મોટા મોટા શહેરોમાં ફરીને નાણા ઉધરાવવા માંડ્યાં. ગુજરાત તો વેપારીઓનો પ્રાતઃનાણાં આપવામાં એ ઉદાર-એટલે ગુજરાતમાંથી જ મારી ગકમ એમને મળી અને ધણા લાખે મેન્ચરે અને મેન્ચરે થયા અમદાવાદના શેઠીઆ અને શહેરીઓએ બહુ મારી મદદ કરી. જે સ્ત્રી પુરુષો સ્ત્રીઓની ઇલામદી કેળવણીમાં બચવા માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણમાં જરા પણ માનતાં નહોતાં-શહેરમાં ચાલતી તેરી મસ્જી તરફ નજર પણ નાખતાં ન હોતાં બહુ એ પદ્ધતિની મરકરી કરતાં તે લોકો પણ બીજા પ્રાંતમાંથી આવેલા, એટલે કવેંને નિરાશ ના કર્યા અને મોટી મોટી રકમો ભરીને આજીવન સભ્યો થયાં. ગુજરાતીઓનો આ સ્વભાવ જ છે. અંમાં ઉદારતા છે એ ખરૂં છે, પરંતુ એમાં એક પ્રકારની નબળાઈ પણ છે પોતાના પ્રાંતની સંસ્થાઓને સદ્દર ક્યાં પછી બીજાને મદદ કરે તો તેમાં કાંઈ વધી હોય જ નહિ. પણ તે સરથા તરફ દુર્લક્ષ રાખીને બહારની સંસ્થાઓ માત્ર ઉપરની પ્રતિષ્ઠા જોષ્ટને સદાય કરવી એ તો ખરૂં જ બૂલ છે. નબળાઈને લીધે મદારાષ્ટ્રમાં ગુજરાતીના પૈસાથી મ'ખ્યાજલ સંસ્થાઓ ઊભી થઈ છે અને ચાલે છે. મદારાષ્ટ્રના લોકોને નાણાં એકઠાં કરતાં, બિહાર માગતાં આવડે છે. ગુજરાતીઓએ એ ગુણ હજી કેળવ્યો નથી. બાકી મદારાષ્ટ્રીઓજ કામ કરી શકે છે અને ગુજરાતીઓનામાં એ સક્તિ નથી એ દલીલ બ્યાજબી નથી. કવેંને નાણાં મળતા અર્થાં અને સંસ્થાનો આરભ કરવાનો નિશ્ચય થયે.

અકરણ ૨૨ મું

૧૯૧૬ ના જાન્યુઆરી મહિનામાં મુંબઈથી વડોદરા જામે પાછા ફર્યાં. તે વખતે જામે સવાજીમજાને નામેના બંધસામાં ગેદા દનાં બંધસો ઠીક મોટો જાને સવડવાનો હતો. રેલવેની બહુજ પામે હતો. એટલે પરમામથોંઆવતા મહેમાનોને બહુ સવડ પડતી. એક પણ દિવસ એવો ન જાય કે મહેમાન ન દોષ ગીમનાખામ કી મમાજીવુ કામ બહુ સારું ચાલતુ હતું. તેને જામે મુજરાનના જાળીતા વિદાનો કાપણુ કરવા મટે જોસાવનાં રા. કામ અલ્લાંકર પડયા, કાનિલાલ પંડયા, નાનાલાલ કારિ, હસિનજી, વિમેરનાં કાપણે. થએલાં. અકરમાત વખતે તાત્કાલિક હુલામ, ન-નીમ વિમેરના વર્ગો ચાલતા હતા. આ સમાજ નરર અમારો મદદગારી સાદેનને બહુજ સહનુમૂતિ પ્રથમથીજ છે. એટલે તેને મદદ રૂપે એમણે બે દાનર રૂપીઆ જલિમ આપ્યા આ ઉદાર મદદથી અમારા કાંઈને બહુ પ્રિતમાદન મળ્યું. મળ્યેની મંજૂઆ મરી હતી. જાને કામ માર મળું હતું એટલે કી વર્ગમાં હા માદ પણ બહુજ હતો. રેલ મેકનર પેવાને ત્યા માલિયો આવે તે સમયમાં જોાયે, લાજનેદીમાંથી પુત્રોની પેરીમે આવે, રમને, આવે, જાને પ્રમનોપ ન કાપણે, કાકા કોઈનો થાય એટલે ઠીક પ્રથમ વરે-લાઈ, મરાળી જાળી જહેનો તેમાં સામેલ હતી. પ્રથમ મંજૂમળી વખતે કી મદદગારી મારેનને જોસાવનાં હતું જાને ક.નો. મેદા-પ્રોથ વરે હતો. આ સમાજે વડોદરાની કીઓમાં નરા પ્રાન્દ જલિન આપ્યું જાને કચિની કાવમાં વધારે રવે. તેમજ કીને માં મેવ જાવનાના બીજા રોજ. એવું પરિણામ રેલ મંજૂર વખતે ખાં જાળુ રું. મીધનજીવ કી મમાજીવું જહેને બે મિ જાળુ. મંજૂરને પ્રથમ સવડવામાં રૂ. ૩૦ રૂ.ને મોટો જાવ ને વજા વહેલું હતું.

અનાય થઇ મહેલી સ્ત્રીઓને મકાન બંધાવી આપવામાં મદદ કરી હતી. મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓનું અપૂર્વ સંગઠન આ સમાજદારા થયું. બારડોલી સત્યાગ્રહ વખતે એજ સમાજ સેવિકાઓએ કાળો ઝેરકો કરીને મોકલ્યો હતો, વડોદરામાં રાજ્ય પ્રજા મંડળની બેઠક થઇ ત્યારે મહેલસે મહેલસે તેમજ ગામડે ગામડે ફરીને પ્રજા મંડળ માટે પ્રચાર કાર્ય કર્યું હતું, અને ત્યાર પછી તે ગમે તે પ્રકારનું સંયુક્ત કામ હોય ત્યારે સ્ત્રી સમાજની ટોળાને જ સોંપવામાં આવતું.

પ્રદર્શન હોય, સાહિત્ય મહાનું કામ હોય, પ્રજા મંડળનું કામ હોય, ગરબા હોય સધળું સમાજની બહેનોને સોંપવામાં આવે તે તે સંગી પ્રાંત પ્રારંભ હિતારે. સ્વચ્છતામાં વરસે દોઢ વર્ષ સુધી આ સમાજના મંત્રી તરીકે મેં કામ કર્યું હતું. પણ સાથે બીજી બહેનની મદદ બેઠક-સેક્રેટરી તરીકે લીધી હતી. મેં બપોરે મંત્રી પદ છોડ્યું ત્યારે બીજી બહેનો તે કામ કરવાને તૈયાર થએલી જ હતી. એટલે કામમાં ખસેલ જરાએ પડી નહિ.

ગ્રીમનાથાઇ સ્ત્રી સમાજ સ્થપાયા પછી મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓની બીજી ચાર પાંચ મમાળે સ્થપાઇ છે. પણ ખરું સંગઠિત કામ તો ગ્રીમનાથાઇ સ્ત્રી સમાજે જ કર્યું છે. એનું પેતાનું મકાન નથી એ એની મોટી ઉશ્વેષ છે કાળક્રમે એ ઉશ્વેષ પણ પૂરી થશે. મેં આખળ એકવાર કહ્યું છે ને ફરી કહું છું કે ગ્રીમનાથાઇ સ્ત્રીસમાજ તે વડોદરાના પ્રજાની એક મીલકત છે (asset) તેને છુટી જાગતી રાખવી એ રાજ્ય અને પ્રજાનું કર્તવ્ય છે. સ્ત્રીદિવસનું એક દેન્દ્રસ્થળ છે. અને બલિધ્યમાં અનેક પ્રગતિનાં કાર્ય કરવાની એનામાં ગૂઢ શક્તિ છે. એ સમાજની કાર્યદક્ષતા અને સંપત્તિ અનુકરણ બીજી સમાજોમાં યાપ તે સ્ત્રી શક્તિની સાદરક ઉન્નતિ થઇ શકે.

આ વર્ષમાં ગોખલે સંવત્સરીને દિવસે મુંબઈમાં શ્રી. કરસ-
નદામ ચીતળીઆનાઉત્સાહને પરિણામે બાજીની સમાજની રચાપના
યષ. આ સમાજનું પ્રથમ પ્રમુખસ્થાન મને આપ્યું. મને તો
શ્રીઓની સેવા કરવાની એક સુદર તક મળી. ચીતળીઆ સોફ્ટરી
શ્યા. અવરદાપક કમિટીમાં મિસીસ બાઈજ પિટીટ, લેડી લક્ષ્મી-
બાઈ જગમોહનદાસ વિગેરે હતી. બાજીનીસમાજ દ્વારા જામે જામ
શ્રીઓમાં ઉચ્ચ સંસ્કાર રેડવા એ તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. અને
તેને માટે પત્રિકા માળા પ્રસિદ્ધ કરવાનું નક્કી કર્યું. શ્રી ઉપયોગી
વાચન પુર્ણ પાડવાનો વિચાર હતો. તેથી ગૃહઉદ્યોગ, ગૃહશિક્ષણ,
બાળઉદ્ધર, આરોગ્ય વિગેરે અનેક વિષયો ઉપર પત્રિકાઓ લખવા
માટે મેં સંખ્યાબંધ મિત્રોને કાગળો લખીને માગણી કરી. અને
ગુજરાતના અનેક ઉચ્ચતા માફરો, વૈદ્યાનિકો, વિગેરે એ મને
આ કાર્યમાં બહુજ મદદ કરી. અને તે વખતથી મારા મગ
બાઈઓ ઉપરાંત બાઈઓની મોટી સંખ્યાની જમાવટ થઈ. મારા
બાઈઓ અને ડોક્ટર પણ આ બાજતમાં મને હજુ પણ ટોર કરે
છે, કે તમારા તો બધાજ બાઈઓ. પણ આ રથને ફું ફડું ફું કે
ગુજરાતના મુલકો એ મારા ઉપર જે અયાગ સ્નેહ વર્ષાઓ છે
અને મારા અનેક કાર્યમાં સદાનુભૂતિ સાથે સહાય કરી છે એનો
બહોલો ફું કોઈ રીતે વાળી શકવાની નથી. બહેનો તરફથી એટલી
સદાનુભૂતિ મળી નથી (વડોદરા શહેરની બહેનોને ફું બાઈ કું ફું)
ફું મારા મુલાકાત બાઈઓનાં નામ ગણાવવા બેસું તો પાનાં બરાબ.
પણ થોડાંકને તો ફું જરૂર અંગ્રજિસ આપીશ. મન્દુલાલ વાલિક,
મંદરજીવર પંડ્યા, કાન્તિલાલ પંડ્યા, શંકરલાલ બે-કર, કેશવપ્રસાદ
દેસાઈ, કરસનદામ ચીતળીઆ, પ્રાણલાલ કીરપારામ, પિનાકીપ્રસાદ
દેસાઈ, મંદુલાલ કવે મલ્યાદિ કોઈ પણ કામનો પ્રમુખ આવે ને
જોની મોજળી કું તો મારો જમણો હાથ જનીને રહે. એ જા

ભાષ્યોની મદદથી મહારા અનેક કાર્યો સૂચન થયાં. ભગિની સમા-
જની પત્રિકા માળાના સંખ્યા બંધ મણુકા છપાયા. ગુજરાત અને
કાઠિયાવાડને ગામે ગામ તે વંચાયા. સમાજની શાખાઓ પશુ
ખૂબ યષ્ટ. જે કરસાનદાસ ચીતાળીઆએ આ કામજ સતત કયું
હોત તો કેટલું દીધું હોત, પણ મનુષ્યને ધીરજના પાક શીખરા-
ની બહુ જરૂર છે. આ પ્રકારનું પ્રચાર કાર્ય તાત્કાલિક શોભા
આપવું નથી. અને તેની પાછળ તન તોડીને શ્રમ લેવો પડે છે.
આ જમાનો ઢોંગ અને ધર્તીગનો છે. નાટકીય પ્રયોગ હોય તો
પ્રજા તાળીઓ પાડે, છાપાઓમાં ચિત્રો આવે ને લાંબા લાંબા
લેખ વખાણુના આવે. પ્રચાર કામ ચાલે અને ધીરજથી થાય એ
બંનેની મુંબમરામાં ઉણપ એટલે કાર્ય અધવચ્ચ અટકી ગયું.
પત્રિકાઓ બંધ થઈ. બાકી રાજ્યાતનાં વર્ષોમાં જેટલું વાચન
પ્રસિદ્ધ થયું તે બહુ જ ઉપયોગી અને મુંદર થયું. જે પ્રમાણે
આર્થિક વિષયમાં તેજ મંદી આવે છે તે પ્રમાણે સામાજિક કાર્યમાં
પણ ભરતી અને ઓટ આવે છે. આજ પાછા આ ભગિની સમા-
જનાં ભાગ્ય ઉધડ્યાં છે, અને મારા કાર્ય કર્તાઓના હાથમાં એ
સંસ્થા આવી છે. અને કાર્યનો ખરો માર્ગ પણ કાર્ય કરતી
બહેનોએ શોધી કઢાડ્યો છે, તો ઉત્તરોત્તર એનું બવિધ્ય ઉજળું
થશે. સંસ્થાના કાર્યની પદ્ધતિ મમત્ર પ્રમાણે બદલવાની કલ્પના
સકિન કાર્યકર્તાઓમાં હોય તો જ ધરેડમાંથી બહાર નીકળીને માર્ગ
કઢાડી શકાય. જે વખતે વડોદરાનું કામ બહુજ મારી રીતે ચાલવું
હવું ત્યારે જ ડોક્ટરે વડોદરા છોડવાનો નિશ્ચય કર્યો. રનેદી સંબંધી
મિત્ર વર્ગ નહુએ એમને વિચાર ફેરવવા માટે મમત્રવ્યા. સરકારી
નોકરીમાં રહીને પણ પ્રજા મેવા કરી શકાતી હતી અને મનુભાષ
તેમજ મહારાજના સંબંધને લીધે કામની સગવડ પણ ઘરેક રીતે
કરી આપવામાં આવતી હતી. છતાં ડાક્ટરનું મન કમ્બુલ કરવું ન

દણું. એમનો અંતરાત્મા જુદોજ માત્ર લેવાને સુચવતો હતો. એ અંતરની પ્રેરણાને આડે કોઇને આવવાનો હક્ક નથી. અમારે બન્નેને આ સંબંધી ખૂબ વાતો ચતી હતી. દિવસની પ્રવૃત્તિથી થાકીને જ્યારે આરામ લેવાનો વખત થાય ત્યારે અમે બન્ને એકલા ત્રીજે માળની અગાસીમાં બેસીને આ સંબંધી વાત કરતા હતાં. મને કોઇ પણ વખત એમ લાગ્યું નહોતું કે આ જીવનપટ્ટે તે કેવી રીતે લઇ ચાલે ? માત્ર જાળકોની ઉચ્ચ કેળવણીમાં વધી આવશે એ વસ્તુ ખુશતી હતી. અને તે મેં ૨૫૫ રીતે એમના આગળ વ્યક્ત કરી હતી. એમના મનમાં અખૂટ શ્રદ્ધા હતી એટલે મને મંપૂર્ણ દિગ્ભૂત હતી. માત્ર એમની પોતાની તખ્તીયત નાનુંક. અમારો વસ્તાર ઠીક મોટો-તે વખતે પાંચ છોકરાં હતાં-તે સદ્ગતી તખ્તીયત સાચવવાની-પૈસો એ વ્યવહારનું મોટું સાધન છે-તખ્તીયત નિમિત્તે ખર્ચ કરવો. ૫૩-કેળવણી મારે ખર્ચ કરવો. ૫૩-એ બાજુમાં મને ચતી હતી-એમણે તો પરખર્ચ કેવી રીતે થાય, શું થાય એ કદી જોયું જ નહોતું. હું તો એકજ વિચાર કરતી કે એમના અંતરાત્માએ આ માત્ર સૂચવ્યો છે-તે માત્ર પ્રમાણ કરવામાં મારે પોતે તો વિધિ નીખવું જ ના જોઇએ. મને જીવનના ઉપભોજનો મોઢ તો જરા નહોતો. જાગરો નસીંગ લખને જ જન્મમાં હશે. પણ એ જાગરના જીવાન પિતા મૃત્યુવશ થાય છે તેની શી રીયલિ થાય છે ? દરકને ધનનો લાભ મળે જ એમ દા મારે હમ્મજી ? માનસિક ઘનનિ કુટુંબની કેટલી બધી થવાનો સંભવ છે ? ઉચ્ચ વિચારો અને ઉચ્ચ આદર્શોનો વારમો જાગરોને આપીશું એ મોટી વાત છે. મારા માતૃબી કે બાપબદેન આ જાનતમાં કદજ મોસનાં નહોતાં. માત્ર એક વખત મારા પિતાએ ડાહરને યાત્ર કરી હતી કે આ બધો કામો કચીઆરો તમારે સાચવવાને કે ને આ શું નિમ્મલ કરો એ ? ત્યારે એમણે એટલું જ કહ્યું

કે બાર મહિના ઉપર ધ્યેય થયો હતો તે વખતે ઉપડી ગયો હતો
 તો શું થાત ? મારા પિતાએ નિશ્વાસ નાખ્યો ને નિશ્ચિત રહ્યા.
 મારા મનને રોક નહોતો, વિમાસણ નહોતી-પણ બાળકો માટે
 ઊંડો ઊંડો ઉદ્વેગ થતો હતો. પણ એ બાળકો મારા હતા એટલા
 એમનાં એ હતાજ ને ? જવાબદારી એમની કંઈ ઓછી નહોતી ?
 તેમ બાળક માટે લાગણી એમને ઓછી જરાએ નહોતી. બાળકોનું
 હિત એમને હંમેશા હોયજ-અમારા બંનેના હૃદય ધનકારા એકજ
 હતા. એટલે મતભેદને સ્થાન નહોતું. કોઈ પણ રીતે લાગણીવશ
 થઈને કે કબાઈ જઈને મેં હા પાડીજ નહોતી. પણ ધણી વર્ષોનું
 હૃદય મંથન મેં જોયું હતું અને એમની મહત્ત્વાકાંક્ષા હું પુરેપુરી
 સમજી હતી. એટલે મને હા પાડતાં જરા સંકેચ થયો નહોતો.
 વખતે મારી સહાનુભૂતિ હતી એ તો એમને બળ આપનારી વસ્તુ
 હતી. અને હું મારો ધર્મ સમજીને જ ચાલતી હતી. એમાં મારા
 વિચારો કબાવી દેવાની કે પરાણે હા પડાવવાની જરાએ વાત
 નહોતી. એ બે મહિનામાં ઉલટું અમારી એકતામાં વધારો થયો
 હતો. અત્યંત સંતોષ અને મનના આનંદ સાથે અમે જીવન
 ચલાવતાં હતાં. છાકરાઓ કિસ્મોલ કરતાં હતા. એ બાળકો પ્રસન્ન-
 ગની ગંભીરતા સમજતાં નહોતાં. શું કરવા સમજે ? એમને મા-
 તાપિતાને પ્રેમ મળતો હતો. અને બાળકને ઓરાક અને પ્રેમ
 મળે તો બીજું શું જોઈએ ? અમે તસિકાં પોટલા બાંધીને બધું
 પેંક કરીને મૂકી રાખ્યું હતું. કેટલાં વર્ષોનું ઘર ઉપાડવાનું હતું.
 માત્ર જોઈતો સામાન બહાર રાખ્યો હતો. નોકરામાથી એકદમ
 રાજીનામું આપ્યું નહોતું. પ્રથમ તો લાંબી રજા લઈને આરંભ કર-
 વાનો હતો. અમારા મહારાણી સાહેબ અને મનુમાલના આમદને
 લઈને રાજીનામું તાત્કાલિક આપવાની ના ધારો હતી. ચોપડીઓના
 મોટાં બોખાં, પથારીના વીંટા બધું તૈયાર કર્યું હતું. તેજ અર-

મામા ધન્વલાલ યાત્રિક અમને મળવાને વડોદરે આવ્યા હતા. અમારો સામાન જોઈને એ તો ગભરાઈ ગયા ! આ બધો વૈભવ છોડીને સાદું જીવન શી રીતે ગળાશે અને મારા બાળકોનું હરકર જોઈને એમને દયા આવી કે આ આનંદી કળાઓ ખીલી શકશે કે દરમાઈ જશે ! એમની આંખમાં તો આંસુ આવ્યા ! અમારી શ્રદ્ધા જોઈને એમને મર્ત્યન મળ્યું. ડોક્ટરે આઠ મહિનાની રજા લઈને જવાનું નક્કી કર્યું. જેમ વડોદરા છોડવાનું વધારે નક્કી થાય તેમ રાજકુટુંબ વધારે પાસે બોલાવે. મદારાજ સાહેબ અને મદારાજી સાહેબ સોનમદ બ્યાગના જંગલમાં વાધનેા શિકાર કરવા જવાના હતાં. તે વખતે ડોક્ટરને સાથે જવાનું હતું. માય' મહિનામાં પુષ્કળ તાપ ને સોનમદના જંગલમાં તો અત્યંત તાપ પડે. તેથી એમણે ના પાડી. પણ મદારાજી સાહેબે તો ધાયું તે થયું જ જોઈએ એટલે એમને સાથે લીધા ને ખરા પણ ત્યાં એમને લૂ લાગી અને માંદા પડ્યા મદારાજી સાહેબને દુઃખ થયું. અને પછી તો પોતાના છોકરા કરતાં એ વધારે કાળજી એમની કરે. પોતે હાથે કાંઈને કાંઈ નાણુક વાની કળેને એમને ખાવામાં આપે. તે વખતે એ પોતે હાથે રસોય થોડી થોડી કરતાં. તાપમાં એમને જવા ના કે સુખ દુઃખની વાતો ડોક્ટરના મોં આગળ એ જોઈ શકતા તેટલી કાંઈની આગળ કળે શકતા નહિ. આ પ્રસંગેના લાભ લઈને મદારાજી સાહેબે એમને બહુ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે વીમ લાખની ગાયકવાડી પ્રજાની સેવા કરવાની મુશ્કેલી તમે બહાર રૂં કરતા જાઓ છો ? એમણે પોતાની સધળી ફક્તો દી. મદારાજી સાહેબ તો બહુ ચોક્કસદિનાં તે વસ્તુ સ્થિતિ સમજેલાં એટલે મનમતિ આપી અને એમનેા આશીર્વાદ આપ્યો.

શારદાબહેન અને તેમનાં સંતાનો

પ્રકરણ ૨૩

એ વર્ષના એપ્રિલ મહિનામાં આખું ધર સમેટીને હું અમદાવાદ ગઈ અને સુરતના મિત્રો અને કાર્યકર્તાઓએ ડૉક્ટરને સુરત બોલાવ્યા.

અમદાવાદમાં લાલ દરવાજા પાસે એક મકાન બાકે રાખ્યું હતું, તેમાં અમે વાસ કર્યો લગભગ ચાલીસ વર્ષનું ધર વડોદરાનું હતું તે હપાડીને આવતા તકલીફ તો પડી. કેટલોક મોટો, સામાન શ્રી. મનુભાઈને ધેર રહેવા દીધો અને અમદાવાદમાં પણ કેટલોક મોટો સામાન મારા પિતાના ઘરમાં મુકી રાખ્યો. આ મકાનમાં એક પ્રકારના નવાજ ઉત્સાહથી અમે આવ્યા હતાં વડોદરામાં અધિકારીના કુટુંબી તરીકે જૂદાજૂદા પ્રકારનું જીવન ગાળ્યું હતું. અહીં સમાજસેવક તરીકે એક proletariat નું જીવન ગાળવાનું હતું. સ્થળ નવું તો કંઈ જ નહોતું. કેમકે મારા જીવનના પ્રથમનાં વીસ વર્ષ અહીંજ ગાળ્યાં હતાં. છતાં વાતા વરણુ જુદું હતું. અને સમાજ સાથે બહુ નિકટનો સંસર્ગ રહ્યો નહોતો. એટલે મનને જરા સંશય રહેતો હતો કે કેવી રીતે કામ કરી શકાશે. કેમકે મારે પણ કામ તો કરવું જ હતું. ગુજરાતની અને વિશેષ કરીને ગુજરાતની સ્ત્રીઓની સેવા કરવી એજ મેં જીવનનું મુખ્ય માન્યું હતું. એટલે અહીં રહીને એ કાર્ય કેવી રીતે કરવું એનો વિચાર કરતી હતી. ટાંક પણ કામ મોટો આગળ હોય તે કામ કરાવવાને સમાજ તૈયાર હોય છે. પણ સમાજની સેવાની ધમશ વાળું કાંઈ સેવા કરવા તૈયાર થાય તે વખતે તેની પાસેથી કેવા પ્રકારનું કામ લેવું એટલી કલ્પના ચક્રિત કાર્યકર્તાઓની ધણી વખતે હોતી નથી. અમદાવાદમાં હું આની ત્યાર પછી આ મુશ્કેલી

અને નડવા લાગી તેથી મેં ડોક્ટરને સુરત કાગળ લખ્યો કે કેવી રીતે કામનો આરંભ કરવો તે સુઝ પડતી નથી. તેથી એ પોતાનું સુરતનું કામ છોડીને તરત અમદાવાદ આવ્યા. અહીં આવીને વિદ્યા બહેન, રમણભાઈ, મટુભાઈ બધા સાથે વાત કરી. ત્યાર પછી અહીંના જે કામકર્તાઓ મથાતા હતા તે બધાને એક દિવસ અમારા મકાન પર એકઠાં કર્યાં અને બધી વસ્તુ સ્થિતિ સમજાવી. તે વખતે એ છોકરાં અરોઠ અને ઇન્દિરા નાનાં હતાં. અરોઠ ત્રણ વર્ષનો અને ઇન્દિરા દોઢ વર્ષની. તેમાં અરોઠ બહુ નબળો એટલે બન્નેની તબીબત સાચવીને મારાથી જેટલું કામ થાય તેટલું કામ કરવાને હું તૈયાર હતી. તે દિવસે તો સામાન્ય વાતચીત કરીને અમે છૂટા પડ્યાં.

પૂનામાં કેવે યુનિવર્સિટીની વાતચીત થઈ રહી હતી. અને અમદાવાદમાંથી એ નિમિત્તે કેટલોક પૈસો મળ્યા હતા એ વાત અને સાલતી હતી. અહીંના વનિતા વિશ્વામનાં વ્યવસ્થાપક શ્રી. સુસોયના બહેનની શાળામાં છોકરીઓની સંખ્યા વધતી જતી હતી. એ છોકરીઓને કાંઈ વ્યવસ્થિત શિક્ષણની જરૂરીયાત ઉભી થઈ હતી. રા. કેશવપ્રસાદ દેસાઈ આ શિક્ષણના કામમાં સારો રસ લેતા હતા. ઓઓને કોઈ પણ પ્રકારનું જુદું શિક્ષણ, મૂલવિદ્યાનું શિક્ષણ અને માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ, એ ત્રણે વસ્તુ એ સ્વીકારતા હતા. મારે એમની સાથે આ સંબંધી ખૂબ વાતચીત થઈ. અમે એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યા કે સરકારી ધોરણ પ્રમાણે જે પ્રકારનું શિક્ષણ અપાય છે તેના કરતાં જુદું, આપણી સમાજની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ માધ્યમિક શિક્ષણ આપવા માટે એક સંસ્થા સ્થાપવી. અને તો આ કામ અત્યંત પ્રિય હતું. અને વર્ષ દિવસ સુધી એ બાબતનું મનન કરી રહી હતી. વનિતા વિશ્વામની જૂમિકા તૈયાર હતી. કેશવપ્રસાદ ને સુસોયના બહેનને સંબંધ સારા એટલે એમણે

સુલોચના બહેનને વાત કરી. સુલોચનાબહેનને તો એ વસ્તુ જોષ્ટીજ હતી. એટલે પછી હું, સુલોચના બહેન, કેશવપ્રસાદ દેસાઈ અને પ્રાણલાલ કોરપારામ દેસાઈ ચાર એકઠાં થયાં. અને આ બાવનાને મૂત્ સ્વરૂપ કેવી રીતે આપવું એનો વિચાર કરવા માંડ્યો. શાળા માટે મકાન હતું. પૈસા એકઠા કરવાને સુલોચનાબહેન તૈયાર હતાં. પણ તેની સાથે માધ્યમિક શિક્ષણ તથા ઉચ્ચ શિક્ષણની વ્યવસ્થા, તેમજ મોટી વયની સુલોચના શિક્ષણની બધી વ્યવસ્થા કરવાને એ તૈયાર નહોતા. અને યશું કે જે કાર્યનો હું વર્ણીથી વિચાર કરતી આવી છું તેજ કાર્ય અનાયાસે મારી સમક્ષ જીજું યશું છે-વડાદરાનું કાર્ય ક્ષેત્ર છોડવા પછી નવું કાર્યક્ષેત્ર શોધવાનું હતું-ડોક્ટરની ઇચ્છા ગુજરાતમાં રહીને સમાજસેવા કરવાની હતી તો અગવડ વેઠીને પણ આ કાર્યની જવાબદારી મારે લેવીજ જોઈએ. મારા અંતઃકરણનો અવાજ આ કાર્ય લેવા માટે પ્રેરણા કરી રહ્યો હતો. છોકરાઓ નાનાં હતાં એટલું મનને ખુશનું હતું-તેમજ ડોક્ટરે પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર એકઠા કર્યું નહોતું. છતાં એમ યશું કે આ કામ જરૂર મારુંજ છે. એટલે એ શાળાની બધી જવાબદારી લઇને એને પગમર થતા સુધી તેની અધિકારી તરીકે કામ કરવાનું મેં નક્કી કર્યું. સુલોચનાબહેનની તો ઘણી મોટી મુશ્કેલી દૂર થઈ, અમદાવાદમાં સારા પાયા ઉપર મહિલા વિદ્યાલય સ્થાપવાનો નિશ્ચય થઈ ગયો. સુલોચના બહેન વ્યવસ્થાપક, અને હું સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ એમ નક્કી થયું. હું લાલ દરવાજે રહેતી હતી એટલે ગાડી બાડા માટે માત્ર રૂ. ૨૦ મારે લેવા એમ ઠરાવ્યું. શિક્ષણનો કાર્યક્રમ તદ્દન નવોજ ઘડવાનો હતો. શિક્ષકો પણ કેટલાક રાખવાના હતા. એ બધી વિગતો ધીમે ધીમે થઈ એમ ધારીને એટલું ઠરાવ્યું કે જૂન મહિનાની અધવચથી એ મહિલા વિદ્યાલયનો આરંભ કરવો, સુલોચના બહેન સાથે મારે સારો સંબંધ હતો. કેમકે શ્રી અંબા-

લાભભાઈ સાથે તો અમારો જૂનો સંબંધ, વૈકુંઠરાય દેમાઈ સાથે
 પણ ધરવટ. એટલે એ તો પાળીઆ એસે તેમ હતું પણ
 સુલોચના જહેનના સામાજિક વિચાર અને મારા વિચારમાં ફેરફાર
 અમે આસમાન જમીન જેટલો ફેર એટલે અમારો સહ કાશીએ
 કેમ જશે એ બાબતનો સશય અમને બંનેને હતો. તેમજ સમાજને
 પણ એમજ લાગ્યું કે આ બંનેનો જોગ ખારો નહિ. પરંતુ બંને
 નો આશય એકજ હતો બાળાઓને અને પ્રુપ્ત વયની સ્ત્રીઓને
 ઉચ્ચ શિક્ષણ આપીને સમાજમાં તેમને ઉચ્ચ દરજ્જે—પ્રાપ્ત
 કરાવવો, ઉદાર શિક્ષણ આપવું, એ જ્યે બંનેનું હતું એટલે
 એમની સાથે જેટલા વર્ષ કામ કર્યું તેટલા વખતમાં કોઈપણ
 દિવસ ઉર્ધ્વા મન થયાં નહોતાં એ મને હમેશ વડીનબહેન તરીકે
 ગણતારા અને મારા એક પણ કામમાં એમણે વાધો લીધો નહોતો
 મેં કોઈ દિવસ ખોટો આમલ કર્યો નહોતો. એટલે અમારે વહેંચ
 સરખું વર્ણુ ચાલ્યું. અને ગુજરાતમાં એક સુદગર સંસ્થા આજ
 કામ કરી રહી છે. એને સ્થપાયે સત્તર વર્ષ થયાં અને ફેટલીએ
 બહેનો એમાંથી શિક્ષણ મેળવીને સમાજમાં સારું સ્થાન મેળવી
 શકી છે. અને જિજ્ઞાસુ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરીને ફેટલીક બહેનો તો જૂડા
 જૂડા પ્રકારના સમાજસેવાના ક્ષેત્રમાં જોડાઈ મધ્ય છે. આ મર્યાદાનું
 માધન હોત નહીં તો આટલી બધી બાળાઓને ઉચ્ચ શિક્ષણનો
 લાભ ભાગ્યેજ મળત, છેલ્લા વર્ગમાં આજે લગભગ સાંકે ઊઠીઓ
 સાળાતના વર્ગમાં શિક્ષણ લઈ રહી છે. અને એકદર પાંચસેઠ
 બાળાઓ વિદ્યાલયનો લાભ લે છે. આ સંસ્થાદ્વારા અનેક સેવાનાં
 ક્ષેત્રો મને પણ પ્રાપ્ત થયાં અનેક જાતના અનુભવ થયા અને
 આત્મશ્રદ્ધામાં વધારો થયો એ લાભ કાંઈ જેવો તેવો નહોતો
 આ કાર્યને લઈને આજળ જતાં કોટુનિક અડચણો અમને ઘણી
 પડી. પહેલાંમાં પહેલું તો મારે ધણી લાંબા વખત મૂકી જૂડા

રહેતું પડ્યું. અને ડૉક્ટરની નાણુક તળીયત છતાં એમને એકલા રહેતું પડ્યું. મારા મનનો વિકામ યાચ ને સમાજને લાભ યાચ એજ વૃત્તિ મન આગળ રાખીને દરેક પ્રકારની અગવડ વેડી સેવાનો એમણે પશુ નિશ્ચય કર્યો. એમના તરફની સરજતા ના હોત તો કાષ્ઠપશુ સેવાનું કામ મારાથી સ્વીકારી શકત નહો. જેટલી સેવા મારાથી થઈ શકી છે તેનું મોટું કારણ એજ છે, કે મારા કામમાં કાષ્ઠપશુ પ્રકારનો વિશેષ એમણે કદી નાખ્યો નથી. ઉલટું મને સરજતા કરી આપી છે. ઓઝોના જીવનમાં જો પતિ તરફથી કે આસપાસના અન્ય વડીલો તરફથી અઘચણ નડતી ના હોય તો જેટલીએ ઓઝો સમાજના નાના મોટા કાર્ય માટે બહાર પડે, જેટલીક બહેનોને તો સરજતા કરી આપવાની વાત તો વેગળા મૂકીએ, પણ તેઓ કામ કરે તે તેમના પતિથી અને કુટુંબી જનોથી સહન થઈ શકતું નથી. અને તેથી જ બિચારી ને ધર સંસાર શિવાય બીજા જગતનો ખ્યાલ પણ રહેતો નથી. મારે માટે તો એમણે સેવાનાં અનેક ક્ષેત્રો શોધી આપ્યાં, અને અનેક પ્રકારની અગવડો જાતે વેઠીને મારો માર્ગ સરજ કરી આપ્યો. જેટલી જેટલી નાની મોટી બાબતોમાં એમણે મદદ કરી તે લખી શકાય નહો. પણ ધર ખટલામાં જુથાઈ રહેલી બહેનો જરૂર મારો આશ્રય સમજી શકશે. આજે આપણા સમાજની સ્થિતિ એવી છે કે ઓઝોની મદદ વમર પ્રગતિ કરવી મુશ્કેલ છે. અને ઓઝોની મદદ મેળવવા માટે પુરૂષોએ પોતાની રહેવા કરવાની રહેણી કરણી, આમાર વિચાર બધામાં ફેરફાર કરવાની જરૂર છે, ઓઝોનું કાર્ય-ક્ષેત્ર વિશાળ થયું છે. વિશાળ કરવાની આવશ્યકતા છે એ સિદ્ધાંત સંપૂર્ણપણે પુરૂષોએ સ્વીકારવાની જરૂર છે. કાષ્ઠપશુ ઓના કાર્યને વખાણુતા માટે પુરૂષો તૈયાર થાય છે. પરંતુ પોતાની ઓને જો ધર બહાર જઈને કામ કરવાનું હોય છે, તો બહાનાં શોધી કાઢે છે.

દરેક ક્ષેત્રમાં સેવા કરવાની ગૂઢ શક્તિ રહેલી છે. માત્ર તેને પ્રગટ કરવાની જરૂર છે. એ પ્રગટ કરવામાં પુરુષની મદદની આવશ્યકતા છે. સમય પ્રમાણે પોતાની સુખ સમવડની ટેવો ઉપર થોડો ધણે મંથન રાખવાની જરૂર છે. મારા જાતી અનુભવ ઉપરથી કહું છું કે આ પ્રકારની સમવડ થાય તોજ ક્ષીએ. સમાજની સેવા કરી શકે. આપણે જોઈએ છીએ કે આટલા વર્ષના કાર્યને પરિણામે પણ ગુજરાતી સમાજ સેવિકા મળવાની અદુર્લભ મુશ્કેલી છે. આપણી આર્થિક સ્થિતિ દિનપરદિન ખરાબ થતી જાય છે. અનેક બાળક વિધવાઓ દીન, દીન દશા ભોગવે છે, પોતાના બાળકોને ઉછેરવાની પણ તેનામાં તાકાત હોતી નથી, સાચારીનો રાટલો ખાય છે, ભાઈ ભાડી, દીપર જેઠની ઓથીઆળ વેઠે છે; પણ સ્વતંત્ર રીતે પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર શોધી શકતી નથી અને પોતે કંઠાલીયનમાં રહે છે અને બાળકોને કંઠાલીયનમાં રાખે છે વિધવા ઉપરાંત ત્યાજ્યક્ષેત્રી અને ક્ષીઓ આજસુ નિરર્થક દીન જીવન માળે છે. પણ તેવી ક્ષીઓ કંતો પિતા પરવાનગી નથી આપવો, બાઈને પોતાને રાંધી ખવડાવનાર કાર્ક જોઈએ છીએ, દીપર જેઠ ને ધરમાં સોંધી મનુષ્ય જોઈએ છે. આ પ્રમાણે દરેક વ્યક્તિ એવી ક્ષીઓ ઉપર દબાઈ રહે છે. અને તેનો વિકાસ થવા દેતો નથી. આ કારણને લીધે સમાજ સેવાનું ક્ષેત્ર ખેડાણું નથી. પતિ દેવ તો પોતાના એકમાત્ર રામમાં જ રાખે અમલ વેઠવાને તૈયાર હોય જ નહિ એટલે સમાજ સેવિકા લાવવી ક્યાંથી ? દોરખીટલો, જાનાલયો, યાજ્ઞાઓ, મ્યુનિસિપાલિટીઓ, ગામડાંઓ બધેજ ઠેકાણેથી ક્ષીઓની સેવાની માગણી આવે પણ સેવિકાઓ ક્યાં છે ? અદુર્લભ મંત્રથી એ વસ્તુ જીતી શકે શકે તેમ નથી. જો આપણો સમાજ સુધારવાની ઝગડા હોય તો દરેક પુરુષ અમલ વેઠવાને તૈયાર થવું જોઈએ. અમલ વેદનાર બીજા અમે તો અમારા સુખવાસમાં સહેજ પણ

મામી આવવા દહતું નહિ. એ પ્રમાણે સ્વાર્થી થઇને બેસી રહ્યાથી
 કાર્ય સિદ્ધિ થવાની નથી. ઝીઝો પોતાની મેળે થોડું થણું કરવાનો
 પ્રયામ કરે પણ એ બધા કાંકાં છે. ન્યા સધી પુરુષ વર્ગ તરફથી
 કોતેજન અને સકીય મદદ મળે નહિ ત્યાં સધી કામ થાય જ
 નહિ. આ મોટી અડચણને લીધેજ હજી સુધા ગુજરાતી મમાજ
 સેવિકાઓ ઉત્પન્ન થઇ શકી નથી. જાકી ગુજરાતમાં સંસ્કારની
 ખામી નથી. સંસ્કાર આપણા ધણા હોય છે. પણ તેનો લાભોગ
 થવો જોઇએ. જે પુરુષોની આખ ઉધડશે તોજ મમાજસેવાની
 પ્રગતિ થશે. આ વાત નિઃમંશય છે અને તેજ કારણને લઇને
 મારા કાર્યમાં મારા પતિએ જે જે સલાહ કરી છે તે વસ્તુ તરફ
 હું સૌનું લક્ષ્ય ખેંચું છું. બીજી મોટી અગવડ નાનાં બાળકોની
 મને હતી. નાનાં બાળકોને ઘેર મુકીને બહાર કામે જવામાં અડચણ
 તો પડેજ. તેમાં એ એ બાળકો માદા હોય, ત્યારે તો મારે બહુજ
 સખત મન કરવું પડતું. એક બાલુ જનસેવા અને બીજી બાલુ
 કુટુંબ સેવા. પણ જન્મેને અન્યાય ના થાય તે માટે ખૂબ કાળજી
 રાખવી પડતી. તેને લીધે મગજ પર બોલો અત્યંત રહે. પરંતુ
 એ મુશ્કેલી વેઠીને પણ લીધેલું કામ પાર પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો.
 અને તેમ કહ્યું તોજ કામ થયું. તે વખતનું મારું જીવન જોઇ
 હશે તેને તો ખ્યાલ હશે કે કેટલી મુશ્કેલીમાં મારે કામ કરવાનું
 હતું. પરંતુ મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થતા જે મનને સંતોષ થાય છે
 એજ મોટામાં મોટી તૃપ્તિ હું માનું છું. એ મહિલા વિદ્યાલય
 અને પાઠશાળા જન્મે મારા પોતાનાં બાળક હોય જન મોટાં થઇને
 પોતાને રસ્તે પડ્યાં હોય તેવું મને લાગે છે, એજ અર્થનું મોટું
 ફળ હું માનું છું.

પરિણામે આ સ્ત્રી શિક્ષણના કાર્યને ગુજરાતની શિક્ષણ લેતી
 દરેક સ્ત્રી અને કન્યાને પ્રત્યે અને એક પ્રકારની અત્યંત પ્રેરણા

લામણી યાચ છે, જાણે બધીજ મારી પુત્રીઓ અને બહેનો હોય
 એવીજ ભાવના યાચ છે. અને એમને સુખી ચએલી, કામે, લાગેલી,
 પાસ ચતી જોઈ છું, તો મને ખૂબજ દુઃખ યાચ છે. અને
 એ વર્ગના સમાજમર્મા આવવાની તક હું રોધ્યા કરું છું, કારણ
 કે એ વર્ગ જ ભવિષ્યનું ગુજરાત દીપાવશે એવી મને ખાત્રી છે.
 અમદાવાદમાં મહિલા વિદ્યાલય કદાડવાનો નિશ્ચય થયા પછી
 થોડા દિવસ માટે મારે સુરત જવાનું થયું. સુરતમાં એજ
 વાત થઇ રહી હતી. ત્યાં છોકરીઓને માટે માધ્યમિક શિક્ષણ
 માટે એકે સારું માધન હતું નહિ. તેથી છોકરીઓ પાંચ છ ગુજ
 રાતી ચોપડીઓ શીખીને ઘરમાં બેસી રહેતી. આ જોઈ પુરી
 પાડવા માટે ત્યાં પણ મહિલા વિદ્યાલય કદાડવાનો વિચાર ત્યાંના
 કાર્ય કર્તાઓએ કર્યો. સુરતની પ્રજામાં કેળવણીની પ્રગતિ માટે
 એકદમ સ્ફૂર્તિ આવી ગઇ હતી. આખા જિલ્લા માટે એક મોટી
 કોલેજ સ્થાપવા માટે પૈસા એકઠા કરવાનો પ્રયત્ન ચાલી રહ્યો
 હતો. સાવંજનિક સોસાયટી તરફથી આ કામ થતું હતું. ડોક્ટર
 સુભંત અને ડૉ. કે. જી. નાયક બન્નેએ સાથે મળીને ખૂબ પ્રયત્ન
 કર્યો હતો. ડૉ. કરસુખભાઈના પિતા શ્રી. વીરસુખરામ તો સવારથી
 જીતીને બગલમાં દફતર લઇને ફરતા. શ્રી. મોદી કુટુંબની સખાવ
 તથી અને કાર્ય કર્તાઓની મહેનતથી કોલેજ જીતી થઇ અને
 આજ એ કોલેજનું ભવિષ્ય જીજ્ઞાસુ દેખાય છે. મહિલા વિદ્યાલયની
 સ્થાપના પણ થઇ મોટી વયની બાળાઓ શિક્ષણ લેવા આવે
 એટલે કાર્યવાહકોની જવાબદારી બહુ વધે. સારી અધિકારી હોય
 તોજ આ જવાબદારી લઇ શકે. શ્રી. નંદશંકર તુળજાશંકરના પુત્રી
 શ્રી. સુમોચના બહેનનો સંસાર દુઃખી નીકળ્યો. એમની બુદ્ધિ બહુ
 તીવ્ર પણ રીતસરનો ઇચ્છીય અભ્યાસ કરેલો નહિ. પણ ઘેર રહીને
 ઇચ્છીય વાંચનનો અભ્યાસ બહુ કરેલો. ગુજરાતીનું જ્ઞાન સારું

મેજવેલું અને ઉચ્ચ કુટુંબના સંસ્કાર તો ખરા જ. એમની સેવા
 તે પ્રાપ્ત થાય તો કામ સરળ થાય એમ લાગવાથી સુલોચના
 મહેન (એટલે ડોક્ટરનાં માસી જે એમની ઉમરનાં જ લગભગ
 અને સાધ બહેન માફક સાથે ઉછરેલાં) ને આ કામ ઉપાડી
 લેવાનું ડોક્ટરે બહુ સમગળ્યું. સુલોચના બહેન તે વખતે થીઓ-
 સોરી સ્નેહી સગાના સંઘવામર્મા હતી અને સેવા કરવાની વૃત્તિ
 થવા માંડી હતી. ડોક્ટરના ઉત્તેજનથી એમને પોષણ મળ્યું, પશુ
 વડીલ બન્ધુઓ અને અન્ય કુટુંબીજનોની પરવાનગી મળવાની
 મુશ્કેલી નહી. એમના પતિ તરફની આર્થિક સ્થિતિ તો છેક
 નબળી થઈ ગઈ હતી. પતિ ચિત્તભ્રમ થએલા હતા. જે છોકરાં તે
 મોટી ઉમરનાં રસ્તે સર હતાં એમને સેવાની ધગરા હતી. પશુ
 કુટુંબ તરફથી તો ઉત્તેજન તો નહિ. પશુ ઉલટું રોગણ કરવામાં
 આવ્યું. છેવટે ડોક્ટરના આગ્રહને વશ થઈને શ્રી. સુલોચના બહેને
 અધીકારીનું કામ સ્વીકાર્યું અને મહિલા વિદ્યાલયનું કામ થારે
 પડ્યું. એમના જીવન ક્રમમાં નવાં દ્વાર ઉઘડ્યાં અને ગુજરાતની
 સ્ત્રીઓમાં કામ કરવાનો માર્ગ ખુલ્લો થયો. એમનું દૃષ્ટાન્ત લખને
 સુરતમાંથી કેટલીએ ઉચ્ચ કુટુંબની બહેનો ઝોશીઆણું જીવન ન
 માજતાં તાલીમ લખને પોતાના ધગ પર જીવી ચતાં થીખી છે, એ
 પ્રથમ પાઠવાનું માન સુલોચના બહેનને ઘટે છે. તે વખતથી એમના
 જીવનનો તો પલટો જ થઈ ગયો. પિતાના ધરનો તેમ જ બન્ધુ-
 ઓના સુખનો વાસ છોડીને સેવાનું કઠિન વ્રત ગ્રહણ કર્યું. અને
 એક પછી એક જૂદા જૂદા પ્રકારનાં કાર્ય કરીને સેંકડો સ્ત્રીઓના
 આશીર્વાદ લીધા છે. અમદાવાદ અને સુરતનાં મહિલા વિદ્યાલયોના
 આરંભ એકી જ વખતે થયો, ગુજરાતમાં તે વખતે ; ઉચ્ચ શિક્ષણ
 આપવાને માટે માત્ર જે કે આર જ સંસ્થાઓ હતી. સરકારી સંસ્થા
 તો માત્ર અમદાવાદમાં એક અને તે પણ મહાલક્ષ્મી ફીમેલ ટ્રેનીંગ

કાલેજની સાથે જોડાએલી. આ કારણને લખને ગુજરાતમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતી કન્યાઓની સંખ્યા ઘણી જુજ હતી. અને કાલેજમાં તે ભાગ્યે જ એકાદ ગુજરાતી છોકરી જતી હતી. મદિરા વિદ્યાલયની શરૂઆતથી ગુજરાતના શ્રી જીવનમાં નવા અંદર ફૂટ્યા મોટી ભરની છોકરીઓ સાળામાં જવા લાગી. નવા અભ્યાસ ક્રમને લખને એમનામાં જાગૃતિ આવી. પરિસ્થિતિને અનુકૂળ અભ્યાસનો વખત અને ક્રમ, તેમજ 'રાષ્ટ્રીય ભાવનાનું' પોષણ એ સૌને લખને વિદ્યાલય તરફ ખેંચતી નજર ચોટી. અને શ્રી હનુતિનું કેન્દ્ર રચણ બનાવવા માટે પ્રયત્ન થયો. વિદ્યાલયને અંગે ભગિની સમાજ પણ રચપાછ. તેમાં વકતૃત્વ કળા, ગરબા વગેરેની વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી. તેને લખને કન્યાઓની માતા સામે સીધા મંબાધ બાંધાયો. ઘરનાં કામકાજ અથવા માંદગી, મરણ લગ્ન ઉપરાંત ખીજા વિષયો તરફ લક્ષ દોરાયું. સાડીનું સોડીકું જરા પણ ખસે નહિ અને નીચેથી ઊંચે જુવે નહિ એવી સીઓ છૂટથી દરતી દરતી ચઢ. મળાઓ અને ભાવણોમાં સીઓની સંખ્યા વધી. આ સંસ્થામાં અધિકૃત તરીકે કામ કરવાથી મને ખૂબ અનુભવ મળ્યો. તેમ વિદ્યાલયને બહુ જ લાભ મળ્યો. વર્ષો સુધી કેટલા ભાઈઓએ કાંઈ પણ વેતન વગર કામ કરવાની કશું લાભ આપી. કેટલાક સુશિક્ષિત ભાઈઓએ જુજ વર્ષાસન લખને વર્ગો સેવા માંડ્યા. ભાવનાશીલ શિક્ષિત વર્ગની હાજર કન્યાઓ ઉપર પડ્યા વગર રહેજ નહિ. રાષ્ટ્રીય ભાવના અને સ્વાર્થ ત્યાગ બંનેને લખને સંસ્થા દીપી લીડી. ગામ પરગામથી જે કાંઈ અમદાવાદ શહેરની મુલાકાતે આવે તે વિદ્યાલયની મુલાકાત લીધા વગર રહે જ નહિ. એ ચાર વર્ષના ગાળામાં હિંદુસ્થાનના મહાન શ્રી પુરુષો એ સંસ્થાની મુલાકાતે આવી ગયાં મહાત્મા ગાંધી, શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, શ્રી. સરોજીની નેકુ, શ્રી. પંડિત આલવીચંદ્ર-

શ્રી. મહારાજ ગાયકવાડનાં પુત્રી શ્રી. ઇદિરા રાજે (કુચબિહારનાં મહારાણી) અને કુચબિહારના મહારાજ, શ્રી. ચીમનલાલ સેતલવાડ, શ્રી. જુલાભાઈ દેસાઈ, સર લજુભાઈ ચામળદાસ, સર મનુભાઈ મહેતા ઇત્યાદિ અનેક શ્રી પુરુષોને સંસ્થાના કામથી સંતોષ થયેા હતા. કારણ કે મામાન્ય સંસ્થાઓ કરતાં આ સંસ્થાની અનેક વિશિષ્ટતા હતી. એક વિશિષ્ટતા તો સામાન્ય અભ્યાસક્રમ ઉપરાંત ધર્મનીતિ, સંગીત, ગૃહવિજ્ઞાન, ચિત્રકલા, શિવજીભરત, ગરબા, વાતાવલણ ઇત્યાદિ વિષયોને સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. બીજી વિશિષ્ટતા તે શિક્ષણનું વાહન ગુજરાતી રાખવામાં આવ્યું હતું. પાઠ્ય પુસ્તકો પણ બાવનાપોષક રાખવામાં આવ્યાં હતાં.

અંગ્રેજીનું શિક્ષણ ફરજિયાત નહોતું રાખ્યું. પણ મરજિયાત હતું. પણ તેના લાભ સારા પ્રમાણમાં લેવામાં આવતો હતો. ૭ ૭ મહિનાનો ક્રમ રાખવામાં આવ્યો હતો. એટલે સામાજિક પરિસ્થિતિ પ્રમાણે થોડા વખતમાં વધારે જ્ઞાન સંપાદન કરી શકાય. ગૃહવિજ્ઞાનમાં ગૃહઅર્થશાસ્ત્ર, પાકશાસ્ત્ર, બાળઉછેર, માદાની આવજત, અકરમાત વખતે તાત્કાલિક ઉપાય, આરોગ્યશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ. શ્રી ઉપયોગી વિષયોને અમરચાન આપ્યું હતું. શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ પ્રમાણે સંગીતનો અભ્યાસક્રમ રાખ્યો હતો. પહેલાંના વખતમાં બાળાઓને લગ્ન પ્રસંગે અથવા નવરાત્રીના ગરબાના પ્રસંગે શિવાય ગાવાનો પ્રસંગ જ ના મળે. તેમજ સંગીતની તાલીમ તો મળે જ નહિ. સંગીતને ગૃહરથ કુટુંબમાં સ્થાન નહોતું. એ કળા હલકી ગણાતી હતી. તેથી તેનું શિક્ષણ લગ્ન સંક્રાંતિ નહોતું. એ અધમ અવસ્થામાંથી સંગીતને ઉચ્ચસ્થાન આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. અને કંઈ અને વાદ્ય બંને પ્રકારના સંગીતની તાલીમ આપવાનો આરંભ કરવામાં આવ્યો. હમોનીયમના કક્ષ નાદને જાહેર સીતાર અને દિલરખાના મધુર વાજાંતરનો ઉપયોગ થયો.

ગુજરાતમાં તાલ બદલ સંગીતની તાલીમ લીધેલી આજે સંખ્યા બધા બાળાઓ તૈયાર થઈ મુઠ છે. વીસ વર્ષ ઉપરની સ્થિતિ અને આજની સ્થિતિ સરખાવતાં આનંદ થયા વગર રહેજ નહિ. સંગીત કળાને યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરાવવામાં ગુજરાતના અદ્વિભાવિદ્યાલયોએ પહેલ કરી છે.

બાળાઓએ પોતાના પ્રવાસથી ટીચેટીંગ કલબો કઢાડીને હસ્ત લિખિત માસીકો કઢાડવા માંડ્યાં. અને તેમાં વિદ્યાર્થીનીઓએ પોતાનો પ્રાણ રેડ્યો.

મોટી વયની બહેનો માટે વર્ગો કઢાડવામાં આવ્યા. તેમાં શૃંગારી અને વાચન લેખનનો ક્રમ રાખ્યો. શરૂઆતમાં આ વર્ગને લાભ સારા પ્રમાણમાં લેવાયો પરંતુ આપણા સમાજની રચના કંઈ વિચિત્ર છે તેથી મોટી વયની ઓછો નિયમિત રીતે આવી શકતી નથી.

આ સંસ્થાને માટે અભ્યાસક્રમ વિગેરે નક્કી કરવા માટે શ્રી. બાપુ કેશવપ્રસાદ દેસાઈ અને શ્રી. ઇન્દુલાલ યાચીકે બહુજ મદદ આપી હતી. મંસ્થાની શરૂઆતમાં જ અમને બાપુ શ્રી. ઇન્દુલાલ કાશીરામ દવેની સેવાનો લાભ મળ્યો હતો. આ બાપુને આજે તે ગુજરાત ઓ ફેળવણીના પ્રખર અનુભવી તરીકે બધાં જાણે છે. પથ આજથી સોળ મત્તર વર્ષ ઉપર એ બાપુ તરત જ ટ્રેન્યુએટ થયા હતા. એલ. એલ. બી. ની પરીક્ષા પસાર કરીને વકીલાત કરવા માંડી હતી. પોતે બુદ્ધિશાળી અને સેવા ભાવી અને પિતા શ્રી. કાશીરામ દવેના સહયુક્ત અને સહભાવનાના વારસ. તેમની તરફ ડૉ. સુમન્ત અને મારી નજર કરી. મંસ્થાનાં સહભાગ તેથી એમણે અમારી માગણી સ્વીકારી અને જુજ વેતનથી વિદ્યાર્થનના મુખ્ય શિક્ષકનું કામ સ્વીકાર્યું. મારી સાથે રહીને તેમણે

ચાર વર્ષ સુધી ખૂબ સુંદર કામ કર્યું અને સંસ્થાને પગભર કરવામાં અત્યંત મદદ કરી. એ સંસ્થાને એમણે પોતાની જ ગણી અને ઓ ફેળવણીને જ પોતાના જીવનનું કાર્યક્ષેત્ર કરી દીધું. એમના જેટલી આવક વાળા અને ભાવના શીલ શિક્ષક આજ એટલા જુદા વેતનથી ભાગ્યે જ કામ કરે. સંસ્થાને માટે એમણે જે સ્વાર્થ ત્યાગ કર્યો છે તેને માટે મંસ્થાના કાર્યવાહકો તેમનાં ખર્ચિ છે. આજે સંસ્થાએ જે સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તેમાં ભાષિ ચંદુલાલનો વધારેમાં વધારે ફાળો છે. એમની મદદથી માઈ કામ બહુ સરળ થયું હતું. બિઝનેસી યુવાન બાળાઓને શિક્ષણ આપવાની જવાબદારી બહુ વિકટ છે. છતાં ચંદુલાલ જેવા યુવાન પણ પવિત્ર શિક્ષકના સહકારથી એ જવાબદારીને ભાર બહુ હલકો થયેો હતો.

આ સંસ્થા ચાર વર્ષમાં પગભર થઈ તેટલામાં અહીં સ્થપા-એલા ગુજરાત ઓ ફેળવણી મંડળની સાથે એને જોડી દેવામાં આવી અને તેની પરીક્ષા સંબંધી બધી વ્યવસ્થા ઓ ફેળવણી મંડળે સ્વીકારી અને તે પ્રમાણે અભ્યાસક્રમ પણ એ મંડળે જ જોઈએ. આ બધું કાર્ય ચાલતું હતું તેજ વખતે દાનવીર સર વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરશીએ પૂનામાં સ્થપાએલી અખિલ ભારત વર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠને પંદર લાખ રૂપિયાની રાજવી બક્ષિસ આપી. ગુજરાતમાં ઓએની વિદ્યાપીઠ સ્થપાય એનાં સ્વર્ણાં તેા સેવાઈ રહ્યાં હતાં. અને તેજ ઉદ્દેશથી ગુજરાત ઓફેળવણી મંડળની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. ગુજરાતમાંથી આ પ્રયાસને બહુ મદદ મળવાની તાત્કાલિક આશા જણાઈ નહિ. વડોદરાના મદારાજ સાહેબ તથા મદારાજો સાહેબની ઇચ્છા પણ ઓએની એક વિદ્યાળ સંસ્થા કંઠાડવાની હતી. પણ એ કાંઈ ફળીજૂત થઈ નહિ. તેથી મહિલા વિદ્યાલય તેમજ ગુજરાત ઓફેળવણી મંડળનાં કાર્યવાહ-

અકરણ ૨૪ મું

અ જ ભંજના વખતથી જંગમમાં રાજકીય જાગૃતિ આવી હતી. મહારાષ્ટ્રમાં તો પેસવાઈ મધ્ય ત્યારથી જ અસતોષ પ્રવર્તી રહ્યો હતો. પંજળમાં સીખ પ્રજા મત્સ્ય અને ન્યાયને માટે 'ગુરુ ગોવિંદસિંહના વખતથી તલસતી હતી. બાપારી ગુજરાતી પ્રજામાં યુરાતન માણુમ પડતું નહોતું—વેપાર સિવાય બીજા કાંઈ પણ વિષયમાં ગુજરાત આજળ પડતું નહોતું—કેળવણી, સામાજિક જીવન, રાજકીય ચળવળ દરેક વિષયમાં ગુજરાત ભોળું જ રહ્યું હતું. મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરીઆના રાજ્યની અખંડિત શાન્તિનું મુખ્ય એને તો લાભનું હતું. કાંઈપણ જાતનો અસતોષ હતો જ નહિ. આજુસને બે વાર જરોખર આવવાનું મળે તો અસતોષ ઝાઝો લાગે નહિ કાલનું વઢાણું વારો ને પેટનો ખાડો ક્યારે અને કેવી રીતે પુરાશે એ પ્રશ્ન થમ રહ્યો હોય ત્યારેજ અસતોષ પ્રગટ થાય—ગુજરાતની એવી ભયંકર સ્થિતિ થઈ નહોતી. એટલે તે શાન્ત નિદ્રામાં મુકી રહ્યું હતું. યુરોપના મહાન યુદ્ધને પરિણામે જંગમની પુનર્જનનાનો આરંભ થયો. તેનો પડઘો ગુજરાતમાં પણ પડવા દિના રહ્યો નહિ. પૂજ્ય શ્રી માંધીજીએ ૧૯૧૫-૧૬ માં સત્યાગ્રહ આશ્રમ શરૂ કરીને પોતાના સિદ્ધાન્તોનો પ્રસાર કરવા માંડ્યો. પણ તે પહેલાં શ્રી. એની જિજ્ઞેન્સે સમસ્ત હિંદુસ્થાનમાં હોમરૂઢ ચળવળનો આરંભ કરીને લોકોમાં જાગૃતિ આણી. ગુજરાતના નવ જુવાનોને તમન્ના થવા માંડી હતી. ને આ ચળવળને વધાવી. આમ બે મહાન વ્યક્તિઓના પ્રાબલ્યને પરિણામે ૧૯૧૬ થી નવા યુગની શરૂઆત થઈ. વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાએ શ્રદ્ધિ યુસ્ત સમાજમાં મૂળ માંડ્યાં. તેને પરિણામે સમાજના દરેક દરેક ક્ષેત્રમાં સશો-

छात्रमण्डलना तथु संताने
प्रमत्तीला सरला, रमेश

ધન થવા માંડ્યું—અને ન્યાં સડો હોય ત્યાં દૂર કરવાનો પ્રયાસ થવા માંડ્યો. રાજકીય પ્રશ્નની સાથે કેળવણીના પ્રશ્નને અમર્યાન અપાયું. કેમકે સમાજના દરેક પ્રશ્નનો તોડ કેળવણી સિવાય આવી શકે નહિ. બાઇ ઇન્દુલાલ યાચિકે સર્વન્ટસ એન્ડ ઇન્ડિયા સોસાયટીમાં કામ કરવા માંડ્યું હતું. તેમણે ગુજરાતમાં કેળવણી પરિષદ બોલાવવાનું નક્કી કર્યું. અને ૧૯૧૬ ની ચરદ ઝાલુમાં સર ચીમ-નલાલ સેતલવાડના પ્રમુખપણા નીચે આ પરિષદ બોલાવાઇ ઇન્દુલાલ, ડૉ. સુમન્ત, કેશવપ્રસાદ દેસાઇ, કંચનલાલ મહેતા, ડૉ. હરિપ્રસાદ વગેરે કાર્યકર્તાઓએ ખૂબ શ્રમ લઇને આ પરિષદ પાર પાડી. ઓફિસનું કામ અમારે ઘેર જ થવું હતું. મહિલાવિદ્યાલયનો આરંભ થઇ ગયો હતો, અને એનો પ્રચાર સારો થયો હતો એટલે બી કેળવણીનો પ્રશ્ન અને માનવબાપા દ્વારા કેળવણી આપવાનો પ્રશ્ન અમર્યાને રહ્યાં. પ્રાતિક મંસાર સુધારા પરિષદ અને રાજકીય પરિષદ પણ અમદાવાદમાં જ થઇ હતી. એટલે અમારે કામનો વિસ્તાર ખૂબ વધ્યો. અને જે સેવાની કંખનાથી વડોદરા છાંડ્યું હતું તે આપોઆપ આવી મળી.

યુરોપનું મહાન યુદ્ધ આ વખતે ચાલતું હતું. એટલે તેને માટે સૈનિકો અને નાણા ઉપરાવવાનું કામ ચાલતું હતું શ્રી. રમણભાઇ અને વિદ્યાનહેન આ કામમાં મદદગાર હતા. અમારું કામ જુદા ક્ષેત્રમાં હતું અમારે મતભેદ ધણી હતા. છતાં કૌટુંબિક વ્યવહારમાં એ મતભેદ કદી આડે આવતા નહિ. જો એ વસ્તુને જુદી રાખી ન હોત તો મન જદુ ઉંચાં ચાત. પણ એ પ્રસંગ કદી આવતા દીધા નહિ. ખાનગી જીવન અને જાહેર જીવન એ બન્ને તકન જુદા જોમ અને તેમ રાખતાં એજ અમારી નીતિ હતી. જવાલેજ કામ પ્રસન્ન એવો અને કે વિરોધ આવી નય.

અમારા બાંધોને પણ અમદાવાદના જહોજા વાનાવરણને

લખન બહુ લાભ થયો. વિદ્યાજહેનનાં છોકરાં-અને મારા બાળકોનાં મિત્રો એમ બધાં બાળકોનું એક મંડળ જામ્યું-અને રમવા મળવા ઉપરાંત અનેક દિવાળી વિદ્યાજહેન દર્શિ કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો. હુમ્મ વિચાર અને સંસ્કારમાં મદાલવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું-અને બને સતત લોકોપયોગી કાર્યમાં મંડી રહેલાં એટલે એજ વાતાવરણનો લાભ એમને મળ્યો-અને સામાન્ય જીવનની સંકુચિત દૃષ્ટિથી મુક્ત રહેવા પામ્યા. આ કાંઈ જેવો તેવો લાભ કહેવાય નહીં.

આ મમવધી શ્રી. ગાંધીજીના સહવાસમાં અમે ધીમે ધીમે આવના લાગ્યા. તે વખતે એમનો આશ્રમ કાચરબને રસ્તે રા. જીવજીવાલ ફેસાઈના બગીચામાં હતો. હું પ્રથમ મારા ભાઈ ગડ-ભાઈની માથે ગાંધીજીને મળવા ગઈ હતી. તે વખતે અમારી પહેલીજ મુલાકાત હતી. અમે કેળવણી વિષયક સામાન્ય પ્રશ્નો પર થોડી ઘણી વાતચીત કરી હતી. પછી થોડા દિવસ પછી મને તે ડોક્ટરને બનેને પોતાની સાથે જમવા માટે આમંત્રણ આપ્યું. પહેલેથી કહી રાખ્યું હતું કે આશ્રમનો ખોરાક આપવામાં આવશે. તે દિવસથી અમારો સંજમ બંધાયેલ ગાંધીજી જાડી કુખી રોટલી, આખા બાફેલા મગ અથવા બીજું કંઈક અને એમાં બાફેલું શાક અને બાત એમ ખાતા હતા. પચિ વસ્ત્રધી વધારે ખાતા નહિ. ખોરાકમાં મસાલો કાંઈજ નહિ-ફક્ત નહિ-રોટલી પર કાળરોનું તેલ વાપરતા. અમે પણ આ ખોરાક ખાધો. અલગજ ખોરાક જડો તો બહુજ હતો. અને તેલ તો બહુજ વસમું લાગતું હતું. પણ જીમના સ્વાદનો વિચારજ કરવાનો ન હોતો. ગાંધીજીની વાત કરવાની ચકિત એટલી આકર્ષક હતી, અને એટલા રસ અને મીઠાસથી વાતો કરતા હતા કે બીજા કસાનો વિચાર કરવાનો અવકાશજ નહોતો. પોતાના વાસજી પોતેજ સાફ કરતા હતા. પણ

અમને ના કરવા દીધા. અનેક વિષયોની વાતચીત કરીને અમે દોઢ બે કલાક ખૂબ આનંદમાં કહાડ્યા. અને એક મહાન વ્યક્તિના નિકટ મંસર્મનો સ્લાવો માણ્યો. ગાંધીજી આ વખતે રાજકીય વિષયોમાં પડ્યા નહોતા. આશ્રમની સ્થાપના અને તેને ઉછેરીને વધારવાના કાર્યમાં મહેલા હતા. હોમરૂલ લીગમાં જોડાવવા માટે અમને આગ્રહપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું હતું. પણ અમના વિચારો જૂના હતા. એટલે અમણે જૂદાજ રહેવાનું ચોખ્ખું પાણું. આ વર્ષોમાં મિસીમ બીજેન્ટની સત્તા પૂર જોડમાં હતી. અને હોમરૂલ લીગની સંસ્થાઓની સમિતિઓ બધે સ્થપાતી હતી. આ લીગમાં જોડાવવા માટે ઇંદુલાલની ઇચ્છા થઈ. અને તેથી તેમણે સર્વન્ટસ ઓફ ઇંડિયામાં અરજી કરી-એ સંસ્થા જહુજ Conservative એટલે ઇંદુલાલને ના પાડી. પરિણામે તેમને એ સંસ્થામાંથી રાજીનામું આપવું પડ્યું. આ વખતથી ઇંદુલાલે ગુજરાતને પોતાનું સેવાક્ષેત્ર કયું અને અમારા ઘરમાં એક કુટુંબી તરીકે આવવા જવા લાગ્યા. અમની અસર અમારા ઉપર તેમજ અમારાં ઊંકરા ઉપર ધણીજ થઈ. અમનામા જીવાનીનું જોમ હતું. આદર્શ માટે ઝંખી રવા હતા. અને પોતાનું સર્વસ્વ હોમીને સાચા કર્મચોગી થઈને રવા હતા. અમણે ગુજરાતની જે સેવા કરી છે, તે અજોડ છે. પણ ગુજરાતે તેમની કદર કરી નહિ અને એક સાચો સેવક ગુમાવ્યો છે.

જાહેન મારી પાસે રહેતી હતી. એની ઉમર દસ અગીઆર વર્ષની હતી. છોટાબાઇ ડોક્ટરની સાથે બાળપણમાં સાથે બણેલા, અને છોકરીને સારા સંસ્કાર આપવાની એમને ખુબ મુશ્કેલી, એટલે એમની કમળા મારે ત્યાં રહે અને મારા બાળકોની સાથે રહીને ઉછરે અને અભ્યાસ પણ કરે એમ ધારીને અમારે ત્યાં એને રાખી. મારી સાથે એ એ અઢી વર્ષ રહી મારાં છોકરાંની મારફતે એ રહેતી. અત્યંત મળતાવડી અને સરળ છોકરી એટલે એને કાળી જતાં વાર ના લાગી, એનો અભ્યાસ પણ મદિયા વિદ્યાલયમાં મારો ચાલતો. મારાં ભાઈ, બધાં સગાં વહાલાં સાથે એ મળી મજા. અમે વડોદરે ઓ. મનુશાહને ત્યાં જઈએ કે કુશમ્ભ અમારાં મોટાં બાને ત્યાં જઈએ ત્યાં એ આવતી. અને પોતાના કુટુંબમાં રહેતી હોય તે પ્રમાણે વર્તતી. આજે પણ એને અમે અમારી છોકરી તરીકે ગણીએ છીએ અને એ અમને વડીલ મહેલે છે. ૧૯૩૦ ની લડત વખતે ડોક્ટરની સાથે સુરત જીલ્લામાં રહીને એણે સુંદર કામ કર્યું હતું. અને મારો વયસો પુત્ર અશોક જ્યારે ઉદવાડાની ડાવણીની દેખરેખ ચાખતો ત્યારે એ સાથે રહી હતી અને પોતાના સગાં બાઈની કાળજી કરે તેનાં કરતાં વધારે કાળજી કરતી.

૧૯૧૭ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં ડોક્ટરનાં જાહેન મીરાંજાહેનના મોટા છોકરાને જનોઈ દેવાનો પ્રસંગ હતો. ડોક્ટરને તો જનોઈ લખનાં ખર્ચ વિગેરે માટે પ્રથમથી જ વિરોધ. મીરાંજાહેન એમના વિચાર તો જાણે. પણ એમના ધરમાં એમના પતિના એ બાળકમાં વિચાર બહુ જૂના. એટલે કરકિયા મોસાજા વિગેરેની લેવડ દેવડ માટે બહુ જ સુંઝાય. ડોક્ટરને એમના જન્મે લાઈએનો સાથ હતો. અને વિચાર મુશ્કેલ હતો. એટલે બહુ દહતા બતાવતા. મીરાં

બહેનને ઘેર પહેલું જ ટાણું આવેલું એટલે અમારા મોટા બાને
 પણ એમ ખરું કે કામ રીતે મીરાંબહેનને જોણું ના આવવા દેવું.
 હેવટ ડોક્ટરે, ધારેલું કયું. અને મોમાળાની રીત કરી નહિ.
 ખર્ચમાં થોડી મદદ કરવાનું કહ્યું પ્રેક્ષક તરીકે બાપજો દાજર
 રહ્યાં. હું ગારી બે મોટી હોકતોઓ સાથે દાજર થઈ હતી. પણ
 મારો મોટો પુત્ર તે વખતે માત્ર દસ વર્ષનો હતો તેણે આમદપૂરું
 જનોમમા દાજરી આપવાની ના પાડી અને સુરત આવ્યો નહિ.
 એકસો અમદાવાદ રહ્યો. બાળકપણથી એજ સરકારમાં જીજરેલો
 એટલે એના એ મનતબને અમે વધાવી લીધો અને 'સહેજ' પણ
 આમદ એને સાથે લઈ જવા માટે ના કર્યો, આજ અરસામા શ્રી.
 ગાંધીજીએ ફીજના ગીરમીટીવાને પ્રશ્ન હાથમાં લીધો હતો ગીર-
 મીટીયા એટલે પાંચ કે એથી ઓછા વર્ષના મજૂરીના કરારનામાં
 સહી કરીને દિંદુરયાનની બહાર મજૂરી કરવા ગયેલા મજૂરો. આ
 મજૂરોને અનેક રીતે જોડું સમજાવીને સહીઓ કરાવવામાં આવતી
 અને પરદેશ લઈ જઈને ત્યાં તેમના પર અનેક પ્રકારનાં સંકટો
 પડતાં. એમને ગુલામો માફકજ ગણવામાં આવે. સ્ત્રીઓને સાથે
 લઈ જવાની નહિ એમના ઉપર અનેક જાતના અન્યાયો કર લેવામાં
 આવતા પણ કરતા પણ એમની સ્થિતિ જુડી હતી વર્ષો સુધી
 દિંદુરયાનની પ્રજાએ આ અન્યાય મહન કર્યો હતો આધીજી જ્યારે
 આફ્રિકામાં હતા ત્યારે નાતાલના ગીરમીટીયાની સ્થિતિમાં કેટલેક
 અંશે સુધારો થયો હતો. આ પ્રયા નાણુ કરવાને માટે પ્રયાસો
 ચાલુ હતા ૧૯૧૬ માં પડિત મહનમોહન માલવીયજીએ ધારાસ-
 ભામાં આ પ્રશ્ન ઊઠાવ્યો હતો અને તે વખતના વાઇસરોય લોર્ડ
 હાડિંગે 'સમય આવતા' નાણુ કરવાનું વચન જીદેસાદ પાસેથી
 મને મળ્યું છે એમ કહીને સંખ્યારો આપ્યો હતો ગાંધીજીને
 લાગ્યું કે આ પ્રયા તરત જ નાણુ થવી જોઈએ કારણ કે

અમાનુષી પશુ સમાન વર્તન આપણાં દેશ બંધુઓ ઉપર થવું
 સદન કરવું એ આપણું અપમાન જ સદન કયું કહેવાય. વાઘસ-
 રાયે ' સમય આવતા ' શબ્દનો અર્થ કરી જતાવીને ૧૯૧૭ માં
 જાહેર કયું કે " બીજી વ્યવસ્થા કરવામાં જેટલો સમય લાગે
 તેટલા મમલમાં એ પ્રયા નાજૂદ થશે. " શ્રી. માધવીપણે એ
 પ્રયા તત્કાળ નાજૂદ કરવાનો કાયદો રજુ કરવાની વડી ધારાસભા
 માં રજા માગી, ત્યારે વાઘસરાયે તે નામંજુર કરી. એટલે આ
 પ્રશ્ને આખા દેશને હલમલાવ્યો. અને ગાંધીજીએ આ કાયદા દાયમાં
 લીધું. આ બાજતની પહેલી સભા અમદાવાદમાં પ્રેમાભાઈ હોમમાં
 થઈ. ગાંધીજીએ પોતાને દસ્તક આ પહેલી સાર્વજનિક સભા કરી
 અને તે વખતથી એમની ખ્યાતિ થવા માંડી અને પ્રજાના હૃદયમાં
 એમણે વામ ઠર્યો. આ સભા વખતે મેં પ્રથમ જ રાષ્ટ્રીય વિષય
 ઉપર બાપણ કયું દવું. ગાંધીજીએ આ વસ્તુ પ્રથમથી મને જોઈ
 બર મમળાવી હતી અને વિષય પણ આવેશ ઉપજાવે એવો હતો.
 એટલે મારા મનમાં આ વાતની ખૂબ અગ્રર થઈ. બાપણ કરી
 વખત લમકમ આખમથી અસિ પડ્યા હતા. ગાંધીજીની અત્યંત
 તીવ્ર લાગણીનું એ પરિણામ હતું. મુંબઈમાંથી બહુ જ નજીક
 પીટીટ આ બાજત માટે મુંબ્યાજંધ સીઓની મદીઓ લઈને વાઘ-
 સરાય આમજ કેપ્યુટેશન લઈ ગયા હતા. મુંબઈની લગિની સમા-
 જના પ્રમુખ તરીકે આ કામમાં મેં ઠીક શ્રમ લીધો હતો. અમા-
 વાદની બહેનોમાંથી મુંબ્યાજંધ સહીઓ લીધા હતા. કેજવણી દિવા-
 નના રાષ્ટ્રીય કામમાં આ મારો પહેલો જ ફાળો હતો.

ગાંધીજીની સતત મહેનતથી અને અન્ય દેશમહતોના પ્રવાસથી
 ૩૧ મી જુલાઈ પહેલાં ગીરમીટની પ્રયા જંધ થવાનો ઠરાવ જાહેર
 પડ્યો. સન ૧૮૯૪ ની સાલમાં આ પ્રયાને વખોડનારી પહેલી
 અરજ પણ ગાંધીજી એજ કરી હતી. તેવીસ વર્ષે પ્રયામ સફળ થયો.

આ કિસ્સા પછી ગાંધીજી સાથે પરિચય વધ્યો. અને અનેક પ્રસંગે એમના સંબંધમાં આવ્યાં. તેજ વર્ષમાં શ્રી. સરૌજની નામકુ અમદાવાદ આવ્યા હતાં. અમારો યાજ્ઞા જોવાને પણ આવ્યાં હતાં. યાજ્ઞાની બાળાઓને બહુ જ સારો બોધ અપ્યો હતા. તે દિવસે મિસીસ નામકુને લઈને શ્રી. ગાંધીજી તથા શ્રી કર્પુરજીને અમારે ત્યાં જમવા બોલાવ્યાં હતાં. શ્રી. સરૌજની નામકુ તો રોષાખીન તે હું જાણતી હતી, ગાંધીજીને ત્યાં હું જમી આવેલી. પણ એમની બધી રીત હું જાણું નહિં. મેં તો સારો સારો વાનીઓ (જે કે સાદી જ હતી) તૈયાર કરી હતી. મેં તો બાથા પીરસાવ્યાં. ગાંધીજી પાટલા પર બેઠા. ને યાજ્ઞામંથ્રી એક પછી એક વસ્ત્રો બાંધીને પાસેના ઠામમાં મૂકવા મંડ્યા. હું તો જોઈ જ રહી. પછી કર્પુરજીએ કહ્યું કે એ તો પાંચ જ વસ્ત્ર ખારો. ગાંધીજીને કર્પુરજી થોડો વખત બેસીને ઘેર ગયાં. ને શ્રી. સરૌજની નામકુ તો મોડે સૂધી અમારો સાથે બેઠાં. એમની સાથે એમનો પુત્ર હતો તે બહુ કરીને જમની જવાનો હતો મારા છોકરાઓ પાસે ખૂબ ગવડાવ્યું. ઓરોમારે લખી આપ્યા. પોતે પણ પોતાની કવિતા ગાઈ. ખૂબ આનંદમાં વખત ગાળ્યો. લાલ દરવાજાનું અમારું નાનકડું ઘર તે દિવસે ખૂબ ગાજી રહ્યું હતું. મિસીસ નામકુ અમારા કાપ પ્રત્યે પ્રથમથી જ મીઠી દષ્ટિ રાખી રહ્યાં છે અને અમને વર્ષોથી આશીર્વાદ આપતા રહ્યાં છે.

આ વર્ષની શરૂઆત ખૂબ ઉત્સાહ અને આનંદથી યષ્ટ. પણ પાછળથી એ આનંદને બદલે ગમગીની યષ્ટ. ગુજરાતમાં પ્લેગ ખૂબ આકરા સ્વરૂપમાં દેખાવ કર્યો, નિયાજો કેલેજે બંધ કરવી પડી. કેટલાએ અણુમેલા જીવ એજે લીધા, અમે બધાએ રસી મુકાવી. છતાં ઘરમાં ઉંદર પડ્યા એટલે ઘર છોડીને નદી પાર

શ્રી. કાલાભાષ ઇજતરામના બંગલામાં રહેવા ગયા. ડોક્ટર તે ડિસ્ટ્રીક્ટમાં ફરતા હતા. ના ફરતા હોય ત્યારે વડોદરામાં શ્રી. મનુભાષને ઘેર રહેતા હતા. કાલાભાષનો બંગલો તે વખતના ગાંધીજીના આશ્રમની પાસે જ હતો. એટલે અમે વખતે વખત ત્યાં જતાં, ધણીવાર પ્રાર્થનામાં પણ જતાં. ફરવા જઈએ ત્યારે પણ ધણીવાર સાથે ચાલ જતાં. એક વાર હું ને મારાં છોકરાંઓ ફરવા જતાં હતાં ને ગાંધીજી રસ્તામાં મળ્યા. ગાંધીજીએ મને એમની સાથે આમળ ચાલવાનું કહ્યું. મારાં છોકરાં અશોક ચારેક વર્ષનો તે ચાલવાને સાફ ના પાડે. ગાંધીજીએ એને કહ્યું કે તું સત્યાગ્રહ કરીશ તો હું પણ કરીશ. છેવટ બાલકના દલામદ આમળ ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહ પાતો મૂક્યો. આ વખતે એટલે મપડેબર મદિનામાં પ્લેગ પૂર જોસથી ચાલે. હું તે વખતે મારાં છોકરાં-ઓની સાથે એકલી રહેતી હતી. વરસાદનું જોર પણ બહુ જ હતું. કાંઈક મનને દુભાય થતી તો ગાંધીજી ખૂબ જ આશ્વાસન આપતા. એમની આંધ તે વખતે મને બહુ જ હતી કારણ કે ડોક્ટર વગર હું એકલી મોટા કુટુંબ સાથે રહેતી તે ગાંધીજી પુરં જાણતા હતા. અને હું રહી હતી તે યાજ્ઞના કામને અંજેજ તે એ પુરં સમજતા. દમેશ કહેતા કે “હું અને આશ્રમ નજીક જ છીએ. ન્યારે જરૂર પડે ત્યારે બારણાં ખુલ્લાં જ છે. ૧૫ વાતે મુંઝાશે નહિ ” મારાં માતા પિતા તે વખતે વડતાલ હતા.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

૧૯૧૭ ના નવેમ્બર મહિનામાં ગોધરામાં રાજકીય પરિવર્તન થવાની હતી. તેના પ્રમુખ ગાંધીજી થવાના હતા. આ પરિવર્તન સાથે સંસારસૂધારા સમાજ ભરવાનો ગોધરાના કાર્યકર્તાઓએ નિશ્ચય કર્યો હતો. રા. પ્રાણુલાલ કીરપારામ દેસાઈ તે વખતે ગોધરામાં હતા. તેમનો કાગળ મારા ઉપર આવ્યો. સંસારસૂધારા પરિવર્તન પ્રમુખસ્થાન લેવાનું મને કહેવામાં આવ્યું. આ વસ્તુ મારે માટે બહુ ભારે થઈ પડી. એવક તરિક્કે કામ કરવાની મને કાંઈ અડચણ નહોતી. પણ પ્રમુખપદની જવાબદારી મોટી હતી. તે વખતે હું પ્લેગને લીધે ગાંધીજીના આશ્રમ પાસેના બંગલામાં રહેતી હતી. મેં તરતજ ગાંધીજીની સલાહ લીધી. એમણે તો બહુ આગ્રહ કરીને મને કહ્યું કે પ્રમુખપદ મારે સ્વીકારવું-અને કહ્યું કે ગોધરાના કાર્યકર્તાઓને મારું નામ તેમણે જ સૂચવ્યું હતું. આ બધી હકીકત ડૉક્ટરને મેં લખી જણાવી, ડૉક્ટરે કહ્યું કે જવાબદારી વધારે છે પણ સેવા કરનારે આવી જવાબદારી સ્વીકારવાને તૈયાર રહેવું જ જોઈએ. એ પણ એક જાતની તાલીમ છે. મેં પ્રાણુલાલને 'હા'નો જવાબ લખ્યો. સંસ્મારમંદાગનો પ્રશ્ન રાજકીય પ્રશ્નથી જૂદો પાડી શકાય તેમ છેજ નહિં એ મારું મનઃકવચ પ્રથમથી જ હતું. એટલે ધણા જૂતા જમાનાના સૂધારકોને આ પસંદગી બહુમાન્ય નહોતી. તે લોકોને દેહેશત એમ લાગી કે રાજકીય જીવાળનો ધસારો સમાજસૂધારાના કાર્યમાં આવશે તો તેમને જિલા રહેવાને સ્થાન નહિં રહે.

આવા મોટા ગણના સમારંભ માટે સમયોચિત લાવણું પણ તૈયાર કરવાનું હતું. દુકાં લખાણો કરવાનો મને મહાવરો હતો પણ

લાંબું લખવાની ટેવ નહોતી. સમાજસુધારાના દરેક પ્રશ્ન ઉપર ઉલ્લેખ કરવાનો એટલે અનુભવ પણ વધારે જોઈએ એમ મને લાગ્યું. મારે તો એકજ આશરો હતો. ડૉક્ટરને મેં લખ્યું કે મને ભાવ્યું તૈયાર કરવામાં મદદ કરવાને રજાને દિવસે આવી જાય. એમને તો એકજ જવાબ આવવાનો હતો તે હું જાણતી હતી. ને તે એ કે મારી મેળે તૈયાર કરવું ને પછી સુધારા વધારા એ સૂચવે. હમેશ મારે લખવાનું હોય તે મેળેજ લખવું એવો એમને આગ્રહ-પરિણામે મારે વાંચવું પડે-માહિતી મેળવવી પડે ને એ કામમાં સ્વાત્ત્રીયતાની ટેવ પડે. ધાર્યા પ્રમાણે એમને જવાબ આવ્યો. છતાં એ પાછળથી આવ્યા. અને અમે સમાજસુધારાના વિષય અને સિદ્ધાન્તની ખૂબ ચર્ચા કરી; કેટલાક મુદ્દાઓ ધડી કઢાડ્યા, એટલે તૈયારી કરવાનું કામ સરળ થઈ ગયું.

પ્લેગનું જોર વધતું ગયું એટલે અમે અમદાવાદ છોડીને વડતાલ ગયાં. ત્યાં સ્વામીનારાયણના મંદિરમાં મારા પિતાશ્રી રીસીવર નીમાંએલા હતા. એટલે મારાં માતૃશ્રી પણ ત્યાંજ રહેતાં હતાં. વડતાલ ગામ સ્વામીનારાયણ પંથનું એક ઘણું મોટું મથક છે. ત્યાં રહેવાની સવડ બહુ સરસ હતી. ગામડાંની હવા ને કુવાનું પાણી પણ બહુ પાચક એટલે ઊકરંઓને ને મને રહેવાની બહુ મજાક પડી. મોં આગળ સારી સંસ્કૃત લાઇબ્રેરી હતી. અને મદ્રાસી શાસ્ત્રી બહુજ વિદ્વાન હતા. સંસ્કૃત પાઠશાળા પણ ત્યાં પાસેજ ચાલતી હતી. એટલે બીજા શાસ્ત્રીઓ પણ હતા. મારાં ઊકરંઓના અભ્યાસમાં ખૂબ ના પડે એટલે એક શાસ્ત્રીને સંસ્કૃત શીખવવા માટે રાખ્યા. નાનો ઊકરો અરોઠ તરતજ લખતાં વાંચતાં શીખ્યો હતો. તેને શીખવવામાં અને મોટાં ઊકરંઓને સિદ્ધાન્તમાં મદદ કરવામાં મારે વખત જતો હતો. સ્વામીનારાયણ પંથની ધણી જાણતો તે વખતે જાણી

હતી. ત્યાંના ધણા સાધુઓ સ્ત્રી વર્ગના માથું જીએ નહિં, તેમનો સ્પર્શ કરે નહિં, એ વાતો ખબર નહિં. મારા પિતા રિસીવર એટલે ધણા માધુઓ એમને મળવા આવે. અમને પુત્રે ખ્યાલ નહિં એટલે એ ઓરડામાં જઈએ, છોકરીઓ તો કાંઈ કાગળ, પેન્સીલ આપવા માટે કદાચ અડકી જાય, એટલે મત્મંગીઓ અને સાધુઓને તો પંચાત પડે. એ બિચારાઓને અમારા વમચાટદરમ્યાન કેટલાએ અપવાસો કરવા પડ્યા હશે ! સ્વામી નારાયણનો યાજ કરીને મોટી કવિતા છે તેમાં જે મોટી પ્રસાદી મંદિરમાં ધરવાની, નવા વર્ષને દિવસ જે અન્નકૂટ કરવાનો તેની બધી જ વાનીઓનાં નામ ગણાવેલા છે. તે કવિતા એક સત્સંગી માત્ર પાસે ગવડવીને છોકરાઓએ મોટી કરી લીધી. દીવાળી તરત જ આવેલી એટલે અન્નકૂટ ધરાવેલો જોવાનો પણ પ્રમંગ આવ્યો. છોકરાઓને તો જાણ જ નહોતી. મૌઠી નંધારે આનંદ તો સમીયાનો થયો. ગામે ગામથી હજારો લોકો ગાડામાં ને પર્જે ચાલી ને બાળ બચ્ચા સાથે આવે. ધર્મશાળાઓમાં તો માય જ શેના ? ગામની બધી જ ધર્મશાળાઓ ભરાઈ જતી. ઉપરાંત લોકો ગાડામાં પડી રહે, રમતા પર બાજુએ પડાય નાખે; ખાવાના શેટલાને બીજી ભાઈ સાથે લાવે, અને અચાણું વિગેરે તો મંદિરમાંથી મળે. સખ્યા બધે લોકોની આરતીઓ ને યાજ થયા હશે. આખો દિવસ ધમાલ આત્મા હરે. રાતની આરતી તો ખૂબ રોનકાર થાય શ્રદ્ધા હાથ તે જૂદી દષ્ટિથી જીએ, શ્રદ્ધા ન હોય તે કળાની દષ્ટિથી જીએ. પૈસા, અને સક્રિયતા એશુમાર બ્યય થતો જોઈને દુઃખ થાય. આ બધી અંધ શ્રદ્ધાઓનો નાશ થશે ત્યારે જ આપણા જ્ઞાન-ધર્મનો ચીવો બદલાશે. કરોડો રૂપિયા મંદિરોમાં ખર્ચાના બંધ થશે, અને જ્ઞાન-રહિત માટે ખર્ચાને ત્યારે આપણા સમાજ સુધારકોને શાળા પાઠશાળાઓ માટે લિફ્ટ માગવા નહિં જવું પડે અને નોટકો તથા જલસા કરી કરીને દ્રવ્ય નહિં મેળવવું

પોં ૧ પશુ એ દિવસ હજી દૂર છે. હજી તો આપણે હરિજનોને મંદિર પ્રવેશ કરાવવા માટે માયાકૂટ કરીએ છીએ !

વડતાલના શાન્ત વાતાવરણમાં ગોધરા પરિપદ માટે મેં ભાગ્ય તૈયાર કર્યું. મારા ભાઈ ગુરુભાઈએ પશુ એમાં સૂચનાઓ કરી હતી. પરિપદને ઘોડા દિવસ બાકી હતા તેટલામાં ડોક્ટરની સાથે અમે પેટલાદ ગયાં. પેટલાદમાં શેઠ રમણલાલની ઉત્તરતાથી અનેક લોકોપયોગી કામ ચાલુ છે. નેમાં ખામ કરીને સ્ત્રીઓની ઉદ્ધોગ શાળા, મોટી વધની સ્ત્રીઓના વર્ગો, અને લાઇબ્રેરી એ મંરચાઓ સાડાં કામ કરે છે ને જોવાનો લાભ મળ્યો. પેટલાદ એ પશુ અમારા મોતીભાઈ અમી નનુ' મ્હાનીતું ગામ એટલે એમા જાનાજય, લાઇબ્રેરી, કન્યાઓના વર્ગો બધામાં જુદા જુદા અખતરા ચાલુ. મોતીભાઈની સૂચના, શેઠ રમણલાલનો પેમો અને ભાઈ હરિવંશજીભાઈની કાર્ય-દક્ષતા હજી સંધી ત્યાં કાંઈને કાંઈ કામ ચલાવે છે, પેટલાદની પ્રજાને જાગૃતી રાખવા માટે મનત પ્રયામ ચક્ર રચા છે, પેટલાદથી અમે ખંભાત ગયાં. ત્યાં ના યુરોએ અગન આમંત્રણ આપ્યું હતું. ત્યાં બધી મોટી મળાઓ ચક્ર હતી. તે રખને ત્યાં એક ગામી, બ્યાખ્યાન કરતા હતા. બહુ વિદ્વાન હતા અને જમાનાને અનુકૂળ બોલતા હતા. તેથી નાનાં મોટાં મૈત્રિ પ્રિય ચલાવતા. એમના પરિચયનો અમને લાભ મળ્યો. યુરો જૂની ગદિગાને તોડી પાડવા માટે અને કન્યાઓના શિક્ષણ માટે ખુબ પ્રયામ કરી રચા હતા.

ખંભાતથી અમે ગોધરા ગયાં. તેજ દિવસે માંધીજી પણ આવવાના એટલે ખુબજ ધમાકા એકત ઉપર હતી. અમારો ઉત્તરો બહુ મુંદર જગ્યાએ સ્વતંત્ર હતો. ત્યાં વિદ્યાબદન, રમણભાઈ, એમનાં મોટાં છોકરાંઓ, અમે બધાં, મારા પિતાથી પણ આવેલા, શ્રી. સુમોચનાબદન, એમ બધાં એનાં ઘરોં હતાં. પહેલે જ દિવસે

સંસાર સુધારા પરિપદ હતી. મંડપ ચીકાઝ લરાઇ ગયો હતો. ગાંધીજીએ મારે પ્રમુખપદ લેવા માટેં જરૂરખાત કરી. દરખાસ્તમાં એટલા સુદાઓ કલા કે જીવનભરને માટે મારી જવાખદારીઓ વધી જાય. એમના પ્રોત્સાહનથી માત્રં કામ માગોપાંગ પાર ઉતર્યું. લેડી લક્ષ્મીબાઇ જગમોહનદાસ સાથે આ પરિપદ વખતે પહેલું જ ઝોળાખાણ થયું. મુંબઈ મને કરસનદામ ચીતળીઆએ વાત કરેલી પણ મેલાપ થયો નહોતો. ભગિની સમાજને અંગે એમણે કામ કરવા માંડ્યું હતું. એમની પ્રકૃતિ બહુ નબળી છતાં એમણે રખડપટ્ટી ખૂંચ કરી હતી. શ્રીમંતાઇમાં રહેલાં, છતાં બહુ જ સાદાં અને મીઠાનમાર. અમારે પાછળથી તો બહુ ઝોળાખાણ મારું થયું. પણ એ પરિપદ વખતે તો તરતનો જ સંબંધ. પ્રમુખ તરીકે મારે ઉપકાર માનવા એ ઉભા થયા. એમણે બહુ લાગણી પૂર્વક વિવેચન કર્યું. મને એમના શબ્દો બરાબર યાદ છે. એમણે કહ્યું કે “ શારદાબહેનનો ઉપકાર માનવા હું ઉભી થઇ છું. પણ ખરે ઉપકાર તો ડો. સુમન્ટના માનવાનો છે, કેમકે એમણે જે શારદા બહેનના કામમાં સરળતા ના કરી આપી હોત તો આટલું કામ એ કદી કરી શકત નહિ.” અને એ તદ્દન મત્ય છે એ મૂ માનું છું. ભાઇ પ્રાણુલાલે આ મમારંભ માટે બેહદ શ્રમ લીધો હતો અને જેટલીક બાબત માટે એમને મગકારની ખફગી વહેગી લેવી પડી હતી. પણ હિંમત ગળીને એ પોતાની ફરજ બજાવના હતા.

રાજકીય પરિપદ બહુ જ ક્ષેત્રમય થઇ હતી. એ પ્રમંડનુ ગાંધીજીનું ભાષણ અત્યંત મનનીય હતું. લોકને નિરૂત્તનો નો જ પાદ એ સીંચવનાનો પ્રયત્ન કરના હતા. મગ કાગની પુટિઓની માથે આપણે જેટકેટલા પ્રયાસ કરવાના છે તે બહુ જ હિંમત રીતે કદી સંભળાવ્યું હતું. અહિંસામય સત્યાગ્રહની રૂપરેખા બતાવી હતી.

ગામે-ગામ સમિતિઓ સ્થાપી ને ગામડાની પ્રજાને-ખેડૂતને, કેશવીને પ્રજાની પ્રગતિનો માર્ગ બતાવ્યો હતો. એમના બધા લેખોમાં એ ભાષણ યાદગાર રહેશે.

ત્રિપાળ નિયામક સમિતિનું કાર્યકર્મ જોવાનો મને પહેલો જ લાઝ મળ્યો. ખરી મુદ્દાની ચર્ચા તો એજ વખતે થઈ હતી. તેજ વખતે ગાંધીજીની દીર્ઘ દષ્ટિ, સત્યને માર્ગ પ્રેમ, અહિંસાના પાલન માટે અત્યંત આગ્રહ, એ સુધર્મ સંગ્રામ રીતે પ્રજા સમક્ષ એમણે ધર્યું, ત્યાં સુધી રાજકીય પ્રગતિમાં હિન્દુસ્થાનમાં એમણે ભાગ લીધો નહોતો. આ પરિસ્થિતિ આરંભ થઈ ચૂક્યો. તે વખતે ખાદીની ચળવળ ઉપરિધન થયેલી નહિ. પણ અસ્પૃશ્યોને અપવાદવાનું કામ તો આશ્રમ શરૂ કર્યું, ત્યારથી શરૂ કર્યું હતું. એટલે દરિદ્ર વાસુમાં મળ્યા ગયા. પુરક વર્તમાની ધાના બાબતોએ ત્યાં દાખરી આવી હતી. દરિદ્ર પ્રગતિ પ્રયત્નથી જ ગાંધીજીએ હાથમાં ધરી હતી. પણ તેને વેગ નહોતો આપ્યો. આ બંને પરિણામો છાપ માગ માનવ ધણી પડી. દંછ પણ ગ્રામ્યમાં ગ્રામજ્ઞ કિર્મનાં ગમરણ થાય છે. વાઈ આનંદ માંવ છે. પરિણામમાં શેઠ રતનગી, શરદાલાલ એન્ડ, મનસુખલાલ માતર મા. તાલુકાદેન, રમીતદેન કમંદગ, શ્રી ભાઈ કમંદગ રિજેગેનો ખુબ પરિચય થયો.

અમદાવાદમાં એજ આજો નહોતો થયો. એટલે ત્યાં ગંદા જગ્યા તેમ નહોતું. સાગાઆ પણ કપડી સડી નહોતી. તેથી જમે થોડા વખત મુજબમાં ગંદાવાનું નક્કી કર્યું. ઇન્ડુલાની મારફત બાઈ સંકરલાલ એન્ડને મળેલ ગંદાવાનું નક્કી કર્યું. સંકરલાલનાઈ માથે ગ્રામ્યમાં આગળાણ થયું હતું પણ જદુ નહિ. છતાં આખા કુટુંબ એક મે તો એમને થોડા ધોમા નાંખ્યા. જિંદગીને મને જે હોઈને થઈ જાય છે. સંકરલાલ એન્ડ. અમદાવાદ તો.

અર્મારા ઉપર એટલો પ્રેમ વરસાવ્યો કે હજી સૂધી એ દિવસો યાદ આવ્યા કરે છે. મારાં છોકરાની કાગળ મારે તો કરવાની જ નહિ.

એ વખત ખાવાનું, એ વખત નાસ્તો, ફરવા, હરવાનું બધું જ કુટુંબીની માફક જ. રોજની રસોઇ કરાવે તે મારાં છોકરાને પૂછી પૂછીને કરાવે. હું બહાર ગઇ હોઉં-તો-નાની ઇન્દિરાનું માથું પથ્થરોતે હોળી નાંખે. પોતે બહોળા કુટુંબમાં રહેલાં કાગળકમે પૂત્રીઓ ને દોહિત્રીઓ એક પછી એક મૃત્યુ પામી. એટલે માથુ-સનાં જૂખ્યાં બધો રનેહ અમારા ઉપર રોગ્યો. શંકસાલભાઇ ને એમના ભાઇ ધીરજસાલભાઇ તો મારા ભાંડુ જેવાજ થયા. છોકરાઓને તો ખૂબ દોસ્તી થઇ. બંને મોટર ધરમા હતી. એટલે એક તો અમને જ સ્વાધીન કરેલી. યુરોપીય વિગ્રહને લઇને પેટ્રોલ તો બેઠક મોંધું હતું, છતાં અમે તો ખૂબજ મોટર દોડાવેલી. છોકરાંઓ ફરવા જાય, ચિત્ર કામ શીખવા જાય બધી વખત મોટર વગર જવા ન દે. મેં તો મુંબઇની અનેક મઝાનો અભ્યાસ એ વખતે કર્યો. શ્રી કરસનદાસ ચીતળીઆ રોજ આવતા. ને બહેનોના વર્ગોમાં, ચાલીઓની સભાઓમાં અનાથ આશ્રમોમાં મુલાકાત માટે, વાતચીત માટે લઇ જાય. સેવાસદન, વનિતા વિશ્રામ, જૈન સ્ત્રી મંડળ, ગુજરાતી સ્ત્રી મંડળ દરેક રથને બહેનો સાથે ઓળખાણ કરવા, ભાષણો કરવા સભાઓ રાખતા. શ્રી બહેન જાઇજી પીટીટનું ઓળખાણ એજ વખતે થયું. ગમિની સમાજમાં એ બહેન ઉપપ્રમુખ હતાં. હું એમની મુલાકાતે એમને જંગલે ગઇ. ગુદા ગ્વેસ્ટી માદા મફદ પરખમાં સજ્જ થએલાં પારંગી બહેનને જોઇને હું તો આશ્ચર્ય પામી. એક પથ ધરેલું અંગપર નહિ. ગીતી મેંથી વચમાં પાડીને માડું માથું હોળેપું. અત્યન્ત તેજસ્વી ચંદ્રે, નમ આખો ખરેખર એક માખી સન્નારીને મળીને મને બહુજ આનંદ થયો.

આગળ રજુ કરે ! દીવાન સાહેબ ના તો કદી કહે જ નહિં ‘જોષશું’ કહીને આશ્વાસન આપે ! બીજું શું કરે ! જો કે મનુભાઈ પોતાની સત્તામાં હોય તેટલું કરી આપવાનો પ્રયાસ હમેશ કરતા પશુ તેથી આગળ જો જવાબદારી લેવાની હોય તો પ્રથમ કોના સામું જોવું ? પ્રજા સામું કે શ્રી મહારાજ સામું તે હમેશ વિચાર કરતા અને સ્વભાવ પ્રમાણે મહારાજ સામું જ જોતા પ્રજાનો પક્ષ લઈને હિંમત ભેર સૂચના દત્ત સાહેબની મારફત એ કરી શકતા નહિં.

એ મુમાશરી દરમ્યાન રાજ્યના મહત્ત્વ પ્રત્યેનો અનુભવ મને થયો ! ગામડાના પ્રશ્નો તો તદ્દન મને નવા જ હતા. રસ્તા, દયા-ખાનાં, નિશાળો, મહેસુલ વિગેરેની મુશીબતોનો ખ્યાલ કેટલેક વર્ષો આ વખતે જ આવ્યો.

એ મુમાશરી પછી તરત અમને સડુને સુરતના નાગરિકો આમંત્રણ આપ્યું હતું. સુરતના નાગરિકોને ને અમારા સંબંધ હજી સુધી મીઠા જ રહ્યો છે. ન્યાનના લગભગ બધાજ નિયમો તોડ્યા હશે છતાં અમારે જરા કડવાશ નથી થઈ કે કોઈ દિવસ અપમાન થયું નથી. નાગરિકો વાર્ષિક મેળાવડો હતો તેમાં કંઈ સંગીત ને નાટ્ય પ્રયોગ અને ધ્વજામનો સમારંભ હતો અને મનુભાઈને દીવાન થયા તે બદલનું માનપત્ર આપવાનું હતું. માત્ર નાગરિકો મેળાવડો હતો. તેમાં તે વખતે મયાં હતાં ત્યાર પછીથી દરે એકલા કેમી સમારંભમાં જનતા સુધી ભાગ લેતાં નથી કેમી ભાવનાને ઉત્તેજના આપવાની ખાતર. આગળના જમાનામાં જો જો કામ થતું જોઈએ તે માર્ગજનિક થતું જોઈએ. કેમી જિનનાને તોડવાનો એજ રસ્તો છે, યુવક સંધાનું આ એક મોટું કામ છે.

એ વર્ષની કોંગ્રેસ કલકત્તામાં બરાબ હતી થી એની જિએન્ટની દોમરસની ચળવળને લઈને મુંબઈ અને મદ્રાસ હાથમાં બંદુ જ

ઉત્સાહ હતો. પ્રમુખ પદ મિમીસ બિઝેન્ટને જ અપાયું હતું. સ્ત્રી પ્રમુખ આ પહેલી જ વાર નીમાયા હતાં. અને મિસીસ બિઝેન્ટનો કંઠે તો આખા હિંદુસ્થાનમાં વાગનો હતો. એટલે એ એકઠા માટે દરેક રચાયેલી ખૂબ જ પ્રતિનિધિઓ હાજર રહ્યા હતા. સંકરલાલભાઈ, એમર સુભાની, જમનાદાસ દારકાદાસ એ યુવાનોને તો ઘેર લગ્ન હોય એટલા ઉમંગકા હતા. ઇલાકે ઇલાકે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી કે જે વખતે કલકત્તામાં મિસીસ બિઝેન્ટનું ભાવણ થાય તેજ વખતે દરેક મોટાં શહેરોમાં અને ગામોમાં એ ભાવણ અથવા તેના તરજુમા વંચાયા જોઈએ. મુંબઈને માટે ગુજરાતી અને મરાઠી ભાષામાં તરજુમા નૈયાર કરવામાં આવ્યા. ગુજરાતીમાં તરજુમા કરવાનું કામ સંકરલાલે મને સોંપ્યું હતું. પુરોહીની સલામોમાં આ ભાવણ વંચાવાનું હતું અને સ્ત્રીઓમાં પણ વંચાવાનું હતું. આંખોની મળા માટે શ્રી. જયકરના માતૃશ્રી સોનુશાઈ જયકરને પ્રમુખ સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. સભામાં એક પારસી બહેન, એક ગુજરાતી બહેન, એક મુસ્લીમબહેન, એક દક્ષણી બહેન વિવેચન કરે એમ વ્યવસ્થા રાંખી હતી. વનિતા વિશ્રામના હોલમાં સભા કરી હતી. જનતા તરફથી સ્ત્રી વર્ગમાં બહુ ઉત્સાહ ન હતો. બહુ સાધારણ સભા થઈ હતી. કારણ સમગ્રનું નહોતું. પણ યુવાન કાર્યકર્તાઓને મુંબઈની સિદ્ધ જનતાએ સાથ આપ્યો નહિ. સભાએ તો થઈ. કોંગ્રેસે પોતાનું કામ બહુ સફળતાથી પાર જિતાયું. પણ એ કોંગ્રેસ પછી રાજકીય ક્ષેત્રમાં મિસીસ બિઝેન્ટનો સીતારો નીચે જતો ગયો. એમનો મત ઉદામ વાદીઓથી લિલ્લ પડી ગયો. અને બીજે વર્ષે જ્યારે મુંબઈમાં રપેશીઅલ કોંગ્રેસ ભરાઈ ત્યાંથી તો એમનો કાંકરો મમુજો જતો રહ્યો, જે કે ૧૭ ની કોંગ્રેસ પછી મુંબઈ અને ગુજરાતમાં બીજા મારા પ્રમાણમાં આવ્યું. કોંગ્રેસ માટે અને હોમરૂલ માટે શાન્તારામ ચાવમા જે સલાહો યતી તેમાં

હજીરો માણસોનો મેદની થતી. શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીને મેં પ્રથમ ભાષણ કરતાં ત્યાં સાંભળ્યા. જોગખાણ પણ તેજ વખતે થઈ, શંકરલાલ, ઇન્દુલાલ અને મુનશી આ વખતે સાથે રહીને કામ કરતા. ઇન્દુલાલ પણ અમારી સાથેજ શંકરલાલના ઘરમાંજ રહેતા. એટલે એમનો પરીચય પણ બહુ વધારે થયો.

કલકત્તાની કોંગ્રેસમાં હોમરલ સિંજાંધી દરાવ પસાર થયો ત્યાં-રથી કોંગ્રેસ એક બગવાન સંસ્થા થઈ. અને સરકારને પણ પાસું મરડવું પડ્યું. ત્યારથી તે આજ સુધી કોંગ્રેસે પોતાનું બળ બતાવ્યું છે અને આખા હિંદુ સ્થાનમાં એનો પ્રભાવ પાડ્યો છે, શરૂઆતનું માન જરૂર મિસીસ બિઝેન્ટ અને મુંબઈના યુવાન કાર્યકર્તાઓને છે.

ઇ. સ. ૧૯૧૮ ના આરંભમાં અમદાવાદમાં પ્લેમનું જોર નરમ પડ્યું એટલે અમે પાછાં અમદાવાદ ગયાં. નિશાળો બધી પાછી જીધડી હતી. એટલે પહેલાંની મારફત અમારો બ્યવહાર રોજનો શરૂ થઈ ગયો હતો, મહિલા વિદ્યાલયનું કામ પણ બરોજર ચાલતું હતું. શ્રી. સુલોચના બહેન એમનાં માતૃશ્રી રૂક્મણી બહેનની સાથે પ્લેમની રજાનો લાભ લઈને કલકત્તા તથા રંગૂનમાં સંસ્થાને માટે ફાળો જીધરાવવા ગયાં હતાં. રજા જીધડી પણ એમનું કામ પુરું થયું નહોતું, એટલે બધી જવાબદારીમારે જ હતી. ભાઈ ચંદુલાલ દવેએ એ વખતે બહુ શ્રમ લઈને કામ કર્યું હતું. સંસ્થાને સારા પાયા પર લાવવા માટે રાત દિવસ એ ચિંતન કરતા હતા. અને એમના જ પરિશ્રમને લઈને બ્યવરિયત માર્ગ થતું હતું. સંસ્થાનું હિત એજ એમનું ધ્યેય હતું. પૈસો, કીર્તિ, કે સત્તાનો લોભ એમને જરા નહોતો. શ્રી કેળવણીના પ્રશ્ન એમણે પોતાને જીવનપ્રશ્ન કરી દીધો હતો. એમની સહાય અને સલાહને લીધે મારું કામ બહુ હલકું થયું હતું.

આ વર્ષની શરૂઆતમાં જે મોટા પ્રશ્નોમાં શ્રી. ગાંધીજી રોકા-
એલા હતા, જેડા જીલ્લામાં તે વર્ષે પાક નિષ્ફળ ગયો હતો, તેથી
જેડાના કાર્યકર્તાઓ અને લાંબા જેડુતો મહેસુલની માશીની માંગણી
કરતા હતા. સરકાર મચક દેવાને જરા તૈયાર નહોતી. અત્યાર સુધી
લોકો નીચી મુડી રાખીને દુઃખ સહન કરતા અને પોતાની ગુંજાશ
ના હોય તો એ સરકારની કીસ ભરતા. પણ ધીમે ધીમે એમને
સ્થિતિનું ભાન થતું ગયું—આર્થિક સ્થિતિ નબળી થતી ગઇ એટલે
પોતાની દક્ષીણ સરકારને રજુ કરી, મામલતદારો અને કમેક્લેશને
તો ખ્યાલ આવે જ નહિ. બિહારમાં ચંપારણમાં જઇને ત્યાંની
પ્રજાની સ્થિતિ સુધારવાનો ગાંધીજીએ ખૂબ પ્રયાસ કર્યો હતો તેની
લોકને માહિતી હતી. એટલે જેડા જીલ્લાની પ્રજાનું લક્ષ ગાંધીજી
તરફ ગયું. ગાંધીજી તરત જ ચંપારણની કમિટીનું કામ કરીને
આવ્યા હતા, જેડા જીલ્લાના લોકોએ પોતાને દોરવામાટે ગાંધીજીને
માંગણી કરી.

ખીન્ને પ્રજા અમદાવાદની મીત્રોનો હતો. અનસૂયા બહેને મજૂ-
રોનો પ્રજા પોતાના હાથમાં લીધો હતો. ઇશ્વર જઇને સમાજ સેવાના
કાર્યની એમણે તાલીમ લીધી હતી. ત્યાંના ગરીબ વર્ગમાં ફરીને
અનુભવ લીધો હતો. અહીં પણ સેવાનું કાર્ય કરીને પોતાના શિક્ષ-
ણનો લાભ આપવાની તેમની ઇચ્છા હતી. મીત્રોના મજૂરોના પગાર
ટૂંકા હતા. પણ કેણુ એમનું સાંભળે ? રા. શંકરલાલ બેન્કરે આ
બાબતનો અભ્યાસ કર્યો હતો. અને એમણે અનસૂયા બહેન સાથે
રહીને આ પ્રશ્નનો નિઝાલ લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. શ્રી. શંકરલાલ
અને અનસૂયા બહેન જન્મેને શ્રી. અંબાલાલ સારાલાખ સાથે લડ-
વાનું હતું. કેમકે એમણે મુખ્ય ભાગ લીધો. જાણ બહેને મામ સામા
પેંતરા ખાંધ્યા હતા. અનસૂયા બહેનની હિંમત બહુ જ હતી. એમને

ગાંધીજી અને શંકરલાલની ઓથ હતી. શંકરલાલ જીવાન, તેમને લડી લેવાની ઇચ્છા. ગાંધીજીને મુઠીચઢી તરફ પક્ષપાત એટલે સમાધાન કરવાની ઇચ્છા-અને એમનો સ્વભાવ હમેશા સમાધાન પ્રિય તો ખરોજ ! અંબાલાલ અને બીજા મીલમાલીકા સાથે મસલત કરીને મજબૂતી માગણીનો નિકાલ લાવવા માટે પંચ નીમવાનું હતું. પણ મીલ માલીકાને તે વખતે કોઈની દરમ્યાનગીરી જોઈતી ન હતી. મીલ માલીકા કબૂલ થયા નહિ. મજબૂતી માગણી થયે અંશે બ્યાજબી હતી એટલે ગાંધીજીએ મજબૂતીને હડતાલ પાડવાની સૂચના આપી પણ હડતાલ માટે સંપૂર્ણ શાંતિ સાચવવાની દૃઢતા રાખવાની, દાક, ગાંજનું બચાવ ના કરવાની, આત્મ શુદ્ધિ કરવાની શીખામણ આપી. હડતાળીઆઓની સલા દરેજ નહી કિનારે ઝાડ નીચે ભરાતા. એ કોઠે હડતાળીઆઓ ત્યાં એકઠા થતા. તે ઉપરાંત અન્ય મંડળો પણ જતી. પ્રનિસાનું રોજ રમણ ત્યાં કરાયાવું. મજબૂતી પોતાનો ટેક માચવવાને ઉત્સુક હતા. પોતાના ટેકનો વાવડો લઈ રોજ શહેરમાં ફરતા. મરઘસો કલ્લાડતા અને નિયમ સર મલામાં હાજર થતા. એકવીસ દિવસ સુધી આ હડતાલ ચાલી, તે વખતે આખા શહેરમાં એક પ્રકારનું વીજળીમય વાતાવરણ પ્રસરી રહ્યું હતું. જ્યાં ત્યાં હડતાળ સિવાય બીજી વાત હોતી યતી. મીલમાલીકા ને કોઈ વચ્ચે પડે તે ગમતું નહોતું. મજબૂતીને પોતાના પગારમાં વધારો કરવાનું મમજવવા પંચની જરૂર જણાઈ હતી. હું ને છોકરાંઓ જે ચાર મલાઓમાં ગયાં હતાં. ને ગાંધીજીએ મજબૂતી ઉપર જે ગ્રાપ પાડી હતી તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થયું હતું. અનમુદ્યાનહેનના લકિતભાવ ને તો કાંઈ અવધિ જ નહોતી. શંકરલાલભાઈ ગભરામણીઆ, તેમને ચટપટી થયા કરે કે મજબૂતી શાન્તિ જાળવી રાકશે કે કેમ, બે અંકવાડીઓ તો ખૂબ મારી રીને શાંતિથી પમાર થયા, પણ રોજી વગર ગભરાયા, તેમજ માલીકાના સાગરીતોની જૂઠી સમ-

मिहिराथ

આ અમારો નાનો બાલક ધણુ જ શુભ સંજોગોમાં જન્મ્યો હતો. આખો વખત અમે પ્રભ સેવાનાં જ કાર્યમાં મુથાએલાં હતાં, અને, એજ પ્રશ્નનું સતત્ત્વિસ ચિંતન, મનન કરતાં હતાં, ગુજરાતનાં સુંદર સ્થળોમાં પર્યટન કર્યું હતું, બાગ બગીચા, વાડી, વજીરા પહાડ સમગ્રની શોભા અનુભવી હતી. આવી સુંદર પરિસ્થિતિની અસર બાવી મંતાનની પ્રકૃતિ પર થતી હોય એ વાત સત્ત્વ હોય તો તે મિદ્યાર્થનું ભવિષ્ય પુરવાર કરી આપશે, અમારાં સંતાનમાં એ સીધી નાનો એટલે લાડ તો પામે જ. તેમાંએ મોટાં છોકરાં પોતપોતાને રસ્તે પડ્યાં એટલે ધરમાં એનો જ સહવાસ. વળા અમારા ધરમાં બાળકો માત્ર પિનાથી ત્રાસીને કોઇવાર દૂર તો રહે જ નહિં, ડોક્ટર તો છોકરા સાથે પાનાં રમે, વાતો ચીતો કરે, ને તેમાં સિદ્ધાર્થની સાથે તો રોજ ફરવા જવાનું પણ અર્થ. એટલે એતો એમનો મિત્ર થઇ એમની મરકમી કરવાનું એ મિદ્યાર્થ ન ચૂકે.

સિદ્ધાર્થને ઇન્દુલાલ અને ચંદ્રલાલે તો લગભગ બીજે જ દિવસથી રમાડવા માંડ્યો છે. કેમકે એ બંને મારી પાસે આવતા અને ખેડતો સત્તાગ્રહ તરતજ શરૂ થયો હતો તેની વાતો કરતા મલુશના પ્રકરણ પછી તરત જ ખેડનું પ્રકરણ શરૂ થયું હતું. ગાંધીજી એ ગુજરાતમાં જે નવીન પ્રકારનું જીવન આપ્યું તેનું આપ્રથમ પગથીઉ કહીએ તો આલે. ઉપર કહ્યું તેમ ખેડજીલ્લામાં પાકની નિષ્ક્રાંતિને લઈને અને ખેડુતોની અત્યંત મરીજ સ્થિતિને લઈને તેઓમાંના જ એક નિરાધાર હતા તે લોકો મહેસૂની માંથી માગતા હતા. સર ગોકુળદાસ કદાનવસ પારેખે આ બાબતનો અત્યંત ઉડો અભ્યાસ કર્યો હતો. અને મુંબઈની કાઉન્સિલમાં એમણે મુખત પ્રયાસ કર્યો હતો. શ્રી વિદુલલાલએ પણ આ બાબત માટે ખૂબ જેહેમત ઉઠાવી હતી, પણ કોઇનું કાંઈ વળ્યું નહિં, એટલે એ

લોકો ગાંધીજી પાસે ગયા. સરકાર સહાને સત્યાગ્રહ માંડવા માટે ફેટલી જોખમદારી ખેડવી પડે છે એ મધજાતી લાન પાટીદાર ખેડુ-
તોને સમજાવ્યું એ ખેડુતો બધું જોખમ ખેડવાતૈયાર થયા. અને
સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી. ઇન્દુલાલ, શંકરલાલ, મહાદેવભાઈ
વલ્લભભાઈ બધાએ એમાં જોડાયા. નડીઆદ અનાયાત્રમમાં ગાંધી-
જીએ છાવણી નાખી. અમદાવાદ, અને ખેડા જીલ્લામાંથી સ્વયંસેવકો
છાવણીમાં દાખલ થયા. ગામડાંના કાર્યમાં શહેરીઓએ રસ લેવા
માડ્યો. મર કાગ બહુ મકકમ રહી, લોકો નિડર થતા ગયા. ધણે
અંશે પોલીસનો ડગ ગયો. સત્યાગ્રહમાં ડેવટ તો ઉજળી ફત્તેહ ના
થઈ. કેમકે પ્રથમ જ પાઠ હતો. છતાં લોકોમાં નવો જીવો આવ્યો.
અને આડકતરી રીતે પ્રજાને બહુ લાલ થયો. સ્વાભિમાન સાચવતાં
લોક શીખ્યા. અમલદારનો દલ ગયો. ચરોતરની પ્રજાનું ડરપોકપણું
ઓછું થયું ત્યાગ શક્તિ આવી. સત્યાગ્રહની જડ ગુજરાતમાં
ધસાઈ.

આ વર્ષમાં મારાં માતૃશ્રી બાળાબહેનને મખત મંદવાડ
આવ્યો. મૂળથી જ એમની પ્રકૃતિ બહુ નખળી. પાચન શક્તિ બહુ
ખરાબ, પોતાની મેળે ધર ગથ્યુ દવાઓ કરીને ટકુમકુ ચલાવ્યા કરે.
કમરત તો રોજ કરવાની, ધરમા ફગડ કરવાનું, ને તે ઉપરાંત
રોજ ખુસ્તી દવામાં મવારમાં, ફરવા જવાનું એટલી સાચવણી હતી
તેથી જ એટલું પણ ટક્યા હતાં. વડતાલમાં મારા પિતાની માથે
રહેતા ત્યાંથી અમદાવાદ આવીને રહ્યાં. નદી પાગ રમણભાઈને બંગલે
ખુસ્તી દવામાં રહેવા ગયાં. અમારા પિતા, લામ્બજી, મારાં બાળી
અને અમે બન્ને બેઠેનાએ એમની મુશ્કેલી ચાચ તેટલી કરી.
મારે મિદ્યાર્થ નાનો અને છેટે ગહેવાનું એટલે ધાયુ જવાય નહિ.
વિદ્યા બહેનને પોતાનો વ્યવમાય, રમણભાઈના ઘણાં કામોમાં મદદ

કરવાની, વકીલાત ઉપરાંત મ્યુનીસીપાલિટીનું, લાયબ્રેરી, અનાયઆગ્રમ, ગુજરાત વનોક્યુલર સોસાયટીનું, એવાં એવાં અનેક કામ તે બધામાં જેટલું કામ વિદ્યાબહેનચૌં ચાચ તે કરતાં, હાવાવાનું, પ્રુફ સુધારવાનું, મતલબ કે સેક્રેટરીનું તમામ કામ વિદ્યાબહેનને કરવાનું અને ધરનું ને ઊંકરાનું તો હોય જ, એટલે એમનાથી પણ બાંધે પગે રહેવાય નહિં. એટલે ખરી ચાકરી તો મારા બાપ ગદુભાઈએ અને બામી શ્રીદેવીએ કરી. તેમણે શ્રીદેવી નાનપણથી બાળાબહેન પાસે રહેલાં, અને બધી બાળતમા એમની જ તાલીમ લીધેલી એટલે દરેકે દરેક કામ બહુ જ સુવ્યવસ્થિત અને સફાઈબંધ, નાણુ-કાષ્ટથી કરતા-એ ત્રણ મહિના સુધી બને પગે એમણે સેવા કરી. બાળાબહેનની વૃદ્ધ ઉમર, નબળા બાલો એટલે એ પોતે પણ સમજી જ ગયાં હતાં કે મંદવાડમાંથી બીડી રાકશે નહિં—બહુજ શાન્તિ અને સ્વાસ્થ્યથી મૃત્યુની રાહ જોતા હતા દોઢેક વર્ષ ઉપર મારા પિતાશ્રીને ચાકરી આવીને એપોપ્લેક્સી જેવું થયું હતું—અને ગંભીર સ્થિતિમાં વડતાલથી અમદાવાદ લઈ આવવા પડેલા તેમથી એમને સાર થયું હતું. પણ બાળાબહેનનો તે દિવસથી સંસારમાંથી જીવ બીડી ગયો હતો. પોતાના સતાનો તરફનો એમને પૂરો સતોષ હતો. માત્ર અમારો નાનો ભાઈ કુંજવિહારી બહુ જ બોળા સ્વભાવનો—એને ઠેકાણે પાડવાની બહુ ઉત્કંઠા રહી ગઈ હતી. છતાં બહુ જ શાન્તિ અને પ્રજ્ઞની પ્રાર્થના કરતાં કરતા કાંઈ પણ વ્યથા વગર એમનું અવસાન થયું. અમે બધા ભાડુ અને અમારા પિતા એમની આસ-પાસ બેઠેલાં જ હતાં. આ પહેલા મેં મૃત્યુ કદી જોયું નહિં. પણ બાળાબહેનનાં મૃત્યુમાં નહોતી ચાતના, નહોતો ત્રાસ—એમનું સૌમ્ય શાન્ત મુખ સ્મિત સહીત જ રહ્યું હતું. ગાઢ નિદ્રામાં મુકી રહ્યાં હોય એમ જ અમને થયું. અમે બધા આ અંતીમ ધડી માટે તૈયાર જ હતાં. એટલે કોઈએ કાંઈ જ કલ્પાંત કે કાંઈજ ક્યું

નહોતું. સવારે જ્યારે સ્નેહીવર્ગ એમના મૃતદેહને છેવટના સંસ્કાર માટે લઈ ગયા ત્યારે આખરી વિયોગનું લાન થયું. એમનું વાત્સલ્ય કદી વીસરાય એવું હતું જ નહિ. એમની પવિત્રતા, મહાભાવ રમરથુમાંથી વીસરે એવાં નહોતાં, રાત્રે અમાડં કુટુંબ જ્યારે ફરી એકદું થયું ત્યારે બાળા બહેન વગરના સુના ધરમાં સ્વાભાવિક રીતે ક્ષોભ થયો. તે વખતે અમારા પિતા માત્ર એક જ વાક્ય બોલ્યા હતા, “ તમારે તો થોડાં વર્ષનો સહવાસ પણ મારે તો છે તાળીસ વર્ષનો લાંબો સહવાસ એટલે તેટલો જ મંબધ. ઇશ્વર જે કરે તે હિંમતથી મહન કરવું. ” એમની પાછળ રડવા કકળવાનું તો હોય જ નહિ પણ કોઈ જાતનો શોક, કે કરફીયા કરવાની સાદ નાજ પાડી હતી. એટલે એ પ્રકરણ બંધ થયું. બ્લાલસોપાં માતૃશ્રીનાં રમરથો અમારા હૃદયમાં તો અંકિત થએલાં જ રહ્યા છે. અમે એમણે દર્શાવેલે માર્ગે ચાલવાનો મતત પ્રયત્ન કરેલો અને કરીએ છીએ. ખીશ તો ફવી રીતે એમનું ઋણ વાળી રાકીએ ?

બાળા બહેનના મંદવાડ પહેલાં ડૉક્ટર મોટાં તથા છોકરાંને લઈને અમરેલી પ્રાંતમાં ફરવા માટે ગએલા. ત્યાં છોકરાંઓએ ખૂબ નવા નવા અનુભવ મેળવ્યા. કાઠીયાવાડનું આતિથ્ય અનુભવ્યું. ધારી, કાઠીનાર, દામનગર વગેરે સ્થળો જોયા. પાછા ફરતાં રાજકોટમાં શ્રી. નાનાલાલ કવિ અને માર્ણેક બહેનનો સારો પરીચય છોકરાંઓને થયો, માર્ણેક બહેનનું આતિથ્ય તો ગુજરાતના ઘણા બાઈ બહેનોએ અનુભવેલું છે. અને મારાં સંતાનો અને કટર સાથે તો એમણે કુટુંબી જેવો મંબધ રાખ્યો—અને નાનાલાલને તો બાળક માત્ર બહુ જ પ્રિય એટલે આ છોકરાં ઉપર અશ્વાગ પ્રેમ વરસાવ્યો—તેમાં એ મારી મોટી છોકરી લીલા એમની બહુ માનીતી થઈ ગઈ. એ મુસાફરીમાં છોકરાંઓએ તો આનંદ જ માણ્યો. પણ ડૉક્ટરની

તળીયત બહુ સખત લયડી. અમલવાદ આવીને થોડો વખત આરામ લઇને વડોદરે ગયા, તેજ વખતે શ્રી. મનુભાઈની મોટી પુત્રી શ્રી જયશ્રી બહેનનું લગ્ન થયું, મનુભાઈ દીવાનપદે હતા. અને ઠાકમાઠના ગોખીન એટલે બહુજ ધામધુમથી લગ્ન થયું. ઊગતા સૂરને મૌ નમે—તેમ વડોદરાના અધિ કારી વર્ગે એશુમાર બક્ષિસો અને ચાંદલા વગેરે કયું. અમારા કુટુંબમાં તો મૌને માદાઈ જ પમંદ પડે. એટલે ધમાનથી જોટલું અને તેટલું ફર રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે વખતે ડોક્ટર એ ધગમાં જ રહેતા અને મનુભાઈ માથેનો સંબંધ પણ એટલો હતો કે ધાયું ન થાય. આમપાસનાં સ્ત્રી વર્ગ કીમતી ધરેણું ને વજ્ર પહેરીને ફરે ને મારી છોકરીઓ કાચ પર સોનાની ખંગડી પહેરવાની ના પાડે. અમારા મોટી બા બહુ કહે પણ એ છોકગાં આમલી સ્વભાવ તો એમના પિતા જેવા—એકવાર ના કસી તે ફરે નહિ અમારે સૌને રહેવાનો ઊતારો જૂદો હતો. અને બ્યવસ્થા બધી બહુ મગવડવાળી હતી. એટલે લગ્નની ધમાકડને લઈને અનિ-યમિતતા યજ ન હોતી. તેથી નાના બાળકોની તળીયત પણ બગડી નહિં જો કે મોટાને ઊભગરા તો હતો જ. શ્રી. મનુભાઈને નાની નાની રીત રીવાજો કરવા પ્રત્યે વિરોધ હતો. છતાં કુટુંબનાં સ્ત્રી જનો જો એ વિચારનાં હોય તો પોતાના મિલ્કાતો અમલમાં મુકી શકાતા નથી. બધા જ રિવાજો નાના અવરૂપમાં એ ધયાખરા જમાનો બદલાતાં એમના ધરમાં એ પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ.

લગ્ન પ્રમગે બક્ષિસો આપવાનો રીવાજ દરપાર વધી ગયો છે. આધારી વર્ગમાં તો આ એક બીડીપ યજ ગયું છે. આપણા મરીનડા દેશમાં જૂના કુષ્ટ રીવાજો નાશ નથી પામતા અને નર્સ કુષ્ટ અનુકરણો પ્રવેશ કરે છે. એટલે આપણી મિથિ તો એવડી બનતી યજ છે. ક્યારે મુશ્કેલી તે તો કાળ જાણે. ધનિક થોડો નર્સ

સૂધી પોતાની સ્થિતિનો દેખાડો કરતા બંધ નહિ થાય અને ધનની અને મોટાઇની સ્પર્ધા કરતા નહિ અટકે ત્યાં સૂધી આ વસ્તુસ્થિતિ રહેવાની. લાંબાનાં ખર્ચ, તમાશા વગેરે ધનિકો ના કરે તો જ ગરીબ વર્ગને રાહત મળે. હજી આ વસ્તુ સમજાઇ નથી. સમજી, શિક્ષિત ગણ્યોતો વર્ગ પણ આ પ્રકારની મોટાઇ માણે છે

પ્રકરણ ૨૭ મું

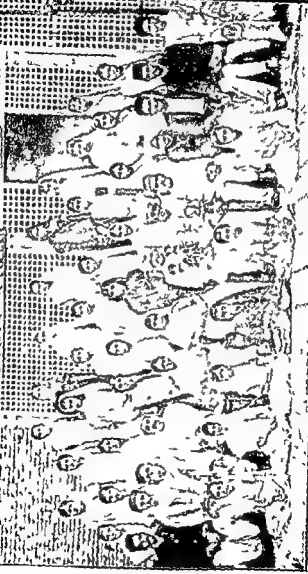
ખેડાનો મત્યાગ્રહ ૧૯૧૮ ના જીનમહિનામાં પુરો થયો. સરદાર માથે મમાધાન થયું હતું પણ ગાંધીજીના શબ્દોમાં વર્ણ-વીએ તો એ સમાધાન માધુર્ય રહિત હતું, પરંતુ દેશમાં જનગતિ ખૂબ આવી, અને પ્રજાનો વિજય થયો એમ જાવના ફેલાઈ ગઈ.

જે મમથે ખેડાનો મત્યાગ્રહ ચાલતો હતો તે વખતે ઇન્દુલાલનો લગભગ બધો મમથ એજ કામમાં જતો હતો, કેજવણી મંડળના કામને ઝાઝો વખત આપી ચકતા ન હોતા છતાં કન્યાઓની શાલાનત પરીક્ષાનો ક્રમ ઘડવાના કામમાં મને ને કેજવણીને એમણે બહુ જ મદદ કરી હતી.

શકરલાલજી, ઇન્દુલાલ અને ડૉ. સુમન્ટ એ મિત્ર ત્રિપુટિ ગુજરાતને માટે સર્વન્ટસ ઓફ ઇન્ડિયા જેવી મંરથા સ્થાપવાનાં સ્વપ્નાં સેવી રહ્યા હતા. અને તેજ ઉદ્દેશથી એ ત્રણેજણે એક ડેકાણે માથે રહીને કામ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.

લાલ દરવાજે અમાડં ધર હતું તેની પડોશમાં બીજી ધર રાખીને તેમાં ત્રણેએ રહેવાનું નક્કી કર્યું અને તો ત્યાં રહેતાંજ હતાં-ત્રણે જણના કાર્ય પ્રેક્ષ કેટલેક અંગે એક મરખા હતા, તેમજ ટેટલાક કામો વ્યક્તિગત જૂઠાં પણ હતાં ચંકરલાલજીએ થોડો વખત માટે ખર્ચ પણ લખાડ્યો. ડેકટરે પાછી રમ્મ પણ લીધી એમની તબીબત તો બહુજ નરમ ચાલતી હતી. ઇન્દુલાલ સિંચા થમને એક કામને વગળી નડતા રહેતા, તેમ ચંકરલાલજીથી લાડમાડી વેડી ચાલતી નડતી. મજબુતના કામમાં યુથાએલા દના

सिद्धि विधायाः (संस्कृत)

अभयदास वनिता विद्या मंदिरा विद्यालय १९१८.

એટલે ધણો ભાગ અનસૂયા બહેનને ઘેરજ રહેતા હતા કાષ્ટ કોડવાગ અમારી સાથે જમતા, પણ એમનું દીલ ચહોટયું નહોતું ત્રણેના વ્યભાવમા ખૂબજ ફેર, ત્રણેનું વ્યક્તિત્વ જમરું એટલે મેળ ખાશે કે કેમ એ વિષે ડોક્ટર સદા ચિંતા કર્યા કરતા એમને માન વ્યવસ્થિત પદ્ધતિથી ગુજરાતમા સેવા કરવી હતી અને કરાવવી હતી. ઇન્દુલાલ જેવા કામ કરનારે સપૂર્ણ માથ આપ્યો હોત અને દહતાથી થોડા કામેને વગી રજા હોત તો સુંદર કામ થયું હોત

જેઝાનું પ્રકરણ જે વખતે ચાલતું હતું, તે વખતે યુરોપનું મહાનવિગ્રહ ચાલી રહ્યું હતું બ્રિટિશ પક્ષને યુદ્ધમા હોમવા માટે સૈનિકો જોઈતા હતા હિંદુસ્થાનમાથી પુષ્કળ ધન અને જીવ્યાબધ મૈન્યો રણક્ષેત્રમા મોકલવામા આવ્યા હતા. છતાં યુદ્ધનો કાષ્ટ અત આવે તેવા ચિહ્ન નહોતા લોર્ડ એમ્સફોર્ડ દિલ્હીમા વાટાઘાટ રવાને આગેવાનોને ખોલાવ્યા હતા. તેમા ગાંધીજીને પણ હાજર રહેવા માટે આમ્રક ક્યો હતો સરકાર સાથે જેઝાની લડતમાંથી તરત ગાંધીજી પરવાયો હતા-એમણે આમંત્રણ કબુલ રાખ્યું અને દિલ્હી ગયા. ગુળના નેતાઓમાંથી લોકમાન્ય તિળકને કે મુસ્લીમ આગેવાનો મૌલાના મહમદઅલિ કે શૈક્તઅલિને આમંત્રણ નહોતું. (આ ભાષ તો જેલમા હતા) એટલે ગાંધીજીને જરા સ્થ કોચ તો હતો છતાં અન્ય મુસ્લીમભાષઓને સાથ લઈને તેમજ હિંદુ નેતાઓને એકત્ર કરીને હિંદુ મુસ્લીમ એકમ માધવાની જાડી ભાવનાથી મહાત્માજી દિલ્હી ગયા સૈનિકો એકઠા કરવાના કામમા એટલે રગરટની ભગતીના કામમા ગાંધીજીએ મરકારને માથ આપવાની કબુલાત આપી અને જેઝામાંથીજ સૈનિકો એકઠા કરવાનું નક્કી કર્યું. જેઝા પહોંચીને વલ્લભભાષ, ઇન્દુલાલ વગેરે સાથે મમલત ડગી. તેમાના

ધણીને ગળે આ વાત ઉતરી નહિં. પ્રજાને સરકાર પ્રત્યે કાંઈ પ્રેમ ઉભરાતો નહોતો. સરકારી અમલદારોની વર્તણૂકનો અનુભવ તો તાજો જ હતો, એટલે બહુ કમને બધા કાર્યકરોએ હા પાડી. રંગ-રટનું કામ શરૂ થયું—પણ ગાંધીજીના આ કાર્યને પ્રજાએ બહુ હુલો સાથે આપ્યો. તે એમને લાગ્યું પણ ખરું—ઈંદુલાલ આ કામમાં ન ધસકાયા હોત તો મારું હતું—કેમકે કામમાં ભત્તીવાર કાંઈ જ નહોતો. —માત્ર ગાંધીજીથી વાઇસરોયને ના પડાઈ નહિં અને ભવિષ્યમાં લાભ થશે એ જૂના લોકથી ગાંધીજી જોડાયા—અને માથે ઈંદુલાલ પણ ધસકાયા.

આ કામ કરતાં કરતાં ગાંધીજી તો મજાત માંદ પડી ગયા. રંગરટનું કામ અટકી ગયું. ગુજરાતમાં વરસાદના વાખા પડ્યા અને મહાન દુષ્કાળ મો વકાસીને ઊભો રહ્યો. એટલે એ કાર્યમાં ઈંદુલાલ પડ્યા. દુષ્કાળ સંકટથી પીડિત લોકો માટે મોટો કાળો ઉપરાવવામાં આવ્યો અને તેના મંત્રિ તરીકે બહુ કામ ઈંદુલાલને માથે આવ્યું.

દુષ્કાળને માટે નાણાં ઉપરાવવાનાં હતાં તે વખતે મારાં ઊક-રાંઓ વિદ્યાબહેનનાં ઊકરાંઓ સર ચીનુભાઈના નાના બાલકો, પર-વોતમભાઈ હડિસિંગના ઊકરાંઓ અને તેમનાં કુટુંબના બીજા બાળકોએ મળીને એક જલસો કર્યો હતો. એમનું શિશુ મંડળ ચાલતું હતું તેના આશરા હેઠળ આ જલસો થયો હતો. પૈસા ઉપરાવવાની, જલમાના બધા જ કાર્યકર્મની સંઘળી બ્યવસ્થા એ બાલકોએજ કરી હતી. આઠ આનાથી માંડીને પાચ રૂપીઆની ટીકીટ રાખી હતી. પણ અહીંના ગીમંત વર્ગે ઊકરાંઓની ઝોળીમાં ખૂબ નાણાં ઠાસ્યાં. ઇંદુલાલનો ઉત્સાહ તો માનો નહોતો. બહુ જ સંઘળતાથી આ બાલકો સો પાર પડ્યો હતો. લગભગ એ

અઢી હજાર રૂપીઆ છોકરાંઓએ ઇન્દુલાલને સ્વાધીન કર્યા હતા. આ પ્રસંગ પછી ઇન્દુલાલની ને બાળકોની દોસ્તી બહુ જ વધી.

ડોક્ટરને આ સમયે પાછું ખુબ પોતાના વિચારોનું મંથન કરવું પડ્યું. તખીયત બહુ નબળી થઇ ગઇ હતી. લોહીની ઉત્પત્તિઓ થતી અને પિત્તનું જોર ખુબ થઇ આવતું. આંતરડાં અત્યંત નબળાં થઇ ગયાં હતાં. એક તરફથી પોતાની નબળી તખીયત, સેવાની ધગશ, અને સરકારી નોકરી એ સઘળી વસ્તુઓ એમને સુઝવી રહી હતી. ઇન્દુલાલને એક કામમાંથી બીજા કામમાં કુદકા મારવાની રેવને લઇને સ્થિરતા આવતી નહોતી. એટલે ઇન્દુલાલના સાથ ઉપર મુરાદ બંધાય તેમ નહોતું. શંકરલાલ રોલેટ બિલની વિરૂધ્ધના પ્રચાર માટે સુબંધ રહ્યા કરે તો તથુ જથ્થુ સાથે રહીને અમદાવાદમાં આશ્રમ ચલાવે શી રીતે ને ગુજરાતનું કામ થાય શી રીતે ? આ વખતે મને પણ સમજથ્થુ પડે નહિ કે શું કરવું ? મહિલા વિદ્યાલયનું કામ બહુ સારી રીતે ચાલતું હતું. તે છોડીને વડોદરા જવું કે અમદાવાદમાં જ રહેવું ? ડોક્ટરની તખીયત સારી નહિ એટલે એક તરફથી વડોદરા જવાની ઇચ્છા થાય. બીજી તરફથી સ્ત્રી જીવવણીના કાર્યની જમાવટ કરવાની ભારે ઇચ્છા—માથે જવાબદારી લીધેલી તે છોડી દેવાનો જીવ ચાલે નહિ. મન સાથે ખુબ ગડબાગ થતી હતી. એ ચાર મહિના તો ડોક્ટરને રબળના જ હતા એટલે તે દરમિયાન કાંઈ તોડ કહાડી શકાશે એમ ધાયું. એટલામાં વિકાળ સ્વરૂપમાં ઇન્દુલુએન્સા અમદાવાદમાં અને ગુજરાતમાં ફાટી નીકળ્યો. ગેગ કાંઈ નવો નહોતો. પણ અત્યંત ચોપી સ્વરૂપમાં અને ભયંકર સ્વરૂપમાં પ્રસર્યો. મરણ પ્રમાણ પુબ્બળ વધી ગયું. અને લોક ગભરાઇ ગયાં. જુવાન ઉમરનાં સ્ત્રી પુરુષો અને બાળકો આ રોગનાં ભોગ થયાં. ડોક્ટરો પણ ચાકી ગયા. રોગને અટકાવવા માટે કાંઈ સાધન નહિ-

યથા પછી માવજત કરવાની તેમાં એ ફેફસાં પર સોજો આવી જાય અથવા હૃદય નળીનું પડે અને દરદી મૃત્યુ પામે. અમદાવાદમાં અને ગુજરાતનાં બધાં નાના મોટાં ગામોમાં આ રોગ ફેલાયો-આ રોગ જેમ ફેલાતો ગયો તેમ ગુજરાતની પ્રજાને મુંઝવિત રીતે સેવા કરવાનો અભ્યાસ થયો. સેવા મિતિઓ નાને નાને ગામે સ્થપાઈ અને દાકતરોની સાથે રહીને માવજત કરવાની તથા દવા આપવાની વ્યવસ્થા થઈ. લોકોએ પૈમા પણ સારાઆપ્યા. વ્યવસ્થા શક્તિ કેળવાઈ-સ્વયંસેવકોના હસ્તક કવીનીન, બીજી દવાઓ, કપડાં વગેરે વહેંચાવવા માંડ્યાં. શાળાઓના શિક્ષકો, વિદ્યાર્થી વર્ગ સૌએ મુંઝવે માથ આપ્યો. રોગ બહુ એપી હતો એટલે ઘણે ઠેકાણે સારા સારા દાકતરો અને સ્વયંસેવકો આરવાર કરતાં કરતાં મૃત્યુ વશ થયા-આગસ્ટ વર્ષમાં પ્લેગનો કર હતો-આ વર્ષમાં કુલગ અને પછી આ ઇન્ફ્યુ એન્ઝાથી લોકો તો ત્રાસી ગયા હતા.

પણ અઠવાડીઆ ખુબ જ કેર વર્ત્યો એ દરમ્યાન બીજી બંધ કામ ઠંડું પડી ગયું હતું. કેશવપ્રસાદને બહુ સખન રોગનો કપાટો લાગ્યો હતો. પણ આવરદાના બગીચા એટલે પથારી ખંખેરીને ઉઠ્યા. જો કે અનેક રોગના મૂળ શરીરમાં લગાઈ પેઠાં-આ રોગચાળો થયો તે પડેલા કેશવપ્રસાદે કેળવણીનું કામ ગુજરાતમાં પેલાને માથે લેવાનું થાયું હતું. પણ મંદગતમાંથી મન બદલાઈ ગયું અને મુંબઈ રહીને પૈસા ઉપાર્જન કરવાનું નક્કી કર્યું. જો કેશવપ્રસાદે તે સમયે દેશમેવામાં મુકાબ્બું હોત તો પણ ઉત્તમવન કાર્ય કરી ચક્રમાં હોત-અને ગુજરાતને ખુબ લાભ થાત.

‘રોગનું’ જેર સડેજ નરમ પડ્યું એટલે અમારું કુટુંબ કુમસ અમારા મોટાં બાળે ત્યાં હવાફેર માટે ગયું. ડોક્ટરની તબીબત નગમી બહુ થઈ ગઈ હતી અને એકાદ બે ડોક્ટરને ઇન્ફ્યુએન્ઝા

પણ થઈ ગયો હતો. કુમસમાં અમે આ છેલ્લાં જ ગયાં-અને મોટાં બાએ ખુબજ લાડ કર્યાં. દીવાળીના દિવસ હતા. ડોક્ટર એમને બહુ જ લાડકા-મારી મોટી છોકરી લીલા પણ બહુ લાડકી-ખીજાં મગાવહાલા નહોતાં. માત્ર મુલોત્પના બહેન ને એમનાં છોકરાં હતાં. ત્યાં અમે ત્રણ અઠવાડીયાં રહ્યાં. કુમસની હવાથી ખીજાં બધાં ને તો કાપકો થયો. પણ ડોક્ટરને તો તબીબી સારા લેણદેણી જ નહિ. દાંતે દુઃખ દીધું ને મુંબઈ જવું પડ્યું-ને દાંત કઢાવવો પડ્યો. તબીબીતની નબળાઈ અને મનની મુંઝવણોને લઈને એમનો સ્વભાવ ઠીક અકળામણીઓ થઈ ગયો હતો. એટલે જે શાંતિ લેવા ધારી હતી તે મળી નહિ.

કુમસ પછી અમે થોડા દિવસ વડતાલ રહ્યા. ને ડોક્ટરની તબીબીત સુધરી એટલે એ વડોદરા કામે નોંખ્યા.

અમારૂં નાવકુ અમદાવાદમાં સારું ચાલતું હતું. અમદાવાદમાં ગાંધીજીનો વસવાટ અને અમારા ધરમાં જ ઇન્દુલાલ રહે એટલે ગાંધીય વાતાવરણ બહુ પ્રબળ થતું ગયું. નાનાં છોકરા એજ વાતાવરણમાં જીજરતા ગયા.

રેલ્વેટ ખીલની ચર્ચાઓ ચાલતી હતી, એ રેલ્વેટ કમિટીની બલામણો ને પસાર થાય તો પ્રબળતા હજી ઉપર સીધો ફટકો પડે તેમ હતું. આગેવાનો એ માટે સામનો કરવાને તૈયાર હતા. શાસ્ત્રીજી, માલવીયાજી વગેરે નેતાઓએ કાઉન્સિલમાં એ બિલ રહામે સખત ઝુલ્મેશ ઉપાડી હતી અને સરકારને પૂરી ચેતવણી આપી હતી. પણ મરકાર કમિટીની બલામણોનો અમલ કરવા મક્કમ થઈ હતી. બિલ તો પ્રગટ થયું. શાસ્ત્રીજીનો પ્રહાર મખત હતો. ને મરકારને ચેતવું હોત તો આટલાં કારમોની જરૂરજ નહોતી. શાસ્ત્રીજીનો અવાજ કોણ

સાબજે ૧ ગાંધીજીએ પણ વાઘમગેશને મળીને ખૂબ મમળવ્યા પણ સપ્તર્થ નિર્દેશ નીવડ્યું. અને બિંધ કાયદા તરીકે ગેઝેટમાં પ્રકટ થયું-પત્રી તો જીવાન વર્ગ બહુજ આવેશમાં આવ્યો. મગસથી ગાંધીજીએ સૂચના મોકલી કે સરકારનો સામનો કરવા માટે આખા દેશમાં હડતાળ પાડવી તે દિવસે મૌ ઉપવાસ કરે તે કામ થઈશે બધ કરે ઉપવાસ ચોવીસ ડહાકનો રાખવો. આ મૂચનાનો અમલ ફરી એપ્રિલે (૧૯૧૬) ને દિવસે થાય એમ હતું-યોગે મન્નેમ વશાત તૈયારજ હતા એટલે જુડું ગોઠવાયું આખા હિંદુસ્તાનમાં-શરે શરે અને ગામે ગામ હડતાળ પડી, પ્રાર્થનાઓ થઈ, મગસો થયા-ઉપવાસ થયા.

અમદાવાદમાં એક પ્રચંડ મગસ કાળા વાવટા લાઇને નીકળ્યું હતું અને સરકારને અને ગળવર સભા થઈ હતી. હિન્દુ, મુસ્લીમ, ત્રી પુરોહી સૌએ ભાગ લીધો હતો અહીં ફરી તારીખનો શાન્તિથી પસાર થઈ. આખું આવાડીય આ મામલો કરવો નહીં કરવામાં આવ્યું હતું. સન્યાસકની પતિમણી હાપવા માટે મરનરે મનાઈ કરે તોથી હન્ટસિખિત પતાકાઓ વહેવાના હતા. ગાંધીજીના પુત્રો દિદ અગાજ અને સર્વોદય સરકારે હાપવાના બધ કરાવ્યા હતા અને વેચાયું પણ બધ હતું હતું. આ પુત્રો હાપવાનો અને વેચવાનો પ્રબંધ થયો જેમ સરકારનો પ્રતિબંધ વધારે તેન મેળોનો ઉન્નદ વધારે ન્હાના ન્હાના હોકરા વેચવા નીકળી પડ્યા.

ગાંધીજીને એ દિવસે હિન્દીમાં અદાલતને બોલાવેલા હિન્દીમાં ખુબ દોષગીનો પ્રસંગ હતો. ગાંધીજી પળળ જવા ઉપવાસ મગ કરને લાન્ડ કે ગાંધીજી જે હિન્દી જગે તે ત્યાં તેશન થયો. અદાલતના બાજોજસ હિન્દીમાં ફેલ્યો અને થયો મન્નન પાસ સરકાર વિરોધના કરેલો હતો. ગાંધીજીના જવાથી એપ્રિલના વડે સાવ

અને બળ વધારે મંગલિત થાય. તે કેમ મહન થાય ! દિલ્હી જતા પશ્વલ એકાદ ગાંધીજીને પોલીસને સોંપી દીધા મહાદેવ દેસાઈ એઓ ગાંધીજી સાથે હતા તેમને દિલ્હી સરકારે લઈને મોકલ્યા દિલ્હીની પ્રજાને તાતિ સાચવવાની વિનંતિ કરવામાં આવી. ગાંધીજીને દિલ્હીથી છૂપી રીતે મુબમ્બ પાછા લઈ આવ્યા પણ એમને પકડાયાની ખબર પડી ત્યારથી લોકે તે ખૂબ જ ગુસ્સામાં આવી ગયા તે ગાંડા જેવા થઈ ગયા મુબમ્બમાં હુલડો લઈ થઈ રહ્યો પાયધૂનીમાં તે લોકે ખૂબ જ ઉશ્કેરાયા હતા. અનમુલાખહેન મુબમ્બ હતા તે ગાંધીજી સાથે પાયધૂનીની મીટીંગમાં ગયા સરકારના મિત્રોએ અને ઘોડેસ્વારો ખૂબ જોમમાં હતા લોકે તરફથી ઇટાના વરસાદ વરસતા હતા. લોકોને શાંત કરવા ગાંધીજી હાથ જોડતા-ઇટાના વરસાદમાંથી બચી ગયા ! પણ અમદાવાદમાં નુ બની રહ્યું હતું તે એમને ખબર નહોતી ! તેમજ અમૃતમરમાં શ્રદ્ધાનંદજીને તોપને ગોળે ઉડાડી દેવાની તૈયારી ચાલી હતી તેમજ જલ્દીઆનવાળા બાગની ગળી કતલ થઈ રહી હતી તે એમને કાંઈ જ ખબર નહોતી !

અહીં એવી અફવા જોડી હતી કે ગાંધીજી સાથે અનમુલાખહેન પણ પકડાયા છે, એટલે મજૂરો ઘેલા બની ગયા, હડતાળ પડી અને તોફાન થયા-સરકારના ક્રોધ વિશાળ દરવાજા બાજુ તારબોરીમ, કલેક્ટરની કચેરી, ઇસકોઇની કચેરી, પરીક્ષાનો મકામ બધું મગગાની મુકયું. નડીઆદ પાસે રેવના પાટા ઉખેડી કાઢવાનો પ્રયત્ન થયો હતો એક સરકારી માર્જન્ટલુ ખૂન થયું હતું લોકે ખૂબ જ આવેશમાં આવી ગયા એક ફિસ તે એ તોફાની લોકના હાથમાં જ મતા રહી. અમાડ મજાન લાલ દરવાજે અને એ જગ્યા તો મુખ્ય કેન્દ્ર થઈ રહેલી મજૂરોના ટેલેટોગા ડાગ, હાથીઆરો અને કાકડા લઈને ખૂબ પાડતા અમારા ઘર આગળથી જતા અને માંમે મરકાગી મકાનો

ને આગ લગાડતા મારાં છોકરાંઓ નિશાલે ગએલાં—ઉનાળાના દિવસે
એટલે સવારની નિશાળ. રસ્તા ઉપર કોઈ સારાં માણસથી નિર્ભયપણે
જઈ શકાય એવું હતું નહિ. એટલી બીડમાં ઇન્દુલાલ મારી એ
છોકરીઓ વફલભભાઈની દીકરી મણિબહેન (જે ત્રણે મહાલક્ષ્મી
ટ્રેનિંગ કોલેજમાં ભણતાં હતાં) અને મારા છોકરા ગમેદ મીડલ-
સ્કૂલમાં ભણતો હતો એ બંધાને લાઈને આવ્યા ને ત્રણેને મને મોપી
ને મળી-મહેનને મૂકવા ગયા. ત્યાં મારા જીવમાં જીવ આવ્યો. હું
જાણતી હતી કે મારાં છોકરાનો વાગ કોઈ વાંકો કરવાનું નથી—જતાં
છરકેગમેદી પ્રજા કદાચ બાન બૂલે, મામે તારઓદિસ બગતી હતી
તેમાંથી ચીણમગીઓ બીડીને અમારા ઘરમાં પડતી તેનાથી એકાદ
એ ગોઠાં સજાઓ. પણ અમારાથી ડગલું અમાય તેમ નહોતું.
થોડીજ વારમાં માર્શલ લો સર કરવામાં આવ્યો હતો. કોઈ એ
માણસને એકાં થવાની પરવાનગી નહોતી. અને જે પામે અમુક
ડગલાં કોઈથી જવાય નહિ. જો જાય તો બંદુકની ગોળાએ ઉડાવી
દે આ કેગની અદર કેટલાંએ નિર્દોષ માણસો—મરીઓ અને બાળકો
હાર થઈ મયાં મહાનપુલમાંથી પાછા ફરેલા મૈનિકો તેમાં પ્રજાને
મન જીવનની કિંમત જ નહિ તેવા બાળ મૈનિકોએ રમજની ખાતર
કેટલાંને તો ઉડાવી નીધાં, એ વખતની મિથિતો ખ્યાલ કરતાં
કંપાગી ઝૂટે છે. રાતના પણ લશકરી ટુકડીઓ, આગે વીરીઓ,
તોપોની ગાડીઓ ધણણ ધણણ રૂપાં કરે, કાંઈ કાંઈ અવાજો ફરે.
એટલી બીડ લાગે કદી આવું જોએવું નહિ એટલે ધધરાદ ધામ,
રાતના ઉધ પણ ના આવે. એક જાણુએ મારા પિતાનું ઘર ત્યાં
પણ જવાય નહિ વિશાળદેનનું ઘર નદીપાર ત્યાં તો જાય જ
નહિ, કોઈએ એમ જૂઠાં બિગોરી કે રમજખાઈનું ઘર દેદેશનમાં
છે. આવી દેદેશત ભરેલી પરિમિથિનમાં રમજખાઈ બિયાગ એક એ
વાર ખખર કહાડી જતા.

ઇંદુલાલ વારે વારે આવતા તેથી ઠીક શાંતી વળતી. વલ્લભભાઈ પણ આવીને ખબર કહાડી જતા. ડૉક્ટર વડોદરે હતા. તારનો વહેવાર તૂટી ગયો હતો. કાગળો પહોંચતા નહિં. એટલે એમને ત્રીજે દિવસે અમારી સ્થિતિની માહિતી મળી, તેવાજ એકદમ પહેલી ગાડીએ નીકળી પડ્યા નડીઆદ આગળ પગે ચાલીને આવવું પડ્યું. સ્ટેશન ઉપર શેઠ અંબાલાલ મુંબઈથી આવતા મળ્યા. માર્શલ લો એટલે ગાડીનો વહેવાર બંધ હતો. અંબાલાલે બધું જોખમ ખેડીને મોટર દોડાવી. ડૉક્ટર એમની સાથે જ હતા. પાચકુવા દરવાજો તો બગતો હતો. એ બગતામાં થઇને એ લોકો આવ્યા. એ આવ્યા એટલે મારી બધી બીક નાશી ગઇ અને પરિસ્થિતિ રમપૂર્વક અને જીજ્ઞાસાથી સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો

લોકોએ જ્યારે જાણ્યું કે અનસૂયાબહેન અમદાવાદમાં આવ્યા છે અને ગાંધીજી પણ આવ્યા ત્યારે જરા શાત પડ્યા. માર્શલ લોએ બહુ જ ત્રામ વર્તાવ્યો. ચારેક દિવસે માર્શલ લો પાછો ખેંચી લેવાયો, ગાંધીજીએ આશ્રમની જમીન ઉપર સલાહ ભરી. લોકોના દોષ મમ-જાળ્યા. ત્રણ દિવસના ઉપવાસ પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે ગાંધીજીએ કર્યા. અને એક દિવસનો ઉપવાસ લોકોએ કરવાની સલાહ આપી. જેમણે ખૂન વિગેરેમાં ભાગ લીધો હોય તેમને ગુના કબુલ કરી દેવાનું કહ્યું. મજુરોએ દફલડમા ભાગ લીધો હતો તેથી ગાંધીજીને બહુ જ દુઃખ થયું-કેમકે એમની સામે તો ગાંધીજીએ બહુએ ઉપદેશો કર્યા હતા. કાપડે ગુના કબુલ ના કર્યા, રમણભાઈ ગાંધીજી પામે ગયા તે સલામત મુલતવી રાખવાનું કહ્યું. ગાંધીજી તો ચેતેલા જ હતા. લોકો શાંતિનો પાઠ શીખ્યા નહોતા એટલે મત્તાગ્રહ મુલતવી રાખવાનો તેમણે નિશ્ચય જ કર્યો હતો. અને મત્તાગ્રહ તે સમય માટે મુલતવી રખાયો.

પ્રકરણ ૨૮ મું

અ મહાવાદમાં દુદ્ધક પછી ચાલે છે તે પશુપાના હાથ
કાડે છે લીધે અને માથાના નામને લીધે સરખાર અને
ત્રણ વચ્ચે વૈમનસ્ય તો દાખન થયું જ ગાધીજીએ સલામહનો
અરજ કર્યો તે તેમને અસ્થાને અને અકાળે લાગ્યો અને પહાડ
નેથી જૂન થઈ એમ સ્વીકાર્યું પ્રજાની આખી જીવડી શુભરાતની
નિમ્નેજ આખમા તેજ આ ય મગઠિત થવાની તાલીમતી અપેમા
થઈ નવ જીવન માસિક જે સમ્રલાલ અને હંદુલાલ ચનાવતા હતા
તેને અકવાડિ પત્ર કરી દીધું ગાધીજી તેના પ્રેરક થયા અને
હંદુલાલ તેના તત્ત્વી થયા પણ હંદીઆ ઇમેજમા અને નવ જીવન
શુભરાતીમા એમ બંને ઠાપા હાથ ગાધીજીએ મત્તામહ અને
ખીજા અનેક પ્રશ્નો ઉપરનું પોતાનું મત્તામ્ પ્રજા મમક્ષ ચૂક્યું—
નવ જીવનનો તો જે શુભાર પ્રચાર થયેલ ગામડે ગામડે ઘેરે ઘેર
દુકાને દુકાને વચાવું થયું લોકોને નવું જાણવાની જગ્યામાં સંગ
જાગૃત થઈ હંદુલાલ એ જાણના તત્ત્વી હતા ને એ માથે જ
રાત્તા હતા એટલે નવજીવનના કામમાં મહ અને મ્હારા બાગકો એ
ખૂબ મમ રીધે હતા જાણનાનું રાત દિવસ કામ કરતું હતું અને
મજાબધ નોકરો રાખ્યા હતા જતાં માગણીને પહોંચી નાવું
મુશ્કેલ હતું શીટના શીટ જાણને અમાગ મમન ઉપર આવતા
તે અને મધા મળીને વાગતા અને લેખનો લગાડતા એ કામમાં
અમને કમે કમે ખૂબ કુશળતા મળી ગાળીજી મે ૮ હંદુલાલ પામે
આવતા તે વખતે નવજીવનના સિદ્ધિ અમે વાગતા ન્હાનો મિદાર્થ
મ્હને કામ કરવા ન દે તો ગાધીજી પોતાના જોગામાં લઈને રમાડતા
ખૂબજ તડામાર લેમથી મમ ચાલતું નેમા એએ જાગરવા મહિનામાં

ગાધીજીને પચામ વર્ષ થતાં હતાં તેનો ઉત્સાહ ઉજવવાનો દનો-
એટલે એ પૂરતું તો વર્ષન જ ના થાય. તે વખતે નવજીવન
ઉપર જે દરોડો પડતો તેને પહેલી વળતું અત્યન્ત મુશ્કેલ હતું-
ધન્ડુલાલ તો રાતના ઊગ્મગગ કરી કરીને અને જૂખ્યા રહી રહીને
ગાડા થઈ જતા હતા. એમની પાસે જીગતરામ દેવે તે વખતે
મદદનીશ તરીકે કામ કરતા હતા-બધા આવેશનો ઢગ્યો બિચારા
જીગતરામ ઉપર પડતો એટલેટલી મહેનત ધન્ડુલાલને પડતી પછી
માગ બાળકો સાથે વાતો કરવા અને રમવા ધડીબર બેસે એટલે
બધું જૂની જાય અને એમનો થાક ઉતરી જાય-એ વખતે
અમારો મીડો રનેદાગ મળેલ યાદ કરતા આનંદ થાય છે-નવી
નવી વાતો કરવી-અનેક પ્રયત્નોની ચચાં કરવી, દલીલો કરવી તેમાં
કેટલું જાણવાનું મળતું-રાજકીય વિષયોની ધણી તાનીમ મને
ધન્ડુલાલ દ્વારા મળી-એ નીચે રહતા-અને અમે ઉપર રહેતા-પછી
ખરું જોતા અમે એકઠા જ રહેતા. તે વખતે ધન્ડુલાલના મગજ
ઉપર એક બીજો મોગ બોલો હતો તે એમની પાની કુમુદ
મંબધી હતો.

✓ ધન્ડુલાલનું સગપણ નાનપણથી તનસુખરામની પુત્રી કુમુદ સાથે
થયેલું ધન્ડુલાલને આ મંબધ રચનો નહોતો અને સગપણ તોડી
નાખવાને એમણે માતાપિતાને ખૂબ વિનવ્યા હતા એ બંધુ નહિ.
અને એમના અત્યન્ત વિરોધ છતાં બાળજીવરીથી માતાએ અને
સગાસંબંધીએ લગ્ન કરાવ્યું-ધન્ડુલાલનું જીવન આ સંબંધને
લીધે નિરસ થઈ ગયું કુમુદ બહુજ મામાન્ય ભુદિની કલાગરી
છોકરી હતી અને સર્વવતિચક્રના ૧૭૭-18૭મા જ ઊગરી હતી.
એટલે માત્ર પરિશિત જીવનના કેડ પાછળ જ તનમય બની.
ધન્ડુલાલને કુમુદ પ્રત્યે અણગમો થઈ ગયો હતો અને તે સંકીર્ણનો
અ કોડો તૂટ્યો તે તૂટ્યો જ કદી જોડાયો નહિ. કુમુદના જીવનમાં

કાંઈ ખીજ આદર્શો ખીલે, જીવનનું વહેણ જુદે માર્ગે દોરાય એમ કરીને એને અમારા કુટુંબમાં નાખી. અને કેળવણીના પ્રબંધ કર્યો. બિચ્છ અભ્યાસ કર્યાથી એ સ્વાસ્થ્યથી ચાલ્યો, અને જુદો જીવનક્રમ ધરી શકે. આ વસ્તુ મરજી થઈ નહિ. ઇન્દુલાલ અમારા ઘરમાં રોતાનો આઠો સમય કહાડે, એમની પત્ની પણ રહે. બંનેના આદર્શો જુદા-પત્ની પતિને વશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે. પતિ દૂર ભાગે ! એ તાણાતાણ ક્યાં સધી ચાલે ? કુમુદને દિસ્તેરિકલ ફીટસ આવવા માંડ્યાં, મારી બીજરતી ડોકરીઓને માટે એ વસ્તુ ઠીક નહિ, એમ લાગવાથી ઇન્દુલાલે ખીજે ઠેકણે રહેવાની વ્યવસ્થા રાખી. કુમુદ સાથે જ રહી. પરંતુ મજબૂત અભિપ્રાય પાળીને ઇન્દુલાલે રહેવાનું નિર્ણયિત કર્યું-બહુજ કર્યાજનક કિસ્સો થયો. ઇન્દુલાલને અનેક સ્ત્રી મિત્રોનો સહવાસ; ખિચારી કુમુદ પ્રત્યે અણમતો-એ સંસાર નમેજ કેવી રીતે ? છેવટ બંનેને હમેશ જુદાંજુદાં રહેવું-એવો તોડ કહાડ્યો. કુમુદ સુબંધના વનિતા વિશ્વામમાં બહુજ કમને ઘખલ થઈ-અને ઇન્દુલાલ એક રીતે છટા થયા-કુમુદ છેવટ ક્ષણનો ભોગ થઈને મૃત્યુ પામી-ઇન્દુલાલનો જીવન ગ્રસ બીડી ગયો. આ પ્રકરણ સાથે અનેક પ્રશ્નો મંડળાએલા છે, એ બધો ઇતિહાસ જગતને જાણવાની જરૂર છે ? ઇન્દુલાલને કુમુદના કિસ્સામાં ઘણાં ઘણાં મોટાં નાનાં સ્ત્રી પુરુષોએ જામ લીધો હતો. આપણા સમાજમાં પરણનાર વ્યક્તિની સંમતિ વગર લગ્ન મંબંધ જોડવામાં આવે છે, તેમાંથી પછી છૂટવાનો અવકાશજ નહિ. તેના પરિણામે અનેક જીવનો નિરસ થઈ જાય છે. અને મહાન વ્યક્તિઓનાં જીવન એજ જાય છે. સમાજ હાથપણનો દરીઓ ગણાય છે. તે આધારીય બની બેસે છે. સ્વાર્થી જીવડાઓ આદર્શ ગ્રેમી યુવાન યુવતીઓનાં જીવનો ખંસ કરી નાંખે છે અને ઉચ્ચાસને બેસીને ઉઠરતાં જીવનને કચરી નાંખે છે-ઇન્દુલાલનું દૃષ્ટાન્ત સમાજની અપરિમિત સત્તાનું ભાન

કરાવે છે કુસુદ આથેના એમના વર્તનનું આયુ લાઇને દૈવભાવી,
 સકુચિત દષ્ટિના સમાજ નેતાઓએ એમને ગુજરાતમાથી ઉખેડી
 નાખ્યા ગુજરાતને હજી સુધી ઇન્દુલાલ જેવા નિસ્પૃહી નિસ્વાર્થી
 સેવક મળ્યો નથી ! જે સમાજ સ્વાર્થી ઉપર જીવે છે, અને રૂઢી ચુસ્ત
 આચાર વિચારને સેવે છે, તેનો મેલ કદી જવાનો નથી—એમા
 કૂડ કપટથી જ દાવ એવાવાના, પવિત્રતા, શુદ્ધ વાતાવરણ, પ્રગલ્ભ
 હૃદય, ઉદાર વિચારને ત્યા સ્થાન હોય શકે જ નહિ—અકસોસની
 વાત છે કે આપણા સમાજની હજી પણ આવી અધમ મનેદશા
 છે ! ઉચ્ચ અસ્કાર, કેળવણીના પરિણામે સમાજની શુદ્ધિ ક્યારે થશે
 એ મહાન કોયડો છે ઇન્દુલાલનું કોકડું ગુચવાયુ તે ઉકલ્યું જ
 નહિ—હજી એવા એવા કોકડા ગુચવાએલા જ રહે કે સ્વાર્થી મમા-
 જને વિચાર જ કરવો નથી ! પરંતુ જમાનાના બહેણ રોકી શકાશે
 નહિ ! સમાજમા ઉત્કર્ષને સ્થાન નહિ અપાય તો સમાજ જડ
 થઇ જશે—અને તેનો વિનાશ થશે એ ભાવીમાથી બચવા માટે
 દષ્ટિ વિશાળ કરવી પડશે ઇન્દુલાલને જો એક દેશ સેવક તરીકે
 ગણીએ તો અન્નેડ બાકી હતા એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ ના
 કહેવાય—મુ બધા યુનિવર્સિટીના વિદ્વાન ઐન્યુએટ ઉડા અભ્યાસી,
 હુચ્ચ સારકારિકજીવનના સ્વપ્ના સેવનાર બ્રહ્મચારી જીવન ગાળવાના
 કોડવાળા, સંપૂર્ણ આરોગ્યવાન તેજદાર યુવક, દેશપ્રેમથી ઉજળતા
 હૃદય વાળા, સર્વદેશીય સહાનુભૂતિવાળા સમાજ સેવક ગુજરાતમા
 ગામડે ગામડે, અને શહેરે શહેરે ફરીને નહોળા ઓગખાણવાળા,
 સહુનો પ્રેમ સંપાદન કરેલા કાર્ય કરનાર ઇન્દુલાલની સેવાથી ગુજરાત
 અજાણ નથી સાહિત્ય, સમાજ, રાજકારણ, ત્રણેમા એમની સેવા
 સંપૂર્ણ પ્રમાણમા આપેલી. સમસ્ત ગુજરાતના શિષ્ટ કુટુંબોમા અને
 ગરીબને આગણે આગણે ધુમી આવેલા એટલે વિશાળ અનુભવી,
 નવજીવન માસિક, નવજીવન અઠવાડિક અને દૈનિક યગ ઇન્ડિઆમા

કામ ઠગી કરીને ચાક્યા પાક્યા બાર વાગે એક વાગે રાત્રે આગમ
 લેવા આજ થાય ત્યારે મને તો ખુબજ દયા આવતી ! મેં તો કાષ્ટ
 કદર માટે કરતું નથી. પણ જ્યારે સામાન્ય કદરને બદલે ગાળે
 અને અપમાન સહન કરવાના હોય ત્યારે તો અમલ થાય છંદુ-
 લાલના નસીમમા એજ હતું. સમાજમા જે કાષ્ટ સેવા એમણે અર્પણ
 કરી તેની કદર જરા પણ ચાલ નહિ. અને એમના ખાનગી જીવનમા
 જે કદગી સ્થિતિ હતી તેને પરિણામે મમાજે દૂર વર્તણૂક એમના
 પ્રત્યે રાખી. મારા કુટુંબમા તો એમના સમાગમથી બહુ જ લાભ
 થયો હતો મારા બાળકોને ઉચ્ચાભિવાધ કેળવણીમા—એમનો કાળો
 બહુ મોટો હતો ડૉક્ટર પ્રત્યે એક વડીન બન્ધુ જેવો જ લાવ રાખતા.
 અનેક ડ્રમજે એ જે જણાએ સાથે રહીને ગુજરાતની સેવાના સ્વપ્ના
 સેવ્યા છે આશ્રમી જીવન ગાળવાના પ્રયાસો કરેલા ‘ યુગધર્મ ’ જેવા
 ઉચ્ચ મોટાના મામિકોના પ્રાર્થના ને આ મિત્રિનું પશ્ચિમ યુગધર્મ-
 માથી પુનર્જીવન પામેલું પ્રસ્થાન હતું પણ એમનું સ્મરણ કગલે છે,
 રાજકોથમા ગાંધીજીને મંપૂર્ણ સાથ આપીને સર્વન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા-
 માથી રાજીનામું આપી દીધું એકનો સત્યાગ્રહ, લડત માટે રગરટનું
 કામ, વિદ્યાપીઠ, કેળવણી મંડળ, વ્યાયામ યાજ્ઞાઓ, અમલદાર, જેલ-
 ગમન, એકે એક પ્રવૃત્તિમા અમલ લાગ લાગને જીવ રેડતા નવજીવન
 ચલાવવામા તો ગાંધીજીનો જમણો હાથ હતા હતા પોતાનું વ્યક્તિત્વ
 દાખી દીધું નહોતું. વિચારની સ્વતંત્રતા રાખી ગ્રહેતા ગુલામ બનીને
 મોગી વ્યક્તિઓ સમક્ષ હાજર હા કદી કરતા નહિ—પ્રમાણિક વિરોધ
 બતાવતા કદી ચૂકતા નહિ—ખરેખર એક બમવાન નર હતા ગુજરા-
 તથી જીવવાયા નહિ. ધૂમકેતુની માફક લગભગ એક દરકા સુધી
 ગુજરાતને પોતાની અમુલ્ય મેદાનો અર્પણ કરીને છંદુબાવ
 અદશ્ય થયા !

રોનેટ કામદને અંગે યએલા તોફાનની શાંતિ પછી હું તથા

છોકરાં ડૉક્ટર સાથે અમરેલી ગયાં. ઉંનાગાના જે મહિના ત્યાં ગાળવાનું નહીં ક્યું હતું. વડોદરાની મહારાણી હાઈસ્કુલનાં પ્રિન્સીપાલ મિસ નીડહમને ગુજરાતી ભાષા શીખવી હતી. ગુજરાતી કુટુંબમાં રહીને ભાષા શીખવાની હતી. અમદાવાદનાં એકાદ જે શેફીઆનાં કુટુંબમાં કાંઈ વ્યવસ્થા થાય તો સારું એમ મિસ નીડહમની ઇચ્છા હતી. એતો કાંઈ બન્યું નહિ—તેથી છેવટ અમે એમને કહ્યું કે અમરેલી અમારી સાથે રહેા ને જેટલું શીખાય તેટલું શીખો. પણ અમે જે પ્રમાણે રહેતાં હોઈએ તેજ રીતે રહેવું પડે. અમારી ખાવા રહેવાની રીતમાં જરાએ ફેરફાર ના કરીએ એ કષ્ટ હોય તો કાંઈ વાંધ વાંધા નહોય. બિચારાંએ બધું કષ્ટ ક્યું ને અમારી સાથે આવ્યાં. વૈકુઠરાય દેસાઈની જે મોટી પુત્રીએ ભિંમલા અને શાન્તિલા અને પુત્ર સુરેન્દ્ર તે પણ સાથે આવ્યાં. અમારો કાફલો મોટો હતો. વૈશાખ મહિનાના લગ્ન ગાળાના દિવસમાં કાકીઆવાડની થડ કલાસની મુગાફરી કરવી એ અનુભવ પણ લેવા જેવો છે. આખી લગ્નની જાનનાં માથુસો મોટી મોટી ટ્રન્કો ગોઠવીને તેના ઉપર બકરાં માફક ખડકાએલાં—તેમાં અમે પેઠાં—બાપુજીની ટ્રેનોમાં દીવાબતીની સગડ તે વખતમાં નહોતી. એટલે અંધારામાં આખી રાત જેસી રહીને પસાર કરેલી. તાપના દિવસ, ને મનુષ્યોની અનેક પ્રકારની ગંધથી બેશમ બની ગયાં—સવારનો તાપ તડકો વેઠીને અમરેલી પહોંચ્યાં. રહેવાનો સુકામ બહુજ સુંદર હતો. સરકારી મોટો બંગલો ડૉક્ટરે માંગીલીયેલો. સેનીટરી કમીડનર તરીકે એમને એ જીલ્લાનું કામ કરવાનું હતું. એટલે સારું મકાન મળ્યું. મિસ નીડહમ બધી જ અગવડ વેઠી લેતાં કાંઈ વાતે એમણે કચવાટ નહોતો કર્યો પાટલા ઉપર અમારી સાથે જ જેસીને યાળીમાં હાથથી જમે—ચમચો પણ આપેલો નહિ. એમણે માંગેલો પણ નહિ. અમારો ખોરાક બહુ જ સારો. ધઉ કે બાજરીની રોટલી-શાક ઘણ ને ભાત. કાંઈ કાંઈવાર કેરી ચુમવાની

આવે ત્યારે બિચારાં બહુ અટવાતાં. અમારાં છોકરાંએને એમના સમાગમનો લાભ મળ્યો. ને એમની ભાષા શીખવાની ઇચ્છા હતી તે પાર પડી. બાકી થોડાં ઘણાં વાક્યો ને થોડા શબ્દો-બહુ જ કઢંગા ઉચ્ચાર કરીને બોલતાં શીખ્યાં-બીજું કંઈ જ નહિં. અમારી સાથે ગામના લોકોની મુલાકાતે પણ આવતાં. ત્યાં કેસરવાળું દૂધ એમને બહુ પસંદ પડતું ને હજી પણ સંભારે છે કે “ પીળું દૂધ બહુ ભાવે છે ! ” અમારું ઘરકર સાંજના ફરવા નીકળે ત્યારે લોકનાં ટોળાં અમારી સાથે સાથે ચાલે-મદમ સાહેબનું આકર્ષણ એટલું બધું હતું. આ બાઈના રાજકીય વિચાર અમારા કરતાં બહુજ જૂના છતાં અમારી મિત્રાચારી હજી ક્ષયમ જ છે. કન્યા કેળવણીના કામમાં એમણે જે સાથ આપ્યો ના હોત તો વડોદરામાં ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠનું કામ આગળ વધ્યું ના હોત. અમરેલીમાં અમારે વખત બહુ સારી ફરીતે ગયો. આસપાસનાં ગામોમાં ફરીને ત્યાંની કેળવણીની તેમજ બીજી સંસ્થાઓ જેમ અને તેમાંથી જે મુદ્દા કરવા યોગ્ય લાગ્યું તે લીધું અને અમારા અનુભવોનો લાભ પાંચાં સંસ્થાઓને આપ્યો. ત્યાંની પ્રજા નવા અખતર કરવાને તૈયાર તેમજ જૂનાનું પુનર્જીવન કરવાને ઉત્સુક પણ અચાન અને દારિદ્ર્ય પાસવાર-તેને પરિણામે થરીરે પણ દેવત વગરનાં. ગામડામાં રહેનાર સ્ત્રી પુરુષોને ના મળે દૂધ કે છાસ ને ના મળે લીનો છાટો-ના મળે સ્વચ્છ વાતાવરણ, આંખોના રોગથી તો સોમાં સપ્તેર ટકા છોકરાં પીડાતાં હોય-ચાગાનાં બાળકોનું આરોગ્ય પણ બહુજ અસંતોષકારક-ગરીબાઈ એ મોટું કારણ. ફરજિયાત કેળવણી દખલ થયેલી-પણ ચાનનો પ્રચાર કંઈ જ નહિં-પુરુષવર્ગ એટલો પછાત તો સ્ત્રી વર્ગનું પૂછવું જ શું ? જેકુત વર્ગની બહુ અધમ દશા ! ગુલામીમાં જ રહેલાં તે ગુલામી પ્રત્યે જ નહિં ! પાસેના જ પ્રદેશમાં રહેતી લગાયક પ્રજા વાઘેરોની તે કચરાઈ ને છુંદાઈ ગએલી-તેમને જીવવાના

પણ વાખા ! ને સરકારી અમલદારોની ખુશામતમાંથી જિયા આવે જ નહિ—નહિ જીવનમાં ઉત્સાહ કે નહિ રસિકતા ! નહિ જિયા આદર્શ કે નહિ જાગૃતિ ! ચારે તરફ દરિદ્ર સિવાય બીજું દશ્ય જ નહિ. દીલ દુઃખારનારો પ્રદેશ. દેશપ્રેમી વ્યક્તિઓ આ પાણી હલાવવાનો પ્રયાસ કરે છે—અને પંદર વર્ષ ઉપરની સ્થિતિમાં ને હાલમાં ધણે અંશે ફેર પડ્યો છે. ગાંધીયુગની અસર ત્યાં પણ થયેલી જ છે. છતાં ગરીબાઈ હજી અસહ્ય છે. અને તેને પરિણામે કન્યા વિક્રય જેવા અનિષ્ટો કાયમજ છે. જ્ઞાન સંચાર થાય તો જ દષ્ટિ બિન્દુ વિશાળ થાય.

અમરેલીમાં અમે હતા તે દરમિયાન મારા નાના ભાઈ કુંજવિહારીના લગ્ન જુનાગઢના નાગર ગૃહસ્થ બાપુભાઈ મજમુદારની વિધવા મોહિત્રી સુરજ બહેન સાથે થયા, તેના સમાચાર અમદાવાદથી વિદ્યાબહેને મોકલ્યા બાપુભાઈ મજમુદારનું કુટુંબ જૂનાગઢમાં જણીતું હતું. બાપુભાઈ પોતે ઇંગ્લેન્ડ જઈ આવેલા, અને સુધારક વિચારના. અમદાવાદમાં તેમણે ધણી વર્ષ કહાડેલા. તેથી વિદ્યાબહેન અને રમણભાઈ સાથે તેમજ અમારા કુટુંબ સાથે સારું ઓળખાણ હતું. સુરજ બહેન બાગવતમાં વિધવા થયા હતાં. તેમને માટે સારા યુવકની શોધમાં બાપુભાઈ હતા, ને તે ઉપરથી રમણભાઈને પૂછાવેલું. એ રીતે સંજોગ થયો તે ચિ. ભાઈ કુંજવિહારીને પૂછવામાં આવ્યું. મારા પિતાને તો કુંજવિહારીને માગ કરની છોકરી મળે એજ ઇચ્છા હતી. વિધવાની સાથે લગ્ન કરવા માટે તો વાધો હતો જ નહિ. કુંજવિહારીને પોતાને તો આ સંબંધ બહુ જ અનુકૂળ લાગ્યો. કારણ કે પોતે જાતે જમે તે અગવડવેળીને પણ સુધારાનું પગલું લેવાની એમને ધણી જ હોસ હતી, તેથી બીડું ઝડપું ને બહુ હોહા થાય તો કદાચ કાંઈ વિધન નડે તેથી જામનગરમાં (બાપુભાઈ તે વખતે ત્યાં હતા) જ સાદાં લગ્ન કરી દીધા. વિદ્યાબહેન

ને રમણુભાઈ ત્યાં હાજર હતાં, ને પરિણામે સગાં સ્નેહીઓએ કાંઈ
 વિરોધ દર્શાવ્યો નહોતો અને કુંજવિહારી અને એનાં પત્ની જેનું
 નામ સુરજ હતું તે બદલીને સુરમા પાડ્યું હતું તે બંનેને બધાંએ
 સારો આવકાર આપ્યો હતો. પરંતુ પાછળથી જ્યારે કુંજવિહારીને
 રંગૂન વિગેરે સ્થળે પરદેશ જવું પડ્યું ત્યારે એને રૂઢિચુસ્ત લોકોએ
 કુખ દીધું હતું. અને પુનર્જન્મ કયું છે એ કારણે તેને કેટલેક
 સ્થળે નોકરી પણ નહોતી મળતી. છતાં એ કદી નાસીપાસ થયા
 નહિ, અને સુરમા પણ બહુ જ દૃઢ મનનાં અને હિંમતવાળાં
 બહેન તે બહુજ મક્કમ રહ્યાં અને અનેક કસોટિમાંથી પસાર થવું
 પડ્યું છતાં કુંજવિહારી સાથે બહુજ મમતાથી રહીને પોતાનું
 સ્થાન શોભાવ્યું. અનેક વાર કુંજવિહારીના પાસા મવળા ના પડે
 તેથી એને હાડમારી ભોગવવી પડી. કસકસા, રંગૂન, અને ઉવટ
 આદિ સૂધી જવું પડ્યું. બહુ બહુ તડકા ઊંચકા જોયા. અને
 પોતાને જાતે મહેનત કરીને દિવસ દહાડવા પડ્યા. છતાં સહનશીલતા
 અજબ રાખી. પોતે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કર્યો, શીવણ ભરતનું
 શિક્ષણ લીધું અને શ્રમ લઈને આફ્રિકામાં ગુજરાતી બહેનોમાં
 અમરપદ લીધું. ઊંઠરીઓની શાગમાં શિક્ષણ આપવાનું ચાર કયું.
 સામાજિક, અને કેળવણીના કાર્યમાં બંને જણાએ આફ્રિકામાં આમ જ
 પડતો બામ લીધો. કુંજવિહારીએ થોડો વખત જેન્યા ડેલી મેલનું
 તંત્રીપણું કયું. અને તેને અંગ્રે સારી આજર મેળવી. આજ પણ
 બંનેજણાં એક શાગમાં માથે રહીને કામ કરે છે. અને સગાંસ્ને-
 હીથી દૂર છતાં મનોમન પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે છે. અમરેલીથી
 પાંચાં અમદાવાદ આવ્યા પછી અમે ઊંઠરીઓ માટે ખાનગી બોર્ડિંગ
 દહાડવાનું નક્કી કયું. વસોના અમીન ઊંઠાભાઈની ઊંઠરી કમળા
 તો અમારે ત્યાં રહેતીજ હતી. તે ઉપરાંત વડચણના એક મિત્રની
 બેપુરીઓને અમદાવાદમાં રહીને અભ્યાસ કરવો હતો. મદિયા વિદ્યા-

લયને અગે નાનું સરખું બોર્ડિંગ હોય તો સારું એમ ધણા
 મિત્રોની પણ માગણી હતી. પરગામથી છોકરીઓને રહેવા માટે
 વિશ્વાસ પાત્ર સ્થાન હોય તો માતા પિતાને પોતાની બાવડીઓને
 ટેગવણી આપવાની અડચણ ના પડે એ આશામયી આ વિચર
 કર્યો હતો તેથી એવી સરક વાળુ એક મકાન લઈને બધી વ્યવસ્થા
 કરી પણ સમાજ તે વખતે તૈયાર નહોતો ને જે મિત્રોએ પોતાની
 કન્યાઓ મોકલવાનું કહેલું હતું તે પણ પાછા પડ્યા છ મહિ-
 નાનો ખર્ચ માથે પડ્યો અખતરા કરવામા નિષ્ફળતા મળવાથી
 અમે ડરી જઈએ એમ નહોતું. છાત્રાલયનું સ્વપ્ન સેવેલું હતું.
 તે તે વખતે ફળીભૂત ના થયું પણ છ વર્ષ પછી અમદાવાદની
 મહિલા પાઠશાળાને અગે છાત્રાલય શરૂ થયું અને આજ તેમા
 પાત્રીસ યુવતિઓ લાભ લે છે. દરેક કામને માટે કાળનો સુયોગ
 જોઈએ કે

પ્રકરણ ૨૯ મું

પહેલી ગુજરાત કેળવણી પરિષદને પરિણામે ગુજરાત કેળવણી મંડળની સ્થાપના થઈ. આ મંડળનો ઉદ્દેશ વિશાળ હતો. મમસ્ત ગુજરાતમાં કેળવણીની આદર્શ મંસ્થાઓ સ્થાપવી, માતૃ-ભાષા દ્વારા શિક્ષણનો પ્રચાર કરવો, શિક્ષકોનો દરજ્જો વધારવો કેળવણીમાં મુદ્દારો કરવો, ઇત્યાદિ એના આશયો રાખવામાં આવ્યા હતા. ધણી લાખા સમયથી જે વરેડ પડી હોય તેમાથી ખસીને જીંદો ચીસો પાડવો એ બહુ મુશ્કેલ કામ છે. છતાં તે કરવું તો આવશ્યક છે એમ સમજીને આ મંડળના મુલાન કાર્યકર્તા ભાઈઓ એ કાર્યની રૂપરેખા દોરી. અને એક ચોક્કસ કામ તરીકે બાળકો માટે નવીન પદ્ધતિસર એક નવી ગુજરાતી શાળાનો અમદાવાદમાં આર. ભ. ડાકે. શીશુ ધોરણ ઉચ્ચ રાખ્યું અને સારા ઉચ્ચ શિક્ષણ લીધેલા અને ક્રેન્ટિયુએટ શિક્ષકોને એમાં રાખ્યા. સામાન્ય કેળવણી ઉપરાંત સંગીત, ચિત્ર કામ, વ્યાયામ એ સર્વને એમાં સ્થાન આપ્યું. આ શાળાનું કામ બહુ મારી રીતે ચાલ્યું અને સિબ્ટ કુટુંબના બાળકોએ તેનો લાભ લેવા માંડ્યો. અસહકારના ઊઝાવાતાવરણમાં આ એક માત્ર સંસ્થા ટકી રહી અને હજી પણ રાષ્ટ્રીય ઉદ્દેશો માન્ય રાખીને આ સંસ્થા ધર્મ સાથે કામ કરી રહી છે, આ સંસ્થાનામૂળ સ્થાપક તો ઇન્દુલાલ જ હતા પણ પાછળથી એમને મતભેદ થતાં ખસી ગયા હતા.

ગુજરાત કેળવણી મંડળ સ્થપાયું તેજ સમયે ઓઓની કેળવણીના તોડ માટે ગુજરાત સી કેળવણી મંડળ સ્થપાયું. આ મંડળનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો એજ હતો કે સામાજિક પરિસ્થિતિને લક્ષમાં લઈને ગુજરાતમાં ઠેકઠેકાણે ઓઓની ઉચ્ચ કેળવણીની વૃદ્ધિ

કરવા માટે માધ્યમિક શાળાઓ અને હાઈસ્કૂલો કાઢવી, માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવું, પાઠ્ય પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાં, અભ્યાસ ક્રમ ગોઠવવો. આવા જ હેતુથી અમદાવાદનું મહિલા વિદ્યાલય તથા સુરતનું મહિલા વિદ્યાલય નીકળ્યાં હતાં એટલે એ બંને સંસ્થાઓને સ્ત્રી કેળવણી મંડળ સાથે જોડી દેવા માટે માગણી કરી અને બંને સંસ્થા તેમાં જોડાઈ, અને અભ્યાસક્રમ પહેલેથી તે છેલ્લા વર્ષ સુધીનો ઘડી કઢાડ્યો—અને દરેક કચેરી કે મંડળે ઘડી કઢાડેલા ક્રમ પ્રમાણે જે વિદ્યાર્થીની શાલાન્ત પરીક્ષા આપે તેને મંડળ તરફથી સર્ટીફિકેટ આપવું. અમદાવાદના મહિલા વિદ્યાલયમાં પ્રથમના ચાર વર્ષ તો એજ પ્રમાણે અભ્યાસક્રમ ચાલ્યો. આ અભ્યાસક્રમ ગોઠવવામાં છન્દુલાલ, કેશવપ્રસાદ દેસાઈ, ચંદુલાલ દવે અને મહેં ખૂબ શ્રમ લીધો હતો. કારણ કે સારામાં સારો નમુનેદાર ક્રમ પ્રજા આગળ મૂકવાની ઇચ્છા હતી. મહિલા વિદ્યાલય આગળ જતાં ભારતવર્ષીય વિદ્યાપીઠ સાથે જોડાઈ છતાં આ અભ્યાસ ક્રમના મૂળ ભૂત સિદ્ધાન્તોને કાયમ રાખ્યા, અને ચાર વર્ષ પછી એટલે ૧૯૨૦માં જ્યારે પાઠશાળા એટલે કોલેજ સ્થપાઈ ત્યારે અખીલ ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠે પણ એ શાલાન્તના ધોરણે પાસ થયેલી વિદ્યાર્થીનીઓને કમુલ રાખી હતી અને પ્રવેશક પરીક્ષા તરીકે શાલાન્તનું ધોરણ તે વર્ષ માટે સ્વીકાર્યું હતું.

ગુજરાત કેળવણી મંડળ તરફથી ગામડે ગામડે પુસ્તકાલયોની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. અને તેમાં મુંબઈમાં રહેતા સોલીસીટર ભાઈ નટવરલાલ માધવલાલ દેસાઈએ સારો ફાળો આપ્યો હતો. કેળવણી મંડળ અસહકારમાં જોડાયું અને છન્દુલાલનો કાયમ વ્યવસાય ધણો વધી પડ્યો. એટલે એ પુસ્તકાલયોનું કામ બધે યથે ગયું. બાકી જે એ કામને સ્થાયી સ્વરૂપ તે વખતે અપાયું હોત તો વડોદરા રાજ્યની માફક ગુજરાતમાં પુસ્તકાલયો યથે થકયાં હોત.

જે પ્રમાણે પૂનામાં કેકન ઇન્સ્ટીટ્યુશન સોસાયટી છે તેજ ધોરણ પ્રમાણે ગુજરાત કેળવણી મંડળમાં સ્વયંસેવકનું ધોરણ સ્વીકારીને કાર્યકર્તાઓ રાખવા એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો હતો. તે અરસામાં બાપ શ્રી રામનારાયણ પાઠક પોતાનો વકીલાતનો ધંધો છોડીને આવ્યા હતા. બાપ પ્રાણજીવન પાઠક રમિકલાલ પરીખ, નન્દલાલ શાહ, ત્રિકમલાલ શાહ બધા જ ઉચ્ચ કક્ષામાં પાસ થએલા ઇન્સ્ટ્રુક્ટરો થયા હતા, પણ એ ધોરણ ગુજરાતની પરિસ્થિતિને બંધબેસતું આવ્યું નહિ, તેમજ અમલકારના વચગાંમાં બધાજ ધમડાયા તેથી મંડળ સ્થિર થઈ શક્યું નહિ. ઇન્દુલાલના સ્વભાવની અસ્થિરતા પણ કેટલેક અંશે નડી. કેળવણી મંડળના કામમાંથી જેડા સત્યાગ્રહનું કામ હાથમાં લીધું. તેમાંથી નવજીવનનું કામ, તેમાંથી દુકાગનું કામ વળી સુરોપીય વિચરનું રીફોર્મીનું કામ, આમ એક પછી એક નવા નવા વ્યવસાયમાં પડવાથી કેળવણી મંડળ પગભર ચલા પામ્યું નહિ અને છેવટ તેના દેવાનો પોટલો ગુજરાત સી કેળવણી મંડળને લેવો પડ્યો, કેમ કે કામ કરનારાઓ બધે એકના એક એટલે એક મંડળની ઉત્તર ક્રીયા કરીને બીજું મંડળ ચલાવવાનું રહે, એ મંડળે બીજી પરિપક્વ ભરમમાં કરી અને તેમાં શ્રી. ગાંધીજીને પ્રમુખપદ આપ્યું. માત્ર બાપ ઉપર તેમણે ખૂબ ભાર આપ્યો, અને તે ઉપરથી પાઠ્ય પુસ્તકો તૈયાર કરવાનું કામ આરંભાયું. પણ ઉપર કહ્યું તેમ અન્ય વ્યવસાયમાં કેળવણી મંડળ તૂટી ગયું.

શ્રી કેળવણી મંડળનું કામ આગળ ચાલતું રહ્યું. મદિલા વિદ્યાલયની વિદ્યાર્થિનીઓ જ્યારે યજ્ઞાન્તમાં પાસ થઈ ત્યારે તેમને આગળ અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા થઈ. એટલે એમને માટે કાંઈ ગોઠવણ કરવાની હતી. તે વખતે વડોદરાનાં મહારાણી સાહેબે શ્રી કેળવણી માટે સારી રકમ આપવાની ઇચ્છા ડૉ. સુમન્તની આગળ બતાવી. અને મારી કૉલેજ સ્થાપના માટે વાત કરી. પણ આ વાત

ઘાટનું કાષ્ટ મગીન પરિણામ તે વખતે આવ્યું નહિ. શ્રી મહારાજ માહેબને પણ કાષ્ટક એવી ઇચ્છા કે વડોદરામાં સ્ત્રીઓ માટે મારી મર્યાદા કહાડવી મર વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરસી જાપાનની મુસાફરી કરીને આવેના તેમને જાપાનના ધોરણ ઉપર મુંબઈમાં સ્ત્રીઓ માટે યુની-વર્સિટી જાળી કરવાની ધારણા બતાવી પ્રો. કર્વે તો એજ વિચાર ઘોળી રહ્યા હતા જે વખતે સર વિઠ્ઠલદાસ મહાબલેશ્વરમાં હતા તે વખતે શ્રી મહારાજ સાહેબે શ્રી ગુણાશ્વરાન નીંબાગઢર તથા ડૉ. સુમન્તને ડેપુટેશનમાં મર વિઠ્ઠલદાસ પાસે મોકલ્યા તે વખતે ઇન્દુલાલ પણ ત્યાં જ હતા-સર વિઠ્ઠલદાસે તે વખતે ગુજરાતના કાર્ય કરતાંઓ સાથે વાત બહુ કરી નહિ-વડોદરાના ડેપુટેશનને પણ દાદ આપી નહિ-અને પૂનાના વસવાટ દરમ્યાન ત્યાંની મર્યાદાઓની માહિતી મોકલી તેમજ શ્રી કર્વે માટે અત્યંત સહુભાવ-તેને પરિણામે કર્વેની યોજનાને રૂપીઆ પદર લાખની બક્ષિસ આપવાની કબજાત આપી ગુજરાતમાં અમે બધા જે સ્ત્રી કળવણીનું કામ કરી રહ્યા હતા તેમને બહુ જ નિરાશા થઈ ગુજરાતના કામને આગળ ધપાવવા માટે આ એક ઉત્તમ તક હતી પણ મુંબઈના ધનિકોને ગુજરાતમાં વસવાટ કરવો નહિ ગુજરાતનું નામ જોવું નહિ-અને પોતાની આખ આગળ થતા કામ ઉપર જ પ્રમત્ત થઈને નવાજેશ કરવાની વૃત્તિ તે વખતમાં મતેજ થઈ હતી.

આ પ્રમાણે કર્વેની વિદ્યાપીઠને અખિલ ભારતવર્ષીય મહિના-પીઠ મનાવનામાં અણુધારી મદદ મળી આ વાતની ખાતમી મળ્યાથી અમારા તરફથી સર વિઠ્ઠલદાસને મળવા માટે રા. ઇન્દુલાલ, તથા ડૉક્ટર સુમન્ત ગયા ત્યાર પછી એ રૂઝની છેવટની વ્યવસ્થા કરવા માટે મર વિઠ્ઠલદાસે પ્રો. કર્વે, શ્રી ન્હાની બહેન ગજગર ડૉ. સુમન્ત, ઇન્દુલાલ અને હુ એમ બધાને પૂને પોતાને બગલે એકઠા કર્યા, મારો નાનો છોકરો સિદ્ધાર્થ તે વખતે દોઢ જે વર્ષનો હતો એટલે

જે પ્રમાણે પૂનામાં ડેકન ઇન્સ્ટ્રુક્શન સોસાયટી છે તેજ ધોરણ પ્રમાણે ગુજરાત કેળવણી મંડળમાં સ્વયંસેવકનું ધોરણ સ્વીકારીને કાર્યકર્તાઓ રાખવા એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો હતો. તે અર-
મામાં જાણ શ્રી રામનારાયણ પાંડે પોતાનો વકીલાતનો ધંધો છોડીને આવ્યા હતા. જાણ પ્રાણજીવન પાંડે રસિકલાલ પરીખ, નન્દલાલ શાહ, ત્રિકમલાલ શાહ બધા જ ઉચ્ચ કક્ષામાં પાસ થએલા મૈત્ર્યુ-
એટો થવા હતા, પણ એ ધોરણ ગુજરાતની પરિસ્થિતિને બંધબેસતું આવ્યું નહિ, તેમજ અમલકારના વમગમાં બધાજ ધમડાયા તેથી મંડળ સ્થિર થઈ શક્યું નહિ. ઇન્દુલાલના સ્વભાવની અસ્થિરતા પણ ફેટલેકે અશે નહી. કેળવણી મંડળના કામમાંથી જેડા સત્યામહનું કામ હાથમાં લીધું. તેમાંથી નવજીવનનું કામ, તેમાંથી દુકાળનું કામ વળી યુરોપીય વિગ્રહનું રીફુગર્ટીનું કામ. આમ એકે પછી એકે નવા નવા વ્યવસાયમાં પડવાથી કેળવણી મંડળ પગભર થવા પામ્યું નહિ અને છેવટ તેના દેવાનો પોટલો ગુજરાત સ્ટ્રી કેળવણી મંડળને લેવો પડ્યો, કેમ કે કામ કરનારાઓ બધે એકના એક એટલે એક મંડળની ઉત્તર કીચા કરીને બીજું મંડળ ચલાવવાનું રહે, એ મંડળે બીજી પરિપદ્ધતિમાં કરી અને તેમાં શ્રી. ગાંધીજીને પ્રમુખપદ આપ્યું. માત્ર ભાષા ઉપર તેમણે ખૂબ ભાર આપ્યો, અને તે ઉપરથી પાંડે પુસ્તકો તૈયાર કરવાનું કામ આરંભ્યું. પણ ઉપર કહ્યું તેમ અન્ય વ્યવસાયમાં કેળવણી મંડળ તૂટી ગયું.

શ્રી કેળવણી મંડળનું કામ આગળ ચાલ્યું રહ્યું. મદિલા વિદ્યાલયની વિદ્યાર્થિનીઓ ભ્યારે જાગાન્તમાં પાસ થઈ ત્યારે તેમને આગળ અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા થઈ. એટલે એમને માટે કાંઈ શેડવલ્ય કરવાની હતી. તે વખતે વડોદરાનાં મહારાણી સાહેબે શ્રી કેળવણી માટે મારી રકમ આપવાની ઇચ્છા કરી. સુમન્તની આગળ બતાવી. અને મારી કોલેજ સ્થાપવા માટે વાત કરી. પણ આ વાટ

ઘાટનું કાંઈ સંગીન પરિણામ તે વખતે આવ્યું નહિ. શ્રી મહારાજ માહેબને પણ કાંઈક એવી ઇચ્છા કે વડોદરામાં સ્ત્રીઓ માટે મારી મગ્યા કહાડવી મર વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરસી જાપાનની મુસાફરી કરીને આવેલા તેમને જાપાનના ધોરણ ઉપર મુંબઈમાં સ્ત્રીઓ માટે યુની-વર્સિટી જોઈ કરવાની ધારણા બતાવી. પ્રો. કર્વે તો એજ વિચાર ઘોળી રહ્યા હતા જે વખતે સર વિઠ્ઠલદાસ મહાબલેશ્વરમાં હતા તે વખતે શ્રી. મહારાજ માહેબે શ્રી ગુણાચાર્ય નીળાગક તથા ડૉ. સુમન્તને ડેપ્યુટેશનમાં સર વિઠ્ઠલદાસ પાસે મોકલ્યા-તે વખતે ઇન્દુલાલ પણ ત્યાં જ હતા-મગ વિઠ્ઠલદાસે તે વખતે ગુજરાતના કાર્ય કર્તાઓ માથે વાત બહુ કરી નહિ-વડોદરાના ડેપ્યુટેશનને પણ દાદ આપી નહિ-અને પૂનાના વસવાટ દરમ્યાન ત્યાંની મંસ્થાઓની માહિતી મોકલી તેમજ શ્રી કર્વે માટે અત્યંત સહભાવ-તેને પગિ-ણામે કર્વેની યોજનાને રૂપીઆ પંદર લાખની બક્ષિસ આપવાની કસુલાત આપી ગુજરાતમાં અમે બધા જે સ્ત્રી કેળવણીનું કામ કરી રહ્યા હતા તેમને બહુ જ નિરાશા થઈ ગુજરાતના કામને આગળ ધપાવવા માટે આ એક ઉત્તમ તક હતી પણ મુંબઈના ધનિકોને ગુજરાતમાં વસવાટ કરવો નહિ-ગુજરાતનું કામ જોવું નહિ-અને પોતાની આખ આગળ ચલા કામ ઉપર જ પ્રમન થઈને નવાજેશ કરવાની વૃત્તિ તે વખતમાં મતેજ થઈ હતી.

આ પ્રમાણે કર્વેની વિદ્યાપીઠને અખિલ ભારતવર્ષીય મહિલા-પીઠ બનાવનામાં અણુધારી મદદ મળી. આ વાતની ખાતમી મળ્યાથી અમારા તરફથી સર વિઠ્ઠલદાસને મળવા માટે રા ઇન્દુલાલ, તથા ડૉક્ટર સુમન્ત ગયા. ત્યાર પછી એ ફક્તી છેવટની વ્યવસ્થા કરવા માટે મર વિઠ્ઠલદાસે પ્રો. કર્વે, શ્રી. ન્હાની બહેન ગજગર, ડૉ. સુમન્ત, ઇન્દુલાલ અને હુ એમ બધાને પૂને પોતાને બગલે એકઠા કર્યા, મારો નાનો છોકરો સિદ્ધાર્થ તે વખતે દોઢ બે વર્ષનો હતો એટલે

એને માથે લઈને હું ગઈ હતી તે વખતે યુનિવર્સિટીની સેનેટ, સિન્ડિકેટનું બધારણ ધડવાનું હતું—જૂદી જૂદી અસ્થાઓને પૈસાની મદદ આપવાનું ધોરણ ધડવાનું હતું ગુજરાતને પૈસા મળ્યા નહિ અને આખી રકમ પૂનામાં ગઈ તેથી મર વિઠ્ઠલદામના કેટલા-એક મિત્રો તરફથી એમને કહેવામાં આવ્યું અને અમે બધા પથ ગયા એટલે અમારે ખૂબ વારાધાટ થઈ અને અમદાવાદમાં તેજ વખતથી પાઠશાળાના વર્ગો ઊઘાડવાના હતા તે સબધી બધી હકી કેત સર વિઠ્ઠલદાસને ખબર પડી આ ઉપરાંત પૂનાના કાર્યકર્તાઓએ કેટલીક આકરી સરતો કરવાનો આગ્રહ કર્યો આવા આવા કારણોને લઈને સર વિઠ્ઠલદાસની સહાનુભૂતિ ગુજરાત પ્રત્યે થોડી થોડી થઈ પૂનાના કાર્યકર્તાઓને અખિલ હિંદુસ્થાનની સંસ્થાનું નામ આપતું હતું એટલે પ્રાતિક સંસ્થાઓની જરૂર તો હતીજ અમદાવાદમાં અને સુરતમાં એજ પ્રકારના મહિલા વિદ્યાલયો કામ કરી રહ્યા હતા અમદાવાદમાં પાઠશાળાની તૈયારી થઈ રહી હતી તેથી એ મરથાઓને પોષવાની જરૂર હતી એટલે ગુજરાતને આર્થિક મદદ આપવાની સરત પૂનાના કાર્યકર્તાઓને સ્વીકારવી પડી અમે પાઠશાળા માટે મરોમર અર્ધી રકમ આપના માટે આગ્રહ કર્યો, પણ તેમાં અમે કાબ્યા નહિ હેવટ અમદાવાદની પાઠશાળાને સારી સગીન મદદ કરવી એવા સરત મુકાવી ત્યારથી પાઠશાળાના ખર્ચનો અર્ધો ભાગ પૂના તરફથી મળતો રહ્યો હેવટના વર્ષોમાં જ્યારે આવક ઓછી થઈ ત્યારે મદદ ઓછી કરી અને હેલ્થ બે વર્ષથી તો માત્ર નામની જ મદદ મળે છે અમદાવાદની અને ગુજરાતની સંસ્થાઓ આ પ્રમાણે ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ સાથે સંકળાઓની હોવાથી હું ને ડોક્ટર આરભથી ત્યાંની સેનેટ અને સિન્ડિકેટમાં કામ કરતા રહ્યા હતા અને તેને અગે કમિટિઓના કામ કરતા રહ્યા છીએ ગુજરાતનું હિત સાચવવા માટે ગુજરાતના સભ્યોની બહુ

જરૂર જણાયા કરી. પણ મંજ્યા ઘણી થોડી એટલે બહુમતીથી ચનારા કામમાં પાછળ પડતા હતાં. પહેલાંના વર્ષોમાં સર લલુભાઈ શાહ વાઈસ ચાન્સેલર અને ચાન્સેલર હતા. તે વખતે પણ ગુજરાત માટે અમારે લડત ચલાવવી પડતી હતી. કારણ કે ગુજરાતનું કામ સર લલુભાઈએ જોયેલું નહોતું. યુનીવર્સિટીના કામ ભાગ્યે સર વિઠ્ઠલદાસનું ચરઆતના વર્ષમાં જ એટલે ૧૯૨૨ માં અવમાન થયું, એટલે ચોક્કસ વ્યવસ્થા થઈ શકી નહિ. જે સરવિઠ્ઠલદાસ હયાત હોત તો ગુજરાતને વધારે લાભ ચાત કારણ કે ગુજરાતની સંજ્યા એની પ્રગતિ ૧૯૨૨ પછી વધારે થતી ગઈ હતી.

સર વિઠ્ઠલદાસ તરફની બાદશાહી મદદને લીધે યુની વર્મીગીનું કામ કેટલેક અંશે રસ્તે સર થયું, પરંતુ પૂનાના કાર્યકર્તાઓ અને ગુજરાતના કાર્યકર્તાઓનું દષ્ટિબિન્દુ પ્રથમથી જ જૂના પ્રકારનું હતું. તેથી એ એના મેળ બાધા નહિ. તેમાં સર લલુભાઈ શાહ મુ બધા યુનિ વર્સિટીના દષ્ટિબિન્દુથીજ આ યુનિવર્સિટીની સરખામણી કરતા હતા એટલે કમે કમે સ્ત્રીઓની આ યુનીવર્સિટી મુ બધા યુનિવર્સિટીનું આધળું અનુકરણ કરતી. અને પ્રજાની સહાનુભૂતિ પામી શકી નહિ. હજી પણ એજ સ્થિતિ છે. તેમાં હવે તો સર વિઠ્ઠલદાસ તરફની મદદ પણ મળતી નથી. એટલે બિવિધ્યમાં અધિકારજ દેખાય છે. એટલે સતોષ માનવાનો છ કે આ યુનિવર્સિટીને લીધે ગુજરાતના મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓ થોડે ઘણે અંશે ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતી થઈ છે, ગુજરાત કેળમડાનું કામ જ્યારે સ્ત્રી કેળવણી મડળે સલાખી લીધું ત્યારે મહિલા પાઠશાળાની ચરઆતજ હતી. તેને માટે પૈસા મેળવવાનું કામ બહુજ મુશ્કેલી ભરેલું હતું, ઇન્દુલાલ અને ડૉ. સુમન્ત તેના મંત્રી હતા. ઇન્દુલાલને તો અનેક વ્યવસાય એટલે બધું કામ ડૉ. સુમન્તના માથા ઉપર દોળ્યું હતું. આ બામતનો વસવસો એમને ને મહેને બહુજ રહેતો હતો. મુંબઈના કેટલાએક મિત્રોએ મારી મદદ કરી

હતી પણ સ્થાયી ફંડ કાઢીજ નહોતું. છેવટ ડૉક્ટરના ખૂબ આગ્ર-
હથી રા. બા. લાલશકર ભીખીઆશ કરના સમારકની આવક, તેમજ
મસાર સુધારા હોલની આવક આ સંસ્થાને આપવાનો ઠરાવ રમણ-
ભાઈ, રા. બા. હરગોવીંદલાસ કાટાવાળા, ખુશાલદાસ ગોકુળદાસ તથા
બાલશકર સમારકના ખીજ સભ્યો પાસે કરાવ્યો. અને સંસ્થાને
સ્થાયી સ્વરૂપ અપાયું. આજ એ સંસ્થા રા. બા. લાલશકર મહિયા
પાઠશાળાના નામથી ઓળખાય છે આ બધા કામમા ડૉક્ટરને
નમણી તખીયતે તરફી ખૂબ લેવી પડતી હતી. અને ખીજ મહત્વના
કામ દૂર કરીને આ કામ રિયર ડરવામા એમને અથાગ મહેનત
લેવી પડતી હતી. ઘણી વાર ગાંઠના પૈસા પણ આપવા પડ્યા હતા.
શ્રીઓની સ્થિતિ સુધારવી એ ખ્યેયની પાછળ મડયા રહેવાના સ્વ-
ભાવને લાંબનેજ એટલું કામ કરી ચકાવું હતું

જ્ઞાના બાગેશની સાથે સંસ્થાનું કામ મહારાથી બહુ મુશ્કેલીથી
કરાવું હતું એનો ખ્યાલ ડૉક્ટરને એકદમ બે વાર ખૂબજ આવ્યો હતો
મર વિઠ્ઠલદામના આમત્રણથી બ્યારે અમે પૂના વિદ્યાપીઠના કામને
અંગે પહેલ વહેલા ગયા ત્યારે સિદ્ધાર્થ મહેને બહુજ સતાવતો હતો.
ને એને બોલામા રાખીને મીટીંગના કામમા હું ભાગ લેતી હતી.
એ ચિત્ર એમના મગજમા વસી રહ્યું હતું. તે માફ રાખીને એમણે
મહારી વર્ષગાંઠને દિનસે હીરાની છુટ્ટીની બક્ષિસ આપી હતી ને
લખ્યું હતું કે કુટુંબની અને બાલકોની દેખરેખ રાખીને, અનેક
વીટબણાઓ વેડીને પાઠશાળાનું કામ કરતી જોઈને એમને લાગણી
યષ્ટ આવી હતી-અને તેના સમારક તરીકે એ બક્ષિસ આપી હતી
મહારા કામની કંઈ ખાતર નહિ-કેમકે એ એમણે લખ્યું હતું કે
માત્ર એક શુભ સમારક તરીકે શ્રીઓના કાર્યમા હું વધારે ફાળો
આપું એ શુભેચ્છાથી એ ભેટ આપી હતી

પ્રકરણ ૩૦ મું

૧૯૧૬ના ભાદરવા મહિનામાં ગાંધીજી પચાસમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરતા હતા, તેથી તેમની અર્ધ સતાબ્દિ ઉજવવાનો ક્રમ ગુજરાતમાં અને મુંબઈમાં યોજાયો. તે પ્રસંગે સ્વદેશી અને ખાદીની વાતો ખૂબ ચાલતી હતી. નવજીવન છાપા દ્વારા ગાંધીજી પોતાના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરી રહ્યા હતા. અને તેમની પ્રતિષ્ઠા ખૂબ જામતી હતી. કવિશ્રી ન્હાનાલાલે ‘ ગુજરાતનો તપસ્વી ’નું કાવ્ય રચીને ગાંધીજીના ગૌરવમાં વૃદ્ધિ કરી.

મંદિરોમાં પચાસ સ્વસ્તિકા પૂરાવો,
પચાસ દીપમાળા પ્રગટાવો
પચાસ આરતીઓ ઉતારાવો
પચાસ દેવધંડા વગડાવો,

ધત્તાદિ લખીને શઠં પ્રત્યપિ મન્યમ્ બોધનાર સંતના ગુણ ગાન ગાયાં. ગાંધીજીને માટે અનેક સંસ્થાઓએ નાણાં ઉધરાવાવ્યાં અને થેલીઓ સમર્પણ થયું. ગાંધી જીનું કામ ચાલતું થયું. આશ્રમ, ખાદી નવજીવન વિગેરે કામને નાણાંની સહાયતા મળતી રહી. મુંબઈની અમારી ભગિની સમાજે પણ મારાં નાણાં એકઠાં કર્યાં. ગાંધીજીએ એ નાણાંનો ઉપયોગ ભગિની સમાજને યોગ્ય લાગે તેમ કરવા પરવાનગી આપી. સ્ત્રીઓ માટે સર્વન્ટમ ઓફ ઇન્ડિયા જેવી સંસ્થા કરવાનો તે વખતના કાર્યકર્તાઓનો વિચાર હતો. તે તો કાંઈ પાર પડ્યો નહિં. એક ન્હાનું મકાન તેમાંથી વીલેપાર્લામાં જાંધાવવામાં આવ્યું, પણ સેવાભાવી બહેનોના અભાવે કામ પાર પડ્યું નહિં.

એ વર્ષ પછી ભગિની સમાજનું કામ મંદ પડ્યું ગયું. મહે તેમાં પછીથી ભાગ લીધો નહિં. છેલ્લા એ વર્ષથી એ મંસ્થા બહુ

સુંદર કામ સુંબાઈમાં કરી રહી છે. સુંબાઈ બહાર કામ કરવાનો હાલ ધરાદો નથી. પણ જે પ્રકારની સેવા આરંભમાં કરવા ધારી હતી તેવી અને તેથી વધારે વિશાળ ક્ષેત્રમાં સુંબાઈમાં સમાજની બહેનો કરી રહી છે. તંત્ર બદલાયાથી સંસ્થાની હિન્નતિ થઈ છે.

એજ વર્ષની આખરમાં ડૉક્ટરના ઔધી નાનાભાઈ નાનકભાઈનું લગ્ન રમણભાઈનાં દીકરી શ્રી. સુરોજની બહેન સાથે થયું. નાનકભાઈ સુંબાઈની સીડનહમ કૉમર્સ કોલેજમાં પ્રેફેસર હતા. ગંગેજીની તેજ વર્ષે એલ્યુમેટ થયાં હતાં. લગ્ન પ્રસંગે બહુ ખર્ચને ધાંધળા ના કરવાં એ તો ડૉક્ટરનો પહેલેથી જ સિદ્ધાન્ત, છતાં નાનકભાઈની ઇચ્છા સુજબ થોડો ધણો એમનો શોખ પુરાપાડ્યો હતો. રમણભાઈનો ને અમારો સંબંધ પહેલેથી હતો. તેમાં આ સંબંધથી હિન્ન ભેરો થયો.

૧૯૨૦ ની શરૂઆતથી એટલે ૧૯૨૬ ની કાન્સેમની બેઠક પછી ગાંધીજીના અસહકારના સિદ્ધાન્તનાં પૂર જોસથી વહેવા માંડ્યાં. રાષ્ટ્રીય હીલચાલની સાથે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પણ રાષ્ટ્રીય ભાવના આવવા લાગી. માતૃભાષા હાસ શિક્ષણ આપવાનો પણ સખળ થતો ગયો. તેમાં એ વર્ષની માહિત્ય પરિષદ અમદાવાદમાં બરાબ હતી. તેથી આ બાબતનો બિદાપોદ ખૂબ થયો અને પ્રભાવત ભગૃત થયો. પરિષદના પ્રમુખ શ્રી. દરગોવિંદાસ કાંઠવાળા હતા, તે તો આ સિદ્ધાન્તના સખત હીમાયતી-તેમણે પ્રમુખરચાનેથી વિરોધી પણની આરી જાટકણી કઢાડી હતી. અમારું મહિષા વિદ્યાસય તે વખતે સાડાં કામ કરી રહ્યું હતું એટલે સગર્વ અને પ્રત્યક્ષ પૂરાવો આપી શક્યાં હતાં શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર સાહિત્ય સભાની બેઠક વખતે જ અમદાવાદમાં આવ્યા હતા. તેને લઈને સિદ્ધ જનનામાં ખૂબ ઉત્સાહ અને આનંદ હતો. રવીન્દ્રનાથનું સ્વાગત કરવામાં અમદાવાદે પાછીપાની કરી નહોતી. ગુજરાતની લલિતકલાનો સર્વદેશીય પરિચય

શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, શ્રી ગાંધીજી, ગારદાબહેન
અમદાવાદ વનિતાવિશ્રામ મહિલા વિદ્યાલય ૧૯૨૦

શ્રી. ટાગોરને કરવા માટે અનેક પ્રકારની રમતમામત્રીઓનું પ્રદર્શન કરવામા આવ્યું હતું. તેમા વિગેષ ઝગીને ગરબા, રામ, લોકગીતો, લગ્નનો વિગેરેનો કમ બહુ સુંદર થયો હતો. તેમા પણ મહિલા વિદ્યાલયની વિદ્યાર્થીનીઓએ બહુ સુંદર કાજો આપ્યો હતો. વિદ્યાલયની સુવાકાત શ્રી. માધીજીની માથે જ ગીન્દ્રનાથે લીધી હતી.

અમદાવાદની સુવાકાત પછી શ્રી. રવીન્દ્ર નાથ તરતરજ વડોદરા ગયા હતા. વડોદરામા તેમનું બહુ સુંદર સ્વાગત કરવામા આવ્યું હતું. શ્રી. મત્યન્ત મુકરજી જેઓ લાખા વખતથી વડોદરામા રહેલા હતા તેમણે ટાગોરના 'ચિત્ર' નામના નાટકનો પ્રયોગ તૈયાર કરાવ્યો હતો મૂક દરમ્મ હતું. મારી મોટી દીકરી પ્રેમલીલાએ ચિત્રનો ભાગ ભજવ્યો હતો. અને મનુભાઈની ખુબસુરત દીકરી શ્રી. પન્નાએ કામદેવનો ભાગ લીધો હતો. જન્ને પાત્રોએ અત્યંત સુંદર કામ કર્યું હતું. અને ટાગોર સુખ થયા હતા મૂળ નાટક ગસિક તેમાં મધળી શાલા એટલી સુઝીથી અને હાથથી કરવામા આવી હતી કે કાંઈ મધા નહિ !

આ વર્ષમા હું ને છોદરા અમદાવાદમા જ રહેતા હતા. ડોક્ટર સેનીટરી કમીશનર તરીકે વડોદરામા કામ કરતા હતા. આ જગ્યાનું કામ એવું હતું કે ગામેગામ ફરીને લોકની સેવાનું કામ પણ કરી શકાય. લોકોના મમાગમમા આવી શકાય એજ હેતુથી શ્રી. મનુભાઈએ એ કામ એમને મોખ્યું હતું. ખાતાના ઉપગી અધિકારી તરીકે અત્યંત ઝડીને કામ કરવા માટે આ ક્ષેત્ર એમને સારું મળ્યું હતું. મેજક લેન્ટર્ન હાથ, અનેક વ્યાખ્યાનો સ્થળે સ્થળે એમણે આપ્યાં અને આરોગ્યની સાથે મામાજીક ઉન્નતિનો પ્રશ્ન પણ એમણે કાચમા લીધો. મામ્ય પુનર્ધટના સંબંધી કાર્ય કરવાની તક પણ આને લઈને મળી રાજ્યના સપળા પ્રાનોમા ફરીને એકેએક મોટા ગામે અને મંખ્યાબંધ ગામડાંઓ જોવાનો અને પ્રજા વર્ગમાં ભળવાનો

પ્રસંગ મળવાયા સમાજના અને- પ્રશ્નો જોવા જાણવાના મન્યા-
 નરકાર અને પ્રજાજનનેનો સુયોગ ઝવા માટે આ ક્ષેત્ર માં હવે.
 જે મેવાની એમને તમન્યા હતી તે કેટલેક અંગે આ સ્થાનમાથી
 ચર્ચા શકતી હતી હતા એમના મનને પૂર્ણ સતોષ નહોતો. કારણ કે
 પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કામ ચર્ચા શકતુ નહોતુ. કેટલાક બધનો નડતા
 હતા પ્રજાનુ દષ્ટિબિન્દુ અને સરખાનુ દષ્ટિબિન્દુ એક હોવું
 નથી એ બેની દિશા જુદી હોય કે એને એ મુશ્કેલી કામ કર-
 વાની મુશ્કેલી પડ્યા વિના ગહેજ નહિ. આધમરી વર્ગ પોતાના
 સ્વાર્થની દૃષ્ટિથી જુએ એને પ્રજાને મતોષ થાય નહિ. પ્રજાનુ
 અજ્ઞાન અને દારિદ્ર્ય, દેશમેવકને માન્યા વિના ગહે નહિ અને એ
 અનિષ્ટો દુઃ કમવાના પ્રયામોમા સરખાની મહાનુભૂતિ ધણી મોળી
 શાખાઓ, દવાખાના વગેરે સરખાઓ મતોષકારક થાને નહિ. પ્રજા
 તેનો લાભ લે નહિ અધિભગીઓ બેદરખ રહે આ બધી મુશ્કેલી
 બનોદર કેમ થાય તેના ઉપાયો યોજવા અને પ્રજા મત જાગૃત કર-
 વામા એમણે આનોકરીના લાભ લીધો. ગાયબગાડી પ્રજાની માથે
 એતપ્રોત ચર્ચને એમણે પોતાની કાર્યદિશા શોષણ માંડી મધ્યે સ્થળે
 વ્યાખ્યાનો આપીને પોતાનુ હક્ક કાવન્યુ- આ વ્યાખ્યાનો આપી
 આપીને તેમજ વર્ધનો પોણો લાભ ગામડે ગામડે ફરીને એમણે
 પોતાનુ ચર્ચાર ધસી નાખ્યુ. તનીયતની જરા પણ દરકાર વગર
 તકમ કાવડ તરફ દુર્લક્ષ રાખીને જે અડી વર્ષ મુશ્કેલી સતત કામ
 કર્યું પ્રજા તરફથી આરી મહાનુભૂતિ મળી. ફરતા દવાખાના,
 ગાયમડાના દવાખાનાની યોજનાઓ એમણે તૈયાર કરી અને પ્રજાએ
 નાજા આપ્યા-અને સરખા પજુ કેટલેક અંગે એમની યોજનાને
 નિઃસ્વાતમા વધાવી લીધી પાછળના રોક જાજમસીભાઈએ આયુર્વેદની
 પદ્ધતિ માટે ઉદાર અક્ષિમ આપી અને બધી વ્યવસ્થા એમને
 નોની-મગમગ તરફથી પજુ આ યોજનાને મારી મદદ મળી-પરિણમે

આજે પાટણની આયુર્વેદ પાઠશાળા એક અતિ ઉપયોગી સંસ્થા મુજરાતમાં થઈ પડી છે.

આ વિવિધ પ્રકારનાં કામથી ડૉક્ટરના મન ઉપર અને શરીર ઉપર ખૂબ જ બોલે પડ્યો. તેની માથે એકલાં રહેવાનું-ડિપ્રેશનમાં ફરવાનું હોય તે સિવાયના દિવસોમાં વડોદરામાં એકલાં કુટુંબથી દૂર રહેવાનું, જીવનના આશ્રો માથે સદા મન્યન કર્યા કરવાનું એ મુશ્કેલીનું પરિણામ એ આપ્યું કે એમના હૃદય ઉપર અમર થઈ, અને હૃદય નબળું થઈ ગયું.

આ અરસામાં એમણે પોતાને રહેવા માટે કોઠી પાસે ન્હાનું મરખું મકાન રાખ્યું હતું. સહેરની વચ્ચે જ હતું એટલે લોકોને આવવા જવાને બહુ મુશ્કેલી હતી.

હું અમદાવાદમાં અને ડૉક્ટર વડોદરામાં બંને પોતાના કામની ધૂનમાં રહેતા હતા. તે વર્ષના ઉન્હાળામાં રાજના દિવસોમાં અમે બધાં ગિરીમોરા, ગણદેવી એ મથળાએ નવમારી પ્રાન્તમાં ફરતા હતાં. ઉન્હાળના ગરમ પાણીના કુડો તે વખતે જોયા હતા. તે મથળે એક એનેટીરીઅમ કરીને પ્રાન્ત તેના લાલ લાલ રાંધે તેની યોજના ધડીને એમણે તૈયાર કરી હતી. તે વખતે કોષ્ટકે લક્ષ આપ્યું નહિં. પંદર વર્ષે હવે ત્યાં સારું માધન થયું છે.

આ અરસામાં કોષ્ટકના બીજા ભાગ ભારતરભાષના લખના પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. શ્રી. અંબાલાલ આકરવાલા પુત્ર વૈકુંઠરાય દેસાઈની પુત્રી ભર્મિલા તે જ વર્ષે બી. એ. મા પાસ થઈ હતી. ભારતરભાષ કેટલાક વખતથી એમના જ ઘરમાં રહીને મુશ્કેલીમાં દામ કરતા હતા. તે બંને વચ્ચે મૈત્રિમાંથી પ્રેમ થયો અને લગ્ન કરવાનો વિચાર કર્યો. વૈકુંઠરાયને નેમજ નેમનાં પત્નીને આ વાત જરા પસંદ પડી નહિ. આત્મચીત્તીય લગ્ન તે વખતે થતા નહિ-અમરાતીયની કોષ્ટકેએ નામર પુત્રક માથે લગ્ન કરે એ વસ્તુ જ

એ સહુને ગળે ઉતારે નહિ—કુટુંબની બીજી છોકરીઓને, છોકરાઓને લગ્ન કરવામાં વિધિ આવે, કુટુંબની નાણેશી ચામ, વિગેરે કારણે નડે. ઊર્મિલા અને બારકરભાઈ બન્નેએ ડોક્ટરને ખુલ્લી રીતે બધી વાત આગળથી કહી મુકી હતી. ન્યાતના બેન્ડ શિવામ કાંઈ બીજો વધી નહોતો એટલે અમારા બેમાંથી એકને તો કાંઈ વધી હતો જ નહિ. પણ વૈકુંઠરાયનું મન દુઃખિત થતું હતું તે ડોક્ટરથી ખમાયું નહિ. બન્ને સાથે બહુ સમજાવટ પતાવટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ બેમાંથી એક પક્ષ મચક આવે નહિ—છેવટે એમ નકડી થયું કે ઊર્મિલાને ઇંગ્લંડ બાણવા મોકલવી. અને વરસેકે દિવસ ત્યાં રાખવી, જો એનો કશુંક મોઢ હોય તો જતો રહે અને મંગીન લાગણી હોય તો માલૂમ પડે. ઉમર લાયક છોકરી અને છોકરો હોય અને વિચાર પૂર્વક સમજૂતી બરેલી પમંડગી કરી હોય પછી વડીલો વિધિ નાંખીને મુવક મુવતી—ઓનાં મન દુઃખે એ વરણ ચૂને તો તે વખતે ડંખતી હતી. અલબત્ત થોડો સમય જવા દેવો એ ચોખ્ખું હતું. પણ જો બીજો કાંઈ વાંધો ન હોય તો આ પ્રકારના લગ્નમાં વિધિ ના નાંખવું એ અભિપ્રાય રહે તો આપ્યો હતો. મહિનાઓ સુધી આ પ્રકરણ ચાલ્યું—છેવટે ઊર્મિલાને ઇંગ્લંડ જવું પડ્યું. દરમ્યાન એનાં માણથીના મનને ધણોજ આધાત થયો ને છેવટે એમનું અવસાન થયું. વર્ષ પછી દેસાઈ અને તેમના પુત્રના વિરોધ છતાં ઊર્મિલા અને બારકર ભાઈનું લગ્ન થયું. દેસાઈને ને અમારા કુટુંબને એટલો સંબંધ હતો કે ઊર્મિલા તો અમારી છોકરી હોય એવું જ લાગતું—અને દેમાઈનાં છોકરાં પોતાના પિતાની આમળ હૃદય જોડીને વાત કરે તેના કરતાં ડોક્ટર આમળ વધારે કટે—ઊર્મિલાએ આખા અમારા કુટુંબ સાથે અને સર્વા સંબંધી સાથે ધણે જ સારો સંબંધ રાખેલો હતો એટલે આ લગ્ન સંબંધથી જગએ અમારા કુટુંબમાં વિશેષ પડ્યો નહિ—અને સહુએ સહભાવથી એને વધાવી લીધી. એના પોતાના

બહોળા કુટુંબના વિરોધ છતાં પોતાના મનથી વરલા પતિની સાથે લગ્ન કરવામાં જિર્મિલાની હિમતને તો ધન્ય જ છે. ૫૬૨ વર્ષમાં તો જન્મોત્તરી કરી ગયો છે. પણ એણે પહેલ પાડીને આત્મસાત્તીય લગ્નનો રસ્તો સરલ કરી આપ્યો.

આ લગ્નમુંબાઈમાં તો થાય એમ હતું જ નહિ, તેથી વડોદરામાં થયું હતું. ડૉક્ટરને ને દેખાઈને એટલો બધો સંબંધ અને ભાવ કે દેસાઈના મનને કુખ થાય તે એમને ગમે નહિં. આ બાબુએ ભાગ્યેભાગ્ય પોતાના ભાઈ, અને જિર્મિલા પણ ઠોકરી જેવીજ, એટલે શ્રી, મનુભાઈને બંગને લગ્ન કરવામાં આવ્યું. મ્હારે તો લગ્નમાં હાજર રહેવુંજ એવો ભાગ્યેભાઈનો આગ્રહ અને મ્હારો પોતાનો પણ વિચાર ખરો. એટલે મ્હુ અને ઠોકરાએ હાજરી આપી. અને ડૉક્ટરે દૂરથી આર્થીર્વા આપ્યા. મનુભાઈ એ આ લગ્ન વખતે ખૂબ સાથ આપ્યો એટલો કાળ બદલાયો હતો. કેમકે ડૉક્ટરના બહેન વીરનાજાના લગ્ન વખતે એમનો સખ્ત વિરોધ હતો. આ લગ્ન પરચાતિનું હતું પણ પોતાના કુટુંબનો ભવિષ્યનો વિચાર કરીને એમણે આ પ્રસંગે સાથ આપ્યો હતો. ડૉક્ટરે જે રસ્તો લીધો હતો તેનું કારણ એટલું જ હતું કે આગળ ઉપર દેસાઈના મનનું મમાધાન કરવાનો માર્ગ રહે. અને થયું પણ તેમજ. આજે દેસાઈ અને જિર્મિલાનો પિતા પુત્રીનો સારો મંબંધ છે. અને ડૉક્ટરની મિત્રાચારી કાયમ છે મમતને લીધે બોનાચાની અને ખોટા જીલ્લોપોહ થાય નહિં તો મમાજીમાં નવી પ્રથા પાડવાનું કામ બહુ મુશ્કેલ ના પડે. શાન્તિ સાચવીને સુધાગતું પગલું મહત્તમપણે લીધું હોય તો મમાજી યોગ્યાયોગ્યતા સમજીને તુનતા કરે છે. અને એજ રીતે મમાજીની પ્રગતિ થઈ શકે છે. આન્દોલન ચારી થકાય છે. અને નવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરી નમાય છે.

પ્રકરણ ૩૧ સુ

૧૯૨૦ ના જૂન મહિનામાં અમે પાછાં અમદાવાદના લાલ દરવાજાના મકાનમાં રહેવા આવ્યાં. કન્યાઓને માટે છાત્રાલય કંદારવાનો પ્રયત્ન તે વખતે સફળ થયો નહિ એટલે મોટા બંગલાનો ખર્ચ વિના કારણે રાખવાનું ઠીક ના લાગ્યું. એ વર્ષની મુબંબ યુનીવર્સિટીની મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં અમારી મોટી દીકરી પ્રેમલીલા પાંચ થઈ અને છોકરીઓમાં પહેલી આવી તેથી એને ચેટરીફ પ્રાઇઝ મળ્યું. પોતે જાતે મહેનત કરીને પાસ થવું તેના કરતાં પોતાનાં સતાનો પરીક્ષામાં ફતેહમાંદ થય ત્યારે એક જૂદા પ્રકારનો આનંદ અને સંતોષ થાય છે એ અનુભવ પ્રથમ થયો. લીલાએ અમદાવાદની ગુજરાત કૉલેજમાં અભ્યાસ શરૂ કર્યો, કું ને વિદ્યા બહેન કૉલેજમાં બજારમાં ને લીલાએ કૉલેજમાં અભ્યાસ શરૂ કર્યો તે જાગામાં વીમ વર્ષ વહી ગયાં હતાં. જમાનો બદલાઈ ગયો હતો. સહસિદ્ધિ એક મમાન્ય વસ્તુ થઈ હતી. છતાં મહસિદ્ધિ આવશ્યક છે નહિ તેની વૃક્ષના કરવા જેટલો વખત વીત્યો નહોતો, આજ ૧૯૩૫ ની વાત જુદી છે. એટલે ૧૯૨૦ માં જે વખતે વિદ્યા બહેનની પુત્રીએ અને મારી પુત્રીએ કૉલેજમાં સહસિદ્ધિ લેવા માંડ્યું, તે પ્રસંગે નેમને કુકુંબ તરફથી સાવધાનીના સુર સંજગાવવામાં આવના હવે તે જમાનો તદ્દન બદલાઈ ગયો છે—અને એ સંજંધમાં સમાજ તૈયાર થઈ ગયો છે. માધ્યમિક શાળાઓ અને હાઈસ્કૂલોમાં સંખ્યાબંધ બાળાઓ છોકરાઓ સાથે સિદ્ધિ લે છે. કન્યાઓના ઉચ્ચસિદ્ધિ માટે બધે ઠેકાણે પ્રજંધ નથી—સહસિદ્ધિના પ્રશ્નો વિદ્યાર્થ આગેઆપ આવી ગયો છે.

એ વર્ષમાં અમદાવાદની મહિલા વિદ્યાલયમાં સિદ્ધિ લેતી

ત્રણ બહેનો અખિલ ભારત વર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠની શાલાન્ત પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થઈ. તેમને માટે આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે કૉલેજના શિક્ષણનો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો. તે કામની જવાબદારી મેં જ લીધી હતી. કૉલેજનું વાતાવરણ શાળા કરતાં જુદું હોવું જોઈએ એ ખ્યાલથી કૉલેજના વર્ગો જુદા મકાનમાં અને જુદા પ્રકારની વ્યવસ્થાથી કરવામાં આવ્યા. મહિલા વિદ્યાલય એ બોલે સહન કરવાને તૈયાર નહોતું. વર્ગ કહાડયા શિવાય છૂટકો નહોતો. વિદ્યાપીઠ તરફથી ગ્રાન્ટ નહોતી થઈ હતી. છતાં યોગ્ય માણસો મળી નહોતાં રહ્યાં. તો પણ કામનો આરંભ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઇન્ડુલાયની મહાનુભૂતિથી શુભ રાત્રી રેળવણી મંડળે બધી વ્યવસ્થા હાથમાં લીધી. વડોદરાથી સર મનુભાઈને પાઠશાળાની ઉદ્ઘાટન કરવા માટે આમંત્રણ આપ્યું. બધો શિષ્ટાચાર ચયો અને મંસ્થાનું કામ ચાલવા માંડ્યું. આજે તો અમદાવાદની 'લાલશંકર ભીખાશંકર મહિલા પાઠશાળા' એક જાણીતી મસ્થા થઈ છે. સાઠ બાળાઓ તેમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ લે છે. મુંબઈ યુનીવર્સિટીનું શિક્ષણ લેનારી બાળાઓ કરતાં આ શિક્ષણ લેનારી બાળાઓની મંખ્યા અમદાવાદમાં ધણી વધારે છે. પાઠશાળાને અંગે એક જાનાલય પણ ચાલે છે. આરંભમાં એ સંસ્થાને પગભર ચર્તા કેટકેટલી મુશીબતો પડી છે અને મરતી મરતી બચી જઈને હવે પુખ્ત વયની થતા આવી છે. એ મંસ્થાનો લાભ લીધેથી બહેનો જીવન વ્યવહારમાં સારી સ્થિતિએ છે અને કેટલીક સારી સેવા કરી રહી છે. એ સંઘળી બહેનોના હૃદયમાં પોતાની પાઠશાળા પ્રત્યે અમી દષ્ટિ રહે તો સંસ્થાનો વાળ કદી વાંકો ચગે નહિ.

વનિતા વિશ્રામ મહિલા વિદ્યાલય ચાર વર્ષના સતત કાર્ય પછી પગભર થયું હતું. અને તેને ખરિજામે રોક મોમનાથે પોતાના પત્ની શ્રી જીવેશ્વર બહેનના નામથી મકાન બંધાવવા માટે ૯૮૨

રકમની ભેટ કરી. તેને લઈને મોટી ઉપાધિ દૂર થઈ, વનિતા વિશ્રામ અને મહિલા વિદ્યાલય બંને એકજ વ્યવસ્થા તંત્રથી ચાલતાં હતાં. એટલે બંનેને માટે મકાનની વ્યવસ્થા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, પાંચ શાળાનો આરંભ થયો અને મહિલા વિદ્યાલયનું કામ ચાલે પડ્યું તેજ અરસામાં ડૉક્ટરની તબીબત લઈડી ગઈ. એટલે મારે વધારે વખત અમદાવાદમાં રહેવાય તેમ હતું જ નહિ. અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ વેળીને મોટો ખર્ચ રાખીને એ ઘર ચલાવવાં પડતાં. ડૉક્ટરને એકલા રહેવું પડ્યું—તેમાં એ તબીબન બહુ નબળી પડી ગઈ હતી એટલે બહુ કામ આટોપીને વડોદરા જવાનું નક્કી કર્યું. સામાજિક કામની જવાબદારી અને કૌટુંબિક જવાબદારી એ બે પ્રશ્નો વચ્ચે પડ્યો કરતાં સ્ત્રીઓને બહુ વધારે બાંજર કરવી પડે છે. પુરુષ થયું મહેલાઈથી કુટુંબની જાળજા હોડીને સંન્યાસી થાય છે, અથવા મમાજ સેવામાં ઝંપલાવે છે. પત્ની અથવા માતાને સમાજ સેવાની બધી જ જવાબદારી સેવામાં અનેક પ્રકારના અંતરાયો નડે છે, સમાજ સેવાના કાર્યની જવાબદારી બળવતાં કુટુંબ વ્યવસ્થામાં અનેક પ્રકારની શિથિલતા આવે તે પરિસ્થિતિમાંથી પમાર થવું એ કામ અત્યંત મુશ્કેલ છે. પતિ, આગેલો અન્ય કુટુંબજનોની સંપૂર્ણ રીતે માવજત કરીને સમાજનું કામ કરવું એ મુશ્કેલન બહુ કામ કરવામાં મનજને બેશુમાર બોલે પડે છે. અને અત્યંત સદિ જાણ રાખવી પડે છે. છતાં જો આદર્શ જિંદગી રાખીને કુટુંબ સેવા ઉપરાંત સમાજ સેવાને ધર્મ માનીને દર્શન પરમણુ થવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તો સફળતા મેળવવાના પ્રયાસમાં જ એક પ્રકારનો મંતોષ થાય છે. જો કે આ પ્રકારના કામમાં ટુટિઓ રહી જાય છે. એ નક્કી જ છે. મારે જોને ઓઠી ઉપાધી હોય તેવાં બંનેનો એ સંવેગમાં પડ્યું વધારે ઉચિત છે. છતાં જમાનો એવો આગ્યો છે. કે ખાસ પીને દેર કરીને બેની રહેવું એ એક પ્રકારનું પાપ છે.

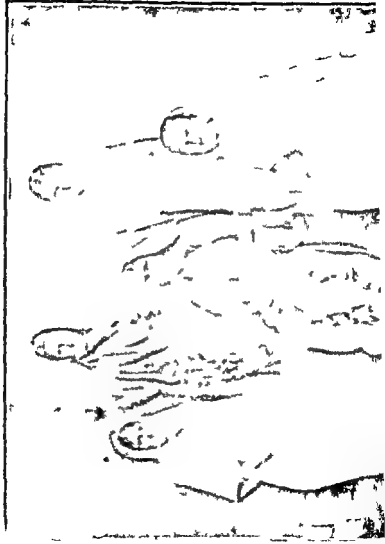
વીમ વર્ષ ઉપર કદાચ એ ક્ષમ્ય ગણાય. પરંતુ હવે તો એકે એક વ્યક્તિ પછી તે સ્ત્રી હોય કે પુરુષ હોય તે દરેકે દેશના કાર્યમાં મહત્ત્વ ધરાવે. આપણે જ જોઈએ અને કુટુંબના માણસોએ કામમાં સરગતા કરી આપવી જોઈએ.

જે વખતે મેં અમદાવાદ છોડીને વડોદરા પાછા જવાનો નિશ્ચય કર્યો તે વખતે ગુજરાતના રાજકીય જીવનમાં તો એક અપૂર્વ ઝાંઝાવાત થઈ રહ્યો હતો. ગાંધીજીએ અસહકારની હાકલ પાડી હતી. અને અમદાવાદ અસહકારનું કેન્દ્ર સ્થળ થઈ રહ્યું હતું. વકીલોએ વખલાત છોડી દેવી, સરકારી પદ્ધતિથી ચાલતી શાળાઓનો ત્યાગ કરવો, મરકારી ધંધાઓ છોડી દેવા, ઇત્યાદિ અનેક ગીતે અસહકાર કરવાની ચળવળ ચાલી રહી હતી ખાદી અને સ્વદેશી માટે પણ ઝુંમેશ ચાલતી હતી. અમારા વરમાં તો ઇન્દુલાલ માસિક અને જીન એમના મિત્રો વગેરે આવીને આજો વખત એજ પ્રકારની વાતો કરે, એટલે કુટુંબમાં ખૂબજ ઉત્કેષણી લાગુ વાતાવરણ ફેલાઈ ગયું હતું. તેમાં રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ એટલે કેળવણીનું આખું વાતાવરણ જૂદા પ્રકારનું થઈ જશે, એવો ભાસ થયો. તે વખતે એમ લાગ્યું નહિ કે આ માત્ર એક ભાવરો છે-અને દેશનું દક્ષિનિન્દુ દબતાઈ પ્રદર્શિત કરવાનો એક ઉપાય છે, એમ લક્ષમાં આનું નહિ-તે જાણે એમજ લાગવા માડ્યું કે દેશનો હૃદય પનગ થયો છે દીર્ઘદષ્ટિ ઓછી ને ઉરકેશમલા વાતાવરણમાં પડવાની તમન્નાને લઈને ઇન્દુલાલ તો ડગને ને પગને મજમજ કુદતા દગ વાતાવરણ ખૂબ તીવ્ર બન્યું જ હતું. ને કેળવણીના ક્ષેત્રમાં જો જગ વધે કુનેહ વધરાઈ હોત અને નિષ્ણાત વ્યક્તિઓની મલાહ લેવાઈ હોત તો રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો પ્રચાર સારી રીતે થઈ શક્યો હોત અને કેળવણી લેતો યુવાન વર્ગ જરૂર આ મહત્વના કાર્યમાં સાથ આપત પણ કેળવણીની બાબતમાં ગાંધીજીનું મનવ્ય જૂદાજ પ્રકારનું-

એટલે રાષ્ટ્રીય કેળવણીની યોજના જોટલા ઉભરાથી આવી તેટલા જ ઉભરાથી વીસમી માઈ. રાજકીય કાર્યને માટે મેવકો તૈયાર કરવા, ગામડાંઓનો અને જેડુતનો ઉદ્ધાર કરવાને મેવકો તૈયાર કરવા, ગામડાંને યોગ્ય કેળવણી આપવી, મરકારી પદ્ધતિથી જૂદા જ પ્રકારની કેળવણી આપવી આ અને આ પ્રકારના બીજા પ્રયત્નોનો ખૂબજ જોડાણો મળે ગયો-નિશ્ચયોતોની સલાહ લેવાઈ નહિ અને હાજર કરનારાઓનો મંથ જામવા લાગ્યો. સમાજે તો પુષ્કળ પૈસા આપીને સાથ આપ્યો હતો. છોકરાંઓએ પણ સાળા છોકરા માંડી હતી. મ્યુનીસીપલિટીએ પણ સાથ આપ્યો. છતાં પાનાંના મહેલની માફક યોજના તૂટી પડી. કારણ કે યોજના વ્યવહાર નહોતી માત્ર ભાવના હતી જે વખતે અસહકારનું પ્રજાજીવાનું શરૂ થયું તેજ વખતે શ્રેષ્ઠ માન્ય તીલકનું એકાએક અવમાન થયું. ભારત વર્ષ માટે કાલ્પન પ્રેમ અને શ્રદ્ધા ગમનનાર આ દેશ લોકની જોડ દક્ષિણમાં પડી એટલું જ નહિ પણ આખા દેશને પડી સ્વચ્છતા માટેની શ્રેષ્ઠ માન્યની જંખના પાગવાર હતી. સ્વચ્છતા એ માટે જન્મ મિલ્ક હજી છે એ સૂત્રજી તિલકનું. તિલકનું અવમાન અને અસહકારનો જન્મ એ બન્ને એકજ સમયે થયું એ પણ એક અનેરો મંત્રોત્તર હતો.

ખરેખરા કટોકટીના મુમયમાં એ પ્રકારના જ વાતાવરણમાં વસવાટ કરવો એ એક અમુક્ય ભાવો છે. એ ભાવ અને તે મારાં બાજકોને એ અરસામાં ખૂબ મળ્યો એ દુઃખ આમાં મહાભાગ્ય માનું છું. જીવનના આદ્ય ધડવાનો તેમજ જીવન વ્યવહાર બેદરબારનો એક અપૂર્વ મોઢો અમને મળ્યો. હાંદગીની જરૂરીઆતો ઓછી કરવાનો, વિદ્યાર્થ વૈભવના જીવન કરતાં જૂદા જ પ્રકારનું જીવન અને સાદુ જીવન ગમીને આર્જક માણી શકાય છે એ બાન દસ થયું. ગાંધીજીના આશ્રમને લઈને દિલ્હીયાનાં અનેક મહાન બી પૂરો અમલવાળાં આવતા તેમના સમાગમનો હાથ પૂરેલો મળ્યો.

સાચા સાચા મહિમાવાળાના પ્રથમ વિધિનીએ અને અધિષ્ઠાત્રી શાસકોને.

આ પ્રમાણે જીવનામય વાતાવરણમાં કામની ધૂનમાં અને
 આજકાના કિલ્લોલ કરતા વાતાવરણમાં અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ
 વેળીને, નાના પ્રકારની મનની મુશ્કેલીઓ મૂકીને, અત્યંત મોંઘ-
 વારીનાં સમયમાં એ ધરનો ખર્ચ રૂપીને અને તેની દરકાર કર્યા વિના
 માત્ર આદર્શ ની પાછળ વલખાં મારીને જીવનનાં મારામાં મારાં
 વર્ષો એક જીવનસ્વપ્ન સિદ્ધ કરવા ખાતર ગાળીને અમદાવાદનો
 વસવાટ પૂરો કર્યો અને દીવાળી પછી તરતજ ફરી પાછું આખું
 ધર મમેટીને વડોદરા ગયાં. મોટાં ત્રણે જોડાને શિક્ષણમાં ટેટલેક
 અંશે ખલેલ પડી. પણ ડોક્ટરની તબીબતને કારણે એકલા તેમ-
 નાથી રહી શકાય તેમ નહોતું. અમદાવાદની પ્રજાએ મને મારા
 કાર્યમાં બહુ જ સાથ આપ્યો હતો. સ્ત્રી કેળવણીના કાર્યમાં અમ-
 દાવાદે મોટી કાળ ભરી હતી. અને તેટલા પૂરતો મને મંત્રાપ થયો
 હતો. જેટલી મુશ્કેલી બાંધી હતી તેટલી તો પાગ પડી જ નહોતી,
 છતાં જે એ મોટી માગ મનની કલ્પના, માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ
 અને મોટી વયની સ્ત્રીઓનું શિક્ષણ એ બંનેને સામે વેગ આપીને
 મેં અમદાવાદ છોડ્યું એમ કહું તો જરા અતિશયોક્તિ નથી. કાળ
 કાળનું કામ કરે છે. આપણે તો માત્ર નિમિત્ત છીએ, છતાં એ
 નિમિત્ત થવું એ પણ એક મહત્વાચ્છે.

કોઈ જ પ્રજાને નહોતો ચલે અને યુવકો ઉચ્ચ શિક્ષણની તમન્ના નો રાખે જ એ સ્વાભાવિક હતું.

વડોદરા રાજ્યના આરોગ્ય ખાતા તરફથી એક વિશાળ આરોગ્ય પ્રદર્શન કરવાની યોજના ડૉક્ટરે તૈયાર કરી હતી. અને એની બધી મંત્રણાઓ અમારા ઓટલા ઉપર જ થતી હતી. ઇન્દુલાલ સ્વરાજ્યની અને તિલકરાજાની ધૂનમાં ફેદી રહ્યા હતા તેમને આ વાતાવરણ રમ્યું નહિ—અને ધૂર્વા પૂર્વા કરવા લાગ્યા હોદ્દાઓની સાથે તકરાર કરે કે જ્યારે દેશ સુખ્યો છે ત્યારે પ્રદર્શનની વાતો શા માટે થવી જોઈએ ? પરિસ્થિતિ પ્રમાણે કાર્યની યોજના થઈ શકે એ વાત એમના મનમાં ઊતરી નહિ. ‘અરં જોતાં જોટલું’ ઉમ વાતાવરણ ઇન્દુલાલને લાગતું એવું હતું જ નહિ—પણ એ પોતે પોતાના કામમાં એટલા તન્મય થયા હતા કે એમનાથી આડી જવળી દષ્ટિ કરી શકાતી નહોતી. પૂરજોશમાં આખા દેશમાં યુદ્ધની જમાવટ થઈ હોય તો તે પરિસ્થિતિની અસર, બધે ચાલ જ—પણ આ તો એક પ્રચાર દોર એટલે એમાં રમનારમક કાર્યને સ્થાન તો હતું જ, અને વડોદરા દેશી રાજ્ય એટલે તેની સ્થિતિ તો જૂદી જ ગણાય. અમારે ખૂબ રમખરી અર્થાં, તકરારો થઈ—જને પણ તરફથી પ્રકળ વક્રબાજ કેંદાયા, ઇન્દુલાલ એકલા ને અમારં આપું કુકુંજ—એટલે ઇન્દુલાલ કાન્યા નહિ—અને અમારો પ્રદર્શનનો કાર્યક્રમ આગળ ચાલ્યો.

આરોગ્ય પ્રદર્શન ગદું જિંઘ ધોરણ પર કરવાનું હતું. અમે નિશ અને યુરોપથી અનેક વિષયોને લગતા નક્ષા, આંકડા, ખીલું અદ્વિત ડૉક્ટર સેનીટરી કમીસન તરીકે એકત્રિત કર્યું હતું—આખા રાજ્યમાં ફગીને તેમજે આપણા દેશના આંકડા મેળવ્યા હતા. વિવિધ પ્રકારનો અનુભવ મેળવ્યો હતો, ને બધાનો લાભ પ્રગટને આપણાની એમને હમ્લા હતી દીરાને આ સંજોધી વાત કરી અને તેમની અનમતિ અને સલાહનુમતિથી પરવાનગી મળી. એક શ્રી વચસા

સમિતિ નીમાપ્ત અને પ્રદર્શનને અંગે મોટી રકમ ખર્ચવાની રજા મળી. ડૉક્ટર અને શ્રી. પિનાકીપ્રસાદ મંત્રી થયા. ચીમનાબાઈ સ્ત્રી સમાજનાં સભ્યોની સહાયતા પણ માગી હતી. સ્ત્રી પુરુષની એકઠી સમિતિએ સાથે કામ કરવા માંડ્યું—સરકારને પણ સારામાં સારું કાર્ય કરી બતાવ્યું હતું એટલે ખર્ચને માટે પુરી છૂટ મળી હતી. સમિતિના સભ્યોએ અને સંઘર્ષના આતંકોએ સુંદર સહકાર આપ્યો, હોળીના ઉત્સવ પ્રસંગે પ્રદર્શન બરવાનું નકકી થયું, આરોગ્યની માથે સમાજ સેવાનું પ્રદર્શન કરવાનું પણ ઠરાવ્યું. આ પ્રદર્શન તદ્દન નવું જ હતું. એટલે એને માટે કેવા પ્રકારની સામગ્રી એકઠી કરવી એ મોટો પ્રશ્ન થઈ રહ્યો. મુંબાઈની સોશીઅલ સર્વિસ લીગ, અને કનકતાની સમાજ સેવા સમિતિ એ બંને પાસે સંઘર્ષી માહિતી મંગાવી. સમાજસેવા પ્રદર્શન સમિતિના મંત્રી તરીકે મારે કામ કરવાનું હતું, એટલે નકશા તૈયાર કરવાનું અને સાહિત્ય મેળવવાનું કામ કરવાનું હતું. મને આ કાર્યમાં બહુ જ રસ લાગ્યો. શ્રી. પિનાકીપ્રસાદે પણ બહુ જ શ્રમ લીધો. આરોગ્ય, સમાજસેવા, સામાજિક શિક્ષણ, બંધનો એ પ્રત્યેક ઉપર નાની નાની પત્રિકાઓ લખાવી, લખી, ને છપાવી તૈયાર કરાવી. સમસ્ત ગુજરાતમાંથી આંકડા એકઠા કર્યા. સ્ત્રી સમાજની બહેનોએ પત્રિકા તૈયાર કરવામાં સારી મદદ કરી. સૌને કાંઈને કાંઈ નવું જાણવાનું મળ્યું. મોટાં મોટાં પોસ્ટરો બહેનોનાં ચિત્રો છપાવ્યાં. છબીઓ પાડી, મામાજિક કુચાલોના નિબંધ કરવા માટે મૂલ્યો તૈયાર કરાવ્યાં, અને કાર્ટૂન્સ બનાવ્યાં. આ રીતે બંને પ્રદર્શનો સફળ કરવા માટે બેશુમાર શ્રમ અને બંનેએ લીધો. અમારા બાળકો તો દરેક કાર્યમાં હોય જ. અને નીચાં મિત્રો પણ કામ કરવા આવે એટલે અમારું કોડીઆ જેવું ઘર પણ આનંદ અને કિસ્સોલયી ગાજી રહેતું. છેવટે બધું પ્રાથમિક કામ તૈયાર થઈ ગયું અને પબ્લીક પાર્કમાં પ્રદર્શન ગોઠવવા માંડ્યું. બાળકો વચ્ચે ભાગ આપી કામ માટે રાખ્યો.

હોતો. મોટા મોટા તંત્રીઓ અને સમ્યાના નાંખીને સહેર સુધરાખ્યાં
 દરેકે દરેક સાધનો, આરોગ્ય સાધનો, ચેપી રોગના ઉપાયો, ખાણીની
 સ્વચ્છતા, ગટરની યોજના, કચરો બાગવાની યોજના, હોકરડાની વ્યવ-
 સ્થા, આદર્શ મામડાં, આદર્શ શાળાઓ બંધે સહેરી તરીકેની બધી
 પ્રવૃત્તિ બતાવવાનું એક નાનું આદર્શક્ષેત્ર ત્યાં રજુ કરવામાં આવ્યું
 હતું. પ્રવૃત્તિની સંભાળ, વહેરેના પ્રયોગ કરવાની વ્યવસ્થા રાખી હતી.
 શ્રી સ્વયંસેવિકા અને પુરુષ સ્વયંસેવકોનું એક સૈન્ય કરવામાં
 આવ્યું હતું. દરેકે દરેક તંત્રીમાં આ સૈનિકો સમજૂતી આપતા
 રહાઉદસ બંધુઓએ બહુ સુંદર સેવા રાત દિવસ આપી હતી. શ્રી
 મહારાજ સાહેબને હાથે પ્રદર્શન ખૂટતું મૂકવામાં આવ્યું હતું.
 ઉદ્ઘાટનની ક્રીયા મોટા મેળાવડા સમક્ષ રાષ્ટ્રીય ગીતોના આરંભ
 સાથે કરવામાં આવી હતી. એમર ઉત્સાહ સદુ હતો. સહુને સુંદર
 સદકાર અને કાર્યકર્તાઓના અધ્યાત્મ પરિશ્રમના પરિણામે બહુ સુંદર
 દેશ મળ્યું હતું. ડોક્ટરને મન તો પોનાને ઘેર લગ્ન દોષ એટલો
 આનંદ ને ઉત્સાહ હતો. ઘર એટલું બહુ નાનું હતું છતાં એમનાં
 બધાં બાંકુ અને હોકરાં બધાં ને બહારમામથી બોલાવ્યાં હતાં.
 મારાં બાંધુઓ અને હોકરાંને પણ બોલાવ્યાં હતાં. પડોશના બે
 ઝોરડા બધાંને મુલાકાતે આવવાને માંગી લીધા હતા. પરિશ્રમથી ડોક્ટર
 ખૂબ થાકી ગયા હતા, પણ કામની ધૂનમાં બધો અમ બૂધી જતા
 બપોરે ઘેર આવીને બે કલાકે આરામ લે ને પાછા બપોરે તે ગરે
 દસ વાગે ઘેર આવવાનું બને. અમે બધાં હું ને હોકરાં એમને થોડો
 મજો આરામ મળે તેને માટે ખુબજ કાળજી રાખતાં. કોઈ દિવસ
 પત્ન્યેની બીજા માણસ પાસે ન દેશવે તે પણ દેશવરી પડે.

પ્રદર્શનને અંગે આરોગ્ય પરિષદ અને સમાજ સેવા પરિષદ
 દરી હતી. બહારમામથી જન્મે પરિષદે માટે જૂદા જૂદા નિષ્ક્રુતોને
 બોલાવ્યા હતા કે કલકત્તાથી ત્યાંના આઈશી નિયોમી પરિષદમાં
 શામલી આવવા આવ્યા હતા. તેમની પાસે કલકત્તા સેવા સમાજનાં

श्री. २५ सा भद्रराणी श्रीमनाथार्थ गायकवाड

ધણા પ્રેરક અને નવાજ પ્રકારના નકશા હતા. અમદાવાદથી પણ આ કાર્યમાં રસ લેતા લાખઓ સારી સંખ્યામાં આવ્યા હતા.

શ્રી. મહારાજ સાહેબ બધી વ્યવસ્થા જોઈને બહુજ ખુશ થયા. સેનીટરી કમીશનરનું કામ મનુષ્યાઈએ મહારાજની ધન્યતાથી ડૉક્ટરને આપ્યું હતું. અને તે કામમાં આટલી સફળતા મળેલી જોઈને મહારાજ સાહેબને ખરેખરી ખુશી થઈ હતી કારણ કે ડૉક્ટર માટે એમના હૃદયમાં લાગણી તો બહુજ હતી.

પ્રદર્શનના દિવસો પૂરા થયા ન થયાને ડૉક્ટરને મહારાજએ પોતાની સાથે યુરોપ જવાને કહ્યું. મહારાણી સાહેબનો તો બહુજ આગ્રહ હતો. કેમકે કુમાર જયસિંહરાવની તબીયત નબળી પડી ગઈ હતી અને શ્રી રાણી સાહેબના મનમાં એ ખાતે બહુજ ઉદ્વેગ હતો. એમનો ડૉક્ટર પ્રત્યે એક કુટુંબી જેવો સંબંધ હતો એટલે બહુજ આગ્રહ કર્યો. ડૉક્ટરની તબીયત અત્યંત ખરાબ થઈ હતી. હૃદય નબળું પડ્યું લાગતું હતું. પણ મહારાણી સાહેબની હૃદય સ્પર્શી માંખણીને ના પાડી શકાઈ નહિ. અને ડૉક્ટરને જવાનું નક્કી થયું. શ્રી મહારાજ સાહેબે સાથે સાથે એમ સૂચના કરી કે મારે પણ માથે જવું. અને ડોમેસ્ટિક સાયન્સનો અભ્યાસ ત્યાં રહીને કરવો. એ સંબંધી ખાતા સાથે બધી વાટાઘાટ કરી. અને મેં અમદાવાદ મારા બહેન અને ભાઈનો અભિપ્રાય પૂછ્યો. એ સૌએ મારા બાળ દેને રાખવાને બહુજ રાજીખુશીથી હા પાડી મારા મનથી પણ મેં જવાનો નિશ્ચય થોડો ધણો કર્યો. પણ નાનાં છોકરોને આઠ નવ મહિના માટે ઝુકીને જવાનું અને તેમાંથી એકાદ બાળકની બહુજ નબળી પ્રકૃતિ એટલે માફ મન પાછું પડ્યું અને ફરીવાર યુરોપ જવાની તક મેં શુભાવી. બાળકો પ્રત્યેનો મારો સ્વભાવકેટલેક અંશે અધીરો એટલે હિંમત ના ચાલી. ત્રાણાનુબંધ, બીજું કંઈ નહિ. યુરોપની યાત્રા ના થઈ તે ના થઈ. બન્ને ત્રણ ત્રણ વાર તક આવીને હાથમાંથી દૂર કરી. જૂદા પ્રકારનો અનુભવ થાત એ તો નક્કીજ.

પ્રકરણ ૩૩ મું.

ૐ કટર યુરોપ ગયા ત્યાર પછી અમે લક્ષ્મીવિલાસ પેનેમની
 રહામે 'બકુલ' બગચો છે તેમા ગહેવા ગયા, કેમકે પેનેમ
 ફિઝીશીઅન માટે જ એ બંગનો હતો. બોરદર વાળી મદુથી નેવી
 ન્હાની હતી તેવાજ આ બગચો વિશાળ અને રમણીય સ્થળે આવેતો
 હતો. ચહેરથી બહુ દૂર નહોતો. છતાં એકાંતમા હતો. સ્ત્રી સુમાનમા
 જવા આવવાનું બહુ સુગમ હતું—અને લાગ્યા વખતે સ્ત્રી મમાનમા
 બાગ લેવા માડ્યો હતો, એટલે વખત બહુ મારી ગીતે જતો હતો.
 કેમકે પદ' ધણુ જ નજીક હતું એક જાણુ મહાગમનના વિશાળ
 મહેતો અને બગલા હતા. બીજાજ જાણુએ તદન નિરાધાર અવસ્થા
 બોગવતા લોકોનું કેંગલ પદ હતું. થી ચીમનાગાથ પ્રસૂતિ સલાયક
 રૂંડનુ કામ આ મકાનમા રહીને કરવાની તક સારી મળી. આ
 કાર્યમાં ચીમનાગાથ સ્ત્રી મમાનની બહેનોનો બહુ સુદર સહકાર
 મળ્યો. વડેદરા ચહેરના દરેક અસ્થા જૂદાં જૂદાં સભ્યોએ વહેલી
 લાઇને, પોતપોતાના અસ્થામા જે જે સ્ત્રીઓને પ્રસૂતિ વખતે મદદ
 જોઇતી હતી તે તે વસ્તુઓ પૂરી પાડવાનું માથે લીધું. તેમજ પ્રસૂતિ
 પહેલાં અને પછી તે સ્ત્રીઓને સમજ પાડવાનું કામ માથે લીધું.
 આ પ્રમાણે માત્ર રમત અને બાજી માટે સ્ત્રી સુમાનનો કાર્યક્રમ
 ચોળતો તેમાથી સેવાના કામનો ઉમેરો થયો, બેચાર બહેનોએ
 ખૂબજ પ્રશ્નનીય કામ કર્યું. અને તે કામમાંથી મેળવેલો અનુભવ,
 બલિષ્ઠતા એમને ઉપયોગમા આવ્યો.

અ. સી. શ્રી મહારાણી સાહેબે ફિન્ડુ સ્ત્રીઓની ઉચ્ચ ફેગર
 બીને મદદ આપવા માટે એક લાખ રૂપીઆનું ફૂંટ રૂંડ કર્યું
 હતું તેમાથી સુબાઇ ઇલાકામાં ઉચ્ચ સિસ્ટમ લેતી સ્ત્રીઓ અને

હોશીઆર વિદ્યાર્થીનીને શિષ્યવૃત્તિ આપવામાં આવતી હતી. આ ફંડના ટ્રસ્ટીઓ શરૂઆતમાં શ્રી. સપતરાવ માયકવાડ, શ્રી કુ. જય-સિંહરાવ, સર વિકૃલદાસ ઠાકરસી, મર ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખ, અને શ્રી. મુંદરદાસ સોલીસીટર હતા. ૧૯૨૧ની સાલથી આ ટ્રસ્ટની કેટલેક અંશે પુનરરચના કરીને મહારાષ્ટ્રી સાહેબે શ્રી. એમ. આર. જયકર, શ્રી. રતનશી મોરારજી, મિસીસ ગોશાસ્પનાનું કંપન, ડૉ. સુમન્ત મહેતા, અને હું. (શારદા મહેતા) એમ પાંચ ટ્રસ્ટી નીમ્યાં. મિસીસ કંપનની તબીયત નબળી રહેવાથી થોડા વખતમાં તેમણે રાજીનામું આપ્યું અને તેમને બદલે શ્રી. ખાશેસાહેબ પવાર (જેઓ હાલ દેવાસના નદ્દત્તાન છે) ને નીમ્યા. આ ટ્રસ્ટ ફંડના ટ્રસ્ટી અને સેક્રેટરી તરીકે ચૌદ વર્ષથી હું કામ કરું છું. મુંબઈ ઇલાકાના વડોદરા રાજ્ય શિવાયનાં દેશી રાજ્યો અને સિંધની વિદ્યાર્થીનીઓને આ ફંડનો લાભ આપવામાં આવતો નથી. દેશીરાજ્યોએ પોતાના પ્રદેશની વસ્તીને સહાય કરી નેહ્યે, અને સિંધ દૂર હોવાથી ત્યાં વ્યવહારિક અડચણો નડે છે. બાકીના ભાગમાંથી આ શિષ્યવૃત્તિનો સારા પ્રમાણમાં લાભ લેવાય છે, સંખ્યામાં ધ વિદ્યાર્થીનીઓએ એનો લાભ લઈને પોતાનો વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો છે. ભારતવર્ષ જેવા દીન દેશમાં કેળવણીનું દાન તે પવિત્રમાં પવિત્ર દાન છે. શ્રી. મહારાષ્ટ્રી સાહેબે અનેક વિદ્યાર્થીનીના આશીર્વાદ મેળવ્યા છે, આ ફંડમાંથી ૮૦ છોકરીઓને શિષ્યવૃત્તિ મળે છે. ૫૯ માર્ગણી તો ૩૦૦ થીએ વધારે છોકરીઓની બાવે છે છોકરાઓ માટે ધણીએ રકાસરથીપો છે. ૫૯ છોકરીઓ માટે બહુજ થોડી છે. અને વિદ્યાભ્યાસ કરતી છોકરીઓની મખ્યામાં દિન પરદિન ધણેજ વધારો થતો જાય છે. તેથી ન્યારે ન્યારે દાન કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે સ્ત્રીઓને માટે શિષ્યવૃત્તિનો વિચાર કરવાની નમ્ર સૂચના છે, કન્યાઓની કેળવણીના કાર્યમાં મને પ્રથમથી જ રસ છે, એટલે

આ દ્રુષ્ટ રૂઝુ કાર્ય મને બહુ અનુકૂળ પડી ગયું છે, કેટલીએ સ્ત્રીસંસ્થાઓ, કેનેઓ, શાળાઓ અને શિક્ષકો, અને અધ્યાપકોના સસર્ગમાં આવવાના પ્રસંગો આવ્યા છે, અને વિદ્યાર્થિનીઓ માથે તો ધણો જ અગત સંબંધ થાય છે. જ્યારે જ્યારે યુનિવર્સિટીનાં પશ્ચિમ બહાર પડે ત્યારે મારી છોકરીઓ (એટલે આ શિષ્યવૃત્તિ લેતી છોકરીઓ) ના પરિણામ જોવાની મને ખુબ ઇચ્છુકતા રહે છે એ છોકરીઓ પાસ થઈ જાયથી મને ખુબ આનંદ થાય છે આ પ્રમાણે અગત સંબંધ રાખવાથી કામ કરવામાં બહુ સંતોષ અને આનંદ મેળવી શકાય છે આ દ્રુષ્ટ રૂઝુ, મુજરાતના મહિલા વિદ્યાપીઠ, પાશ્વળાઓ, શ્રી નાથીબાઈ શા કા. ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ જેવી સ્ત્રીઓ મારેની સંસ્થાઓ સાથે નિકટનો સંબંધ રાખવને લીધે વિદ્યાર્થિની જમત માથે મને હમેશનો ખુબ પરિચય રહ્યા કરે છે અને તેને લઈને દરેક વિદ્યાર્થિની પ્રત્યે મને મમતા રહે છે. આ પ્રમાણે કાર્ય તો માથે એક જોશ અને પોતા તરફ જેવું થઈ ગયું છે જીવનનો અનેરો આનંદ આવા કાર્યોમાં મળી રહે છે તેથી બીજી બધી વિવિધતાની મને જરૂર રહેતી નથી. શુદ્ધ અને કોટુબિ સંતોષ અને આ પ્રકારના કેગવળી વિવિધ કાર્યો શિશ્ય મને બીજી કોઈ પણ વિદ્યામાયો આનંદ મળતો નથી અને મને બીજી છાત્રા પણ રહેતી નથી, એ કાર્યોમાંથી જ મને વિચિત્ર અનુભવ અને જીવન વિભાસનું પ્રાપ્ત મળી રહે છે આ શિશ્યનાં બીજા જે કંઈ કાર્યો કરવાનો મને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે તે કાર્યો આનંદ કરવ પડે પણ અતસ્તી છાત્રાથી કું પસંદગી તો કેગવ રીતના જ કંઈ આવું. મે સિલિંગ તરીકેની તારીખ લીધી નથી. હતા મારા બાળકોને ગાયમિક સિલિંગ મે પોતેજ આપ્યું છે માધ્યમિક સિલિંગ પડેલાં કેઈને શાળામાં મે ક્યાં નથી. સિલિંગ કેગવળીએ મારા જીવન વ્યવહારનું એક જ ન રૂપ થઈ ગયું છે

૧૯૨૧ ના એ મહિના પછી દેશનું વાતાવરણ તીવ્ર થતું ગયું. સ્વદેશી અને આદિની ભાવના વિસ્તૃત થતી ગઈ, કૌંઝેસ તરફથી એક કરોડ રૂપિયા અને એક કરોડ કેએમના સભ્યો મેળવવા માટે હાકલ પડી, તિલક શાળાનો આરભ થયો, સ્વયંસેવકોના ટોળેટોળાં આ કાર્ય માટે તૈયાર થઈ ગયા. પ્રાન્તે પ્રાન્તે પ્રાન્તિક મહાઝોર અને શુદ્ધ મહાઝોરનો પ્રગંધ થયો, મુંગમના લોકોમાં અપૂર્વ ઉત્સાહ આવેલો હતો. તેમાંએ આજ સુધી પાછળ રહેલા ગુજરાતીઓ ગુજરાતમાં, તેમજ ઇંગ્લેન્ડ ચહેરમાં ખૂમન આગળ પંવા માંડ્યા લડાઈ પછી વેપારીઓએ એ વર્ષમાં કમાણી પશુ સારા પ્રમાણમાં કરી હતી એટલે ગુજરાતી વેપારીઓ પામે નાણાની ઊંચા ઉછળતી હતી, માધીજી ગુજરાતના અને ગુજરાતીઓના પગમાં ભેર આવેલું એટલે પૈસા બિયારણાનું કામ મપાટાખંધ ચાલ્યું. માધીજી ન્યા નય ત્યા સ્ત્રી પુરોની મહાઝોર થાય અને વિશાળ મેદની જમા થાય. જનતાની ભાવનાને ઉદ્દેશી ને ગીડી વાણીમાં વિનતિ કરે એટલે નાણાંના દગળા થાય, સ્ત્રીઓ સ્વભાવજન્ય લાગણીથી ઉરોરાઈ લઈને અંગ બિપરથી આશૂરો. છિતારીને આપે. દરેક સ્થળે એક જ વસ્તુનો પ્રચાર કેવી રીતે એકદમ થઈ જાય છે એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક છે, મહાઝોરમાં આદિનાજ સફેદ કપડામાં સજ્જ થઈને સ્ત્રી પુરો આવે, માધીજીના દર્શન કરે અને હાથે હતિલા મુતરનો દગલો કરે, સમસ્ત જનતાનું માનસ એક પ્રકારની લાગણીથી ઉત્તેજિત થઈને દોષ તે જ પ્રમત્તનો લાભ સેવની તક સાધવામાં માધીજીની વિચિત્રતા રહેતી છે, બાઈ ઇન્દુલાલની ઉરોરફીની તો ગીમાં જ ન હતી. તિલક શાળાની મુગાબિત પહોંચ ખૂદા લઈને ઘેરેઘેર ને આંગળે આંગળે ફરતા હતા. એક કરોડ રૂપિયા ને એક કરોડ સભ્યો થાય ને વિદેશી વસ્ત્રોની દોગી થાય તે સ્વચાલ્ય એક વર્ષમાં થઈ જશે એવો સંધીકરો માધીજીએ આપ્યો હતો. બુ-

અમાં પ્રાન્તિક પરિષદ ગાંધીજીના પ્રમુખપણાંનીએ મળી. માનવમેદની
 ત્યાં ઉલટી. બ્રિટિશ સરકારના હૃદયપલટાની આશા રખાતી હતી.
 પણ આપણો હૃદય પલટો તો બહુ દૂર હતો. ગાંધીજીની અંતરની
 ઇચ્છા તો હોય પણ અનુબધ્ય સ્વભાવ કાંઈ આંખની મીટ માંડતાં
 બદલાય ખરો ? મહામહાઅલી ને ચૌકતઅલીને ગાંધીજી પોતાની
 કંકનીના ગજવામાં રાખવાની ઇચ્છા રાખે પણ ગાંધીજીના અનુયાયી-
 ઓમાં પ્રમાણિકતાની અને સત્યનિધાની ઊણપ હોય તેમાં ગાંધીજી
 શું કરે ? ઇન્દુલાલને સ્વરાજ્ય મેળવવાની તાલા વેલી લાગી હોય
 પણ ખીજ લાખો મુવકોનું શું ? ચોડાં એક વિદેશી વત્તો ઉપરની
 બાલુએ ગોંડવીને આસમાન સુધી જવાગા પહોંચે એવી હોગીઓ
 મુંબઈમાં કરી-પણ એ વિદેશી વત્તોની પાછળ શું શું ગોંડવીને
 જવાગા મોટી ખતાવી હતી તે કાંઈ બિચારા ગાંધીજીને ખબર હોય
 ખરી ! ગાંધીજી તો પોતાના જોવા જ સમજાં અનુબધ્યે છે એમ
 જાણે. પણ સ્વાર્થ સાધૂઓ પોતાની બાલુમાં જ રમતા હોય. કાંઈ
 કાંઈ વાર કાંઈક દૂષણને ખડો લરાઈ જાય તો બહાર નીકળી
 ખડે તો ગાંધીજી બિચારા અપવાસ આદરે ! આત્મશુદ્ધિની ભાવનાની
 અંખના ગાંધીજી સેવ્યા કરે. પણ આ જગતમાં ખરા વિશુદ્ધ આ-
 ત્માઓ વિરલ છે. સફેદ ખાદી ધારણ કર્યાંથી શુદ્ધતા આવતી
 નથી; માત્ર સ્વદેશીનું મત ધારણ કર્યાંથી સ્વદેશી ભાવના જાગૃત
 થતી નથી. સ્વરાજ્યનો ઊદ્ઘોષ કર્યાંથી સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકતું
 નથી. ગાંધીજી કાંઈ ક્યાસ ન કરે એમ હોય નહિં-પરંતુ ભોંકોમાં
 આવેલી જામિનિ વેગ આપવા માટે ગાંધીજી પ્રયાસ કરતા હતા,
 ગામે ગામ વિદેશી વત્તોની હોગીઓ થવા માંડી-અને સ્વદેશીની
 પ્રતિષ્ઠાએ લેવાઈ-છતાં લગ્ન ગાગામાં વિદેશી વત્તોથી જ માંડવા
 શોખતા હતા, તો પણ કેટલેક અંશે નિઃસ્વય-પ્રજ્ઞમાં કાંઈક જાગૃ-
 તિનાં ચિહ્ન જણાવવા માંડ્યાં-અને પ્રજા એક પગથીજે જીએ

આવી એ તો નક્કી જ. આજ અરસામાં દક્ષિણમાં વસતા મોપલા-
ઓનાં રમખાણો થયાં, અને ગાંધીજીએ લંગોટ ત્રહણ કરી-જે
દેશમાં કરોડો માણસને અંગ ઢાંકવાને વસ્ત્ર મળતાં નથી ત્યાં એ
ચાર વસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવો એ પાપ છે તેમ લાગવાથી ટોપી,
કંદની, લાંબું ધોતીકું એ સહુનો ત્યાગ કરીને માત્ર એક નાની
સરખી ધુંટણની ઉપર રહેતી પોતડી ગાંધીજીએ પહેરવા માંડી,
વિદેશી વસ્ત્રોની હોળી, ગાંધીજીનો લંગોટ, વિરાટ સભાઓ, એક
વર્ષમાં મળવાનું સ્વરાજ્ય, સૂતરને તાંતણે સ્વરાજ્ય-આવા આવા
સમાચારો વિકૃત સ્વરૂપમાં યુરોપમાં જવા લાગ્યા. ડોક્ટર તે વખતે
જર્મનીમાં મહારાણી સાહેબ અને શ્રી. જયસિંહરાવ તેમજ પ્રિન્સેસ
શકુંતલારાજે સાથે હતા. કુ. શ્રી. જયસિંહરાવનું મગજ મંદ પડી
અધું હવું અને ચિત્તભ્રમ વાધુ જેવું થયું હતું. તેથી તેમની જર્મ-
નીની હોસ્પિટલમાં સારવાર થતી હતી. મહારાણી સાહેબ અત્યંત
ચિંતાગ્રસ્ત રહેતાં. શ્રી. શકુંતલા રાજેની ગ્લાનિનો પાર નહોતો. આ
પ્રદારના દુઃખદ વાતાવરણમાં ચોવીસે કલાક ડોક્ટરને રહેવાનું હતું.
એમની પ્રકૃતિ શિથિલ તો આસતી જ હતી. અને તેમાં આવા
વાતાવરણમાં વધારે તખીયત લથડે તેમાં નવાઈ નહિ. હિંદુસ્થાનથી
જતા સમાચારનું તથ્ય સમજાય નહિ. એક કામળ મારા તરફથી
અંકવાડીએ જાય તેમાં ખરા સમાચાર જાય ત્યાં રહીને સ્વાભાવિક
રીતે એમને યામ કે સમસ્ત ગુજરાત અને હિંદુસ્થાન સ્વરાજ્ય
પ્રાપ્તિ માટે મહા લારત પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે મારે હળરો માઇલ
દુર રહીને એક માંદા રાજકુમારની સેવા કરવામાં કાળ ગાળવો
પડે છે !

આ વિષમ સ્થિતિ અને વાતાવરણમાં એમને ખૂબજ આત્મ-
મંથન કરવું પડ્યું. મહારાણી સાહેબ એમની સાથે અત્યંત માન
અને સ્નેહભાવથી વર્તતાં હતાં. શ્રી. શકુંતલા રાજેના મનને ખીજે

રસ્તે ધોરવા માટે ડોક્ટરે તેમને જમીનીની અનેક લોકોપયોગી સંસ્થાઓ બતાવી હતી. સ્ત્રીઓને સ્વાશ્રયના માર્ગ પર ચડવા માટે ગૃહઉદ્યોગોના શિક્ષણની આવશ્યકતા બતાવવા માટે અનેક ઉદ્યોગગૃહોની મુલાકાત તેમની સાથે લીધી હતી. સફળતા રાજ્યે પણ મહેસા વખતનો સદુપયોગ કર્યો. અને ધરમથુ ઉદ્યોગોની તાલીમ લીધી. આ પ્રમાણે રાજકુટુંબની સેવા કરવામાં વખત જતો હતો. પણ હૃદય પર તો હળાશુ ચાલુજ હતું. લોકસેવાના કામમાં અંપણ વવાની તમન્ના આ પ્રસંગે પૂર જોસથી જામી. અને રાજસેવા અને લોકસેવાની અંખનાના વૃમ્બ મુદ્દમાં લોકસેવાના માર્ગનો વિજય થયો. અને નોકરી છોડી દેવાનો એકલસ નિશ્ચય કરી દીધો. શરીરની નબળાઈ, હૃદયનું દબાણ, વિષમ પરિસ્થિતિ, હિંદુસ્થાનમાં આવી રહેલા બનાવોની અસર અને ઘણા ભાંગ્ય સમયથી સેવેલી લોકસેવાની ભાવના એ સઘળી વસ્તુઓની સંયુક્ત અસર થઈ. અને હેવટના નિશ્ચય પર આવ્યા, કે જીવનનો બાકી રહેલો સમય નોકરીમાં ન ગાળતાં સેવામાં જ ગાળવે. આ નિશ્ચયનો પત્ર શ્રી. મહારાજ સાહેબને લખ્યો. અને મને પણ હકીકત જણાવી. હું તો તૈયાર જ હતી. મને તો સહેજ પણ અરેરાટ થયો નહોતો. સમય પણ એવો હતો. કેટલાંક વીરોએ સ્વદેશ સેવામાં પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું હતું. હિંદુસ્થાનમાં ખાજા આવવાને માટે બિતાવજ કરવા માંડી. પણ થોડો વખત ત્યાં ગાળ્યા વિના ચાલે તેમ નહોતું. કેમકે મહારાણી સાહેબ પાસે કાંઈ સારા વિશ્વામપાત્ર માણસની હાજરી આવશ્યક હતી. નવેંજરની આખરે અહીં ખાજા આવવાનો કાર્યક્રમ નહોતો થયો.

દીસેગર મહિનામાં અમદાવાદમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું અધિવેશન થવાનું હતું. ઘણાજ મોટા ખાયા પર સઘળી તૈયારી થઈ રહી હતી. જગૃત વાતાવરણમાં (વર્ષ બરમાં સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાના

આવેશમાં) આ અધિવેશન થવાનું હતું એટલે આખા દેશની મીટ તે દિશા તરફ માડેલી હતી. શહેર બહાર નદીની પેલે પાર વિશાળ જમીનમાં ખાદી નગર વસાવવાનું હતું. ખાદીના માડવા, ખાદીના તબુઓ, બધી મોટા પાયા પર તૈયારી ચાલતી હતી.

ધૃવ્ય ડચી પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ હિન્દુસ્થાનની મુલાકાતે આવવાના હતા. તેમના સ્વાગતમાં દેશની પ્રજાએ ભાગ લેવો ઇષ્ટ નથી એવી હાકલ ગાંધીજી તરફથી થઈ હતી. જે દિવસે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મુંબઈ જતારાં તે વખતે મોટા રમખાણો મુંબઈમાં થયા સરકાર તરફથી ગોળીમાર થયા, મારામારી થઈ અને ફેટલાએ માણસોની ધરપકડ થઈ, ગાંધીજીએ શાન્તિ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો, બંગાળમાં કોંગ્રેસના નિયુક્ત પ્રમુખ સી. આર. દાસ, જવાહરનેહરુ વગેરેને ગિરફતાર કર્યા. અને લોકમાં સનસ નાટી ફેલાઈ રહી.

આવા ઉગ્ર થએલા વાતાવરણમાં ડૉક્ટર યુરોપથી પાછા ફર્યા. દેશનું ઉશ્કેરાએણું વાતાવરણ, પોતાના મનનું ઘેર મન્યન એ જતાં આનંદ અને શાન્તિથી બહાર પર છોકરાનું ને સહુ કુટુંબી જનનું મીલન થયું. છોકરા સાથે જે ત્રણ દિવસ આનંદમાં ગાળીને અમે સંધ્યા વડોદરા પાછા આવ્યા.

રાજવૈદની નોકરી પરથી બદલી થએલી એટલે બીજા નાના મકાનમાં અમે રહેવા માડેલું. રાજીનામું સ્વીકારાય ત્યાં સુધી તો નોકરી કરવાની જ હતી. એટલે બીજું કામ કામ હાથમાં લેવાય તેમ નહોતું. જતાં ઇંદુલાલને બોલાવીને બધી રાજકીય વસ્તુસ્થિતિ બહુ લીધી ભવિષ્યના કાર્યની રેખા કાઢ દોરી નહોતી. જતાં રાજીનામું તો સાદર કર્યું જ હતું.

પ્રકરણ ૩૪ મું

અ મદાવાદની ઐતિહાસિક (કેએસ) રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું અધિવેશન ખૂબ જ ઉત્સાહથી ચર્ચ થયું. તે પૂર્વેના સ્થળના અધિવેશન કરતાં જૂદા જ પ્રકારનું હતું. સાબરમતિ નદીને સ્કામો કાઠી જે આજ એલીમ ક્ષીજ લતા તરીકે ઓળખાય છે ત્યાં મોટા વિસ્તારમાં ખાદી નગરની સ્થાપના થઈ હતી. નગર રમ્યા સુંદર સુધરિત કરવામાં આવી હતી. સભામંડપનું સ્થાન મધ્યમાં રાખવામાં આવ્યું હતું. મંડપ અતિ વિશાળ હતો. ઉપર ત્રિરંગી ખાદી ખજ ફરકાવવામાં આવ્યો હતો. મંડપ અને ખાદી નગર રચવામાં પૈમા સ્કામું જેવામાં નહોતું આવ્યું. સ્વયંસેવકોનું મોટું સૈન્ય રાખવામાં આવ્યું હતું. સ્ત્રીઓ પણ સ્વયંસેવિકા તરીકે દાખલ થઈ હતી. શુદ્ધ સફેદ ખાદીનાં જ વસ્ત્રોમાં સફુને સભા થવાનું ફરજિયાત હતું. શહેરમાં ધમાલ માલમ પડતી હતી. હિન્દુ-સ્થાનને ખુલ્લે ખુલ્લેથી પ્રતિનિધિઓની અને પ્રેક્ષકોની ઠંક જામવા લાગી હતી. જદ્રથી ખાદી નગર સુધી એટલી ગીરદી હતી કે પગ મુકવાનું સ્થાન નહતું. ગાડીઓ, મોટરો, ને બાઇસીકલોની હલગાર માલુમ પડતી હતી. લોકાન્ય ઉત્સાહને પાર નહોતો. સ્વરાજ આવીજ ગયું હોય એમ અધ્યક્ષમણુ લોક તો માનતા હોય એમ જણાવું હતું. એક વર્ષમાં સુતરને તાંતણે સ્વરાજ્ય મેળવી આપવાની ગાંધીજી એ હાકલ કઢાડી હતી. અને તે પ્રમાણે લોકોને તૈયારી કરવાને સૂચના કરવામાં આવી હતી. એટલે જન સમાજનો આનંદ તો મમાતો જ નહોતો. ગાંધીજીનેા ડાંકા પૂરો વાગવા માંડ્યો હતો. અધિવેશન મંપૂર્ણ રીતે બ્યવસ્થા પૂરવું તો સફળ થયું. નિમુક્ત થએલા પ્રમુખ શ્રી. સી. આર. દાસ તો કારાગર સેવી રવા દતા તેને બદલે શ્રી.

હકીમ અજમલખાનની નીમણુંક થઈ હતી. એ બિચારા તો નામના પ્રમુખ હતા. કેંગ્રેસમાં પૂર્વની માફક લાખાં ચોડાં બાપણો કરવામાં નહોતાં આવ્યાં. સ્વામતાપ્યક્ષ શ્રી. વલ્લભભાઈ હતા. એમનું બાપણું ધણુ જ દુકું ને મુદાસર હતું. માત્ર ગાંધીજીએ એમની લાક્ષણિક શૈલીમાં દેશની રાજકીય સ્થિતિ અને કેંગ્રેસની ભવિષ્યની નીતિ, અને અસહકારની પદ્ધતિની સમજૂતી આપી. શ્રોતા વર્ગ તો ગાંધીજીને પડતો ખેલ ગ્રીલી લેવાને તૈયાર હતો. એટલે ગાંધીજીએ સરમુખત્યાર થવાની માંગણી કરી હતી તે સમસ્ત સભાજનોએ સ્વીકારી લીધી. અને ત્યાર પછીથી આજ સુધી ગાંધીજી સરમુખત્યાર જ રહ્યા છે. એક વર્ષમાં જગત વ્યાપી ખ્રિસ્તીય સત્તા પાસેથી સ્વરાજ્ય મેળવવું એ કાંઈ રમત વાત નથી. એ સમયથી આજ પંદર વર્ષે નવા સધારા દાખલ થવાની તૈયારી ચાલે છે તેમાં સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય કે બીજા કોઈ પણ પ્રકારના સ્વરાજ્યનો ઉલ્લેખ સરખોએ કરવામાં આવ્યો નથી. પુરુષાર્થ એ મનુષ્યનો ધર્મ છે. સ્વતંત્રતાની લડતમાં નિરાશાને સ્થાન હોઈ શકે નહિં. પરંતુ લડતની ગંભીરતા પ્રગળજનોએ સમજવી જોઈએ. અનેક પ્રકારની કસોટી થવા પછી જ વિજય પ્રાપ્તિ સંભવિત થાય. જગતના ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા માટે બગીરથ પ્રયત્ન થવા જોઈએ. એ કાંઈ નાટકના રંગ નથી. નાટકી પ્રયોગોને અમુક સંજોગોમાં સ્થાન હોઈ શકે. પણ સાર્વભૌમ ખ્રિસ્તીય સત્તાને હંકારવાને મહાભારત શક્તિ, સંપ અને શુદ્ધિ જોઈશે.

અમદાવાદની યાદગાર કોંગ્રેસ પછીથી દેશનો અમુક પક્ષ-વિનીત પક્ષ-રાજકીય લડતમાં છેક મોળો પડી ગયો. અસહકારનો ડંકો સમસ્ત દેશમાં વાગી રહ્યો. કેટલાએ વિનીત વિચારના નેતા ઓથી પરિસ્થિતિનું જિમ વાતાવરણ સહન થઈ શક્યું નહિં. ગાંધીજી અને તેમના અસહકારી અનુયાયીઓની સત્તા ચારે તરફ જામવા લાગી. સરકારની

નીતિ ધીમે ધીમે મખત થતી લાગી હતી. અને પોલીસ ખાતુ જાતો રાખી રહ્યું હતું વિનીત મતના લોકોને સરકારે પોતાના પક્ષમાં લેવાને અનેક પ્રકારના પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા હતા કેમકે અહિંસક અસહકારનો પ્રયોગ ગાંધીજી કેવી રીતે કરશે તેની પૂરી સમજ પડતી નહોતી. બાજુ કેવી રીતે ગેરકાયદેસરનો ખ્યાલ સરકારને કે પ્રજાને નહોતો. નવીન પ્રકારના આવેશભર્યા વાતાવરણનો અનુભવ મેળવવો એ પણ એક મહત્વાગ્ર્ય જ છે. આ અપૂર્વ કોંગ્રેસમાં હા જર રહેવાનો લાભ અમને સહુને મળ્યો એ એક જીવનનો લ્હાવો જ મણાય દેશદેશનાં આગળ પડતા સ્ત્રી પુરુષોના મમાગમનો લાભ થયો. નવા ઓગળાણ કરવાનો પ્રયત્ન મળ્યો. વિદ્યાગની આપ લે થઈ. લોકે માનસ સમજવાનો અવકાશ મળ્યો. ગાંધીજીની સેનામાં નવી ભરતી પુષ્કળ થઈ તેમ કેટલાક જૂના ભક્તો સંજોગવશાત જૂદા પડી ગયા. અને એક જાતનું વૈમતેસ્થ ધરાવતા થયા આખા દેશના અમુક પ્રવાહ વખતે એવા કોંટા અનિવાર્ય છે

કોંગ્રેસ પછી અમે તો વડોદરા પાછા ફર્યા. અને અમા કાર્યક્રમમાં જોડાયા. કોંગ્રેસનું સીધું કાર્ય ખાદી શિવાય કાંઈ કં વાતું નહોતું. ગાંધીજી બાગેલીમાં જઈને બેઠા હતા. અને નં લડતની તૈયારી કરતા હતા બારડોલી તાલુકો એમણે પસંદ કર્યો હતો. કેમકે દક્ષિણ આફ્રિકામાં એમની પાસે તાલીમ લીધેલા મનુષ્યોના સારી સંખ્યા ત્યાં હતી. સવિનય ભંડની તૈયારી આવી રહી હતી અને જનસમાજની મીટ ત્યાં મળી રહી હતી. પ્રચંડ તૈયારી આવતી હતી. ત્યાં ચૌરીચૌરામાં રમખાણ થયાં. ગાંધીજીને લાગ્યું કે પ્રજા માનુષ્યાદિક સવિનય ભંગને માટે તૈયાર નથી અને મવિનયભંગ મોકુફ રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. દેશનેતાઓ ચોંટી ગયા. ગાંધીજીનું નિર્ણય સમજવું મુશ્કેલ હતું. દેશનો મોટો ભાગ તૈયાર થવા માડ્યો

હતો. તે વખતે હડત મુલતવી રાખવાની વાત ગળે ઉતરી; નહિ નિરા-
શાનું વાદળ છવાઈ રહ્યું. સવિનય ભંગ મુલતવી રહ્યો. પણ ગાંધીજી
ને તેમજ તેમના નિકટના અનુયાયીઓને સરકારે ગીરફતાર કર્યા.
દેશમાં સનસનાટી વ્યાપી ગઈ, પણ આવેશ તરત જ દબાઈ ગયો. અને
રાજકીય વાતાવરણમાં એકદમ મંદી આવી ગઈ. કારણ કે પ્રજા
સમક્ષ સરકારને સામનો આપવા માટે કાંઈ કાર્યક્રમ નહોતો.
સ્વરાજ દૂર દૂર જવું ગયું. ગાંધીજીના અનુયાયીઓ કાંઈ કાંઈ
ખાલીનું અને એવું રચનાત્મક કાર્ય કરવાનો પ્રયાસ કરતા હતા.
પણ ૧૯૨૦-૨૧ નું ઉન્મત્ત વાતાવરણ એકદમ શાન્ત થઈ ગયું.

અમારે નવો સંસાર શરૂ કરવાનો હતો. ડોક્ટરે રાજીનામું
આપ્યું તેને બદલે નિવૃત્ત થવાની સૂચના સરકારે કરી અને અરાધ
વર્ષ નોકરી પછી સરકારના બંધનમાંથી છૂટ્યા. વડોદરા રાજ્યના
વૈદક ખાતામાં, આરોગ્ય ખાતામાં, અને ખીજા જનસમાજના
કાર્યમાં તન દઈને સેવા કરી હતી—અનેક પ્રકારની યોજનાઓ જે
વડોદરા રાજ્યમાં તદ્દન નવી જ હતી. તેવી દાખલ કરવાને સતત
પ્રયત્ન કર્યો હતો. ફરતા ઔષધાલયોની, ગામડાના દવાખાના, મેડિકલ
સ્ટોર, મોટા દવાખાનામાં એકમરેની વ્યવસ્થા, શાળાઓનું આરોગ્ય-
મેડિકલ ઇન્સ્પેક્શન જેવા નિવિધ પ્રયોગો પ્રજાના મુખ માટે દાખલ
કરાવ્યા હતા. એક નિષ્ઠાથી અત્યંત પ્રમાણિકતાથી રાજ્યસેવા કરી
હતી. એટલે એ બદલ સંપૂર્ણ સંતોષ હતો. છેલ્લા ચાર પાંચ
વરસની આરોગ્ય અધિકારીની પ્રથમ પંક્તિની નોકરીમાંથી નિવૃત્ત
થતાં નિવૃત્તિ વેતન માત્ર રૂપિયા બાણ (૬૨) આપતાં સરકારને
જરાએ લાગ્યું નહિ. ડોક્ટરે તો પૈમા માટે કાંઈ દિવસ લોપુપતા
રાખી જ નહોતી—પણ એ પેઢીની નોકરીને અંતે આટલું જીજ્ઞ
નિવૃત્તિવેતન બાંધવામાં સરકારની તો કૌમત થઈ ગઈ. અમે તો
એટલાની એ આશા નહોતી રાખી—એટલે કાંઈ ખુશ્યું નહિ, મિત્રોએ

બહુ કશું કે સરકાર પાસે વધારેની માંગણી કરવી. પણ એ તો કદી બને તેમ હતું જ નહિ. પૈમાની માંગણી એમણે, કાંઈ દિવસ કરી નહોતી અને છેવટ પણ કરી જ નહિ-આઈસેના પગારમાંથી નેત્રું રૂપીઆનું પેન્શન બંધાયું.

અમારે રહેણી કરણી કાંઈ બદલવાની હતી જ નહિ-કારણ કે છેલ્લાં થોડા વર્ષોથી સાદાઈમાં જ રહેવા માંડ્યું હતું. માત્ર મિત્રોના મેળાવડા વિગેરે ઓછા કરી નાંખ્યા. વડોદરાના સમાજમાં એક વખત ખૂબજ આગળ પડતો ભાગ લેતાં હતાં તે એવા પ્રકારના ખાતા પીવાના મેળાવડા જલસા વિગેરેમાં જવા કરવાનું બંધ કર્યું. કેમકે બ્યવહાર સાચવવામાં અનેક પ્રકારના ખર્ચમાં ઊતરવું પડે છે, એ પોષાય તેમ હતું નહિ. સમાજમાં એ પ્રકારની આપ લે કરવામાં નાણાં અને વખત બન્નેનો બચ થાય છે. તે બંધ કર્યા વિના છૂટકોજ નહોતો. અમારાં બધાં મિત્રોને કેટલેક અંશે ઓછું આપ્યું. અમારું માનમ એ સદુ સમજી શક્યાં નહિં.

કામને અંજે જન સમાજ સાથે અમારો સંબંધ વધ્યો. અને શિષ્ટ ગણ્યતા સમાજ સાથેનો સંબંધ ઓછો થયો. કેટલેક અંશે અમારાં બાળકોને આ પ્રકારના જીવનથી મોજશોખમાં ઉણપ આવી હશે. પરંતુ તેના બદલામાં જિવ્ય પ્રકારનું જીવન વાતાવરણ મેળવવાને બાબતોની પણ ચર્ચા હશે.

ડૉક્ટરના હાથમાં તો તેજ વખતે પાટણમાં સ્થપાએલી આયુર્વેદિક પાઠશાળાનું કામ હાથમાં આપ્યું હતું.

આરોગ્ય મંરક્ષણ ખાતામાં ડૉક્ટર જ્યારે કામ કરતા હતા ત્યારે રાજ્યના ચારે પ્રાંતમાં ફરવાનું ચતું હતું. તે ફરણીમાં રાજ્યના નાના મોટા બધા લોકોના સમાગમમાં આવવાનું ચતું. પાટણના રોઠ જીજ્ઞમણી પીતાબજર સાથે આરો પરીચય થયો. તે વખતના કડીના સુખા સમલાલલાઈની સાથે પણ બહુ સારો સંબંધ. રામલા-

લભાઈની સૂચનાથી શેઠ ભિજમશીએ મોટી રકમ પાટણુમાં આયુર્વેદિક પાઠશાળા સ્થાપવા માટે આપી. અને ડૉક્ટરને બધી વ્યવસ્થા સોંપી. સરકારથી સ્વતંત્ર એ સંસ્થા કઢાડવાનો શેઠનો આગ્રહ હતો. ડૉક્ટર નિવૃત્ત થતાં એ કામ તરત જ તેમણે હાથમાં લીધું—અને એ જ વર્ષમાં ખૂબ જ શ્રમને અન્તે પાટણુમાં પદ્ધતિસરની આયુર્વેદની પાઠશાળાનો આરંભ થયો. તેને માટે એક કમિટી નીમાઈ. ડૉક્ટર તેના મંત્રી થયા. સરકાર તરફની મદદ એ સંસ્થાને આપવાનો હુકમ થયો. પણ આંતરિક વ્યવસ્થામાં સરકારનો જશએ હાથ રહે નહિ એ સરતે જ મદદ સ્વીકારાઈ. આ સંસ્થા ગુજરાતમાં પ્રથમ જ સ્થપાઈ હતી. પાશ્ચાત્ય વૈદક આપણા દેશમાં ખૂબ જ પેસી ગયું છે. અને આયુર્વેદના પદ્ધતિસરના જ્ઞાનને અભાવે દેશની વિદ્યા નાશ પામતી જાય છે. તેમ જ આપણી અમુલ્ય ઔષધીને ઉપયોગ થતો નથી. પરદેશી દવાઓ કરોડો રૂપીઆની અહીં આવે છે. એ દવા અહીંના વાતાવરણને અનુકૂળ નથી પડતી, અને દેશની વનસ્પતી અને ખીજાં ઔષધીનાં સાધનો માહીતીના અભાવે વેડફાઈ જાય છે. સ્વદેશીની ભાવનામાં આ વસ્તુ ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે. વર્ષો ઉપર ડૉક્ટરે આ બાબતનો કેટલોક અભ્યાસ કર્યો હતો. અને આ વિષય માટે એમને ઉત્સાહ હતો. એટલે પાઠશાળાનું કામ ખૂબ જ ખતથી કયું, સારા અધ્યાપકો રાખીને, અને જ્યાંથી આ વિષયની સલાહ મળી શકે તેમ હોય ત્યાંથી સલાહ લઈને આદર્શ આયુર્વેદિક સંસ્થા ચલાવવાનો પ્રયાસ કર્યો. પંદર વર્ષથી આ સંસ્થા સુંદર કામ કરી રહી છે. સંખ્યાબધ વૈદ્ય અભ્યાસ કરીને, તેમ જ વ્યવહારિક જ્ઞાન મેળવીને, પૂર્વ અને પશ્ચિમ બન્નેનું જ્ઞાન અહીંથી જ પ્રાપ્ત કરીને લોકોપયોગી કાર્ય કરી રહ્યા છે. ઉત્તીર્ણ થએલો એક પણ વૈદ્ય બેકાર નથી. ખીટીશ વિભાગમાં લોકલ બોર્ડ તરફથી સ્થપાએલાં આયુર્વેદિક દવાખાનામાં તેમજ રાજ્યમાં સ્થપાએલાં દવાખાનામાં આ

કાર્ય કરનાર ઉત્પન્ન કરવાનો વિચાર ઘણાં વર્ષોથી હતો—તે પૂર્ણ કરવા માટે અમદાવાદમાં રહીને પ્રયાસ કરવા માંડ્યો. ઇન્દુલાલ પાત્રિક તે એમની સાથે રહીને કામ કરવા તૈયાર હતા. ડૉ. ચંદુલાલ ભરૂચમાં સેવાશ્રમ કહાડીને એજ પ્રકારનું કામ કરવાનાં સ્વર્નાં સેવતા હતા. શ્રી. કેસરી પ્રસાદ ઠાકોરે થોડો વખત સર્વન્ટર્સ ઓફ ઇન્ડીઆમાં કામ કર્યું હતું. તેમણે રીતસરનો સન્યાસાશ્રમ મહણ કર્યો હતો. ડૉક્ટર, ઇન્દુલાલ, ડૉ. ચંદુલાલ અને કેસરીપ્રસાદ જેમનું નામ નવા આશ્રમમાં અદ્વૈતાનંદ હતું, તે ચાર સંયુક્ત રીતે રાજકીય અને સામાજિક કામ કરવાની ઝંખના કરતા હતા. ચારેના જિંયા આદર્શ, અને પવિત્ર નિષ્ઠા હતી, છતાં સંજોગ અનુકૂલ ના આવ્યા. અદ્વૈતાનંદે હરહાર જઈને રામકૃષ્ણ મંદિરમાં કામ કરવા માંડ્યું અને અધ્યાત્મવાદનો માર્ગ લીધો—ચંદુલાલએ ભરૂચમાં રહીને દાંતના હવાખાનાને ઓથે જનતા આથે સંબંધ કર્યો અને લોકોની પ્રગતિના માર્ગદર્શક થયા. ઇન્દુલાલે અમદાવાદમાં કાર્યકરોનું ન્હાતું જૂથ જમાવ્યું—તેમની સાથે ડૉક્ટર પણ રણા—‘યુગધર્મ’ માસીકનો આરંભ આ જૂથમાંથી જ થયો, જનસમાજ આગળ પોતાના આદર્શ મૂકવા, અને પ્રજાને જિંચે લાવવા આ સાધન બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડ્યું—આ માસીક ગુજરાતમાં અને બૃહદ્ ગુજરાતમાં ઘણું સાડું સ્થાન મેળવ્યું. સિદ્ધ લેખકોએ સારા સહકાર આપ્યો—આર્થિક સહાય પણ ગુણુમણી મિત્રોએ આપી. ગુજરાત કૉલેજની પાછળના એક બંગલામાં રહીને ઇન્દુલાલ અને ડૉક્ટર કામ કરતા હતા. વિદ્યાર્થીઓના અધ્યાપકોની સારી સહાયતા મળતી હતી. શાન્ત સ્થળે રહીને જીવ્ય વિચાર અને મનન કરવાની તક મળ્યાથી એમને મનનું સ્વાસ્થ્ય મળ્યું. કુટુંબથી ઓછામાં ઓછા હમદિના સદંતર દૂર રહેવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો હતો. એક પ્રકારનું મનનું ઘડતર કરવું હતું. મહારાં મોટી બાળકો તે મહુ સફળ અભ્યાસમાં રચ્યાં-પચ્યાં રહેતાં હતાં—દાનાં રમત ગમતમાં રહેતાં હતાં અને મારે

ધર આંગણે રહીને કાંઈક કાંઈક કામ હાથમાં રહેતું હતું, એટલે
 ડાક્ટરના નિમ્નયમાં આડે આવવાની જરૂર જરાએ નહોતી. એમની
 માનસિક અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ માટેના હૃદય મંથનનો વિગ્રહ
 ધણે જ તીવ્ર હતો એમની કક્ષાએ મહારાથી પહોંચાય તેમ હતું
 નહિ-પરંતુ હું એમનો ઉદ્દેશ થોડેક અંશે સમજી શકતી હતી-
 એમનો આદર્શ ધણે જાણ્યો હતો. જન સેવામાં જ પોતાના ઉત્કર્ષનો
 ખ્યાલ હતો. હું જે કાંઈ કામ તે વખતે કરતી તેનું દૃષ્ટિબિન્દુ
 જાહૂં હતું-મહારા આત્મવિકાસની ભાવના નહિ-પણ મહારામાં જે
 કાંઈ શક્તિ હોય તેનો લાભ અન્યને આપવો એ એક કર્તવ્ય
 મણીને કામ કરતી-અર્થાત્ વિચાર કરતાં એમ હવે લાગે કે
 મહારા કાર્ય પાછળ વિશાળ ભાવના નહોતી એમનાકર્તવ્ય પ્રયાણ
 પાછળ સ્વાર્થરહિત વિશાળ ભાવના હતી-આદર્શને પહોંચવાની
 તમન્ના હતી-ગંભીર દીર્ઘજીવિ હતી-આમ દૃષ્ટિબિન્દુમાં મમાનતા
 ન હોવાને કારણે ધણી વાર હું એમનું માનસ પૂર્ણ રીતે સમજી
 શકતી નહોતી-અને તેથી કદાચ એમને ઓછું આવશે, અસંતોષ
 થશે એવી શંકા રહ્યા કરતી હતી-અને મનમાં એક પ્રકારની ઝાંતિ
 રહેતી હતી. કેમકે હું મહારી ન્યૂનતા સમજતી હતી, અને એટલુ
 બળ કેળવાયેલું નહોતું-એ કેળવવા માટે પોતાની મેળે જ અનેક
 જાતની તોડ ફોડ કરીને પ્રયાસ કરેલા-અને એ પ્રયાસને અતે
 થોડું ફળ મળ્યું-મનનું સમાધાન કાંઈક થયું-પણ સ્વભાવજન્ય
 ઉણપ હોય તે કાંઈ બહારથી લાવીને મુકાતી નથી-મનુષ્ય પુરુષાર્થ
 કરી શકે. વધારે શું કરે ? મનુષ્યમાં જે કાંઈ શક્તિ હોય તે પાર-
 ખવામાં, અને તેનો ઉપયોગ કરવામાં એક પ્રકારની તાલીમ મળે
 છે. એ તાલીમ મેળવવાનો અવકાશ મળે મળ્યો એજ મોટામાં
 મોટો લાભ હું સમજું છું. જીવન વિકાસ માટે તેમજ ઉત્કર્ષ માટે
 અમુક પરિસ્થિતિની આવશ્યકતા છે. પરિસ્થિતિ અને સાધન બન્નેનો
 સંયોગ હોય તે છતાં અધિકાર જેવી વસ્તુનું અસ્તિત્વ છે-એ

કોઈથા આપી શકાય નહિ—છીચી નીચી કક્ષા અધિકારને લઇને જ રહ કે મનુષ્યનું કર્તવ્ય કે કે પ્રયત્ન કરવો પરિણામ હાથમા નથી

હિન્દુ કેળવણીનો પ્રચાર એ મારો હમેશનો વિષય—કોઈ પણ રીતે સ્ત્રીઓમા એનો વધારે ને વધારે પ્રચાર થાય એ કાર્ય હાથમા લીધું—વડોદરા ગાંધીમા પ્રાયશઃ કેળવણી ફરજિયાત કરેલી કે છતાં કેળવાયેલી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ મહુ ઓછું છે—વળા હિન્દુ કેળવણીનું પ્રમાણ તો મહુજ ઓછું છે. એનું શુ કારણ છે તે જાણવા માટે મહુ અને જાણ પિન્નાકીપ્રસાદ દેસાઈએ પોળેપોળના લોકો પાસે ચોકચક્ષ આકાશ મગાવ્યા આકાશની તારવણીમાથી જે નવ વસ્તુ માનુષ પડી આવી એક તો જાગૃતતા અને બીજી સાગામા અપાતી કેળવણીથી કન્યાઓને જે પ્રકારનું જીવન ગાળવાનું કે તેમા કોઈજ લાભ થતો નથી, અને અંગ્રેજી શાળાની આસ્થામતા મધ્યમ વગના હિન્દુ મસાગમા કાંઈ જ નથી, અને મોકુ પણ પડે છે, એ ગદીઆમા કેટલુંક તથ્ય હવે તેનો ઉપાસ કરવા માટે કેળવણી ખાતા મા ફત એમે પ્રયત્ન કર્યો નિશાળેથી બીડી ગએની ડોકીઓ અને મોગી વધની સ્ત્રીઓ માટે આપણા સમજની પરિસ્થિતિન અનુકૂળ અભ્યાસક્રમ ધરાને શિક્ષણ વગે કલાકવાની માગણી કરા. આખી યોજના કરીને મરકાર મમક્ષ મૂકી એ યોજનાના અપરેખા તૈયાર કરવામા કેન્નોયે સમય અને શ્રમનો જય કર્યો સમાજમા પ્રતિષ્ઠિત મણુના જાણઓએ યોજનાને ખૂબ વખાણી પણ મરમરે દા ફીઆદ માલગી નહિ કુમારશ્રી વેવશીવરાવનો લગ્ન પ્રમગ હતો તે વખતે સહે ની સ્ત્રીઓની સહીઓ લઈને માગણી કરી કે લગ્નની નવાજે તનિ મોગી વધની સ્ત્રીઓ માટે ગાંધીના વર્ગો કહાડો માઈ કેટુ મનુ નહિ જમને નિરાશા જડ થઈ જારતવર્ષ મહિના વિદ્યાપીની ત્યાપના દષ્ટ મહુ હતા અમ દાવાદમા મહિલા વિદ્યાલય અને પાકથાગા તેને અંગે ચાલતા હતા,

સુરતમાં પણ મહિલા વિદ્યાલય ચાલતું હતું. વડોદરામાં શ્રી. કર્વે પોતે આવ્યા. શ્રીમંત મહારાજ સાહેબને મળ્યા. અમે વડોદરા શહેરની સ્ત્રીઓ પાસે એક અરજી કરાવી. બહુ બહુ પ્રયત્નને પરિણામે મહારાણી મર્સ હાઇસ્કૂલમાં વિદ્યાપીઠનો અભ્યાસક્રમ શીખવવાની પરવાનગી મળી. વિદ્યાધિકારીની સહાનુભૂતિ હતી તો એટલું એ ફળ મળ્યું. એટલાથી તાત્કાલિક સમય માટે અમે પણ સંતોષ માન્યો. હાઈસ્કૂલ વિદ્યાપીઠ માટે પ્રથમથી જ મહારાજ સાહેબને પસંદગી નહિ. કારણુ શુ હશે તે કાણુ જાણે. હજી પણ ખફગીજ છે. પરદેશના માણસો આવીને ગમે એવી યોજનાઓ સરકાર સમક્ષ મૂકે તો તે પસાર થાય. તે વખતે નાણાની તંગી ના જણાય.

અ. સૌ. શ્રી. મહારાણી સાહેબની વર્ષોથી ઇચ્છા હતી કે વડોદરામાં કોઈ આરી સંસ્થા સ્ત્રીઓ માટે કહાડવી—અને તેને માટે પોતે આર્થિક મદદ કરવાને પણ તૈયાર હતા—પુરોપ અમેરિકામાં ફરી ફરીને વિવિધ પ્રકારની સંસ્થાઓ જોએલી એટલે ખ્યાલ બહુ વિચાળ પણ તેને બ્યવહારમાં મૂકવાની ધીરજ અને શ્રદ્ધા નહિ—એટલે ફતેહમંદ ના થયા—કાકડરને વારે વારે બોલાવોને આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરે—અમેરિકાથી તેમજ બીજા દેશોમાંથી તાત્કાલ લીધેલી સ્ત્રીઓ—વિવેકાનંદના બેલુર આશ્રમ મારફત આવવાને તૈયાર હતી—પણ વાતનું સંગીન સ્વરૂપ થયું જ નહિ—આ વાટાઘાટનું પરિણામ એટલું જ આવ્યું કે મહારાણી સાહેબની એકચારની મદદથી શ્રી. સ્ત્રીમંદ્યાપાઠ મહિલા પાઠશાળાનો આરંભ થયો—ભાગ્ય મહિલા વિદ્યાપીઠ—અથવા હાઈસ્કૂલ વિદ્યાપીઠની માથે એ સંસ્થા જેડીને તેનો કાર્યક્રમ ચાલે છે—જે ચાર વર્ષ સુધી સરકારી મદદ આ સંસ્થાને મળી—પણ પાછળથી તે બધું થઈ જાયું. બાકી એ પાઠશાળામાંથી તૈયાર થયેલી બહેનો ગુજરાતમાં સારી સેવા કરે છે, મધ્યમ વર્ગની દક્ષણી અને ગુજરાતી સ્ત્રીઓ માટે ઉચ્ચ શિક્ષણનું સાઠ સાધન છે. આ પાઠશાળાનો વહીવટ

પ્રથમથી જ મહેં હાથમાં લીધા હોતો. શ્રી મોતીલાલ અમીનની સૂચનાથી શ્રી. ઘણાલાલ અમીનને અધ્યાપક તરીકે લીધા હતા. એમણે પાઠશાળાના ખર્ચા કસોટિના વર્ષોમાં આત્મભોગ આપીને સારી સેવા કરી હતી. એમની ધીરજ અને ઘરોડા કૉલેજના પ્રિન્સીપાલ મી. કલાઈ અને બીજા બધા ત્યાંના અધ્યાપકોની સહાનુભૂતિથી જ પાઠશાળા ટકી રહી-વડોદરાની પાઠશાળા જે પ્રમાણે મહેને જીવનગરા અને ઉદ્દેગ કરાવતી હતી તેજ પ્રમાણે અમદાવાદની પાઠશાળા માટે ડૉક્ટરને સતત શ્રમ પડતો હતો- સ્થાયી ફંડની વ્યવસ્થા નહોતી થતી- ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકકામ કરનાર અઈંગ પશુ રિયરતા ઓછી- સ્ત્રી કેળવણી મંડળનું અને યુગધર્મનું કામ બન્ને પોતે હાથમાં લીધું હતું- છતાં એકઠમ રાજકીય યુદ્ધમાં ઝપલાવ્યું-અને તેમને કારાવાસ મળ્યો. બન્ને કામની જવાબદારી ડૉક્ટરને માથે આવી-ડૉક્ટરની તબીબત તો બહુ જ નબળી ચાલતી હતી-એકલા રહેવાનું-ખોરાકની કાંઈ જ ગોઠવણ નહિ-મગફળી, પાંઉ, માખણ ને કેળા ઉપર રહેવાનું-પાઠશાળા માટે અને યુગધર્મ માટે નાણાની વ્યવસ્થા ખરોખર કરેલી નહિ-અમરેલીવાળા લાલ શ્રી રામજીલાલ, અને નંદલાલ શાહ બન્નેની સહાય મળી ન હોત તો યુગધર્મ માસીક અને કાર્યાલય તૂટી જ પડ્યું હોત. તેમ જ પાઠશાળાના નીભાવ માટે ડૉક્ટરે મહા મહા મહેનતે શ. બા. લાલશંકર ઉમીઆશંકર રમારક ફંડની મદદ શ્રી રમણલાલ અને વિદ્યા બહેનની આરક્ત મેળવી-બન્ને કામ ટકી રહ્યાં-યુગધર્મ ઇન્દુલાલની એન્ડાગરીમા બહુ સારી રીતે ચાલતું- ધરોડા જેલમારહે રહે ઇન્દુલાલના મનને ખૂબ સંતોષ રહેતો. બીજા લોકોને માથે કામ ઓઢાડીને ખસી ગયા હતા-તેથી એમના પોતાના મનમા ડખડું તો હતું. જેલમાંથી કામગીર આવતા તેમાં એ વસ્તુ વારે વારે લખતા. એ સ્વભાવ એમનો બધાજ જ મથો હતો-તે કાંઈ સુધે તેમ નહોતું ડૉક્ટરના હાથમા ' યુગધર્મ ' નું કામ આપ્યું

शास्त्राध्यक्षिता तथा तेमनु इति, १९२२.

ઝેટલે એમણે તો એમના સઘળા મિત્રોનો સહકાર માંગ્યો. કેળવણી વિષયક સમાજક, રાજકીય પ્રગતિ સંબંધી લેખો નિબંધાત વ્યક્તિઓ પાસે લખાવીને માસિકની પ્રતિષ્ઠા ખૂબ વધારી-એ પોતે ગુજરાતીમાં પહેલાં લખતા નહિ-યુગધર્મને અંગે નોંધ અને પછીથી લેખો પણ લખવા માંડ્યા.

દિલ્લીમાં લેડી એમ્સફર્ડ તરફથી બાળ સંરક્ષણનું અને આરોગ્યનું પ્રદર્શન થયું હતું. તેમાં વડોદરા રાજ્ય તરફથી ડૉ. ધનજી ભાષ્ટ્ર મહેતા શ્રી. પિનાકીપ્રસાદ દેસાઈ અને ડૉ. સુમન્ત ને મોકલ્યા હતા. ત્યાંથી આવ્યા પછી ડૉ. સુમન્તે બાળ સંરક્ષણ સંસ્થાની યોજના તૈયાર કરી. દીવાન મનુભાઈની પ્રેરણાથી એક ઉદાર ગૃહસ્થ ગોરધનદાસ મોદી તરફથી સારી રકમ મદદ રૂપે મળી. અને યોજના મંજૂર થઈ. સરકારી અધિકારીઓ અને બીજાં પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રી પુરુષોની કમિટી નીમાઈ. મનુભાઈ એમાં રસ સારો લેતા હતા, ખૂબ જ મહેનત કરીને આ સંસ્થાનેથાળે પાડવાને ડૉક્ટરે પ્રયત્ન કર્યો હતો અને કામ પણ સારું ચાલતું હતું. જ્યાં સુધી ડૉક્ટર તેના સેક્રેટરી હતા ત્યાં સુધી અધિકારી વર્ગનું દબાણ ઝાઝું નહોતું. પાછળથી આ સંસ્થા વધારે ને વધારે સરકારી જેવી થતી ગઈ. છેલ્લાં ચારેક વર્ષથી તંત્ર બદલાયું છે ને કામ સારું ચાલુ છે. પ્રથમ યોજના પ્રમાણે શહેરમાં ચાલતી બે ત્રણ સંસ્થાઓ ચીમના-આઈ પ્રસૂતિ ફંડ, શાળાનાં છોકરાંની દાકતરી તપાસ, શાળામાં અણ્ણતાં બાળકોને રજાના વખતમાં ખોરાકની યોજના એ બધાં ખાતાં અને બાળરક્ષણ સંસ્થા બંધનું સંગઠન કરીને એક મોટી સંસ્થા ચલાવવાની ધારણા હતી. પણ એ તો ફળીભૂત થઈ નહિ.

શહેરની સ્ત્રીઓને દાખણ અને નર્સોનો લાભ મળતો થયો અને ધીમે ધીમે સુલાવડ પહેલા અને પછી માતા અને બાળકની સંપૂર્ણ કેપરેષ અને તપાસની વ્યવસ્થા થઈ. મહોલ્લાઓમાં આરોગ્યની તાબમણી માટે હેલ્થ વીઝીટરન પ્રયા પણ ચાલુ થઈ.

શ્રી અને બાળ સંરક્ષક સંસ્થાનું કામ તો ઠીક ઠીક ચાલ્યું-
 પથ એ વરસોમા શ્રી નર્સોની હોસ્ટેલનો આરંભ થયો એ એક
 અતિ ઉપયોગી કાર્ય થયું-કાષ્ટપથ હોસ્પીટલ ને સારા પાયાપર
 લાવવા માટે સારી નર્સોની આવશ્યકતા છે એ મેડિકલ ખાતું સમ-
 જણ હવું-પથ દેશી નર્સો તૈયાર થતી નહિ-યુરોપીઅન નર્સો મોઢી
 પકે-અને એટલી સખ્યામા મળે પથ નહિ-ખાતા તરફથી સારી
 નર્સો મેળવવા માટે પ્રયત્ન તો થએલા-પથ સારા કુટુંબમાંથી શ્રીઓ
 નીજગતી નહોત. ચીફ મેડીકલ ઓફીસરે ડોક્ટરને વાત કરી-અને
 કાષ્ટપથ રીતે નર્સો પેદા કરી આપવા કહ્યું-ડોક્ટરને લાગ્યું કે કાષ્ટ
 પતિષ્ઠિત મેટ્રન હોય તો નર્સોનું જાત્રાલય ચાલી વહે-અને તેજ
 નર્સો ત્યા રહીને તાલીમ લઈ શકે-એમની નજર પોતાના માસી શ્રી.
 સુનાવના બહેન ઉપર પડી એ જો હોસ્ટેલનું કામ સંભાળે તો
 ઝગન સરથામા ગ્રહા રહ્યા અને પોતાની વધુ હીકરીઓને મોકલે.
 મુનોમના મહેન સુરતમા મહિલા વિદ્યાલયમા સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે
 કામ કરતા હતા-તે ડોઝીને વડોદરા આવવાની તેમની જરાએ ઇચ્છા
 ન હતી. પથ ડોક્ટર કામનું મહત્વ મમજાવ્યું-એક પાછો પથ
 પગાર લીધ. વગર માત્ર ઇન્ચાર પ્રીલ્યે આ સેવાનું કામ એમણે
 લાંબા લીધું હોસ્ટેલની પ્રાથમિક વ્યવસ્થામાં ડોક્ટરે ખૂબ જ
 મદનત કરી હતી વડોદરાના સહભાગ્ય કે આર્વા પ્રનાયી મહેન
 મેળવી ચલ્યું. ચોડી છોડીઆ તો તરત જોડાઈ-આખા રાજ્યમા
 મેળા મોટા મામોમા ફરોને સારા કુટુંબની વિધવા અને અનાથ
 બંનેનો આશીયાળો અવતાર આગતી હતી તેમને વીધી ચુટીને
 આપી-અને સ્વાગતી થતા શીખવ્યું સુલોચના બહેનની પ્રતિષ્ઠાને
 લઈને ઘણી સારી બહેનો દાખલ થઈ. જાત્રાલયની આંતરિક વ્ય-
 વસ્થા, હોસ્પીટલ સાથેની ખટપટ અને બહાર મામથી નામ નેધા
 વગર કામ એકો માથે એ બહેન કરતાં કેટલી તકલીફ, લાડમારી,

માનાપમાન સદન કરીને એમણે સંસ્થાને આજ્ઞાદ કરી. અનેક વિદ્-
 બધ્યાઓમાંથી એ મંસ્થાને પમાર થતું પડ્યું હતું—સુલોચના બહેને
 એમનો પ્રાણ રેડ્યો હતો—એમની ધીરજ અને મદનશીલતા માટે
 જોડેલો ધન્યવાદ એમને આપીએ તેટલો જોડો છે—એમની નિષ્કામ
 સેવા, મુખું કામ, અને આનંદી સ્વભાવને પરિણામે વડોદરા રાજ્યમાં
 નમોની હંસરેલ જામી ગઈ—અને આજે એને માટે મોટું મવડવાળું
 મકાન પણ છે. તે વખત તો સંકડાય, તાપ, અમરડવાળું મકાન,
 અને મરકારી કંજુસીઆ નીતિને લઈને બહુજ હાડમારી ભોગવવી
 પડતી, પણ કાંઈ પણ વિધના દરકાર વગર માત્ર એ જ નિષ્કાથી
 સંસ્થાનું મદત્વ અને હિત લક્ષમાં રાખીને કામ કરે ગયા—આવા
 કાલ કળેની ઠંદર વડોદરા રાજ્યમાં થતી નથી—જનતાનું માનન ઊંચિત્ર
 છે—એ કે સુલોચના બહેને કદર માટે કામ કર્યું જ નહોતું—પણ
 કામને પ્રોત્સાહન મળ્યાથી વધારે દીપી જોડે. બેકદર વડોદરાએ ઉવટ
 જ્યારે મર્યા પમખર થવા આવી ત્યારે એમના કાર્યમાં વિધન
 નાખ્યા—સુલોચના બહેનનું સ્વમાન ધવાયુ—સંસ્થા તેમની સેવા
 વિહોણું થયું—વડોદરા એમણે છોડ્યું ! ઝોકટર એમને લઈ આવનાર
 —સંસ્થાના મર્જનથી એમાં રસ લેનાર—તેમનું મન પણ ખાટું થઈ
 ગયું—આજની વડોદરાનો પ્રજાને ખ્યાલ પણ નહિ હાય કે વડોદરાના
 દવાખાનાઓમાં અને આખા રાજ્યના દવાખાનામાં નમોનો લાભ
 અને સવડ મળે છે તેના પ્રાથમિક ધડતરમાં આવે કાર્ય કરનાર
 બહેને કેટલા કંટ વેઠ્યા છે ! કેટલા ઉજ્જમગ કષો છે—કેટલા
 કડવા છુટડા મર્જી મયાં છે ! પ્રજાને આતર્થ્યવસ્થાનો કયાથી ખ્યાલ
 હોય ? અમે નો એમના કામથી મલ વાકેફ અને હતાશ થાય
 ત્યારે મહાતુબૂતિ આપી ને પાડો ઉત્ખાદ રેડીએ અને કેટલેક અંશે
 વિધન દૂર કરવામાં પ્રયત્ન કરીએ—એમની બધી પરિસ્થિતિ સમજીએ—
 એટલે આજે નર્મીજના કૉર્ટર્સ કોષએ તો એમ વિચાર આને કે

બીજા નાંખનાર વ્યક્તિનું તો કોઈ સ્મરણ પણ કરવું નથી. જગત કૃતબ્ધિ છે-પણ અંતર્દીપ સદા એ બહેનના મનને શાન્તિ અને સંતોષ આપે છે. કેટલીએ નિરાધાર બહેનોનો આશીર્વાદ તેમણે મેળવ્યો છે, કેટલીએ બહેનોના આસુ લૂછ્યા છે અને ઊજળે માર્ગે દોરી છે. એમની સેવા માટે જેટલી અજબી આપીએ તેટલી ઓછી છે.

શ્રી. સુસૌચના બહેનના સંસર્ગમાં આવ્યાથી મહેને ધણે લાભ થયો છે. ગમે તેવું સંકટ આવે પણ તેની સહામે ટક્કર ઝીલે. દુઃખના ભારથી દગાઇ ના જાય. દુઃખને વીસરવાને હર હમેશા પ્રયત્ન કરે. સામાન્ય મનુષ્ય ગાફેલ બની જાય એટલાં કષ્ટ એમને માથે આવ્યા પણ એક પછી એક એ કષ્ટમાંથી પોતે જીત્યા આવ્યા. જગતને પોતાનું કુકૃબ માનીને બેઠા. ગર્ભ શ્રીમંતાઇમાં ઊછરેલાં પણ સાદામાં સાદુ છવન ગાળે અને હાડમારી તો બલબલો સૈનિક વેઠે તેવું કરતાં એ વધારે વેડી શકે. એવા-એવા અને સદા શીલતાના પાઠ એમની પાસેથી શીખતા પાર ના આવે. આડંબરી છવન ઉપર તો એમને તિરસ્કાર ખરા સેવકના ગુણો એમનામાં છે. અને ઉત્તરોત્તર તેમણે એ કેળવ્યા. અતિશયોક્તિ નથી. એમના મમાગમમાં આવેલાં ગુણ્ય એ પ્રણે આ માન્યતામાં જરૂર સમ્મત થશે.

મકરણ ૩૬ મું

અમેરિકામાં દારૂનિષેધની ચળવળ ખૂબ જોશથી ચાલતી હતી. દારૂ બંધીનો કાયદો ત્યાં પસાર થયો હતો. અને તેનો અમલ પણ થતો હતો. જે લાભ અમેરિકાને મળ્યો તે બીજાને મળે તે હેતુથી દારૂની બંદી દૂર કરવાને ઉપદેશકોને હિન્દુસ્થાનમાં મોકલવામાં આવતા. પૂજ્ય ગાંધીજીની રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં મહાનિષેધના પ્રશ્નને ધણું મહત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. બારડોલીમાં પ્રથમ ગાંધીજીનો વાસ હતો. તેમના સંસર્ગમાં આવ્યાથી અને આફ્રિકામાં ગાંધીજીની સાથે રહીને સરકારને લડત આપેલી તેથી ધણે સંદેશો ત્યાંની રાની પ્રજાએ ઝીલ્યો હતો. અને તેજ પ્રસંગે એ મુલકની રાની પ્રજાને આત્મશુદ્ધિની સ્વયં સ્ફુરણાં થઈ હતી. એવી લાવના તેમનામાં ફેલાઈ હતી કે માતાજી પ્રગટ થયાં છે અને તેમના આદેશને માન આપીને દારૂ તાડીના બચસનમાંથી એ પ્રજાનો મોટો ભાગ મુક્ત થયો હતો. અને આત્મશુદ્ધિના પ્રયાણને માર્ગે ચડ્યો હતો. તેમનામાં સ્વમાન જાગૃત થયું હતું. એટલે ધણીઆમાંના શુદ્ધાત્મ થઈને પડી રહેવાની ઇચ્છા નહોતી. દારૂ તાડી બંધ કરવાને લઈને એમના ધરમાં ઉજ્જેશ આવ્યો હતો. પરદેશથી કમાઈ આવેલો પૈસો જાળવી શકાતો હતો. સારાં ધર, સચ રચીલાં, નિરામિષ આહાર અને સ્વચ્છ જીવન ગાળવાની ઇચ્છાથી એ પ્રજામાં અનેક તેજ આવ્યું હતું. પોતાનું માથું જીંચકવા માંડ્યું હતું. સ્વાભાવિક રીતે સ્વાર્થી શાહુકારો, મુડીદારો અને અને સરકારથી આ સહન ના થઈ શક્યું. શાહુકારોની કમાણી ઓછી થઈ, મુડીદારોને કામ કરનાર ગુલામો ઓછા થયા, અને સરકારને દારૂ તાડોમાંથી આવક ઓછી થઈ. આ તો ભયંકર સ્થિતિ ! ગાંધીજીનીજ માત્ર આ અસર

પ્રજ્ઞને કેટલું સહન કરવું પડતું હતું, તેમજ પ્રજ્ઞની પ્રગતિમાં કેટલું બાધક હતું તેનો પૂરો ખ્યાલ આવ્યો. અને તેમાં ઊર્ધા ઉતરીને તેનો સામનો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, આ નિશ્ચયની સાથેજ પ્રજ્ઞમંડળમાં પ્રાણ પૂરવાના ગણેશ મંડાયા—અમારા, ધરતું વાતાવરણ, અમદાવાદના વસવાટથી, ઇન્દુલાલના સમાગમથી, અને અસહકારી વાતાવરણથી ઉત્તેજિત તો હતુંજ. તેમાં આ નવો વધારાનો સંચાર થયો.

શ્રી. મહારાજ સાથે ધણો નિકટનો સંબંધ મનુભાઈ દીવાનની પડવીએ, અને આખાએ રાજકુટુંબ સાથે કોટુંબિક વહેવાર; છતાં સત્ય અને ન્યાયની ખાતર કોઈ વ્યક્તિની અંગત નહિં પણ રદ થઈ ગયેલી રાજનીતિ અને સ્વાધીન અધિકારીઓના સ્થાને કુમેશ ઉઠાવ્યા વગર એમને બીજો માર્ગ નહોતો. પ્રજ્ઞને ઊંચે લાવવા માટે જે જે અવરોધક વસ્તુઓ હોય તેનો ખ્યાલ પ્રજ્ઞને આપવાનું પડે, અને તેનું નિકંદન કરવાનો નિશ્ચય કરવાનું પડે, એ ખ્યાલ આપવા માટે કેટલાંક અગ્રિમ પણ નમ્ર સત્ય કહેવાનું પડે, એ નમ્ર સત્ય મુત્સદી વર્ગથી સહન થઈ શકેજ નહિં. જેને આત્મશુદ્ધિની ધૂન લાગી હોય તેને વાતાવરણ સ્વચ્છ કરવુંજ પડે—સમષ્ટિની શુદ્ધિ વગર વ્યક્તિની શુદ્ધિ શાકજ નહિં. અને સમષ્ટિનો શુદ્ધિના માર્ગમાં મુત્સદી, મુડીદાર વર્ગ સ્વાધીન અધિકારીઓ વિધન નાખ્યા જ કરે અને ધૂની તરીકે માણસની ચેકડી કરે. પરંતુ ધૂની માણસોજ સમાજને મૂકાવી શકે છે. જ્યતમાં મૂકનારા તો ધણા હોય છે જ પણ મૂકાવનાર તો ધૂનીજ થઈ શકે. પોતાના સ્વાધીનતા જતા પણ વિચાર ક્યાં વગર સત્યને માર્ગે પ્રજ્ઞાજ કરવું એ અતિ વિદ્ય વસ્તુ છે. રાત્રિવસ્ત્રના આ સજ્જ સદાચારથી અને આ બાબતનો પૂરો ખ્યાલ આવ્યો છે, આ નીચ કંજનાને લાંબોજ એમની લચીવન અત્યંત નજીક રહેતી. મમજ અર્થાત રહેતું, અને પાચન શક્તિ છેકજ જમતી થઈ હતી.

માયાનું દરદ બહુ વસતું યદ્ય ગયું હતું. હૃદય ઉપર દબાણ રહેતું. પણ કદી શરીર સાચવીને બેસી ના રહે કે આરામ ના લે. શરીર તો ધસાવવા માટે જ છે એમ કહીને મને સંતત્વન આપે. રાતે દિવસ એકના એક વિચાર કરવાથી ખીજ કાઢ પણ વિષયમાં રસ ના પડે. કામનો ભાર જિતારવા માટે નાનાં બાળકો સાથે કદીક પાનાં રમે. નહિં તો પોતાની મેળે પેશન્સની પાનાની રમત એકલા રમે. એ રમત તો જેમ બીડી પીનારને બીડીથી મગજ શાન્ત થાય છે, તેમ એમની હૃદયની ગુંઝવણનો મોટો આશરો છે. રમત રમતાં રમતાં અનેક પ્રશ્નોના તોડ મંગળમાંથી કઢાડ્યા છે; પહેલાંનો આકળો સ્વભાવ તેને ખૂબજ સંયમમાં લાવી શક્યા છે. પેશન્સની રમત ખરેખર પેશન્સ એટલે ધીરજના પાઠ આપી શકે છે, પોતાના પ્રયાસથી એમણે મન ઉપર અત્યંત કાબુ મેળવ્યો છે. આટલાં વર્ષના સહવાસથી મને એમના સ્વભાવપણાનો પૂરે પૂરો ખ્યાલ છે. વર્ષો ઉપર ડક્રીન હોસ્પિટલમાં મેડીકલ ઓફીસર તરીકે કામ કરતા જેમણે જેવા હશે તે વખતનો એમનો રૂઆબ અને ક્રોધી સ્વભાવ, તેનો પલટો આજ કેવો થયો છે તે સમજી શકશે કે પુરુષાર્થનું પ્રાબલ્ય કેટલું છે. મારી સમક્ષ તો સદા પદાર્થ પાઠ મળતા જ રહે છે, દુર્ભાગ્યે એ પોતાના કામમાં અને ધૂનમાં ઘણાજ ગુંથાએલા રહેતા હતા અને રહે છે એટલે મારાં બાળકોને મારી માન્યતા પ્રમાણે જોઈએ એટલો લાભ મળ્યો નહિં હોય. એમને પોતાને તો પોતાનાં બાળક અને જગતનાં બાળકો વચ્ચે ભેદજ નથી. પણ મને એમ લાગ્યા કરે છે કે એમના સહવાસનો લાભ ઊકરને બહુ ઓછો મળ્યો છે, આડકતરી રીતે અસર થાય-પણ પ્રત્યક્ષ અસર થવાનો અવકાશ ઓછો રહે. તે ઉપરાંત કુટુંબની વ્યવસ્થામાં-આચારમાં જે કંઈ ગુંઓ, આંટી ધુંટી આવે તેમાં મગજ રોકવાની વૃત્તિ કે વખત મળે જ નહિં-પોતાના વિચારમાં અને કામમાં તેમજ તળીયતમાં રોકાએલા હોય એટલે

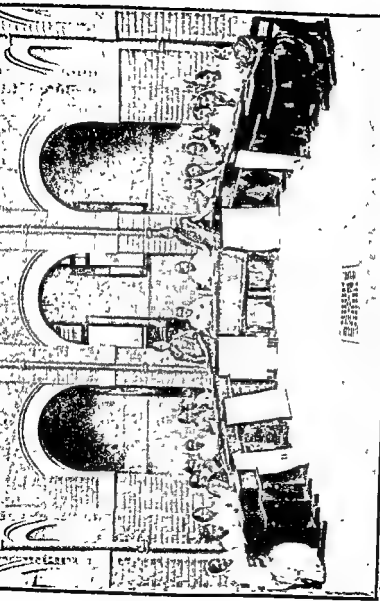
ખીજ પ્રત્નોમાં રસ ના રહે—અને સામાન્ય વ્યવહાર પ્રત્યે પહેલાંથી જ ધણે અંશે અણગમો. હોકરઓની પ્રાયમિક કળવણી તો ફરમાં જ આપતી—અને આગળ ઉપર પણ શિક્ષણનું બધું કું જોતી—અને શીખવવાનું શીખવતી, એટલે એ તો નિશ્ચિંત હતા. એટલે બાળકોના શિક્ષણમાંથી એમણે મારું નથી માયું—ધરન નાણાં સંબંધી બધી જ વ્યવસ્થા અને સેવિલી એટલે એ બાબતે એમને જોવાની નહોતી. કુટુંબની દેખરેખમાંથી આ પ્રમાણે મુક્તિ મેળવ્યાથી એમનો પોતાનો માર્ગ સરળ થઈ ગયો હતો, અને મારી જવાબદારી વધી હતા, તેની સાથે સાથે મને જૂદી જૂદી દિશાના અનુભવ મળ્યા, અને વ્યવહારિક જ્ઞાન મેળવવાનો લાભ થયો. કુટુંબની આંતરિક બધી વ્યવસ્થા મારા જ હાથમાં હતી, પણ મોટા પ્રત્નોમાં એમની સલાહ લેવી પડતી. તેવે પ્રસંગે મને જરા અગવડ પડતી નહિ—ધણી બાબતોમાં જ્યારે મારાથી એકલીથી નિકાલ ના થઈ શકે ત્યારે બન્ને મળીને તોડ લાવીએ, વસ્તારિક કુટુંબમાં જીહરતાં હોકરઓ સંબંધે ધણી વાર એવા પ્રત્નો આવે કે એ જણ મળીને જ વિચાર કરવો પડે. તેવે વખતે હમેશ સલાહ આપે—એટલે જવા જવાદારીને બોલો મને અસલ કદી થયો નથી. બનતાં સુધી એમને એમના કામમાંથી રોકાણ ન થાય તે જોવું પડે એટલું જ. આ પ્રમાણે એમના કામની ધૂનમાં રહીને પણ અમારા કુટુંબનું 'વડ' ચલાવવામાં સાથ તો આપ્યો જ છે, અને મારે એથી વધારેની જરૂર પણ નહોતી.

પ્રકરણ ૩૭

વડોદરામાં બાંધ સ્કાઉટ્સ અને ગર્લ ગાઇડ્સની શરૂઆત થઇ ગઇ હતી. સ્કાઉટીંગ વસ્તુ બહુ ધણ છે. માત્ર જે રીતે આપણા દેશમાં એનો પ્રચાર કરવામાં આવે છે તે ઠીક નથી લાગતું. વડોદરાની ગર્લ ગાઇડ્સની કમિટીમાં કેટલાંક મિત્રનરી બહેનો, એકાદ બે પારસી બહેનો, મિસીસ આબ્બાસ તૈયબજી ને ને હું એટલાં હતાં. છોકરીઓને, નવું નવું શીખવાનું, અને જાણવાનું મળે તેમ હતું પ્રવાસ અને પર્યટન દ્વારા વિવિધ પ્રકારના અનુભવ મેળવવાનું સાહે સાધન હતું. એ છોકરીઓને ગૃહવિજ્ઞાન ઉપર વ્યાખ્યાનો આપવાનું મહે માથે લીધું હતું. સાત વ્યાઠ વ્યાખ્યાનો મહે આપ્યાં હતાં. વખત જતાં મહે આ સંસ્થા તરફ અરુચિ ઉત્પન્ન થઇ તેથી મહે તેમાંથી રાજીનામું આપ્યું. બ્રિટીશ સામ્રાજ્યનું પ્રાબલ્ય વધારવાને અનેક મોહમયી જાળ નાખવામાં આવે છે તેમાંની આ એક છે એ જૂલપું ના જોષએ. આપણા હસ્તક ચાલતા અખાડાઓમાં આજ પ્રકારની ખીલવણી થાય તો પરદેશી 'સ્કાઉટ' ની પ્રધાની જરૂર ના રહે અને વિદેશી પરિસ્થિતિમાં સંકળાવવું ના પડે. આજ વર્ષમાં એટલે ૧૯૨૩ માં વડોદરાની શ્રી. મહારાણી ગર્લ્સ હાઇસ્કૂલનાં પ્રિન્સીપાલ મિસ નીડહામ નવ મહિનાની લાંબી રજા પર ઇશ્ક જવાનાં હતાં. એમની જગ્યાએ કોઇ વિદ્યાર્થી કાચક બહેન આવે તો પ્રગતિની પાયરીએ ચઢતી હાઇસ્કૂલનું કામ બગડે નહિ એમ મિસ નીડહામને તેમજ તે વખતના વિદ્યાધિકારી શ્રી નંદનાથ દિક્ષિતને લાગ્યું. મિસ નીડહામની ઇચ્છા ને આગ્રહ હતો કે અગવડ વેડીને પણ મ્હારે એ સંસ્થાની જવાબદારી લેવી. ઘર અને કુટુંબનો ખટરાકટ મુકીને આખો દિવસ તો મ્હારાથી સંસ્થાનું કામ થાય નહિ. પણ થોડો વખત દરરોજ જઈને શાળાની દેખરેખ

રાખવામાં મ્હને વધી ન લાગ્યો, તેથી થોડું જાનરેરીઅમ લાઇને મ્હેં કામ હાથમાં લીધું. અમદાવાદમાં વનિતાવિશ્વામની મહિલા પ્રાકશાળાનું સુક્રાન મેં હાથમાં રાખ્યું હતું. તે વખતે જાળકો વધારે નહોતા હતા, પણ આ સરકારી હાઇસ્કૂલનું કામ વધારે જોખમદારીનું તેમજ વધારે ભારે હતું. છોકરીઓની સંખ્યા ઘણી વધારે અને ફેળવણી ખાતાના પદ્ધતિસરના કામને પહેલ્લી વળવા માટે મગજમારી પણ ઘણી વધારે. હેડ માસ્ટર મી. વૈદ્ય બહુજ ખતીલા, અને મ્હારી મહેનત બચાવવા માટે કાળજી લેનારા હતા. છતાં કામનો ખોળે મ્હને વધારે પડતો તો લાગ્યોજ હતો. કામ કરવાની ઇચ્છા અને મારી મસ્થાને મદદ કરવાની હોંસને લાઇને વસ્તુ હાથમાં લીધી. અને એકવાર હાથમાં લીધા પછી તો સત્તિપાત્ર પાર પાડવા માટે અમ લીધિજ છુટકો હતો. સંસ્થાના દરેક શિક્ષકો, તેમજ વિદ્યાર્થીકારી શ્રી નંદનાથ દિક્ષિતની સહાનુભૂતિને પરિણામે નવ મહિનાને અંતે મિસ નીડહમને સંસ્થા સારી સ્થિતિમાં પાછી સોંપી શકાઇ. ગૃહવિદ્યાનના વિષયમાં સારી પ્રગતિ કરવા માટેનો પ્રયત્ન તે વખતે મ્હેં કર્યો હતો. તે હજુ ચાલુ છે. શિક્ષિકા અને પ્રિન્સીપાલ વચ્ચે સ્નેહભાવ અને મમ્મભાવ તે વખતથી બહુ વધ્યો છે. ઉપરી અને હાથ નીચેના શિક્ષિકા એ વસ્તુ મ્હને તો અમલગ લાગે. એટલે સઘળાં મળીને સુંદર સહકારથી બહુ કામ ચાલ્યું હતું.

છેલ્લા મહિનામાં ગાંધીજીને ધરોહર જેલમાં એપેન્ડીસાઇટીસનું ઓપરેશન કરાવવાનું હતું—અને એમનો મંદવાડ કટોકટીનો હતો તે વખતે શાળામાં ગાંધીજીના સ્વાસ્થ્ય માટે સમૂહ પ્રાર્થના કરવામાં આવી હતી. તે પ્રસંગે શ્રી. નંદનાથ દિક્ષિત અને એક એ બીજા ખાતાના અધિકારીઓ અમારી સાથે બાબા હતા. એ પ્રસંગનું દસ્ય હજી મારી આંખ આગળ સચોટ છે. સંસ્થાના એકેએક સિન

સામાજિક સેવા સંઘ

સામાજિક સેવા સંઘ, સામાજિક સેવા સંઘ અધિષ્ઠાત્રી તરીકે ૧૯૨૩.

અને નાનામાં નાની બાળાઓ અને પડાવાળા વિગેરે સુધળા ચોકમાં એકઠાં થઈને “ મ્હારી નાડ તમારે હાથે હજિ મંભાળજો રે ” એ બજન અમે સદુએ મળીને ગાયું હતું. એના પડધા હજી પણ મારાથી સંભળાય છે. સદુ એકજ વિચારમાં તલ્લીન હતાં. તે વખતનું વાતાવરણ પણ એવું જ હતું. સામાના તત્કાલમાં પ્રજ્ઞના નેતા માટે આટલું આભાવિક લાગણી અયુ વાતાવરણ ભાષ્યેજ પહેલાં કદી પણ થયું હોય-એમ કહું તો વધારે પડતું નહિ ગણાય. સામાન્ય જનનાનું દષ્ટિબિન્દુ અને અધિકારીનું દષ્ટિબિન્દુ એકજ થવા માટે જે વસ્તુસ્થિતિ હોવી જોઈએ તે જવલ્લેજ બને છે. મારી હાજરી તે પ્રસંગે સાળાની અધિષ્ઠાત્રી તરીકે નહોતી પણ સ્ત્રી જગતની સેવિકા તરીકે હતી અને તેજ કારણને લઈને એ બધાએ વખત સુદર વાતાવરણ જામેવું રહ્યું. અધિકારી તે પ્રજ્ઞના મેવક છે એ વસ્તુનું જ્ઞાન બૂલી જવાથી ગૈર સમજૂતી ઊભી થવા પામે છે જ્યાં ગુલામીનું વાતાવરણ વધારે ત્યાં વધારે પ્રમાણમાં વૈમનમ્ય રહે. મહારાણી હાઈસ્કૂલની અધિષ્ઠાત્રી તરીકે મ્હેં નવ મહિના કામ કર્યું તેમાં મ્હને ધણે જ અનુભવ મળ્યો. સંપૂર્ણ શિસ્ત પાળતી સ્ત્રીઓમાં કામ કરવાથી “ શિસ્ત પાલન બહુ સારી રીતે શીખી શકાય છે આ ઉપરાંત એકંદર વ્યવસ્થા શક્તિ બહુ ખીની શકે છે વગી સરકારી ખાતામાં ફેટલી ફેટલી ત્રુટિઓ છે તેનું પણ જ્ઞાન થયું. ખાતાના માણસો સાથે પરિચયમાં આવવાથી એક વસ્તુ જણાઈ આવી. ઉપરી અધિકારી ને ખુશ કરવા માટે વિવિધ પ્રકારના ઉપાયો લેવામાં આવે છે. અને તેમાં સ્ત્રી શિક્ષિકાઓની સ્થિતિ તો બહુ દયાગ્રનક છે. ગરીબ ગિયારી હિન્દુ વિધવા કે અનાથ સ્ત્રી શિક્ષિકાને માત્ર પરમામ થોડું કમાવવા માટે રખડવાનું અને ઉપગી અધિકારીની ધમ્મજા ઉપર એની ચઢતી બઢતીનો આધાર રાખવાનો. સ્ત્રીઓની

નિર્બંધતા પાર વગરની છે. તેમની પામરતા એટલી બધી છે કે મહે
ફાડોને કાંઈ જ બહાર બોલી શકે નહિ. ડોકુ ઊંચું પછુ કરી શકે
નહિ. ખાતાના ઉપરી અધિકારી વર્ગ મને એટલા સારા હોય પણ
જો નીચેના માણસો ઉપર જાઓ સખન ના હોય, અને કેપ્ટન
મચોટ ના હોય તો લયંકર સ્થિતિ થઈ જાય છે. એટલા માટે મોટા
ખાતાઓમાં કામની વહેંચણી એટલે decentralisation વધારે
થવું જોઈએ. તેમજ કેગવણી ખાતામાં જેમ અને તેમ સીઓના
પ્રદેશમાં સી અધિકારીઓની નીમણુંક થવી જોઈએ. અને તેને
ચોખ્ખી સીઓએ આ કાર્યમાં બહાર પડવું જોઈએ એ ન થાય ત્યાં
સુધી અધિકારી રહેવાની જ.

આ અરમામાં કેમિસ તરફથી કાઉન્સિલોમાં જવાની છૂટ
મળી હતી. એટલે કાઉન્સિલ પ્રત્યેના અસહકાર જેથી સેવામાં
આવ્યો હતો. અને સીઓને મુજબની કાઉન્સિલમાં જવાની છૂટ
હતી. તેથી શ્રી. અખાસ તૈયબજી અને બીજા વડોદરાના મિત્રોએ
તેમજ અમદાવાદના મિત્રોએ મને કાઉન્સિલ માટે ઉમેદવારી કરવાનો
આમદ કર્યો. મને થોડો ધણી ધમ્મ થઈ હતી. પણ કામનો
બોલો વિશેષ પડે, અને મોટા ક્ષેત્રમાં કામ થઈ શકે કે નહિ એની
ચંકા પડી. છતાં મેં માંધીજીને કામગીરી સંભાળીને એમની સલાહ
માગી. માંધીજીએ મને જવાબ મદુ સચોટ આપ્યો. કેમિસના બીજા
અનુયાયીઓનો આમદ હતો તેવા એ વસ્તુ કેમિસે સ્વીકારી હતી.
પણ માંધીજીને પોતાને તો એ જરા રમતું નહોતું. જે માણસો
કાઉન્સિલની બહાર રહીને કામ કરી શકતા હોય તેમજે તો કાઉન્સિ-
લની જગ્યામાં કસાવવાની જગ્યા જરૂર નહિ. અને અંદર ચલાવી
મોટા કામ મેળવી શકાય તેમ નથી. એટલે એમાં મોટા રાખવાનું
છત નથી. આ મતલબની સહ મળી એટલે મેં તો માંધી જ
વાળું. એ વખતે જો મેં પ્રયાસ કર્યો હોત તો મિત્રોની માલ

વડે હું જમ શકી હોત. પણ મને એ બાબતનો ખસ્તાવો જરા થતો નથી. કેમ કે એ સલાઓના કામની હકીકત બાણીને એમ જ યાચ કે એ બધાં કારસ જેવાં છે. એ બાગમાં હું ના ફસાઈ તે સારું જ થયું એમ હવે લાગે છે. કેાઈ પણ પ્રકારની સત્તા એ સંસ્થાને હોતી નથી. અને વખત અને શક્તિનો નિરર્થક વ્યય થવા જેવું છે. અલખત બહુ લાંબે ગાળે કાંઈક તો પરિણામ આવે પણ શક્તિના વ્યયના પ્રમાણમાં કાંઈજ નહિ.

આ વર્ષના ઊંઘાળામાં અમે સકુટુંબ નવસારી પાસે ‘ હાંડી ’ ના દરીઆ કિનારે અંબાલાલ માકરલાલના નાના બંગલામાં રહેવા ગયાં હતાં. મકાન બહુજ નાનું હતું. અને ગામ તો વળી છેક જ નાનું. પણ દરીઓ બહુ સરસ. અને એકાન્ત જગ્યા હતી. હવા પાણી સુંદર હતાં. અમારું કુટુંબ અને વૈકુંઠરાય ફેસા-ખનાં ડોકરો સાથે હતાં. નવસારીના નમરશેઠના પુત્ર અને તેમના પત્ની પણ હતાં. જેમ તેમ કરીને અમે સમાવેશ કર્યો હતો. ડોકરોઓને પરીક્ષાઓની મહેનત પછી આરામની જરૂર હતી. અને થોડે ખર્ચે આ લાભ મળતો હતો તેથી આ જગ્યા પસંદ કરી હતી. મામડાંના લોકો સાથે પરિચયમાં આવવાનો લાભ બહુ મળ્યો. અને તેમના ખૂબ જ નિકટ સંબંધમાં આવવાથી એમનું જીવન જોવાના પ્રસંગો મળ્યા. લગ્ન મરણ પ્રસંગે ખોટા ખર્ચોનો ખોજો એ લોકોને કેટલો કચરી નાખે છે, સમાજની રૂઢિ રીતોને જરા પંથુ એ લોકોથી થઈ શકાવું નથી, કેટલી બધી દુર્દશા, અચાનકના અર્ધકા-રમાં સડવું પડે છે એનો બહુજ ખ્યાલ આવ્યો. ન્હાના સરખા મામડાંમાં પણ પક્ષાપક્ષને લઇને કુટુંબોની પાપમાલીયષ્ઠ ભય છે અને બહારગામથી ધનિક લોકો આવીને જમીનો પચાવી પાડે છે એ જોયું. આપણાં બધાંજ મામડાંની આ દશા છે.

બપોરનો ભયંકર ધરતી કંપ આ વખતે થયો હતો. એ

મોટામાં મોટો ધરતી કંપ હતો એમ તે વખતે લાગ્યું હતું. પોતાનું
 કોઈ માણસ આપતિમાં આવી જાય છે તો એ આપત્તિનું ભાન
 વધારે થાય છે. ધી. હંસાએન મહેતા તે પ્રસંગે ટોડીઓમાં હતાં
 અને એ જૂકંપમાં સપડાયા હતાં એ ખબર આવી એટલે બધાના
 હોઝાં ગમડી મચા—અને ખૂબ જ ચિંતાથી સધળા સમાચાર મેળવવા
 લાગ્યાં. તે વખતે શ્રી. મનુભાઈ તો સીમલા ગએલા હતા. તેમના
 કુટુંબી જનો સ્વાભાવિક રીતે ખૂબ જ ચિંતાતૂર થયા હતાં. અમે
 સોફા આશ્વાસન આપતાં અને હરેક પ્રકારે માહિતી મેળવવાના
 માર્ગો મૂકવાતાં હતાં—નાર નિગેરેનો સંબંધ તો તૂટી ગયો હતો.
 એ ત્રણ દિવસ પછી સંતોષકારક ખબર આવી ને હંસા બહેનની
 સલામતીની ભાજ પડી. પરદેશમાં પોતાના દેશના વતનીઓ
 ખૂબ જ અગ્રપક્ષ મદદ કરે છે—સપડાં ફિટીઓ—તે વખતે
 ત્યાંના બપાનમાં એક જ કુટુંબીઓ હોય એવો વર્નાવ યંદ રહ્યો
 હતો. આ જૂકંપ વખતે પારાવાર સંકટ મુકુને વેંણું પડ્યું હતું.
 પણ આપતિ પોતાની સાથે અજળ ધૈર્ય લાવે છે—એ ખરે જ
 સત્ય છે. એનું હૃદયદાયક ચિત્ર હંસા બહેને આપ્યા પછી આપ્યું
 હતું. પોતે કુટુંબી દૂર એકલાં પરદેશમાં દેવી કોપમાં સપડાઈ
 ગયાં હતાં—પણ જરા દિંમત લાગ્યાં નહોતાં—મૃત્યુના મ્હોમાં
 જ જઈને પડ્યાં હતાં એમ કહીએ તો આલે—જતાં સમયમુચકતા
 અને અગ્ર ધૈર્યથી સામનો કરીને ધીરજ કેળવી હતી. કમ્યુપેલ્યું
 માણસ માત્ર આધાતથી જ મરી જાય ! એમણે અમારી મદદારણી
 હાઈરકલમાં એ જૂકંપ ઉપર વાર્તાલાપ કર્યો હતો. ને પોતાની
 સ્થિતિનો આબેહૂબ ચિતાર આપ્યો હતો. પરદેશ એડવાઈ ને બાહોશી
 ને દિંમત આવે છે તેનો પ્રત્યક્ષ પૂરાવો હંસાબહેને આપ્યો.

શ્રી. રાજકુમાર જયસિંહરાવ જેઓ ઘણાં વર્ષોથી ચિતર્લ
 અર્થાતિ ભોગવના હતા, અને જેમના લાભાર્થે કોક્ટર ૭ મહિના

સુધી જન્મનીમાં રહેતા હતા તે એકાએક યુરોપમાં મૃત્યુવશ થયાના સમાચાર આવ્યા. ડૉક્ટરને એમની સાથે ધાડો 'સંબંધ' હતો, અને તેમના પત્ની શકુન્તલા રાજેને તો પોતાની પુત્રી માફક કાળજી કરીને જન્મનીના વસવાટ દરમિયાન રાખી હતી. એટલે સ્વાભાવિક રીતે આ સમાચારથી એમના મનને આઘાત થયો. શ્રી. શકુન્તલા રાજેને આશ્વાસન આપવાનું બહુ મુશ્કેલ હતું. પતિ જતાં એમની સ્થિતિ દયાજનક થઈ. તેમને એક પુત્રી થઈ હતી. પણ તે એક વર્ષની થતાં મૃત્યુ પામી હતી. એટલે એમને જીવનમાં કંઈ રસ રહ્યો નહિ. યુરોપથી પાછા આવ્યા ત્યાર પછી તેમને શ્રી જાતિની સેવા કરવા માટે ખૂબ સમજાવ્યાં. જન્મનીમાં ડૉક્ટરે તેમને અનેક ઉદ્યોગ શાળાઓ બતાવી હતી. તે જ્ઞાનનો લાભ લઈને વડોદરામાં ચાલતી ઉદ્યોગ શાળાનો વહીવટ લેવાનું કહ્યું. ડૉક્ટર પ્રત્યે એમને ખૂબજ લાગણી હતી. અને પોતાના ગુરુ સમાન એ ગણતાં તેથી ઉવટ એ કયુલ થયાં. પણ એ સરતે થયાં કે એ સંસ્થાનું મંત્રીપદ મ્હારે લેવું. હું કયુલ થઈ. અને વર્ષો સુધી મ્હેં એમનાં સહકારથી ઉદ્યોગ શાળાનું કામ કયું. એ સંસ્થાને સારી સ્થિતિમાં મૂકવા માટે એમણે સારો શ્રમ લીધેલો છે.

શ્રી. ગાંધીજી ધરોડા જેલમાં હતા તે દરમિયાન ઇન્દુલાલ યાચિક પણ ત્યાંજ હતા. ગાંધીજીની સંઘળી તહેનાત ઇન્દુલાલ, ઉઠાવતા તેમનાં પુસ્તકો લખવામાં મદદ કરતા. એમના વસવાટ વખતે હું ને ડૉક્ટર ઇન્દુલાલ ને મળવા ધરોડા જેલમાં ગયાં હતાં. તે પહેલાં મ્હેં કોઈ પ્રસંગે કોઈ જેલ વાસીની એ પ્રમાણે મુલાકાત લીધી નહોતી. તેથી મ્હને વિચિત્ર લાગ્યું. અને ઇન્દુલાલની બહુજ દયા આવી. બહાર યત્ન ચનાટ કરતા સિંહને પીંજરામાં પૂર્યો હોય એવી પરાધીન સ્થિતિ એમની લાગી. આઝો વખત મળવાને માટે આપતા નહિ. પણ એટલું એમની પાસેથી જાણી લીધું કે જેલમાં ગાંધીજીનું

અજન્મ માન હતું. પહેરેગીરો સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ સહજા માન બરોબર સાચવતા. અને તેમની સાથેના રાજકારણી જેલવાસીઓ પ્રત્યે પણ બહુ સહાનુભૂતિ રાખતા.

શ્રી. ગાંધીજી જેલમાંથી છૂટીને પુનાના દવાખાનામાં હતા તે વખતે એમની ખુલાકાતે હું ને ડોક્ટર મયાં હતાં. દવાખાનામાં શ્રી. કરપુરબા, શ્રી. અનસુયા બહેન અને બીજાં બેચાર જણાં ગાંધીજીની સારવાર કરી રહ્યાં હતાં. ગાંધીજી ખૂબજ નબળા પડી મયાં હતા. અને બહુ થોડું બોલવાની એમને રળ હતી. ડોક્ટરને તો ડોક્ટર તરીકે એમની નાડી પરીક્ષા કરી રોકે તેથી પચારીમાંજ બેસાડયા. ને હું એમના ઓશીકા આગળ બેઠી. પ્રસંગવશાત ઇંદુલાલની વાત નીકળતાં એમને બળેને કશું કે ઇંદુલાલના મન ઉપર ત્હમે બળેએ બહુ છાંડી અસર કરી છે. ત્હમારે બળેને માટે એમને અત્યંત પ્રેમ અને માનની લાગણી છે. એટલે ત્હમે એમને એમના કાર્યમાં સારી મદદ આપી શકશો. " ઇંદુલાલનું માનસ જેલવાસને લીધે પરિવર્તન પામ્યું હતું. એ સમજાવવાની આ પ્રસ્તાવના હતી. આ અમારી ખુલાકાત પછી થોડા વખતમાં ગાંધીજી ને સજામાંથી મુક્તિ મળી. અને પ્રજા જીવન સામાન્ય બની ગયું. અસહકારનો જીવાળ થઈ ગયો. કાઉન્સીલોમાં જવા માટે લોકોએ દોડા દોડ કરી મુકી. શ્રી. મોતીલાલ ન્હેરુ, લાલા લજપતરાય, શ્રી. ચિત્તરંજનદાસ, શ્રી. વિદુલ-ભાઈ પટેલ-ચારે બડીરોએ કાઉન્સીલો ગળવી. ને એક રીતે જોતાં કેટલેક અંશે દેશની પ્રતિબા વધારી. આ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિઓએ કાઉન્સીલમાં બહુ સુંદર જાપ પાડી, સરકારને વિચાર વમળમાં તો મૂકીજ દીધી. અસહકારનાં વર્ષો પછી સામાજિક વાતાવરણમાં કેટલેક અંશે પ્રગતિ થઈ હતી-સમાજ નવાં આંદોલન ઝીલવાને તૈયાર થયા હતા. શ્રી. હંસાબેનના લગ્ન ડૉ. જીવરાજ મહેતા સાથે શ્રી મનુભાઈએ કરાવ્યાં. આંતર્રાષ્ટ્રીય લગ્ન આ પહેલાં ડોક્ટરના બાપ

ભારકર અને ઊર્મિલા બહેનનાં ચર્ચા હતાં. પણ તે અનુલોમ લખ
 હતાં. હંસા બહેનનાં લખ પ્રતિલોમ હતાં એટલે એક કમલું આગે
 કુચ કદમ કહેવાય. લખનાં દાર વધારે ખૂલ્યાં ચર્ચા અને રાત્રિ
 બેઠનું ખંડન કરનાર મોટું શસ્ત્ર હાથમાં આવ્યું. અમે સહુએ
 આ લખમાં હર્ષથી ભાગ લીધો હતો. મનુષ્યાઈના મોટા કુટુંબમાં
 નવી પ્રજાલિકા પડતી હતી. અને એમની પરિસ્થિતિવાળાને એ
 સુગમ પડી ગઈ. કુટુંબમાં બધાનો એકમત આ નવા માર્ગ માટે
 હોય નહિ. છતાં એમનાં વૃદ્ધ માતૃશ્રી જમાનાને બરોબર ઓળખતાં
 હતાં. અને વહેણ પ્રમાણે વર્તન કરી શકે એવી એમની પ્રકૃતિ
 હતી. તેથી એમણે આ લખને વધાવી લીધું—અને એમની શીશી
 જોયમાં સહુને રાખીને નિશ્ચિંત કર્યાં. સાધનસંપન્ન માણસજ
 આવી વસ્તુઓમાં પહેલ કરી શકે. ગરીબનો ગજ વાગે નહિ. સમાજ
 ગરીબ માણસને પીપી ખાય. માટે સમાજમાં જો કાંઈ પ્રગતિ કરવી
 હોય તો ધનિકે જ અમળી થવું જોઈએ.

પ્રકરણ ૩૮

મહારાણી ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલની અધિકારીતરીકે નવ મહિના સુધી કામ કર્યા પછી ખાસ બીજું કામ તરફ જઈ કાયદામાં લીધું નહોતું. વડોદરામાં રથપાએલા સ્ત્રી અને બાળસ્ત્રી સંગ્રહાલય કામ અને થી ચીમનાબાઈ મહિલા પાઠશાળાનું કામ કાયદામાં હવે તેમજ બીજાં કેટલાંક પરચુરણ કામો પણ વડોદરામાં રહીને જ કરવાનાં હતાં એટલે નવું કામ નહોતું લીધું. અમદાવાદમાં યુગ ધર્મ માસિક આવડતું હતું તેનું કામ ડૉક્ટરને સતત કરવાનું હતું-કેમકે ઇડુલાલ જેલમાં હતા શ્રી નંદલાલ સાહની નાણાની મદદ ના હોત તો યુગધર્મ અને યુગધર્મ કાર્યાલયનું પ્રકાશન ખાતું સુધ જાત. ડૉક્ટર અને નંદલાલ બન્નેએ દકાવી રાખ્યું.

વડોદરાના રાજકીય જીવનમાં ડૉક્ટરે પગમેસારો કરવા માંડ્યો ને એકદમ કામનો બોજો એમના પર ખૂબજ આબે. નવસારી પ્રાંતની પછાત કામ જે રાત્રી પરજ અથવા કાળી પરજ તરીકે ઓળખાય છે તેમના કામ સંબંધી નીકાલ આવ્યા પછી જેટલાં તાલુકાની પ્રજા રડતી કઠળતી એમની પાસે આવી. આ તાલુકાનાં જેકુત લોકો કેટલેક અંશે એકાદના સત્યાગ્રહ અને બેરસદના સત્યાગ્રહને લઈને જાગૃત થયેલા હતા. તેમજ એમની આર્થિક સ્થિતિ નબળી પડી ગઈ હતી. વરસાદ ઓછો પડવાને લીધે એમના કુવાનાં પાણી ઊંડાં ઊતરી ગયાં હતાં. આ અને બીજાં એવાં અનેક કારણો લઈને એમની જમીન આંકણીમાં ફેરફાર કરવાની વખતે ગાયકવાડ સરકાર પાસે તેઓ રાહત માગતા હતા. આ પ્રશ્ન બહુ મોટો હતો. અને પ્રમાણિક અને નિઃસ્વાર્થ સલાહની જરૂર હતી. આગલે વર્ષે જેકુત પ્રજામંડળ સ્થાપીને એ લોકોએ સરકાર પાસે પોતાની મુશીબતો રજુ કરી હતી. જેકુતની મુશ્કેલીઓ તપાસીને ચોખ્ખું બતાવ્યું હતું.

વાની એ લોકોએ સરકાર પાસે માગણી કરી હતી. સરકારે કાંઈ દાદ ફર્પોદ દીધી નહિ. ત્યારે એ લોકોએ મોટા પાયા પર સંગઠન કરવાની ઈચ્છા દર્શાવી. 'અને ડોક્ટરને નેતૃત્વ લેવાનું' કહ્યું. એમની તખીયત બહુજ નબળી રહેતી હતી. પાચનશક્તિ છેકળ ધરી ગઈ હતી. અને હૃદય પર પણ દબાણ બહુ હતું. છતાં પ્રજાનો પોકાર બ્યાજખી લાગ્યો અને એમની બહાર ખીણું કાઢી જાય તેમ નહોતું એટલે સાથ આપવાનું નક્કી કર્યું. પ્રજા બહુ વિકટ હતો. ચરોતરનો ખેડુત એટલે કામેલ તો ખરોજ. છતાં બહુ દબાઈ ગયેલો. એટલે કયો માણસ ખરો સાથ આપશે અને કાણ છેવટ સુધી ટકશે એ નિર્ણય કરવો બહુ અઘરો હતો. સરકારી અધિકારી સાથે મસલત કરીને જો ખેડુતોના પ્રજાનું સમાધાન થઈ શકે તેમ હોય તો ઠીક એમ લાગવાથી પહેલાં તો સમાધાનીનોજ માર્ગ લીધો. આજ સુધી સરકારી શાસનની ઉપરવટ થઈને કાંઈ પણ પ્રકારની પોતાના હિતની માગણી કરવાની હિંમત પ્રજા વર્ગમાં આવી નહોતી. પણ સ્વરાજ્યની ચળવળ દેશભરમાં ચાલવા માંડી હતી. તેને પરિણામે બ્રિટિશ ગુજરાતની પાસેજ આવેલા ગાયકવાડી પ્રદેશમાં પ્રજામાં થોડી બહુ હિંમત આવે એ સહજ હતું. પરંતુ ગાયકવાડી અધિકારીઓ પ્રજા જાગૃતિનું માપ કરી શક્યા નહિ—અને પ્રજાની માગણી ગણકારી નહિ. આ જૂલને પરિણામે પેટલાદનો સત્યાગ્રહ મંડાયો. ખેડાના સત્યાગ્રહના પાઠ નિષ્ફળ ના ગયા. ખેડુતોની સલાએ ગામે ગામે થવા માંડી. અને સંગઠન થવા માડ્યું. મોજાના મુકામે ખેડુતોની પરિષદ બરવાનું નક્કી થયું. ડોક્ટર સુમંતને તેનું પ્રમુખપદ આપવાનું કર્યું. પરિષદ પહેલાં પ્રચારનું કામ પુષ્કળ થયું. અને તેમાં ગાયકવાડી પ્રજાના ખેડુતો જે ગાંધીજી સાથે આફ્રિકાના સત્યાગ્રહમાં જોડાયા હતા, અને ત્યાં તાલીમ લીધી હતી તે સહુએ સાથ આપ્યો. ગાયકવાડી પ્રજા અને સરકારને એક નવોજ અનુભવ

કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો. ખેડુતોની અનેક મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ સામન્ય પ્રજાને આ પ્રસંગે થયો. બિન્નબિન્ન અભિપ્રાયો, અને બિન્નબિન્ન માન્યતાઓ-સપ્તાગની પતાવટ કરીને એક રાગ કરીને એક દગાઈ ગએલી પ્રજાને સપ્તાધારી શાસન કર્તાની રહામે સત્યાગ્રહના મોરચા માંડીને સામનો કરવામાં સાચા આપવો એ કામ ફેટલું વિકટ છે, અને ફેટલાં લોહીનાં પાણી ચાપ છે એ જોણે જોયું હોય અથવા અનુભવ્યું હોય તેજ જાણે, ફેટલાએ દિવસોના બિભમરા, ફેટલાએ મનની તોડ જોડ આવા મોરચામાં કરવી પડે-સત્ય અને ન્યાય રંગે જનાર માણસનો માર્ગ વધારે વિકટ થાય, કેમકે ધ્યેયને પહોંચવાના આડા અવગા માર્ગ લેવાય જ નહિ, અને સીધો માર્ગ અનેક મુશીબતોથી ભરેલો. છતાં પ્રજામાં જે બળ આવ્યું હતું તેની યોગ્ય દેખરેખી કરીને સોજાગની પરિપક્વ તો ડોક્ટરે સફળતાથી પાગ પાડી. એમની તખીલત છેક લચડી યધ હતી. તોળી તોળાને આહાર લેવાનો અને અમ બહુ લેવાનો નહિ-ઝાઝું બોલવું નહિ, આ બધાની દેખરેખ રાખવા અને દાખ રાખવા મ્હારે એમની સાથે મતલ રહેવું પડતું. એટલે આ પ્રસંગે મ્હને પણ રાજકીય વાતા વરણની ઝાંખી મારી પેઠે થઇ, અને એ પ્રશ્નોમાં મ્હેં પણ રસ લેવા માંડ્યો. પેટલાદ તાણુકાના સોજાગ મામતો તો રૂબારૂ પરિપક્વતા દિવસોમાં અદ્દલત હતો. હજારો સ્ત્રી પુરુષો આશ્ચર્યમાં નહોતાં જોવા અને જાણવા તેમજ અધીષ્ટા દર્શન માટે આવ્યા હતાં. ડોક્ટરે પહેલેથી સંદેશો કહેવડાવ્યો હતો કે કોઈ પણ પ્રકારનું ધાંધળ કે દેખાવો અને આડંબર કરવો નહિ. પરંતુ અમે જનારે સહકુટુંબ સોજાગ સ્ટેશને ઉતર્યા ત્યારે તો માનવ મેદની ગ્વાગત કરવા માટે ઉમેવી હતી. સ્વયંસેવકોની હલમાર હતી, દોલ તાસાના અવાજથી સ્ટેશન માજી રહ્યું હતું. પેટ્રોમેકમના દીવાનો પ્રકાશ આરેખાણ પડતો હતો. અમે તો સ્તબ્ધ થઇ ગયા-વરધોડાની

માફક અમે એક બેલમાં બેઠાં. સરખસ તો મોટું તે જતાં જતાં કલાક થઇ ગયો. ડૉક્ટરને જરા ગમ્યું નહિં-લોકોને નિરાશ કરવાની હિંમત પણ ચાલી નહિં-એમને તો રહામે! શ્રમ પડ્યો ને મનને કચવાટ થયો. લોકો એટલા ઉમંગ અને ઉત્સાહમાં આવ્યા હતા કે તેમના ઉમંગને તાબે ચલાવવા આલે એમજ નહોતું.

રાતના ઉમંગરા ન ચાપ, વખતસર ખાવાનું સાદું મળે, અને બહુ બોલવાથી થાક ન લાગે તે સંભાળવાનું હતું. મ્હારો જીવ આખો વખત તેમાંજ રહેતો. લોકોની લાગણી જોઈને એક પ્રકારનો આનંદ થતો, તેમજ કેટલેક અંશે દયા આવતી. બોળી પ્રજા કચડાઈ ગયેલી અને જીવનથી છુંદાઈ ગયેલી કોઈ પણ પ્રકારના આશરો વગરની થઈ ગયેલી તેમને આટલી એક મળવાથી ઉત્સાહી થઈ હતી. પરિણામ શું આવશે તે તો કોઈ જાણતું નહોતું. પણ સંગઠન કાર્યથી બળ કેળવાશે એટલી ખાતરી હતી. ડૉક્ટરનું બાપણ લાંબું હતું. પુર વાંચવાની એમની તાકાત નહોતી. મુખ્ય મુદ્દા વાંચ્યા અને કર્તવ્યનિષ્ઠ કાર્યકર્તાઓ માટે માગણી કરી. આમે ગામે એક એક કર્તવ્યપરાયણ સ્વસેવક મુકીને ગામની ખરી હકીકત મેળવીને રજુ કરવી, અને ગામના ખેડૂતોને સંગઠીત કરવા, એ કામ સોંપ્યું. ત્યાર પછી સરકારે સમિતિ નીમી. અને કેટલેક અંશે ખેડૂતોને રાહત મળી. જે ખેડૂતોએ સંપ રાખ્યો હોત, અને સ્વાર્થ જીદિ છોડી હોત તો ઘણો લાભ મળી શકત સરકારને કેટલેક અંશે નમતું તો આપતુંજ પડતું. પણ ભવિષ્યમાં હંમેશ માટે લાભ થાત.

આ પ્રમંડે બાપ શ્રી રંગીલદાસ કાપડીઆએ ડૉક્ટરને તન તોડ મદદ કરી, અને એમની કાર્ય કુસળતાથી ડૉક્ટરને શ્રમ બહુ ઓછો પડ્યો. લખવા કરવાનું બધું કામ એજ ઉપાડી લેતા. એમની મદદથી પ્રચારકાર્ય બહુજ સારી રીતે ચલ્યું. એ વખતથી એમની સાથે સંબંધ બંધાયો તે આજ સુધી અમારે ચાલુ છે. રંગીલદાસ

અને તેમના સ્નેહાળ પત્ની સુરજબહેન અમારો કુટુંબી જેવાં થઈ ગયાં. હોકરાના રંગીલદાસ હજીએ માનીતા છે. વાંચવાનો ને પુસ્તકો ખરીદવાનો. બેઠક શોખ એટલે સારાં નવાં પુસ્તકો જોઈએ તો એમની પાસેજ માંગી લેવાનાં. એમની ઘરની લાખભેરી ત્યાર પછી અમારે માટે ખુલ્લી થઈ. અને હોકરાઓએ તેનો લાભ પણ ખૂબ લીધો, અને લે છે.

પેટલાદતું કામ ચાલતું હતું ત્યાં બિલ્લીમોરામાં પ્રભાતજીની ખાસ બેઠક બોલાવવાનું નક્કી થયું. ડોક્ટરને તો ધડીની નવરાસ નહિં ને શરીર અધું થઈ ગયેલું પણ મામના મોખરાની જમીનના કરનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હતો. એનું નિરાકરણ ક્યાં વખત છૂટકે જ નહોતો. મહેસુલી ખાતાના ઉંડા અબ્બાસી અને સરકારમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલા અધિકારી રામલાલભાઈ તે વખતે સ્વમનની ખાતર નોકરીમાંથી છૂટા થયેલા હતા. તેમને પ્રમુખપદ આપવાનું હતું. પણ કમલાચ્ચ એવું થયું કે તેજ વખતે તેમને ફરી નોકરીમાં શ્રી. મહારાજ સાહેબે લીધા. એટલે પ્રમુખપદ ફાતે આપવું તે પ્રશ્ન ગંભીર થયો. કાર્યકર્તાઓ એ ખૂબજ આગ્રહ કર્યો કે કટોકટીના પ્રસંગે ડોક્ટરે જ પ્રમુખ થવું જોઈએ. શ્રી. રામલાલભાઈ સરકારી નોકરીએ ચડ્યા હતા છતાં સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિથી મદદ કરવાની કસુલત આપી. શ્રી. સાણે દાદા, મહેબાઈ કાંઠાવાળા, અને રામલાલભાઈના અતિ આગ્રહને માન આપીને એમણે પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું. ચાર પાંચ અઠવાડીયામાં તૈયારી કરવી હતી. પરંતુ બિલ્લીમોરાના ઉત્સાહી કાર્યકર્તાઓએ જોસબેર તૈયારી કરી. ત્રણ અઠવાડીયા પહેલાં ડોક્ટરે જઈને ધામા નાખ્યા. અને રંગીલદાસ, અને નવસારીના ઉત્સાહી ભાઈઓ, શ્રી. વામનરાવ તામ્હણકર, ચંદ્રીકર, વિગેરેની મદદથી સુંદર પ્રચાર કાર્ય થયું. મહારાથી ચક્ર આતમાં જવાયું નહોતું. કેમકે હોકરાઓને મુખીને આટલો બધો

વખત જવાય તેમ નહોતું. બિચારાં સુરજ બહેનને અધાગ શ્રમ પહોંચ્યો. પ્રચાર કામ માટે સંબંધાનંદ કાર્યકરોને કામે લાગવું પડ્યું હતું. તે બધાનું ખાવા પીવાનું સંભાળવાનું અને ડૉક્ટરની તબીબત સાચવવાની. શ્રી. રામલાલભાઈની દોરવણીથી કામ સારી રીતે પાર પડ્યું. પેટલાદ સત્યાગ્રહ અને બીલીમોરાની ખાસ પરિવહને પરિણામે પ્રજામંડળની પ્રતિષ્ઠા વધી, લોકમાં બળ આવ્યું અને રાજકારણમાં લોકો વધારે રસ લેતા થયા.

આ પરિવહ વખતે રાનીપરજના કેટલાક પ્રમોની છીણવટ થઈ હતી. એ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓના સંસર્ગમાં હું પહેલીજવાર આવી. પ્રજામંડળની બેઠકમાં આ પહેલાં મહેં હાજરી આપી નહોતી આ વખતે હું પ્રતિનિધિ થઈ અને ત્યારથી સંબંધ શરૂ થયો. તે દિન પ્રતિ દિન બાદ થતો ગયો. બ્રિટીશ કરતાં ગાયકવાડી રાજ્યની પરિસ્થિતિ જૂદી એટલે રાજકારણના પ્રત્યક્ષ સંબંધમાં આવવાનો વધારે અવકાશ મળે તેથી એ કાર્યમાં રસ પણ વધારે પડે. પ્રજા મંડળની કાર્યવાહીમાં તે વખતથી જ મહેં રસ લાગ્યો. જીવાન કાર્યકરો સાથે નિકટના સંબંધમાં આવતાં જાણવાનું પુષ્કળ મળ્યું અને શહેરી તરીકેના કર્તવ્યનું જાન ઠીક ઠીક થયું.

શ્રીઓની ઉન્નતિ, તેમની કેળવણી, બાળ સંભાળ વિગેરે વિષયો ઉપરાંત વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળનાં કામમાં મન પરાવવાને લીધે મનનો વિકાસ થવા માટે સાધન મળ્યું જીવન બહેલાવવાનો માર્ગ મળ્યો; માણસ જે ધારે તો અનેક રીતે પ્રસંગ મેળવીને પોતાનો વિકાસ સાધી શકે છે. પ્રસંગો શોધીને તેનો લાભ લેતાં શીખવું જોઈએ. ડૉક્ટરના સહવાસથી જે મદારા જીવનમાં અનેક લાભ થયો છે તેમના મોટામાં મોટો એજ છે કે વિવિધ પ્રકારના વાતાવરણમાં રહીને, વિધવિધ પ્રકારની પ્રકૃતિનાં શ્રી

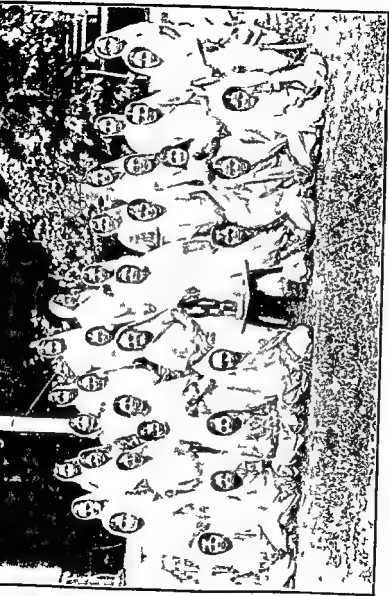
પુરુષના મંત્રધર્મા આવીને, નવિન નવિન અનુભવો મેળવીને જીવન વિશાળ બનાવવાના પ્રસંગો સંપાદિત જ ગયા. અને તે પ્રસંગોને લાભ લેવામાં એમની સહાનુભૂતિ અને એમની દૈરદ્રશીએજ સરજતા કરી આપી છે.

આ વર્ષમાં ભાવનગરની મહિલા વિદ્યાલયની ઉદ્ઘાટન ક્રીયા મહારે હસ્તકે કરવામાં આવી. સ્વ. ભાષ્ટ્ર - અમૃતલાલ દાણી વર્ષો ઉપર અમદાવાદમાં મહિલા વિદ્યાલયમાં રહેને ને રા. ઇન્ડુલાલને મળવા આવ્યા હતા. નવાજ એન્યુએટ થએલા, બહુ મુંઝા અને શરમાળ સાલસ સ્વભાવના હતા. અમદાવાદના વિદ્યાલયમાં તે કોઈ નવા માણસની જરૂર નહોતી-પણ સુરતમાં કોઈ સેવા ભાવી માણસની માગણી હતી-સુરતની કમિટીના મંત્રિ ડૉ. કરમજીભાઈ વોરા ઉપર કાગળ લખ્યો. તરતજ સુરતના વિદ્યાલયમાં દાણીની નીમ-ણુંક થઈ. તે વખતથી સ્ત્રીઓની કેળવણીનો પ્રશ્ન દાણીએ પોતાનો કરી લીધો. વિદ્યાલયમાં પોતાનો પ્રાણ રેડ્યો. કન્યા કેળવણીમાં સુરત પછાત હતું તેને મોખરે આવ્યું. કેળવણી વિષયના બહોળા ક્ષેત્રમાં દાણીએ પોતાની સેવા આપી. એમના શિક્ષણનો લાભ જે બહેનોને મળ્યો તેમના જીવન તો ફેરવાઈ જ ગયા, એટલી સુંદર હાથ તેમણે પાડી. પણ દાણીનાં ઉદાત્ત વિચારો સુરતથી જીરવાયા નહિ, તેથી તેઓ હતાય થયા. અને અત્યંત લાગણીપ્રધાન પ્રકૃતિ એટલે શરીર પર અસર થઈ. આ કારણને લઈને એ કાઠીઆવાડ પાછા ફર્યા કાઠીઆવાડનું ભાવિ ઉજળું એટલે દાણી એને સંપાડ્યા. આ સેવા ભાવી યુવકે સ્ત્રી જીવનની ઉન્નતિ સાધવાનાં સ્વપ્નાં સેવેલાં તે શરીર સંભાળીને બેસી રહે તે અસંભવિત હતું. ભાવનગરના કેટલેક અંશે પ્રગતિમય વાતાવરણમાં પોતાનું ચાલું કર્યું. અને સુરતના અધુગ રહી ગયેલા મનોરથો ભાવનગરમાં પૂરા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પોતાના કાર્યમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા અને મિત્રોની સહાનુભૂતિને લઈને

ભાવનગરમાં નવા આદર્શમય સ્ત્રી વિદ્યાલય કદાચવાનો નિશ્ચય કર્યો, કાદીયાવાડની સાહસિક પ્રજાએ આ વસ્તુ વધાવી લીધી, અણખેડાએલા ક્ષેત્રમાં જે બી રોપાયાં, અને ભાષ્ટ્રી દાણીની સેવાભાવનાથી જેનું સિંચન થયું એભાવનગરનું મહિલા વિદ્યાલય આજે કાદીયાવાડની મુંદર સેવા કરી રહ્યું છે. નવાજ પ્રકારનો મુંદર ફાલ આ વિદ્યાલય આપી રહ્યું છે. અખિલ ભારત વર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠમાં ભાવનગર વિદ્યાલયની વિદ્યાર્થીનીઓએ પ્રશંસા મેળવી છે. અને અગ્રસ્થાને આવ્યું છે, બીજા વાવનાર દાણી તો કામના બોળ નીચે ચગદાઇ ને અયાગ શ્રમને પરિણામે તેમજ અત્યંત લાગણીમય સ્વભાવ અને નખળા બાંધાને લઇને થોડાજ વખતમાં અવસાન પામ્યા. પણ એમની પાછળ એમનાં પ્રતિનિધિ-એમનાં પત્ની શ્રી. જયાબહેન દાણીને પોતાને સેવાયજ સંપૂર્ણ કરવાને મુકતા ગયા.

૭/ આવા સદ્ભાવશીલ યુવકની તરફથી ભાવનગર મહિલા વિદ્યાલયને ઉદ્ઘાટન કરવાનું આમંત્રણ આવે તે મહારાથી પાછું ઠેલામજ કેવી રીતે ? વડોદરાથી ભાવનગર લાંબો પંથ અને ઘરમાં બાજકે ન્હાનાં ને ડોકટરની તખીયત પણ સંતોષકારક નહિ—જતાં સહુથી ન્હાના બાજકને સાથે લઇને જવાનો નિશ્ચય કર્યો, સુરતના મહિલાવિદ્યાલયનાં બાજુ અધિષ્ઠાત્રી અને દાણીનાં પરમ મિત્ર શ્રી. સુલોચના બહેન અમારી સાથેજ હતાં. ભાવનગરમાં પેસતાં તો કન્યાઓએ અમારું ભાવભીનું સ્વાગત કર્યું. ‘શારદા માશી’ ના બ્હાલસોયા નામથી બધી કન્યાઓએ મ્હને સંબોધવા માંડ્યું—મ્હને આશ્ચર્ય થયું. તરતજ માદ આવ્યું કે ભાવનગર તો શ્રી. લલુભાઈ શામજદારનું વતન, અને તેમનાં સદગત પત્ની શ્રી. સત્યવતી બહેન મહારા મામાના દીકરી. તેમની પુત્રીઓ શ્રી. સુમતિ બહેન અને શ્રીમતી બહેન મ્હને શારદા માશી કહેતાં. તેથી એમનાં સર્ગાં સ્નેહી મધળાં એજ નામે મ્હને બોલાવે. આધારણુ રીતે મ્હને ગુજરાતમાં લણતી

કન્યાઓ અને યુવતીઓ પ્રત્યે બહુજન્યમતા છે. એ મહુને જોઈને
 જારે હૃદય દ્રવે છે. મહુને એમજ યાય છે કે જો આ સુંદર કન્યાઓને
 ખીસવાનો અવકાશ મળેતો યુજરાતનો બગીચો પુલ પાંચરીથી
 મહેંકી ઉઠે. યુજરાતના સી જગતનું ભાવિ ઉજ્જવલ છે એ મહુને
 હમેશ લાગ્યા કરે છે. એમનામાં અપૂર્વ છુપું તેજ છે. એ ચીજી-
 ગારી હજી પ્રગટી નથી. પણ હંડાલમાં રહી રહી કાષ્ટ કાષ્ટ વેગે
 જળવત્સ્ય માન યાય છે. એ ચીજીગારી જ્યારે ચોતરફ પ્રગટશે ત્યારે
 યુજરાતની રોનક બદલાઈ જશે અને તેના ચિન્હ જે ઉછરતી બાળ-
 કીઓના તેજદાર વદન ઉપર જણાય છે એ વસ્તુ મહુને પ્રેરણાદાયક
 યાય છે. અને હું સ્વાભાવિક રીતે તેમના તરફ આકર્ષાઈ છું. મહુને
 ફરી ન્હાની કન્યા થઈ જવાનું મન યાય છે, જ્યારે જ્યારે કન્યાઓ-
 ના વૃન્દો હું શાગામા કે પાકશાગામાં જોઉં છું ત્યારે મહુને આજ
 પ્રકારની લાગણી યાય છે જે ઉચ્ચ કેળવણીનો લાભ મહુને મળ્યો
 છે—અને જેનાથી મ્હારા મનને આનંદ અને સંતોષ મળ્યા છે તે
 કેળવણી ખીજી મ્હારી પુત્રીઓ અને બહેનો લે એ વસ્તુથી મહુને
 પરમાનંદ યાય છે તેથી જ મહુને ભાવનગર વિદ્યાલય ખુલ્લું મૂકતાં
 ખૂબ હર્ષ થયો અને તે વખતે જે આશા રાખી હતી તે આજે
 સફળ થયેલી જણીને મહુને અત્યંત સંતોષ થયો છે બિચારા
 દાણી તો જોવા ન રહ્યા. પરંતુ ભાંનેમરની વિદ્યાર્થિનીઓ તેમને
 અંતરના આશીર્વાદ હજીપણુ દે છે એમના જેવા માયા પવિત્ર
 સેવક વિરલ જ હોય છે । એમણે યુજરાત અને કારીઆવાડની સી
 જનતાની જે સેવા કરી છે તે અજોડ છે. જાપામા એમના ગુણગાન
 નહિં ગવાયા હોય પરંતુ એમની મુગી કાર્ય પદ્ધતિથી સીઓના
 જીવનમા વિશિષ્ટતા આવી છે. સ્વામ્ય અને સ્વાવયનનના પડ
 એમણે શીખવ્યા । તે એજે ગયા નથી, એમના આદેશ પ્રમણે
 વિદ્યાલય અને કારીઆવાડનું સીજગત વર્તન કરજે તો જીવન
 ધન્ય થશે.

ભાતનગર મહિલા વિધાલય ઉદ્ઘાટન શારદાજીન ભસ્તક. ૧૯૨૪.

પ્રકરણ ૩૯

શ્રી. ખુશાલ તલકચંદ શાહ જે ધણું વર્ષોથી પ્રો. ડી. ટી. શાહના નામથી ઝોગખાય છે તેમની માથે ૧૯૨૪ માં મ્હારે પહેલ વહેણું ઝોગખાણુ થયું. મુંબઈ યુનીવર્સિટીની સ્કુલ ઓફ હોનોરીકસ અને મોશીઓલોજના .એ પ્રોફેસર હતા. યુનીવર્સિટીના મકાનમાં એમની બેઠકની જગ્યા મિત્રોને મળવાનું સ્થાન હતું. મુંબઈમાં ફોર્ટમાં કામ કરતાં કરતાં આરામ લેવો હોય અથવા મ્હાનો ખાસો લેવો હોય તો પ્રો. શાહની ઓફીસ ખડુ જ સગવડભર્યું માધન હતું. ડૉક્ટરને થોડાં વર્ષો પહેલેથી તેમની સાથે ઝોગખાણુ હતી પણ મ્હને નહોતી. એક વખત ડૉક્ટરને માટે મ્હારે ફોર્ટમાં રાહ જોવાની હતી તેથી, હું ‘શાહ’ની ઓફીસમાં બેઠી. પહેલે જ પરીચય પણ વર્ષોનો સહવાસ હોય એમ અમે અનેક પ્રશ્નો ઉપર વાતો કરવા માંડી. ‘શાહ’ ને સ્ત્રીઓ પ્રત્યે હમેશ માનની લાગણી, અને સ્ત્રીઓના દરબજા માટે ખડુ ઉદાત વચ્ચાર— એમનાં લખાણોમાં સ્ત્રીઓ તરફ પક્ષપાત હમેશ માણુમ પડે. અમારે એમની સાથે ખુબ રામ બેઠો. અને એ સંબંધ અસ્પષ્ટિત રહ્યો છે. ‘શાહ’નો સ્વભાવ એકે માર્ગી, ખડુ મજતાવડો નહિ, તક ને લડ સ્પષ્ટ વાત કહી દેનારો, પણ હૃદય સ્વચ્છ, અને પવિત્ર, ઉંચી ફેર લકિત, કામ કરવાની ધમશ, એવા એવા અનેક ગુણોને લઈને એમના પ્રત્યે આદર્ષણુ સહજ થાય. એમનું વાંચન વિશાળ, વાંચન પચાવવાની શક્તિ પુષ્કળ, અને તેનો ઉપયોગ કરવાની આવડ પણ ખરી. એમની સાથે ઘડી વાત કરી હોય તો કાંઈ કાંઈ નવું જાણવાનું મળે. અને કાંઈ કાંઈ પ્રશ્નોના તોડ નીકળી શકે. એમના

જેવા કાબેલ અર્થ શાસ્ત્રી, આપણા દેશમાં બહુ જ થોડા છે. એ વિષયનું એમનું જ્ઞાન વિપુલ છે—અને એમાં એ હમેશ ઉમેરો કર્યા કરે છે. મુબમ્બુનિવર્સિટીનાં સહભાગ્ય જ હતા કે એમના જેવા એક ખરેખરા નિષ્ણાત પ્રોફેસર આરંભમાં મળી ગયા. ‘શાહ’ નો પરીચય એ મ્હારા જીવનની એક સ્લાણ સૂઝેલું છે. એમના જેવી નિરપેક્ષતાવાન સાથે દેશની સેવા થોડાં મનુષ્યો કરે છે. અત્યંત પ્રમાણિક અને એક માર્ગ પ્રકૃતિ, સ્પષ્ટ રક્તા, અને તેની સાથે વિદ્યા અને સહકર્મી મિત્ર તરિકે ‘શાહ’ ના મંજૂરથી સારો લાભ મેળવ્યો છે. એમની સાથે રહેવાથી હૃદય પ્રકાશના વાચનનો, વિવિધ વિષયોના અભ્યાસનો શોખ વધારવાનો મોકો મળ્યો, નાગરિક ધર્મનો વિકાસ વધારે પ્રમાણમાં થયો. આજ બગથી ઉંચે આવેલા એટલે એમનામાં જુદો મર્વ કે દાંભિકતા નથી. ગહેણી કરણી બહુ જ સાદી. કુટુંબ વસ્ત્રવ પણ બહુ જ. તેથી મ્હને એમના કુટુંબમાં પણ બહુ ગાડી ગયું. એમનો મહાભાવ એટલો બધો કે : એમના ઘર સિવાય મ્હારાથી બીજો કોઈ ઠેકાણે જિતારો રખાય નહિ. એમનાં પત્ની બિચારાં માંદા રહેતાં, અને એમની ચાકરો શાહ ખૂબ જ કાળજીથી કરતા. પત્ની બિચારાં રોગગ્રસ્ત રહેતાં અને અસિક્ષિત હતાં છતાં એમના પ્રત્યે ખૂબ જ માન અને સહભાવ રાખતા. પત્નીના અવમાન વખતે એમની વચ મોટી નહોતી છતાં બીજવાર લગ્ન ન કર્યું પોતાના ત્રણ પુત્રો ને આજુ ના આવે તેથી પોતાનું સુખ જતું કર્યું. બાકી તે વખતે મુસિક્ષિત કન્યા પર્મદ કરીને લગ્ન કરી શક્યા હોત. પણ બાગેશના સુખના વિચારમાં પોતાના સુખનો ભોગ આપ્યો અને પુત્રોને માતાની ખોટ ન જણાવા દીધી. એમના જેવા પુત્રવત્સલ પિતા થોડા હોય છે. હોકરાઓ સાથે આનંદથી વખત ગાળીને અનેક મિત્રોને પોતાના ઘર બોલાવી ને મીઠાનાની આપવાનો એમને બહુ શોખ છે. દેશ પરદેશથી અનેક જાતના વિદ્યા

માણસો, રાજનીતિના પ્રશ્નો, સ્ત્રીઓ, યુનિવર્સિટી સેનેટના મિત્રો, ઇતર મિત્રોને પોતાને ઘેર આમત્રે છે. એવા પ્રસંગોનો લાભ અમને ખૂબ મળ્યો છે. કેમકે અમારે રહેવાનું એમના મકાન પર એટલે મહેમાનો સાથે અમે તો હોઈએ જ. શાહના ટેબલ પર અનેક પ્રકારના વિષયોની ચર્ચા, યોજનાઓ, દલીલો, માહિતીઓની દહાણ સંપડે. અનેક પ્રકારનાં માનસ જાણવાનો લાભ મળે.

મુખ્ય યુનિવર્સિટીની સાથે ધણા વર્ષોનો શાહનો મંબંધ ચાલુ છે. સેનેટ, સિંડિકેટ, કમિટીઓમાં વર્ષોથી કામ કરે છે. એટલે આંતર વ્યવસ્થાની સંઘળી માહિતી એમને છે. અને એ વિષયનો અભ્યાસ બહુ જિંડો છે, અને એમાં રસ પણ બહુ છે. એ મંબંધો અમારે એમની સાથે શરૂઆતથી જ વાતો ચતી, એમની બહુ જ ઇચ્છા હતી કે મારે સેનેટમાં જવું, પણ મને કંઈ એ તરફ વૃત્તિ થતી નહોતી.

ગયા દસકામાં જ્યારે મુખ્ય યુનિવર્સિટીનું કમીશન બેઠું ત્યારે એમણે જ મારું નામ કમીશન માટે માફી આપવામાં રખાવ્યું. અને ત્યારથી યુનિવર્સિટીના કાર્યમાં મને રમ ઉત્પન્ન કરાવ્યો. એ કમીશન વખતે મારે લાંબી જુબાની તૈયાર કરવી પડી હતી. યુનિવર્સિટીના ધ્યેય માટે, તેમજ સ્ત્રીઓની કેળવણી માટે, સ્ત્રીઓનાં છાત્રાલયો, પાઠશાળાઓ, રાષ્ટ્રીય કેળવણી માટે, યુનિવર્સિટીના બંધારણ માટે મૂળભૂત ફેરફારોની સૂચનાઓ મેં મારી લેખિત જુબાનીમાં મૂકી હતી. તે સહુમાં આરંભની ગ્રેરણા 'શાહ'ની જ હતી. તે પ્રસંગથી અમારી મિત્રાચારી વધી. ત્યાર પછી નવા યુનિવર્સિટી ઍક્ટ પછી તો સેનેટમાં હું-મળ્યે યમ, સિન્ડિકેટમાં આવી. સંઘળી વખતે દોરવણી શાહ ની એટલે આ વિષયમાં જે જે જાણવાનું અને શીખવાનું મને મળ્યું છે તે માટે હું શાહની અત્યંત ઋણી

હું. યુનિવર્સિટીનું તેમ જ વિદ્યાર્થીનું અર્થ હિત જાહના હૃદયમાં છે. પ્રમાણિક વૃત્તિ, અને સત્ય તથા સ્પષ્ટવક્તૃતા છે. તે જ સંદર્શને લઈને મુત્સદી વર્ગ એમનાથી દૂર રહે છે. અને એમને જે બેદર અન્યાય કરીને પ્રોફેસરશિપમાંથી દૂર કર્યા તેનું કારણ પણ એ જ છે. ખટપટી જગતમાં પ્રામાણિક વ્યક્તિની ખરી કીમત અંકાતી નથી. અને ધણીવાર તેમને અન્યાય કરે છે. એવી ખટપટના ભોગ 'શાહ' થયા. અને શિક્ષણ લેતી આલમ શાહના શિક્ષણ વિદ્યાલય થયા. જો કે યુનિવર્સિટીને તેથી એક પ્રકારનો લાભ થયો છે. કેમ કે નિરુપાય પછે નિકરતાથી, ગંભીરપણે સચોટ રહીઆ આપીને પ્રજા પક્ષની દલીલ બેધક્ક કરી શકે છે, એમના યુનિવર્સિટી સેનેટનાં બાવણો સાંભળવાની એક સ્થેજત છે. એમના રહીઆ ધણે બાગે સત્ય હોય છે. એમના ઠરાવો ધણે બાગે સિદ્ધાન્તમાં તે સબંધે સ્વીકારે છેજ. માત્ર કામદાની બારીઓ શોધીને ધણીવાર હિડાડી ફેવાના પ્રયત્નો થાય છે પણ એમની શુદ્ધિશક્તિ માટે બે મત છેજ નહિ. તીક્ષ્ણ શુદ્ધિશક્તિ વ્યક્તિઓના માનસમાં અનેક ખૂણા હોય છે. સામાન્ય કોટિનાં માનસ ગમે ત્યાં ગોઠવાઈ જાય, વિવિધ ખૂણા ના ગોઠવાઈ શકે, તેથી જ જનતાને એ ખૂણા ખૂંચે ને તેથી એવી અગ્રણી વ્યક્તિઓ સાથે એક રાગ રહેવો મુશ્કેલ છે. પણ જો એ વ્યક્તિઓનાં અગ્રણીત્વનું સંપૂર્ણ રીતે જાણ થાય તો એક રાગ રહેવાનું મુશ્કેલ નથી. અને એ પ્રમાણે અમારે એક રાગ રહ્યો છે. અને એમના જેવા મિત્રની મિત્રાચારી અમને પ્રાપ્ત થઈ છે તે હું એક સદ્ભાવ્ય માનું છું. કારણ કે એમના સહવાસથી જીવનની વિચારણા અને વૈવિધ્ય મેળવવાની તક મળી છે.

શ્રી. નાથીબાઈ દામોદર ઠાકરસી ભારતીય મહિલા વિદ્યાપીઠ સાથેનો સંબંધ ડૉક્ટરનો તેમજ મારો લાંબા વખતથી હતો. સેનેટમાં અમે બંને સભ્ય હતાં. અને ડૉક્ટર સિન્ડી કેટમાં પણ હતા. એટલે અમારે પૂના જવાનું ધણી વાર થતું. શ્રી. લેડી પ્રેમલીલા બહેન ઠાકરસીને ત્યાંજ અમારો ઉતારો રહેતો. તેથી એ બહેનના સહવાસમાં અમે બહુ આવ્યાં. ૧૯૨૪ ના વર્ષમાં ડૉક્ટરની તબીબત ઠીક નહોતી રહેતી ને આરામની જરૂર હતી. શ્રી. પ્રેમલીલા બહેને અમને આખા કુટુંબ સાથે આરામ માટે અને જિન્દાગાની રજા ગાળવા માટે પૂના બોલાવ્યાં હતાં. તે વખતે અમે લગભગ દોઢ મહિનો એમની પર્યટકૂટીમાં રહ્યાં હતાં. યરવડા હિલ પર આવેલી પર્યટકૂટી એટલે આખા પૂનામાં આવેલું એક સારામાં સારું સ્થળ. તેમાં એ પર્યટકૂટીનું સુંદર આલેશન મકાન એટલે સર વિઠ્ઠલદાસની કલ્પના શક્તિનો એક નમુનો ! આ સુંદર મહોલાત પુરેપુરી તૈયાર થઈ તે પહેલાં સર વિઠ્ઠલદાસ પોતે તો અવસાન પામ્યા હતા. પ્રેમલીલા બહેન એમનાં ગુણુષ્ણ પત્ની આ સ્થાનનો સદુપયોગ કરી રહ્યાં હતાં. પોતાના આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે વિદ્વાન શાસ્ત્રીઓ પાસે અધ્યયન કરતાં હતાં, અને અન્ય નિરક્ષર બહેનોને વિદ્યાદાન આપતાં હતાં. ફર કાઠીઆવાડમાં રહેલી પોતાની કામની દલિત બહેનોને જાતે જઈને પસંદ કરીને પૂના લાવ્યાં હતાં. અને તે સહુને શારીરિક, માનસિક અને બૌદ્ધિક કેળવણી આપી રહ્યાં હતાં. નાનો સરખો શીઓનો આશ્રમ પોતાના મકાનમાં પોતાની દેખરેખ નીચે ચલાવી રહ્યાં હતાં. લગભગ વીસેક બાળાઓનું આ પ્રમાણે માતૃવત્વ રક્ષણ કરી રહ્યાં હતાં. આ એમનું મૂળ કાર્ય બાલ જગતને માલૂમ પણ નહોતું.

માટે રાતદિવસ એમાં મન રોકી રાખે છે. અને વિચાર ક્યાં કરે છે. અને એને માટે જે પ્રવૃત્તિ હાથમાં લે છે તે અનુકરણીય છે. એમના જેવાં સન્નારીએ સ્ત્રીઓની હિમ્મત કેળવણી આપતી એકની એક સ્ત્રી વિદ્યાપીઠનો વહીવટ હાથમાં લીધો છે તેનું ભાવી જીગજી થાય એ આશા અસ્થાને નહિ ગણાય.

૧૯૨૫ ના છેવટના વાગમાં અત્યંત શ્રમ ને પરિણામે ડોક્ટરની તબીબી છેકજ લયડી ગઈ હતી. માયાનું છઠ્ઠું તો હતું જ. પણ સાથે સાથે હૃદય પર પણ કબાણુ બહુ થયું હતું. ડોક્ટરે એ સંપૂર્ણ આરામ લેવાનું કહ્યું હતું. પણ વડોદરામાં રહીને એ વસ્તુ તો અશક્ય જ હતી. તેથી વડોદરા બહાર જવાનું નક્કી કર્યું. ઉત્તર ગુજરાતની હવા એકંદરે એમને માફક આવતી. તેથી એ પાટણ જવાનું નક્કી કર્યું. જતાં પહેલાં એક દિવસ હકીર-બાપા મળવા આવ્યા હતા. બનતા સુધી કોઈની મુલાકાત લેવાની ડોક્ટરે ના પાડી હતી. હકીરબાપાને ના કેમ કહેવાય એમ લાગવાથી મેં મળવા લીધા. બાપા તો મમય સમજીને થોડા વખતમાં પાછા વળ્યા, પણ જતાં જતાં મને ખીકો કપડો આપતા મ્હા, કે 'તમને નર્સિંગ કરતાં બરોબર આવડતું નથી. મને તમારે રોકવો જોઈતો હતો. ' મેં કહ્યું કે મને કંઈક ચર્તા કોઈ દિવસ આવડતું નથી. અને એક પ્રકારની મારા સ્વભાવની નબળાઈ છે કે મને 'ના' કહેતાં બરોબર આવડતી નથી. અને આ સત્ય વસ્તુ છે. હિંમતભરે 'ના' કહેવી એને માટે મનની દૃઢતા અને નિઃશંકતાની જરૂર છે. એ ગુણ કેળવવાની ધણી જરૂર છે. કોઈ વ્યક્તિને દુઃખ લાગશે એ બયથી એટલે પોતાને માટે સારો અભિપ્રાય સમવાવી રાખવા માટે ના કહી શકાતી નથી. અને તેને લીધે મથા વિપરીત પરિણામો આવે છે.

મેટાં છોકરાંએને મૂકીને ત્યાજ નહતા બાળકને લઈને એ

પાટણુ ગર્ભા. પાટણુનાં હવા પાણી એ ઝડપમાં બહુ સરસહતાં. અમારે કિતરવાનું શ્રી. ઊમીઆશંકર લાખીઆને ઘેર હતું. ત્યાંની આયુર્વેદ પાઠશાળા સ્થપાઈ ત્યારનો ઊમીઆશંકરભાઈનો આગ્રહ કે ડોક્ટરથી પાટણુમાં કાંઈ ખીજને ઘેર જિતારો કરાવજ નહિ. ત્યાં એકવાર સામાન મૂક્યા પછી ગમે ત્યાં જઈએ તેનો વધો નહિ-પણુ જિતારાનું નામ તો ઊમીઆશંકરભાઈનું ધરજ હોવું જોઈએ. હું તે વખતે પાટણુ પહેલીજ ગઈ હતી. છતાં મને તો ત્યાં ધર જેવું જ ફાવી ગયું હતું. અમારી રહેવા ખાનાની રીત શુદ્ધ નાગ-રીઆ નહિ-અને ઊમીઆશંકરભાઈ તો આચાર વિચાર ખૂબજ પાળનારા-પણુ અમને બધી છૂટ મળતી. પોતે પોતાનું માયવી લે; ને અમને કાંઈ રીતે અગવડ ના પડવા દે-અને ડોક્ટરને માટે એમને બહુજ રનેહ એટલે એ પોતે પણ કાજજી પૂર્વક ખાતરદારી કરતા. તેથી મને બહુ સહત મળી. તે વખતે ડોક્ટરને દર્દના હુમલા બહુ આકરા થતા. પણુ એમની ઓયને લઈને મારું કામ સરજ થતું. એમનાં કુટુંબીજનો પણુ બહુ શ્રમ ઊઠાવતાં એટલી નબળી તખીમતમાં પણુ ડોક્ટરે પાઠશાળાના ચઢી ગયેલા કામનેા નિદાલ આપ્યો હતો. તેમાં પણુ ઊમીઆશંકર ભાઈએ બહુ જ સાવચેતી-થી કામ લીધું હતું. એ સખંધ હજી સુધી જળવાઈ રહ્યો છે. મારે તો પાટણુમાં કાંઈ બહારનું ખાસ કામ નહોતું ત્યાંની અંકિલોગ શાળાઓ, કન્યાશાળા વિગેરે જોયું અને કન્યાઓને માટે અંગ્રેજી વર્ગની માગણી તે વખતથી મ્હે કરવા માંડી દસ વર્ષ પછી આજે પણુ સરકાર તરફથી એ સહત છોકરીઓને નથી અપાઈ-પણુ ખાનગી પ્રયાસથી મહિલા વિદ્યાલય અત્યારે ચાલે છે તેથી ત્યાંની છોકરીઓને સાધન થયું છે. પાટણુ જેવા શહેરમાં કન્યાઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવાને માટે માધન ના હોય તે વડોદરા રાજ્ય જેવા કેળવણીમાં રસ લેતા રાજ્યને માટે શરમ બરેલી વસ્તુ કહેવાય.

પાટણમાં અમે હતાં ત્યારે વડોદરાથી અમારી મોટી પુત્રી પ્રેમ-
લીલાનો કાગળ આવ્યો, કે રાજકોટની બાર્ટન પ્રીમેલ ટ્રેનીંગ કોલે-
જમાં લેડી સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટની જગ્યા ખાલી છે. અને તેને માટે અર-
જીઓ મંગાવી છે. તો એ પોતે એ જગ્યા માટે અરજી કરે તો
અમને કાંઈ વાંધા છે. આ પ્રશ્ન તો બહુ ગંભીર હતો. એને તો
એની ગંભીરતાનો ખ્યાલ પણ નહિં હોય. પણ તે વખતે એટલે આ
જયી દસ વર્ષ ઉપર બાવીસ વર્ષની યુવાન કુમારિકાને પરગામમાં
એકલી મોકલવી એ અમને માતાપિતાને તો વિચાર કરવાનોજ હતો.
પ્રેમલીલાને પોતાને તો એમજ હતું કે પોતે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી
છે તો તેનો લાભ ખીજને આપવો-વેતન લેવામાં પણ કાંઈજ
હીલુપત નથી-અમે વારંવાર કહેતાં જ હતાં કે દરેક શિક્ષિત
હોઠરીએ અભ્યાસ પૂરા કર્યા પછી જોજામાં જોજાં બે વર્ષ તો
દેશ સેવામાં આપવાં જ જોઈએ. ખાસ કરીને સ્ત્રી ઉપયોગી કાર્યમાં
-પગાર લઈને કે લીધા વગર પણ આપવાં જ જોઈએ. એમ ક્યાંથી
પોતાને જીવનમાં એક તાલીમ મળે અને સ્ત્રી કાર્યકરોની અજાણ
છે તે ના રહે. આ અમારો મત તો એ બહેન નામધૂતી, અને
વડોદરામાં રહીને તો અમે કામ કરવાની એને છૂટ આપેલીજ
હતી. અને મહારાણી ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલમાં એ કામ કરતી જ
હતી અને એ એવા વાતાવરણમાં ઊછરી કે પરગામમાં એકલા
રહેવાની એને છૂટ આપવાની યોગ્યતાઓતો એને ખ્યાલ પણ
આવે નહિ. એનામાં પોતાનામાં હિંમત અને નિઃશ્ચયતા હતી. અમને
એની દહતામાં વિશ્વાસ હતો. એટલે અમે જન્મેએ એને અરજી
કરવાને જા પાડી. રાજકોટના અધિકારીઓને તો કેાઈ સારી બહેન-
અને બને ત્યાં સુધી ગુજગતી બહેન જોઈતી હતી. એટલે તરત
એ લોહાની તરફથી તો નીમણુંક થઈ ગઈ. પાટણમાં ડોક્ટરની
તખીયત જરા ઠેકાણે આવી એટલે અમે વડોદરા પાછા આવ્યાં.

પ્રેમલીલાને - રાજકોટ જવાનો ખૂબ ઉત્સાહ હતો. શ્રીમેલ ટ્રેનીંગ કોલેજમાં ધણે ભાગે મોટી વયની વિધવા બહેનો શિક્ષણ લે. તેમાં આ બિન અનુભવી બહેનને કેમ ફાવશે, કુટુંબ બહાર કઢી રહેલી નહિ, અને ત્યાં તદ્દન એકલાં રહેવાનું, એજન્સીના અધિકારીઓ સાથે કામ લેવાનું, કાઠીઆવાડની જનતાની પ્રકૃતિ ગુજરાત કરતાં જૂની, આ બધા વિચારોથી મ્હારું મન જરા પાછું હાંપું હતું. પણ પ્રેમલીલાના આગ્રહ અને હિંમત આગળ મહેં પણ મન મજબૂત થયું. અને ઉવટ એને જવાનું નક્કી થયું. રાજકોટમાં અમારા રનેહી ડૉ. રામપ્રસાદ મહેતા, ડૉ. રૂપભાભાઈ અને શ્રી. મદુભાઈ કાઠાવાળાના મિત્ર શ્રી. લીલાધર મહેતા એમ ત્રણ કુટુંબમાં એની સોંપરત કરીને વિદાય કરી. ત્યાં ગયા પછી એણે મહુ સુંદર કામ કરી બતાવ્યું. શ્રીમેલ ટ્રેનીંગ કોલેજની બોર્ડિંગમાં રહેતી બહેનો, મેટ્રન, શિક્ષિકા બધાં સાથે ખૂબ જ હળી જઈને એક કુટુંબ જેવી જમાવટ કરી, ડૉ. રામપ્રસાદ, અને લીલાધર ભાઈના કુટુંબમાં પણ એને કુટુંબીજન તરીકે સ્વીકારી, એટલે એને મુશ્કેલી ના પડી. એજન્સીનાં જૂદા જૂદાં સંસ્થાનો માથે સ્કૉલરશીપ વહીવટમાં કેટલીકવાર મુશ્કેલીઓ આવી, બિચારી વિધવા બહેનોની અનેક મુશીમતોના નિકાલ કરવાના પ્રસંગો આવ્યા, કાઠીઆવાડની રીત-ભાત જૂની એ બધાની ખ્યાલ રાખીને પોતાની વર્તણૂંક રાખવાની, વહીવટી કામની જવાબદારી-એની નાનો વયને માટે કામ જરા અટપટું હતું છતાં એણે બહુ કુનેહથી કામ કર્યું-એથી સંકુને સંતોષ થયો. આજો દિવસ કામમાં જાય, સાંજના ફરવા જાય અથવા બહેનો સાથે ગરબા ગાય, રમતો રમે, એટલે એને એકાંત જેવું તો લાગ્યું જ નહિ. ઓળખાણ પીછાણ પણ કર્યો. બધું જાણીને અમને બનેને સંતોષ થયો અને એનામાં જે વિશ્વાસ મૂક્યો હતો તે પ્રમાણે એણે સિદ્ધ કરી બતાવ્યો. જવાબદારીનું

અને મુશ્કેલી તરફથી વિશ્વાસ રખાય તો નિર્દોષ
આદર્શવાદી હોવાથી સુંદર જવાબ આપે. અરસપરસ
માનસ બાળક પણથી કેળવાવું જોઈએ અને માતા
પિતાનું એજ મોટામાં મોટું કર્તવ્ય છે.

પાટણથી આવ્યા પછી/ડૉક્ટરની તબીબત બરાબર સારી
નહોતી રહેતી તેથી મુંબઈની પામે ગોલ્ડવડ છે ત્યાં ફરીઆ કિનારે શ્રી.
રંગીલદાસ અને તેમના ભાઈ અંદુલાલ જમનાદાસના કુટુંબ સાથે
રહેવાનું નક્કી થયું. બહુજ સુંદર મકાન મળ્યું હતું. કું થોડા
દિવસ રહી હતી. કુટુંબ બધું વડોદરા, લીલા રાજકોટ, અને ઊંઘ-
ગંતી પાસે મારી જરૂર હતી એટલે રંગીલદાસ, સૂરજબહેન વિગેરેને
ડૉક્ટરની સોંપરત કરીને કું વડોદરા ગયા. વડોદરામાં નવા વર્ષની
શરૂઆતમાં શ્રી. મહારાજની જ્યુબિલી જિજ્ઞાસા. તે વખતે મળે
રાજપરતને. સર્વસ્વપદક મળ્યો. શ્રી. સુજોયના બહેનને તથા શ્રી
કાશીબાઈ હેગ્લેકરને પણ ચાંદીનો પદક મળ્યો. જન સેવાના કાર્ય
બદલ સ્ત્રીઓની આ કદર પહેલીજ વાર થઈ હતી. સેવા કરનાર કદરની
આશાથી કદી કામ કરતાં નથી. કર્તવ્ય સમજીને કરે છે-ને કંઈ
મહાભારતે મેવાતો હોયજ નહીં-જતાં બીજા કામ કરનારને કદાચ
ઉત્તેજન મળે એ હેતુ માનવાંદમાં હોય શકે.

૧૯૨૬ ની સાલની શરૂઆતમાં વડોદરા રાજ્ય પુસ્તકાલય
પરિષદ દ્વારામાં બરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. એ પરિષ-
દનું પ્રમુખપદ મારે ભેવાનું હતું. વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ
હિન્દુસ્થાનમાં અજોડ છે. રાજ્યમાં નાનામાં નાના ગામમાં પણ
પુસ્તકાલય કે વાંચનાલય હોય છેજ. સરકાર, પંચાયત અને પ્રજા-
જનની ત્રિપુટી મળીને પુસ્તકાલયનો નિભાવ થાય છે.- આ ત્રિપુટી
પદ્ધતિથી રાજ્યમાં દવાખાનાં, પુસ્તકાલયો, વાંચનાલયો, અખાડા

જેવી લોક દિલની સંસ્થાઓ નીભાવાય છે. સાર્વજનિક કામેને માટે આ પદ્ધતિ બહુ આવકાર દાયક છે. સંચાલકોને કાર્યની જવાબદારી રહે અને દેખરેખ પણ સારી રહી શકે. પુસ્તકાલયો અને વાંચનાલયોનો પ્રચાર આખા રાજ્યમાં બહુ સારો થયો છે. વડોદરા શહેરના મધ્યસ્થ પુસ્તકાલયમાં વિશાળ અને વિવિધ પુસ્તક સંગ્રહ છે. ફરતા પુસ્તકાલયોની વ્યવસ્થા પણ સુધારિત છે. પુસ્તકાલય પરિષદને અંગે મારે એ સંસ્થાની અનેક વિધિ માહિતી મેળવવી પડી. તે વખતના કચુરેટર શ્રી. ન્યુટન દત્ત અને શ્રી. મોતીભાઈ અમીન બન્નેએ મને સઘળી વિગતો પૂરી પાડી, વ્યવસ્થાની ત્રુટિઓ, ભવિષ્યની જરૂરીઆતો બધું સમજાવ્યું. એટલે કામમાં મરજતા થઈ ગઈ. સામાન્ય રીતે સામાજિક વિષયોની પરિષદો થાય છે તેના કરતાં આ તદ્દન જુદું જ ક્ષેત્ર હતું. છતાં વિષય ઉપયોગી અને રસિક હતો એટલે કામ કરનારમાં બહુ મજાદા આવી. વડોદરાની દારકા એટલે પંચ તો લાખો-પચ્ચ વચમાં રાજકોટ આવતું, અને મારી લીલા ઘણા વખતથી મારી રાહ જોઈને બેઠેલી હતી તેની સાથે થોડો વખત રહેવાનો લાભ મળશે એ વિચાર મને આનંદ હતો. સ્ત્રીલાલું કામ જોવાનો મને પ્રસંગ મળ્યો. અને એનું ત્યાનું વ્યવસ્થિત જીવન જોઈને મને સંતોષ થયો. રાજકોટથી દારકા અમે વડોદરાના બધાં મિત્રોની સાથે ગયા. શ્રી. રાધચુરા, રંગીલદાસ કાપડીઆ, દક્ષા બહેન અને અન્ય મિત્ર મંડળ હતું. ગમ્મત કરતાં કરતાં અમે ગયા. માથે માથે નાનો સિદ્ધાર્થ હતો. સંગીત અને ઉખાણાં, દુદાઓની રમઝટ લગાવતાં લગાવતાં જામનગર પહોંચ્યા-સ્ટેશન ઉપર અમારું સ્વાગત થયું. ત્યાંથી દારકા પહોંચી ગયાં. બહુ જ મુંઝવે દેવા દીધી. દારકાના અધિકારીઓ અને શહેરોઓએ થંડર આગન થયું. દારકાનો સાગરતટ બહુ રળીઆમણો, અને વિદ્યાળ, ત્યાંનાં પાણી ખીજ સમુદ્ર જગ કરતાં

ચામવર્ણી વધારે અને મહાસાગર એટલે ધુધવાટ પણ વધારે. દારકાનું મંદિર ભવ્ય અને આકર્ષક. શ્રદ્ધાળુ યાત્રાળુઓનું માનસ દયાળનક - અંધશ્રદ્ધાને પરિણામે ભુદ્ધિબળ કુંઠિત થઈ જાય છે એ દયાળનક સ્થિતિ નહિ તો બીજું શું કહેવાય ? જે દેશમાં શ્રમજીવીઓને પૂરો બે વાર પુષ્ટિકારક ખેતરક મળતો નથી, ફળવ-
ણીના વાખા છે, આરોગ્ય સ્વાસ્થ્યને માટે નાણાંની તાણ મળ્યામ છે ત્યાં ગોમતીના તટ ઉપર લાખો રૂપીઆનો ધુમાડો થાય, નિરક્ષમી લોકોનું પોષણ થાય અને આજસુ ને નિષ્ક્રીય જીવન ગાળનારને ઉત્તે-
જન મળે એ જોઈને મને તો કુન્ન થયું. જાતના ધામમાંથી સર-
કાર તો સારી આવક મેળવે છે. ગોમતીમાં સ્નાન કરવું એટલે મંદ-
વાડમાં પડવું. ખરે જ ! આપણા દેશમાંથી ધર્મનો ધર્મક જશે તોજ જાયાં અવાશે. ધર્મમાં પણ વધુનો ભેદ, ગરીબ તવંચરનો ભેદ, સ્ત્રી પુરુષનો ભેદ-આ ગધા ભેદ પ્રચરના આચાર્યન આગળ જીલાય નહિ ?

પુસ્તકાલય પરિષદનું કામ સચિપાત્ર પાર જીત્યું. સહૃદયો-
એ સારો સાથ આપ્યો. સ્ત્રીઓની મલા પણ સારી થઈ; તેમને મેં સ્ત્રીઓની નિરક્ષરતા કુર કરવા, સ્ત્રીઓમાં સ્વાસ્થ્ય સાધવા માટે સંદેશો આપ્યો, સંદેશો ઝીલવાને સફૂ તૈયાર હતો. શુભવત્સરની ખોદ હતી ! પુસ્તકાલય પરિષદ અને અમરેલીમાં પ્રજા મંડળની બેઠક બનને લગભગ એકજ વખતે હતી. એટલે અમારા મિત્ર વર્ગમાં વિભાગ પડી ગયા હતા. દારકાંથી કેટલાક મિત્રો આપ્યા બંદર, એટ, પ્રભાસ પાટણ વિગેરે રચણો જોઈને આવવાનાં હતાં. કું તો રાજકોટ જ ગઈ. એક દિવસ રહીને વડોદરા પાછી ગઈ. પરિષદના સભ્યો જીવનભર મનમાં અંકાએલાં રહેશે. બહુજી હિતસાહ અને આનંદ જનક વાતાવરણ, સંસ્કારવાન શિક્ષકો અને વાચનપ્રિય સ્ત્રી પુરુષોનો વિદ્યાર્થીસંગ, એ દારા જનસમાજની સેવા કરવાની

તમન્ના એ સહુ તરવરી આવડું હતું. અને તેનાં ચિત્રો રમરણપટ પરથી બૂંસાઈ જશે નહિ.

ડોક્ટર અમરેલીથી પાછા આવ્યા. હું દારકાથી પાછી આવી. અમારી બીજી પુત્રી સરલાબહેનનાં લગ્નનો પ્રશ્ન અમારા કુટુંબની કાઉન્સિલમાં ચર્ચાતો હતો. શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર મહેતા સાથે લગ્ન સંબંધ કરવાનો નિશ્ચય સરલાબહેને અમારી સંમતિથી કર્યો હતો. પસંદગી ચોતાની મેળેજ કરી હતી. નિકટના સંબંધી સાથે લગ્ન કરવાનું ચોખ્ખું છે કે નહિ એ પ્રશ્ન થોડે ધણે અંશે ચર્ચાયો, મનસથાભની દૃષ્ટિએ તેમજ કાયદાની દૃષ્ટિએ ચોખ્ખું છે કે નહિ એનો વિચાર થયો. અમારા મિત્ર શ્રી. ડાહ્યાભાઈ પુરોહિતની સલાહ ધણી ઉપ-યોગી થઈ પડી. મુંબઈના ન્યા. મ. શ્રી. લલ્લુભાઈ આચારામ શાહે નિશ્ચયાત્મક સલાહ આપી કે લગ્ન કરવામાં ન્યાયની દૃષ્ટિએ વધી નથી—અને સચોટ દલીલો આપી સિદ્ધ કરી આપ્યું. એ પ્રશ્નનો નિકાલ તો આવી ગયો. માનસથાભની દલીલો લગ્ન કરનાર યુગલના આમદ આગળ ટકી સૂકી નહિ. એટલે અમે અમારા આશીર્વાદ આપ્યા. પછી રહ્યો લગ્ન વિધિનો પ્રશ્ન—લગ્ન પ્રસંગે નાહકનો ખર્ચ કરવો ચોખ્ખું નથી, તરીખ જનતાને ખર્ચાળ પ્રણાલિકાને લઈને પારાવાર દુઃખ વેઠવાં પડે છે, અને હેવાનો બ્યાર જીવનભર સંઘન કરવો પડે છે, તેમજ કેટલોક રૂઢિઓ તફાવત વગરની છે, એ સમગ્ર પ્રશ્નોનો વિચાર કરીને સમાજમાં લખલો બેસાડવાની ખોતર માત્ર શાસ્ત્રીય વિધિમાં જ ખર્ચ કરવો પડે, તે શિવાય કાંઈ પણ ખર્ચ કરવો નહિ એવો અમે નિશ્ચય કર્યો. મારા અને ડોક્ટરનાં ભાષ બેનો શિવાય કાંઈને પણ આમંત્રણ આપવું નહિ. માડવો વિગેરે કરવું નહિ. જમણુવાર પણ કરવો નહિ. આ સિદ્ધાન્ત દંતાથી પાળવાનો નિશ્ચય કર્યો. અને કાંઈ પણ આશ્રમ કે પ્રતિ-ષ્ઠિત વ્યક્તિની ઝોચ લીધા શિવાય સ્વતંત્ર રીતે એક આદર્શ

લગ્નની વ્યવસ્થા કરવી એવું નક્કી કર્યું. અમારી પુત્રીની તો સુખમતિ હતી જ. પણ શ્રી. જ્યોતીન્દ્રનાં અત્યંત સહકાર અને સહભાવને લીધે અમારું કામ બહુ જ મરળ થયું. મિત્ર વર્ગ અને સગાં મંબંધીઓનાં મન દુખાયાં. મૃદને પોતાને પણ-સરઆતમાં જરા ડંખણું હતું. સગા અને મિત્ર વર્ગને-મદાર પિતાને પણ-લગ્ન સમયે હાજર ન રહેતું અને માત્ર આશીર્વાદ પાઠવવા માટે કંકાતો હાવાની મોહકી, લગ્ન સમયે ઘણી સંખ્યામાં સગાં અને મિત્રો એકઠાં થવાથી રહેવે બાડાં પુષ્કળ ખર્ચાં છે. મિત્ર વર્ગને બેમાડવા કરવા માટે નેપારીઓ કરવી પડે છે. મૃદને જમાડવાનો ખર્ચ થાય છે. આ મધગી ઝીણી ઝીણી બાજતોમાં મરીજ વર્ગ કેટલો ધમડાય છે અને કેટલી તકલીફ વેઠવી પડે છે એનો ખ્યાલ સામાન્ય જનતાને આવવો મુશ્કેલ છે. નાની નાની કરકીયામાં મરીજ હોયને કેટલો બધો ખર્ચ થાય છે. અને તે પણ ફરજિયાત. તે બધાનો વિચાર કરીને અમે ઉપર પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવાનું નક્કી કર્યું. આ સિદ્ધાંતનું સત્ય સ્વીકારવું સહેલું છે. પણ આચરણમાં મુકવું અત્યંત મુશ્કેલ છે, મનનું પુષ્કળ મંરન કરવું પડે છે. ભાવનાં (sentiment) ને ભાંચે મુકવી પડે છે. અને શુદ્ધિ (reason) થી બધો નિર્ણય કરવો પડે છે સિદ્ધાંતનું સત્ય મને મંપૂર્ણ મમળણું હતું. લગ્ન કનાર વરવધૂને પણ માન્ય હતું. એટલે વર્તનમાં મુકાયું.

ડૉક્ટરને રોજ સહેજે કુકુંબ સાથે તો-સારો સંબંધ. શ્રી. શ્રી. મદારાણી સાહેબને કાને વાત મઠ એટલે ડૉક્ટરને બોલાવ્યા-અને પોતાને આમંત્રણ કેમ નથી આપ્યું તે પ્રશ્ન કર્યો. ડૉક્ટરે મધગી હકીકત સમજાવી શ્રી. મદારાણી સાહેબ સમજ્યાં તો ખર્સ-પણ લગ્નમાં હાજરી આપવાનો આગ્રહ બતાવ્યો. ડૉક્ટરે કહ્યું-કે મારા પડીય તરીકે હાજરી આપશો તો વધો નથી. પણ પોપાક વિગેરે

અમારી પુત્રી સરનાળકેના લગ્ન પ્રસંગે ડૉ. સુમન્ત અને તેમનાં સ્ત્રી જડે।

આપના લેવાનો વિધિ કાંઈ કરવાનો નહિ—અને સાદી રીતે આ-
 વાની મહારાણી સાહેબે કળુનાત આપી. લગ્ન ખુલ્લા ચોકમાં બહુ
 જ શાન્તિપૂર્વકે શ્રી. જ્યોતીન્દ્રનાં વડીલો, નિકટનાં સગાં, અને થોડાં
 મિત્રો તેમજ અમારાં બાંકુઓની સમક્ષ સંપૂર્ણ વૈદિક વિધિથી—
 ગુજરાતી ભાષાના મંત્રોચ્ચારથી થયાં. શ્રી. મા. સૌ. મહારાણી
 સાહેબે અત્યંત સાદા વેશમાં કાંઈ પણ ઠાઠમાઠ વગર હાજરી આપી
 હતી. હારફૂલ લેવાની પણ ના પાડી, અને આશીર્વાદ આપીને વિદાય
 થયાં, સમાજમાં દાખલો બેસાડવા ને ગરીબ લોકોનો માર્ગ સ્પર્શ
 કરવાને માટે વધારે પડતી કડકાઈ કરીને સિદ્ધાંતનો આગ્રહ કર્યો
 હતો, સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં કેટલાક લગ્ન વગર ખર્ચે થતાં હતાં પણ
 એવા આશ્રમમાં થતા લગ્ન સમાજમાં રૂઢ ના થાય, સમસ્ત જન-
 તાને એ વસ્તુ પ્રાપ્ય નથી. એટલે આ પ્રમાણે સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા
 કરી હતી. એની અસર કેટલી થઈ હશે તે તો કૌણુ જાણે. પણ
 માન્યતા પ્રમાણે આચારમાં મુકવાની પ્રથા પાડવાનો ઉદ્દેશ હતો.
 પરિશિત યુગલને કે કુટુંબીઓને અસંતોષ નહોતો. સ્નેહી અને
 આપ્તજનો સમજી હતાં એટલે કાર્ય નિર્વિઘ્ને પાર પડ્યું અને
 અમારી મનકામના પૂર્ણ થઈ. જીવનના અનેક પાઠોમનિ એક મોટો
 પાઠ શીખાયો, અને મનોબળ વધ્યું.

મું બધા યુનીવર્સિટીની મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં ઇંગ્લીશના વિષ-
 યમાં ૧૯૨૬ માં હું એક પરીક્ષક થઈ હતી. મોડરેટરની
 પ્રથા તે વખતે, પણ હતી; - તેમજ પ્રશ્ન કહાડનાર અને
 પરીક્ષકો જૂદા જૂદા રાખવાની પદ્ધતિ પણ હતી. એટલે પરીક્ષકોનું
 કામ તો માત્ર પ્રશ્નપત્ર તપાસીને તેમાં માર્ક્સ મુકવાનું કામ હતું.
 આખી પરીક્ષાનું ધોરણ એક સરખું સચવાય તે માટે થોડા પ્રશ્ન-
 પત્રો મોડરેટરના સમક્ષ, એમની દોરવણી નીચે બધાજ પરીક્ષકો
 તપાસી જાય, અને તેના ઉપરથી ધડે બાંધીને પછીથી બીજા પેપર
 થેર બેઠાં તપાસવાનો રીવાજ હતો. દરરોજના એંશી પેપર તપા-
 સીને રજીસ્ટર્ડ પોસ્ટથી યુનીવર્સિટી ઉપર મોકલી આપવાના હતા.
 મારે ભાગે એક વિભાગના ચાર પ્રશ્નો આવ્યા હતા, એંશી પેપરના
 ચાર પ્રશ્નો એટલે એકંદર ત્રણસોને વીસ પ્રશ્નો રોજના તપાસવાના
 હતા. રોજના આઠ કલાક સતત કામ કરીને પણ એંશી પ્રશ્નપત્રોને
 યોગ્ય ન્યાય આપવાનું તદ્દન અસંભવિત વસ્તુ છે.

અમુક વખતમાં પરીક્ષકોએ બહુ જ કામ પુરું કરી નાખવું
 જોઈએ જ; એને પરિણામે જિયારા વિદ્યાર્થીઓને ન્યાય કેવી રીતે
 આપી શકાય? ગમે એટલું મગજ ટેવાય જાય તે છતાં મગજ
 શક્તિને પણ હદ હોય છે. એટલે આ પરિસ્થિતિમાં પ્રશ્ન તપાસવા
 એ એક હાસ ૩૫ છે. અને પંજાબ મેલ કરતાં પણ વધારે ઝડપથી
 મગજ અને કથમ ચલાવવા પડે છે. પરિણામે સર્જાને પહોર તપા-
 સાયલા પેપરવળા કતિા શવી જાય અથવા તો નુકસાનીમાં આવી
 જાય-યાકેલા મગજ સાથે પરીક્ષકની પ્રકૃતિને આશરે ધોરણ રહે છે !

ખરેજ મને તો બિચારા વિદ્યાર્થીઓ અને તેમનાં ગરીબ માતાપિ-
તાની તે દિવસથી જ દયા આવતી હતી. પેટે પાટા બાધીને ગરીબ
માબાપો પોતાનાં બાળકોને સસ્વતી મંદિરમાં પ્રવેશ કરવા ખાતર
પ્રયાસ કરે-બાળકો પારખાર મગજમારી કરીને પાસકી બાધાનું
ચોન પ્રાપ્ત કરવાને ફક્ત મારે ! ત્યાં આ પરીક્ષામાં તેમનું નિકંદન
વળી જાય ! આ વાતને તો દશ વર્ષ યયા ! વસ્તુસ્થિતિ સુધરવાને
બદલે બગડી છે. પરીક્ષાની યોજનાજ સહંતર વિકૃત છે. યુનિવર્સિટી
પ્રવેશની પાયરીપર ચઢવાના પહેલાજ પ્રયાસમાં જ બાળકો નિષ્ફળ
જાય છે તેમનાં હૃદય બેશુમાર ધવાય છે, અને તેનું પરિણામ કોઈ
વાર જીવનભર વિપરીત આવે છે, અલગત પરીક્ષાને એટલું મહત્વ
અપાવવું ના જોઈએ, છતાં એટલું તો સત્પણ છે કે કોઈ પણ
પ્રયાસમાં અયોગ્ય નિષ્ફળતા મળે તે અસહજ છે. પરીક્ષક તરીકેના
મારા અનુભવથી મને લાગ્યું કે આપણી સમાજે કોઈ આંખે પાટા
બાધીને કેળવણીના ક્ષેત્રમાં ઝુકાવ્યું છે. એમાંથી બહાર નીકળાવું
નથી અને અંદર એકવાનું નિષ્પ્રયોજક છે ! થોંગડાં માયાંથી આપ્તું
તંત્ર સુધરવાને બદલે બગડે છે. દેશનો એક ગંભીર પ્રશ્ન વર્ષોથી
અણજીકલ્યો જ રહ્યો છે ! પ્રજા શરીરનો અને પૈસાનો ધસારો
થયેજ જાય છે અને તોડ નીકળતો નથી. શરીર તકલ્લી થતાં જાય
છે, અને માનસ કેળવાવું નથી ! જે જીવ્ય સંસ્કૃતિની ઝંખના
કરીએ છીએ તે દૂર ને દૂર ભાસે છે-એ સંસ્કૃતિ ને મેળવવાનું
સાધન આજની કેળવણી તો નથી જ-એ સાધન કયું ! કેવી
રીતે પ્રાપ્ત કરવું-દેશનાં શાળાં વ્યવહાર કુશળ સ્ત્રી પુરોષોએ આ
ગુંચવાએલા કોકડાનો જીલ્લ કરવાનો છે, દેશ ભરના જટિલ પ્રશ્નો-
મતિ આ પ્રશ્ન પણ એક ગંભીર પ્રશ્ન છે.

લાજો રૂપીઆનો ધુમાડો કૃત્રિમ જીવ્ય શિક્ષણ પાછળ થાય
છે-અને દેશની નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ તો કોઈ જીવ્ય આવડું જ

નથી; ભયંકર અધાન, નિરક્ષરતાને પરિણામે અનેક પ્રકારના સડા
 હિંદી સમાજમાં જડ થાલીને પેઠા છે. તેને નિર્મૂલ કરવાને માટે
 પ્રજાના જ્ઞાનચક્ષુ ખોલવાની જરૂર છે. નીચેથી પાપો મગ્નજૂત કરીને
 'ઈંગ્લેન્ડ' ચણતર ચણું જોઈએ. આપણે ત્યાં જાવો માર્ગ લેવાયો છે.
 ભીંત જૂથ્યા પછી પાછા ફરવાની નૈતિક હિંમત જોઈએ. મૂડીભર
 પ્રજા જિવ્ય વિદ્યાબ્યાસંગ કરે અને કરોડો વ્યક્તિઓ અધાનમાં સડે
 એ કેવી ભયંકર દુર્દશા ! બહારથી ઠોકરી બેસાડેલી શિક્ષણ પ્રથા
 જડમૂળથી જામેડી નાખવાની જરૂર માંપડી છે એ વસ્તુ તો અત્યારે
 સર્વત્ર સ્વીકારાઈ છે. મહા મન્યન કરવાનું છે, અસ્તુ. શિક્ષણ
 પ્રથા, શિક્ષણની પ્રગતિ, સામાજિક પરિસ્થિતિ, એ અને એના
 પ્રત્યેકમાં હમેશાં રચ્યા પચ્યા રહેવાને લીધે જ્યાં જ્યાં, અને જ્યાં
 જ્યાં આ સંબંધી ચર્ચા ચાલે તેમાં રસ લેવાની ટેવ અમને પડી
 ગઈ હતી. ગુજરાતની સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણનો પ્રચાર, વધારે કેવી રીતે
 ચાલે, શા કારણથી ગુજરાતની સ્ત્રીઓ કેળવણીમાં પછાત છે એની
 માહિતી મેળવવા માટે એક પ્રત્યાવધી અમે નૈપાર કરી બાઈથી
 ચંદુલાલ કાશીરામ દવેને ગામેગામ ફરીને વસ્તુસ્થિતિ સમજી લેવા
 પર્પટને મોકલ્યા. શ્રી. પ્રેમવીલાબહેન ઠાકરસીએ આ ખર્ચ ઉપાડી
 લીધો. પણ પરિણામ કંઈ બહુ આવ્યું નહિ. દેશની આર્થિક
 સ્થિતિ, સામાજિક બંધનો, તથા પ્રચલિત કેળવણીમાં અશ્રદ્ધા
 એ કારણો આગળ આવ્યાં. કારણો જાણ્યા પછી તેના ઉપાયો મેળવ
 વાનું કામ વધારે મુશ્કેલ હોય છે. સરકારી કાયદાની આંટીધુંટીમાં
 સડોવાયેલી શિક્ષણ પ્રથા બદલવી એ કંઈ રમત વાત નથી !
 ચંદુલાલના પર્પટનના નિવેદને વિચાર જાગૃતિ કરી. એ અરસામાં
 એક વખત મુંબઈમાં મિત્રીમ કઝી-સરની મુલાકાત થઈ. આ યોજો-
 સોશીસ્ટ બહેન આકર્ષણીય છે. આપણે હતા હતાં ત્યારે સ્ત્રીઓના
 પ્રત્યેકમાં ખૂબ રસ લેતાં હતાં. છતાં હતાં જ્યાં સુધી સ્ત્રી અભિધારની

મુંબેય પૂર નોંચથી ચાલતી હતી ત્યારે તેમાં બહુજ આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. અને ધણો ભોગ આપ્યો હતો. હિંદમાં આવ્યા પછી મદ્રાસમાં રહીને દેશની સ્ત્રીઓ સાથે ખૂબ લાગી ગયાં. અને સ્ત્રી પ્રગતિ માટે અનેક કાર્ય હાથમાં લીધાં. સ્ત્રીઓની સ્થિતિનો અનુભવ લેવા માટે બંગાળ, પંજાબ, યુકતપ્રાંત, છત્તાઈ સ્થળે રૂમાં હતાં. અને હિંદ સ્ત્રી માનસ સારી રીતે સમજી લીધું હતું. આ બહેનની નિખાલસતા, સુનિષ્ઠા તથા ઉત્સાહ સહુ કાંઈને આકર્ષણ કરે એવા છે. એમણે અનેક બહેનોને કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે. પોતે પાછળ રહીને કેટલીએ બહેનોને આગળ પાડી છે, સ્ત્રી શક્તિમાં એમને અદ્ભુત શ્રદ્ધા છે. તેથી એ શક્તિને જાગૃત કરીને તેની જ્યોત જ્વંત કરવાનો એ સતત પ્રયત્ન કરે છે. સ્ત્રીઓ પરાવલમ્બી ના રહેતાં નિહર અને સ્વાશ્રયી થાય એજ એમનું કર્તવ્ય ધ્યેય છે, અને તેજ માર્ગે પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે.

આ બહેનની પ્રથમ મુલાકાત મુંબઈમાં જાણીતા થીઓસોફીસ્ટ બહેન હીરાબાઈ ટાટાને ત્યાં થઈ. તે પ્રસંગે જ વાર્તાલાપમાં મિસીસ કઝીન્સે કહ્યું કે કલકત્તાની બ્રીટન કોલેજમાં તે વર્ષના છતામના મેળાવડામાં ત્યાંના વિદ્યાધિકારીએ પોતાના ભાષણ દરમિયાન કહ્યું હતું કે સ્ત્રીઓને શું જ્ઞેષ્ઠ છે, સ્ત્રીઓની થી માગણી છે તે તમે એકે અવાજે કહો, અને જ્યાં સુધી તે માગણી સંતોષાય નહિં ત્યાં સુધી કલા કરો. આ ઉદગાર ઉપરથી તે કોલેજનાં માણ પ્રીન્સીપાલ મિસીસ હાઇડીકૂપરે સ્ત્રી ધર્મ આસીકર્મા બે લેખ આ મુદ્દા ઉપર લખ્યા હતા. તે ઉપરથી મિસીસ કઝીન્સને વિચાર સૂઝ્યો કે સમસ્ત દેશની સ્ત્રીઓની પરિષદ બોલાવવી, સ્ત્રીઓ અને બાળકોની કેળવણીના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવી. આ વિચારે ક્રમે ક્રમે મૂર્તિ સ્વરૂપ લીધું. મુંબઈનાં પાંચ દશ અમગવ્ય બહેનોને આમંત્રણ આપ્યું. તિલ્ક, મુસ્લીમ, પારસી, ખ્રિસ્તી, જર્મ બહેનો એકત્રિત

યધને કામ કરે એ મિસીસ કઝીન્સનો દૃઢ આગ્રહ છે. વળી સ્ત્રીઓએ જેમ અને તેમ પોતાની શુદ્ધિચકિતથી અને સ્વતંત્ર રીતે કામ કરવું જોઈએ એ તેમની માન્યતા છે, જરૂર પડે પુરુષોની સલાહ લેવી પણ કામ-સ્વતંત્ર કરવું એમ એ માને છે, સ્ત્રીઓનું આપણ ગએલું વ્યક્તિત્વ ખીલવવાનો એજ ઉપાય છે એમ એ માને છે. મુંબઈમાં મળેલી આ ન્હાની સમિતિમાં હું અને હંસાબહેન હતાં, મિસીસ કઝીન્સ મદ્રાસની વીમેન્સ ઇન્ડીઅન એસોસીએશનમાં મંત્રી હતાં. તેમણે સમસ્ત દેશમાં પ્રાન્તિક સમિતિઓ સ્થાપવા અને પ્રાન્તિક પરિષદો બોલાવવાને માટે હાકલ કરી. કેળવણીના વિષયમાં સ્ત્રીઓનું મન્તવ્ય શું છે તેની છીજવટ કરવા માટે આ પ્રમાણે બવરચા યજ્ઞ હતો. પરિષદોમાં ફરાવ ધડવા અને પ્રતિનિધિનાં નામ નક્કી કરવા એમ ગોઠવણ યજ્ઞ હતો.

૧૯૨૭ ના આરંભમાં સમસ્ત દેશની સ્ત્રીઓની એક પરિષદ બોલાવા ક્યું હતું. આ પ્રયાસમાંથી અખિલ હિન્દ મહિલા પરિષદનું સર્જન થયું છે; જરોજર દસ વર્ષ પૂરાં ગયાં છે. આરંભમાં માત્ર કેળવણીના પ્રશ્નો ચર્ચાવાનો વિચાર કર્યો હતો. તેમાંથી આજે કેળવણીના પ્રશ્નો ઉપરાંત તેની સાથે સંકળાએલા આર્થિક અને સામાજિક પ્રશ્નો પણ હાથ ધરવામાં આવે છે. પરિષદે વિદ્યાગસ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે અને દેશમાં તેમજ પરદેશોમાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે, જે મમથે મુંબઈમાં મળેલી નાની સરખી સમિતિએ પરિષદ બોલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો ત્યાં મળેલાં કોઇપણ બહેનને ખ્યાલ નહોતો કે બવિષ્વમાં એ પરિષદ આ પ્રમાણે ફાલશે. પણ દીર્ઘ દ્રષ્ટિવાળાં મિસીસ કઝીન્સને તે સંપૂર્ણ ખ્યાલ હતો.

ગુજરાત પ્રાન્તની પરિષદ બોલાવવાનું કામ મને સોંપવામાં આવ્યું હતું અને તે મેં બહુ જ ખુશીથી સ્વીકાર્યું હતું. મુંબઈની સમિતિએ જે આજ્ઞા મને કરી હતી તે પ્રમાણે કાર્ય ઉપાડ-

ની તળવીજ વડોદરે આવીને તરત જ મેં કરવા માંડી, ડોક્ટર
 ૧૫ કામમાં તો મને મદદ કરવાને હમેશ તૈયાર જ હોય. અને
 ૫ જ વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરવાની એમને ટેવ એટલે પરિષદની
 યમિક સામગ્રી એકઠી કરવા માટે જૂઠાં જૂઠાં સાધનો એમણે
 તાબ્યાં, કાર્યનો આરંભ કરવા માંડ્યો કે તરત જ મિસીસ
 કીન્સ સાથે પત્ર વ્યવહાર શરૂ થયો. ગુજરાતનું કામ જે પ્રમાણે
 'લીધું' હતું—તે પ્રમાણે મદ્રાસનું કામ એમણે પોતે લીધું હતું.
 દારાશંકર, બંગાળ, સિંધ વિગેરે સ્થળે એમણે સૂચનાઓ મોકલી
 લીધી હતી. પ્રાન્તિક પરિષદ માટે મિસીસ કીન્સની સલાહ બહુ
 પયોગી થઈ પડી હતી. પ્રથમ પગલાં તરીકે ગુજરાતનાં મોટાં
 હોરા અમદાવાદ, સુરત, બરુચ, રાજકોટ, જાવનગર, વલસાડ,
 રંગેરે સ્થળેના કાર્ય કર્તા બાપ બહેનો ઉપર કાગળો લખ્યા, અને
 જામનગરની સમિતિના ઠરાવની માહિતી આપી, અને પ્રાન્તિક પરિષદ
 માટે સફળતા સહકાર માટે માગણી કરી, ત્યાર પછી પરિષદમાં
 વા પ્રકારના પ્રશ્નો પર ચર્ચા કરવી તેને માટે પ્રસ્તાવલિ ધડીને
 જાપાવી—અને તેના જવાબ કેળવણીમાં રસ લેતાં સ્ત્રી પુરુષો તેમજ
 ડંડાઓમાં મોકલી. પરિષદ બીન રાજકીય કરવાની હતી—એટલે
 રાજકારી સંસ્થાઓનો પણ સહકાર સાધ્યો હતો. આરે તરફથી
 ડુંદર જવાબ મળ્યો. પરિષદ અમદાવાદમાં ભરવાનો ઠરાવ કર્યો
 હતો, એટલે ડું થોડા દિવસ અમદાવાદ ગયું. અમદાવાદમાં વિદ્યા-
 બહેન, મટુભાઈ, પ્રાણલાલ બાપ; અને બીજાં બાપ બહેનોએ ખૂબ
 મદદ કરી, સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ મિસીસ મલમાન તૈયજીને
 ક્યાં હતો, પરિષદનાં પ્રમુખ લેડી ચીનુભાઈ ચર્ચાં હતો. સુરત, બરુચ,
 જાવનગર, વડોદરા વિગેરે જામથી પ્રતિનિધિ બાપ બહેનો સારી
 મંજૂરમાં આવ્યાં હતાં. સ્ત્રી પુરુષોની સંયુક્ત પરિષદ રાખી હતી.
 આગળ મોકલાવેલી પ્રસ્તાવલિના જવાબો સારા આવ્યા હતા; એટલે તે

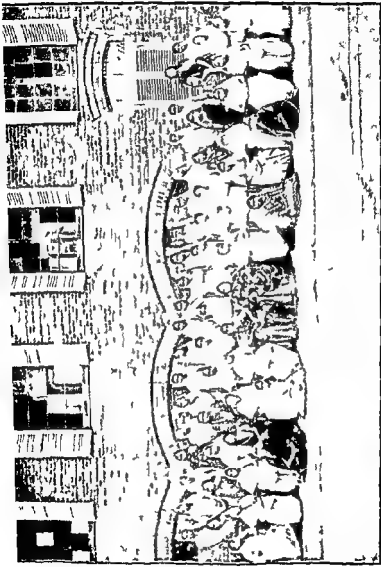
ઉપરથી કરાવેા ધડવાની મુશ્કેલી નહોતી પડી. સારા શિક્ષકોનેા અભાવ
તાલીમ લીધેલા શિક્ષકોની અછત, બાળકમનેા પ્રચાર એ ત્રણ
મૂળ કારણો, તેમજ શિક્ષણ ફરજિયાત નહિ હોવાને લીધે કેવળ
શૂની પ્રગતિ અને પ્રચારનું પ્રમાણ અત્યન્ત યોદ્ધું માલમ પડ્યું
હતું. આ વસ્તુસ્થિતિ સુધારવા સંબંધી કરાવેા રજુ થયા હતા.
એકંદર દરેક પ્રશ્નની છીલવટ ઠીક ઠીક થઈ હતી અખિલ ભારત
મહિલા પરિષદને માટે પ્રતિનિધિની પસંદગી થઈ હતી તેમજ એ
પરિષદના પ્રમુખ વડોદરાના મહારાણી શ્રી. ચીમનાબાઈ માલકવાડનું
નામ સૂચવાયું હતું, મિસીસ કઝીન્સે આ સંબંધી મને કામગીરી
લખ્યો હતો અને મહારાણી સાહેબના નામની સૂચના કરી હતી
તેમજ મહારાણી સાહેબને આગ્રહ કરીને હા પડાવવા માટે પણ
મને લખ્યું હતું. મહારાણી સાહેબે બહુ આનામની કરીને ઉવટ હા
પાડી હતી. અને બધા પ્રાન્તો તરફથી એમની જ પસંદગી થઈ
હતી એટલે મર્વાનુમતે એમની વરણી થઈ હતી.

આ વર્ષે કરાચીમાં મોટી રેલ આવી હતી અને વરસાદ
બહુજ પડ્યો હતો. આખું તમર જળાયત થઈ ગયું હતું. મારો
મોગે યુગ રમેશ તે વખતે કરાચીની એન્જનીઅરીંગ કોલેજમાં
શીખતો હતો. મી. ગોખલે ત્યાંના પ્રીન્સીપાલ હતા. કોલેજ અને
હોસ્ટેલના એકેએક ઓકરાને લઈને વરસતા વરસાદમાં રેલમંડ
નિવારણનું કામ તેમણે કર્યું હતું. વિદ્યાર્થીઓની સાથે મિતતા
ભર્યો સંબંધ રાખીને જિવ્ય આર્થની ટાપ મી. ગોખલેએ તેમ-
નામાં બહુ સારી રીતે પાડી હતી. યુવકોના કુમળા મગજ ઉપર
ઠાપ પડી હોય છે તે જીવનભર કાયમ રહે છે. એટલે શાળા
પાઠશાળાના અધિક્ષતામાં જિવ્ય સંસ્કાર હોય તો તેનું સિંચન
શિષ્યોમાં કરી શકાય અને પ્રજાજીવન સુધારિત બનાવી શકાય.

૧૯૨૭ના બાલ્યુઆરીના પહેલાં અઠવાડિયામાં પૂના ખાતે

અખિલ ભારત વર્ષીય મહિલા પરિષદનું પ્રથમ અધિવેશન યશુ-
 વડોદરાનાં મહારાણી ચીમનાબાઈ ગાયકવાડ તેના પ્રથમ પ્રમુખ હતા.
 તેમણે પ્રાથમીક કેળવણી અને બાળ લગ્ન નિષેધ માટે મનનીય
 વિવેચન કર્યું હતું. સાથે સાથે સ્ત્રી પ્રગતિને વિરોધક જે જે કુરી-
 વાજો હિન્દસમાજમાં પેસી ગયા છે, તેનું પણ વિવેચન કર્યું હતું.
 મિસીસ ક્રીડેન્સ પરિષદનાં પ્રથમ મંત્રી હતા, જે ઠરાવો પસાર
 થયા હતા તેમાંના ઘણા મુખ્યત્વે કેળવણીને લગતા જ હતા. પ્રાથ-
 મીક કેળવણીથી માંડીને, કોલેજનું શિક્ષણ, મોટી વયની સ્ત્રીઓનું
 શિક્ષણ, કન્યા છાત્રાલયો સંબંધી હતા. સામાજિક ઠરાવમાં તો
 માત્ર બાળલગ્નની પ્રથા વખોડનારો ઠરાવ તેમજ હરીસિંગ ઔરનું
 ખિલ-સન્મતિ વગ સંબંધીનું જે તે વર્ષની ધારાસભામાં આવવાનું
 હતું તેને ટેકા આપવા સંબંધી હતો આ પરિષદમાં લગભગ
 બાવીસ સ્થળના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા પ્રતિનિધિની સંખ્યા
 લગભગ એંશીથી સો જેટની હતી વિષય વિચારણી મહામા પરિ-
 સદને માટે કામ ચલાવે જંધારણ ધકવામાં આવ્યું હતું રાષ્ટ્રીય
 મહામમાના કાર્યમાં ખૂબ રસ લેનારાં અને ભારતીય સ્ત્રીઓના અગ્ર-
 ગણ બહેન શ્રી સરોજીની નેકુએ આ પરિષદને સફળ બનાવવામાં
 ખૂબ શ્રમ લીધો હતો તેજ પ્રમાણે શ્રી કમળા દેવી ચટ્ટોપાધ્યાયે
 તેમની વિક્રાંત, કર્તવ્ય નિષ્ઠા, ઉચ્ચ મંરૂતિની છાપ ભારત વર્ષની
 સ્ત્રીઓમાં સુંદર રીતે પાડી દીધી, હેક પેશાવરથી કોચિન અને
 કર્નાટીથી રગૂન સુધીની સ્ત્રી પ્રતિનિધિઓ પોતાના વિચારની આગે
 કરવાને એકઠાં થયાં હતાં, સમસ્ત દેશની એકત્રતા મિલ્લ કરી આપ-
 નારી આ પરિષદ અપૂર્વ હતી બિન્ન બિન્ન પ્રાન્તમાંથી આવનાર
 સ્ત્રીઓનું માનસ સ્ત્રી તરીકેનું એક સરખું જ હતું. પોતાનાં
 બાગેઓનું પ્રજનનું અને રાષ્ટ્રનું ધક્તર હિતમ કરવાની માને એક
 મરખી તમના તરી આવતી હતી અને તેનું મંબીરતાયો, દંડતાયી

મન્ય ન કરીને ઉપાય યોજવાની તત્પરતા હતી. આ પ્રથમ પરિષદમાં મુશિક્ષિત અગ્ર સ્ત્રીઓએ ભાગ લીધો હતો, અને પરિષદનો પાયો મુદ્દતાથી નાખ્યો હતો. પરિષદને માર્ગદર્શક સંસ્થા બનાવવાનો પ્રથમચોજ વિચાર હતો. એટલે પરિષદની મફતતાનો આધાર પ્રાન્તિક સંસ્થાઓના કામ પરજ રહે. છતાં સ્ત્રીઓને લગતા પશ્ચાત્ત પ્રશ્નો સમસ્ત દેશને સરખી રીતે આશુ પડતા હોય અને જેને નિકાલ વધી ધારાસભા મારફત લાવી શકાય તેમ હોય તેવા પ્રશ્નો માટે લોકમત કેળવવાના, તથા ધારાસભામાં એવા ખીલ આવે તેને ટેકા આપવા માટે આ સંસ્થાએ 'લૉબી વર્ક' 'પૂજ્ય કયુ' છે. સમસ્ત દેશની સ્ત્રીઓના પ્રશ્નનો વિચાર કરવા માટે આ એકજ સંસ્થા છે. રાજ્યકીય પક્ષાક્ષાપથી આ સંસ્થા પર છે, એટલે આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ સાથે રહીને સ્ત્રી ઘડતરના કાર્યમાં સ્થાન લઇ શકે છે. તેજ તેની ઉપયોગીતા છે, પ્રાન્તિક સંસ્થાઓએ પોતા પોતાની સમિતિઓમાં કાર્ય ઉપાડી લઇને તેનો પ્રચાર કરવાની અગત્ય છે. પરિષદનું કર્તવ્ય વિવિધ કાર્યની રેખા દોરવાનું, અંશુલોનિર્દેશ કરવાનું, અને એ રસ્તે લોકમત જાગ્રત કરવાનું છે ભારત વર્ષ જેવા વિશાળ દેશમાં છૂટક છૂટક વ્યક્તિઓ બિન્ન બિન્ન દિશામાં સ્ત્રી પ્રતિનિધિ કામ કરતી હોય તેનું સંમૂલન કરવાનું છે. આ મહાન સંજ્ઞાને બળ આપવાનું કામ સમસ્ત સ્ત્રી જનતાએ કરવાનું છે. કાર્યના માર્ગમાં ત્રુટિઓ હોય તે સુધારીને તેનું કામ સરળ અને સુધારિત કરવાની આવશ્યકતા છે. તેમજ તેનો કર્તવ્ય પ્રદેશ આમ જનતામાં પેસાડવાની જરૂર છે. કોઇપણ કાર્યના આશયો, અને યોજનાઓ ઘડનારની સંખ્યા ઓછી ના હોય, પણ એ યોજનાઓ ઓછી સંખ્યાને સ્પર્શ કરનાર હોવી જોઇએ. તેજ રસ્તે અખિલ ભારત વર્ષોય મદિસા પરિષદનું પ્રયાણ છે.

શ્રી રામનાથાય ઝી સમાજ-વડોદરા. ૧૯૨૭.

પ્રકરણ ૪૨

અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદની સમાપ્તિ પછી વડોદરામાં જન્મને પરિષદ અંગેનું કામ મારે હિપાડી લેવાનું હતું. કેમકે વડોદરાની સ્ટેન્ડીંગ કમીટીની સભ્ય હું થઈ હતી વડોદરાની સ્ત્રીઓને પરિષદની સમજૂતી આપવાની હતી મીટિંગ કરીને પ્રચાર કામ કરવાનું હતું પરંતુ તાત્કાલિક કામ બહુ થઈ શક્યું નહિ.

લગભગ તેજ વખતે શ્રી. મનુભાઈ નંદશંકરે વડોદરા રાજ્યની સેવામાંથી નિવૃત્તિ લીધી અને બિઝનેસ રાજ્યના મંત્રિ થયા, એમનાં માતૃશ્રી એટલે ડૉક્ટરના આત્માથી વૃદ્ધ થએલાં હતા. વર્ષોથી વડોદરામાં કે સુરતમાં રહ્યાં હતાં. અને એકધારે સુખ, સગવડવાળું જીવન ગાળ્યું હતું. વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે તેમનાં તબીબત અશક્ત થઈ ગયાં હતાં. હૃદયના રોગથી પીડાતાં હતાં. વડોદરા છોડવાનો અથવા મનુભાઈના કુટુંબથી વિભક્ત થવાના વિચારથીજ એમના મનને ધોંધો લાગ્યો. હુંકે વખતની માદગી ભોગવીને અવસાન પામ્યાં, એમની ખોટ સમસ્ત કુટુંબને પડી. વિશાળ કુટુંબને સંપૂર્ણ રાખવામાં મોટા અઠગા રૂપ એ હતાં. એમના મૃત્યુથી આખી શૃંગ્ખલા તૂટી-કુટુંબ વિચ્છિન્ન થઈ ગયું. જૂના જમાનાનાં હતાં પણ સમય પીછાણીને ચાલનારાં હતાં. કુટુંબનું એકમ બંને અંશે એજ સાચવી રહ્યાં હતાં. એક મોટું શિષ્ટ કુટુંબ આ પ્રમાણે વડોદરામાંથી વિદાય થયું—એટલે એક મોટી આથ જતી રહી.

છેલ્લા બે વર્ષથી ડૉક્ટરની તબીબત બહુ નાદુરસ્ત રહેતી હતી, તેથી અમે વડોદરા છોડીને લમિા વખત હવાફેર જવાનો વિચાર કર્યો હતો. ચોરવાડથી શ્રી. ગોકુળદાસ રાયચુરાનું આશ્રયલય આમ-તથા આપ્યું હતું. ત્યાંના હવા પાણી સારા ગણાતાં હતાં; તેમજ

શ્રી. જીવજીવિય મોતીયંદ પોતાનો વિદ્યાળ જંગલો ' ' શાન્તિસદ્ધ
અમને સોંપવાને ખુશી હતા એટલે અમે ત્યાં જવાનું નક્કી કર્યું.
રાજકોટ ઉતરીને ચોરવાડ જવાનું હતું. એટલે થોડો વખત અમારી
પ્રેમલીલાની સાથે રહેવાનો લાભ પણ મળશે એમ ધાર્યું હતું.

સંજોગ એવો બન્યો કે પૂનામાં અખિલ હિંદ મદિલા પરિષદ
મળી તે ઉપરથી કાઠીઆવાડમાં એ પ્રકારની ત્યાંની સ્ત્રીઓની
પરિષદ બોલાવવાનો નિશ્ચય પ્રેમલીલાએ કર્યો હતો. કાઠીઆવાડનાં જૂદાં
જૂદાં રાજસ્થાનો અને એજન્સીના અધિકારીઓ ઉપર લખાણો કરીને
પરિષદની બધી વ્યવસ્થા એણે કરી હતી. શ. ડૉ. રામપ્રસાદ મહેતા
અને એનાં ખીળાં ત્યાંનાં મિત્રોએ બહુ સારી મદદ કરી હતી.
ગોડળનાં સુવરાણીએ પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું હતું. રોટોમાંથી શિક્ષકોએ
ને અન્ય પ્રતિનિધિઓને રોટના ખર્ચે મોકલવાનો જાહેરાત થયો
હતો. સર પ્રભાચંદ્ર પટ્ટણીએ બહુ જ સારો સાથ આપ્યો હતો અને
તેમને લાઇને બધાં જ રોટોએ જોઇએ તેટલો મદદગાર આપ્યો હતો.
કાઠીઆવાડમાં આ પ્રકારની પરિષદ પહેલી જ હતી, એટલે ઉત્સાહ
ખૂબ હતો. સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની મંચુક્ત કેળવણી પરિષદ હતી-
પોતાની જ જવાબદારી ઉપર આવી મોટી પરિષદ બોલાવવાનું,
અને તેની મધળી વ્યવસ્થા પાર બિતારવાનું જોખમ એકલે હાથે
લીલાએ એકમું હતું શીમેલ ટ્રેનીંગ કોલેજના બોર્ડરમાં બધાં જ
ઓ પ્રતિનિધિઓને આવવાનો અને બિતરવાનો જાહેરાત કર્યો હતો.
આ પ્રમાણે બધી જ વ્યવસ્થા સુંદર રીતે થઇ હતી, તેમાં સ્વાભાવિક
રીતે લીલાને એમ ઇચ્છા થઇ કે અમે જાને-દું ને ડૉક્ટર દાનર
દોષએ તે સારું. પણ એમની તબીબત સારી નહોતી એટલે અમારી
દાનર અને અચકલ લાગી તેથી થી. વિદ્યાર્થિન અને મારા ભાઈ
મદુભાઈને દાનર રહેવાને એણે બહુ આમદપૂરક કામગીરી લખ્યો.
એટલામાં અમારે ચોરવાડ જવાનું નક્કી થયું-રાજ કોટ થી પ્રા

દિવસ આરામ લઇને જવાનું હતું એટલે તો લીલાના આનંદને પાર ના રહ્યો. પોતે આદરેલું કામ સફળતાપૂર્વક પાર પડે તેમાં અમે સાક્ષીભૂત થઇએ એ એને આનંદજન્ય હોય જ. એણે એવડા ઉત્સાહથી કામ કરવા માંડ્યું. અમે એ દિવસ પહેલાં રાજકોટ પહોંચી ગયાં હતાં. પરિષદની ધમાલ શીમેલ ટ્રેનીંગ કોલેજનાં મકાનમાં ચાલતી હતી. અધિવેશનનું સ્થાન પાસે જ હતું. વિશાળ અને ખુલ્લી જગ્યા હતી.

પરિષદનું કામ સચિપાત્ર પાર જતયું. કેટલાએક વિસંવાદી સૂર નીકળ્યા હતા. પણ શ્રી. વિદ્યાબહેન તેમજ સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી એ બંનેએ મળીને વાતાવરણ સ્વચ્છ કર્યું હતું. સચોટ રહીઆ આપીને વિષ્ણુ સંતોષી જીવોને ઠંડા પાડી દીધા હતા.

બીજે દિવસે અજવાળી રાતમાં શ્રી. મેઘાણીએ સ્ત્રી પુરુષની મોટી મેદની વચ્ચે લોકગીતો અને લોકકથાઓની રમઝટ લગાવી હતી. સંગીત અને વાદ્યથી આખી મજલીસમાં આનંદ રેલાઇ રહ્યો હતો.

આ પરિષદનાં સીધાં અને આડકતરાં સારાં પરિણામો કેટલાંક આબ્યાં હશે, પણ તાત્કાલિક પરિણામ તો એક આવ્યું કે કાઠીઆવાડની જનતાને એ મોટાં સારાં કુટુંબનાં સ્ત્રી કાર્યકર્તા સાંપડ્યાં. એક બહેનને સંમાર બહુ સુખી નહોતો તેમનો સાથ લીલાએ પરિષદના કાર્યમાં લીધો—અને તેમણે બહુ સારું કામ કરી બતાવ્યું. તેમના જીવનમાં નવો ઉત્સાહ રેડાયો અને આજે હવે એ નર્સિંગનું કામ સુંદર રીતે કરીને ઉપયોગી અને સ્વાશ્રયી જીવન માળતાર થઇ ગયાં છે. લીલાની દોરણીથીજ એમણે સેવાનું જીવન સ્વીકાર્યું હતું. બીજાં એક વિધવા બહેને સુંદર છટાદાર અને મનનીય બાપણ પરિષદમાં આવ્યું હતું. તેમણે મારા મન પર સુંદર છાપ પાડી હતી. એ બહેન ખાનગી રીતે ઇશ્વીય અભ્યાસ કરતાં હતાં. તેમની માતા

શિક્ષિકા દર્તા. પોતાની પુત્રીને આગળ સ્ત્રીશિક્ષા અભ્યાસ કરાવવાની અભિલાષા સેવતાં દર્તા. પણ પાસે સાધન કંઈ જ નહોતું. જોડળનાં યુવરાણીની મદદ મેળવીને એ બહેનને વડોદરાની દાષરકુલ તેમજ બોડીંગમાં રહેવાની વ્યવસ્થા કરાવી, એ યુવાન અગળ વિધવા બહેને મદારાણી દાષરકુલમાંથી બે વર્ષની અંદર મેટ્રીકયુગ્મેશનની પરીક્ષા પસાર કરી, અને ક્રમશઃ બરોડા કૉલેજમાં અભ્યાસ કર્યા પછી મુંબઈની મેટ્રીકલ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરે છે. એક વર્ષમાં ત્વનિ અભ્યાસ પૂરો કરશે, ક્યાં કાઠીઆવાડનો પછાત પ્રદેશ, તેની દબાએલી બાળવિધવા, અને ક્યાં મુંબઈની મેટ્રીકલ કૉલેજ । યુવરાણીની ઉદાર મદદથી આટલાં વર્ષ એનું 'માફ' ચાલ્યું. એનું 'પોતાનું' ભુદિ ચાલ્યું તે બદલ જ નહિ તો આટલી આગળ નાં આવી શકે । અભ્યાસ દરમ્યાન આ બહેને પોતાના પછાત પ્રાંતની બહેનોની સેવા કરવામાં પણ પાછી પાની નથી કરી. આ પ્રભાણે બે સુંદર સ્ત્રી માર્ચન્ટાઈ પરિવડ અન્તે પરમાઈ આવ્યાં. આ કાંઈ નાની મરખી બાબત નાં કહેવાય. પરિવડ પુરી થયા પછી કાઠીઆવાડના રાસ અને મરખાનો જમાવટ પણ કૉલેજના ચોમાનમાં થઈ, જાત્રો સાથે પ્રેમલીલા પજુ ફરીને ગાતી હતી. અને કાઠીઆવાડી મરોડને ઠેકા ચીપડી, અંમ મરોડ બધું એણે ઉપાડી લીધું હતું. મરખાનો એને પારાવાર શોખ હતો. તેમાં કાઠીઆવાડના રાસકાએ પૂર્તી કરી. આ બધી વસ્તુઓ વડોદરા આવીને એણે ત્યાં દાખલ કરી. અને પછી તો સારા ગુજરાતમાં કાઠીઆવાડી પદ્ધતિ જ ચાલુ થઈ. જોકે કાઠીઆવાડી પદ્ધતિમાં જે નૈમિર્જિક સાક્ષિત્ય છે તે ગુજરાતની સ્ત્રીઓમાં ઉતર્યું નથી અને કૃત્રિમતા દાખલ થવાથી બેટુંકું લાગે છે.

રાજકોટમાં આંધાલીયું રહીને અંગે ચોરવાડ મર્ખા રહેલની ગામ લગભગ ચાર માઈલ દુર છે. અને તેટલો રસો તદ્દન ઉજ્જડ છે. એટલે જતાં જતાં અમને તો આશ્ચર્ય થયું કે રામચુરાની

લીલી નાથેર નથી, પણ વેરાન છે, અને કવિ સદૃશ અતિશયોક્તિ
જ હોવી જોઈએ. પણ એ અમારી બૂલ તરત માલુમ પડી.
કેમકે ગામની નજીક પહોંચ્યા ત્યાં તો જૂઠું જ દરય માલુમ પડ્યું.
આસપાસ લીલી સોદામણી વાડીઓ, વિચાળ વડનાં ઝાડ, પપૈયા,
કેળાં, કેરી, લીલાં નાળયેરનો સુંદર પાક, નાગરવેલીઓથી વોટલાયલા
માંડવા, કુવાનાં મીઠાં પાચક પાણી એ બધું જોઈ જાણીને રામચુરાને
જે અન્યાય કર્યો હતો તેને માટે ક્ષમા માગી લીધી. અમારો
બંગલો પણ તે વખતે તો મોટામાં મોટો અને સુંદર હતો. ગામથી
દૂરીઓ બે અડી માઇલ દૂર હતો. એટલે દરીઆની હવાનો લાભ
મળતો હતો. અને દરીઆની નજીકતાથી જે ભેખળ હવા લાગે છે
તે ગેરલાભ નહોતો. વાતાવરણ સુકું, ઠંડું અને બધી રીતે અનુકૂળ
હતું. ડૉક્ટર મનથી નિશ્ચય કરીને જ આવ્યા હતા કે ગમે તેમ
કરીને તંદુરસ્તી મેળવવી અને સરીરનો રોગ દૂર કરવો. યોરાકની
પરહેજ બહુ સખત પાળવા માંડી, અને તદ્દન આરામ લેવા માંડ્યો,
રામચુરાલાઇ કોમ્પાઉન્ડમાં જ એમના કુટુંબ સાથે રહેતા હતા.
એમનાં વૃદ્ધ માતૃશ્રી અને એમનાં પત્નીએ અર્ચને કોઈ રીતે અગવડ
પડવા દીધી નહોતી. રોજ રાત્રે રામચુરા કાઢીઆવાડી દુધા છટાબેર
લસકારતા હતા; અમારી છોકરીઓ લાવોર્મી સહીત મધૂર સંગીત
જમાવતી હતી. વૈજાપ્પ મહિનાની રમ્ય નિર્મળ ચાંદનીમાં અમારા
ડાયરાની અજબ રોનકે લાગતી હતી. ધીમે ધીમે દુધા લસકારતાં
મારાં બધાંજ બાળકો શીખી ગયાં હતાં. ચમી સાંજે ન્યારે ખુલ્લી
હવામાં ફરવા જઈએ ત્યારે રહામરહામા બે પણ બંધાઈને દુધામાં જ
પ્રત્યોત્તરની રમઝટ લગાવતાં હતાં. રાજમાર્ગ ઉપર ચાલતાં સોકોને
પણ કુતૂહલ થતું કે આ તે કેવો વિચિત્ર સંધ છે !

ડૉક્ટરની તબીબતમાં ઠીક ફેર પડ્યો હતો, જો કે પિત્તની
; ર્થાદ દૂર થઈ નહોતી-અને વચ્ચે વચ્ચે ખૂબ હેરાનમતી થતી હતી.

લખિા સમય આરામ મળે તોજ સધારો થાય એમ લાગ્યું. એટલે
અમે તો આસપાસ ખીજે કાંઈ જ જૂઠું જૂઠું રચ્યો. જોવા માટે
પણ ગયાં નહિ. ચોરવાડમાં જ રહીને શાન્ત જીવન થોડો વખત
ગાળવાનું નક્કી કર્યું. ચોરવાડની આસપાસ સુરખ વડોવન, વિકલ-
વાડી, ખીજ અનેક ન્હાતી ન્હાતી વાડીઓમાં ફરવાની, તેમ જ
ત્યાંના બેકુતો સાથે બેસીને વાતો કરવાની, તેમનાં મુખદુઃખો જાણ-
વાની મનઠ પડતી હતી. ત્યાંના શેઠ દરખચંદભાઈ ધણી સેવાભાવી
મૃદસ્થ છે. મુંગા રહીને આખ ઉદારનું કામ કરે છે. આખા ગામને
શાજ સફારના પહોરમાં ચોખ્ખી ઊંચ પૂરી પાડે છે. બેકુતનાં
ઠોકરોને ઊંચ મગતી નથી એ દુઃખ દૂર કરવાને એમણે થોડા ઢોર
રાખેલાં છે. અને જે કાંઈ એમને આંગણે જાય તેમને ઊંચ પૂરી
પાડે છે. ગામથી રેશનનો રસ્તો સાવ ઊંજડ છે ત્યાં ફ્લોંગ
ફ્લોંગને અંતરે ઝાડ ઉગાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ને પોતાને ખર્ચ
એ ઝાડ જીંદગી છે. હરિજન જન્મુઓની તેમજ દયાપક્ષા બેકુતોની
કાંઈ પણ દબાવિના સેવા કરે છે. વ્યાયામનો એમને અત્યંત
શોખ છે. કાઠીવાવાડના વ્યાયામ વર્ગની શરૂઆત ચોરવાડમાં તેમણે
જ કરી હતી. ફરતાં પુસ્તકલયોનો મૂળ વિચાર શ્રી. રાયચુરાનો પચ
તેને નાણાની સહાયતા આપીને વ્યવહારમાં મુકનાર દરખચંદભાઈ
એમનું આખું કુટુંબ સેવાભાવથી રંગાએલું છે. જીવજીલાલ અને
દરખચંદ જન્મે બાઈઓએ ચોરવાડને દીપાળ્યું છે. જો કે નાનાં
સરખા ગામમાં જિમ્મ સંસ્કારના મૂળ નાખનાર તો સ્વર્ગનાં પુસ્તકો
લખનાર શ્રી. અમૃતલાલ પદીયાર હતા.

અમે ત્યાં હતાં તે વખત અમારી માફક જ સ્થાનિ અને આરામ
માટે મુંબઈથી સર જમમોદનદામ શેઠ અને શ્રી. લેડી લક્ષ્મીનાથ
ત્યાં આવેલાં હતાં. સર જમમોદનદામને ધીજ રમવાનો ધણો શોખ
હતો. અમારાં ઠોકરોઓમાંથી એકાદ બે, ઝોકટર અને સર જમ-

મોહનદાસ એમ ચાર જણ મળીને ધીજ રમતા હતા. મારો નાનો ભાઈ કુંજવિહારી અને લાળી સુરમા અમારી સાથે હતાં. બાળી સુરમાનું મૂળ વતન જૂનાગઢ, અને ત્યાંનાં લોક કોઈ કોઈવાર ચોરવાડ આવતાં. પણ અમારી સાથે એ જાને હતાં એટલે કોઈ જરા પણ એમનું અપમાન કરી શકતું નહિ—બાળી રઢીચુસ્ત જૂનાગઢનાં લોકથી વિધવાનું પુનર્જન તો સહન થાય નહિ. સુરમા પણ દિમત બેર કરતાં.

હવા ફેરને લઈને ડૉક્ટરની તખીયત સહેજ સૂંઘરવા માંડી હતી, અને મારી ચિંતા કેટલેકે ફરજે ઓછી થવા માંડી હતી એટલામાં મારા પિતાશ્રીનું અવસાન પેરાલીસીસના રોગને લીધે થયું. એ સમાચાર અમદાવાદથી આવ્યા. માતપિતાની શીઘ્ર ઓથ ગમે તે હિમરે જામ તો આવે. ડૉક્ટરની અત્યંત નાણુક તખીયતને લીધે મારાથી એમની છેવટની સેવામાં હાજર રહેવાયું પણ નહિ તેથી મને ખટ્ટ દુઃખ થયું. અમારા પિતાનું અવસાન સંપૂર્ણ શાન્તિથી અને કોઈજ પાતના વિના થયું હતું. એમને જીવનમાં સંપૂર્ણ મંતોષ મળ્યો હતો, તેમજ અમારા માતૃશ્રીના મૃત્યુ પછી એમને જીવન સાલસા ઝાઝી રહી નહોતી. જેવું પવિત્ર અને એકમાર્ગી જીવન ગાળ્યું હતું તેવું જ સરજ તેમનું મૃત્યુ થયું. એમના શુદ્ધ હૃદયના ઉચ્ચ સંસ્કારોની છાપ અમારામાં ચિરકાળ માટે અકિત થએલી છે. એટલે એ સદેહે અમારી સાથે ના હોય પણ એમના આદર્શો તો અમારી મમક્ષજ છે, આ પ્રમાણે મનને માર્તવ્ય મળી ચૂક્યું.

ઠાઠીઆવાડના મેળાએકાં વધુનો પહોં સંલગ્નવા, અને વાંચેવા. વૈશાખી પૂર્ણિમાને દિવસે ચોરવાડની પાસેજ એક માતાનો મેલક હતો, રાધચુરાલાઈ અમને એ જોવા માટે લાઈ ગયા, ચાંદની રાત્રે આસપાસનાં ગામડામાંથી હજારો લોકોએ અહીં જમાવ્યા હતા. કોમવાર છાત્રીઓ નંખાઈ ગઈ હતી. અને મોળાં મોળાં રસોડાં

ચાલતાં હતાં, સામાન્ય જનતાને આનંદ લેત્યાવ ભોજનવા માટે આ પ્રકારના મેળા ખરેખર લાભદાયી છે, અમ જીવનની બધીજ ઉપાધિઓ દૂર ફેંકી દઇને નિષ્પાલસ વૃત્તિથી જે આનંદને હિસ્સેલે આ સમાજ ચઢી શકે છે તેવો આસ્વાદ કૃત્રિમ જીવન ગાળનાર, તેમજ શિષ્ટ સમુદાયમાં અને શિક્ષિત સમાજમાં વસનાર નમરજનો માણી શકતાં નથી. વળી સામાન્ય જનતાથી સંસ્કાર અને પરિચિત્તિને લઇને જે મોટો અંતરાય પડી ગયો છે તે એ કાટિના સમૂહ સાથે જોતજોત થઇ શકેજ નહિ, આ મેળામાં ફરતા ફરતા મળે તે જોજ વિચાર આવ્યા ક્યો કે, આટલો બધો ઉત્સાહ તારે તરફ જોવામાં આવે છે ને મારું મન કેમ એ રસ ઝીલી શકતું નથી ? સંસ્કાર મેળવ્યાની એ કમનસીબી ગણાય કે નહિ એ શંકા છે, સંસ્કારજન્ય આનંદ બીજા જ પ્રકારનો હોઇ શકે એમ મન વાજ્યું.

મેળામાં અનેકવિધ વસ્તુ જોવા સાંભળવાની મળી, પરંતુ ખરેખર જે જોયું તે ત્યાંના આદિર અને કાળી બહેનોના રસ ! શું એમને અજાજ, અને શું એમનાં અંગની છાત્રો ! એ દૃશ્ય તો હજી આંખ આગળ છે !

જે પ્રમાણે મેળામાં સંગીત સાંભળ્યું તેવું જ બીજે દિવસે ગામની કાળા કુટનાર કાળી બહેનોનાં કાળાનું સંગીત સાંભળ્યું. ત્યાંનું આ સંગીત એટલું પ્રખ્યાત ગણાય છે કે જે દિવસે એ સંગીત હોય ત્યારે સર્વાં સ્ત્રીઓને માંભળવા માટે આમંત્રણ અપાય અને મોટી મજલીમ લગાય ! આ સંગીતની તાલગદતા, લાક્ષિણ્ય અને ભાવનામયતા, અનેરીજ લાગી !

ઠાઠીઆવાડના ન્દાના ગામડામાં રહીને પણ અમે વિવિધ પ્રકારનો રમ અનુભવ્યો. સચ્ચુરાભાઇના મનમાં એજ છગ્ગા કે ગુજરાતનાં આ નમરજનો લાડોલી લીલી નાથેર માટે સારો અભિપ્રાય પાઘે તેથી જેટલી રસસામગ્રી એમને સંપ્રાપ્ય હતી તે અમારી

આગળ ધરી. પ્રભાવશાળી ગદ્યો મેધાશુદ્ધે તો એ જૂલેજ ક્યાંથી ?
 વળી ત્યાંના દરિયાનોની લજનમંડળીઓની ધૂન એક રાત્રે જમાવી.
 “ગોપીસનં બાવો બની જાય” એ લજન તો અમારા ધરમાં વર્ષો
 સુધી ત્યાર પછીથી લલકારાતું. રામચુરભાઈના માતૃશ્રી એમના
 ચોરમાંથી બહાર આવી ચકતાં નહિ પણ અમારા કુટુંબને કીલોલ
 કરતાં સાંભળીને રાચતા-અને એમના ન્હાના પૌત્ર તથા પૌત્રીઓને
 પાસે બેસાડીને લજનો સાંભળવા માટે આમંત્ર કરતાં-પુત્રવધૂ
 મહાદાબહેન-રામચુરનાં પત્ની સહા કુટુંબસેવામાંજ આનંદ માણતા.
 એકાદ વાર માત્ર અમારી સાથે બહાર આવ્યાં હતાં-બાકી એમને
 એમના ન્હાના જગતની બહાર આવવાનું મન પણ યત્ન નહોતું-
 અને તે બાબતનો અસંતોષ પણ નહોતો. એમની સંભવકીબલ
 બહેનો ધણી વાર જિજ્ઞાસીએ જતી ત્યાં જવાની પણ એમને ઇચ્છા
 થતી નહોતી. કુટુંબમાં એટલાં મુંઘાએલાં કે બીજી તરફ લક્ષ કરવાની
 ઇચ્છા જ ના થાય. આખા કુટુંબ સાથે અમારે બહુ જ ધરવટ
 થઈ હતી. ચોરવાડના વણિકો વેપાર અર્થે મુંબઈ, રંગૂન, ઠેક એકાદ
 સુધી જાય છે. અને સારું ધન જીજ્ઞાસ કરે છે. એમની સ્ત્રીઓ
 તરફની વર્તણૂક બહુ અસંતોષકારક છે, કીંમતી વસ્ત્રાભૂષણોથી તેમને
 હીંગલી મારફત સજ્જ કરી મળતું માણે છે. તેમનામાં સ્વમાનની
 ભાવના આવે કે તેમનાં હૃદયોનું વિશાળ થાય, તેમનામાં જિજ્ઞાસ
 સંસ્કારનું મિશ્રણ થાય એ તરફનું ચિંતન સરખું થયું નથી.
 અનેક પત્ની કરવાનો રીવાજ બહુ સામાન્ય છે, કુટુંબની ઉપાધિમાંથી
 સ્ત્રીઓને જ્યાં આવવાનો અવકાશ જ નથી, જીવનની ગંભીરતાનું
 ભાન થયું નથી. સૃષ્ટિસૌંદર્યો અનુભવાતો આનંદ સામાજિક
 પરિસ્થિતિ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં જૂલી જવાતો હોય. મનમાં નિરાશા
 બાપી જતી હતી.

ચુરસાતની દુનીઆને તો અમે જાનેએ જાવી મૂકી દીધી હતી.

વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળની બેઠક એજ અરસામાં પેટલાદ મુકામે થઈ હતી. સાધારણ રીતે ડૉક્ટર એ કામમાં તો ખૂબ રસ લેતા, અને ધણે ભાગે દોરવણી કરતા પણ આ વખતે તત્પ્રીયત પર અસર થાય એમ હતું. એટલે ચાન્ત બેસી રહેવામાં હઠાપણ માન્યું. બાકી શુજરાતમાં અવનવા બનાવો ચાલુ જ હતા.

સુરતમાં હિન્દુ મુસ્લીમ શાયટ સખત થયાં. ડૉક્ટરના બનેલી ડૉ. મનન્તરાય રામજીને તેમાં ખૂબ હાજ થઈ. અને એમના ઉપર કાવો મંડાયો. બધી હકીકત જાણી પણ મૌન સેવ્યું.

ગમે તે જાણ્યો કરીને તત્પ્રીયત સુધારવાનો નિશ્ચય ડૉક્ટરે કર્યો હતો એટલે માંધીજીનો સચવેશો માટીની લેપરીનો પ્રયોગ અજમાવવાનો વિચાર કર્યો, માંધીજીની સલાહ લીધી. અને પ્રયોગનો વિધિ જાણી લીધો. ઠાળી ચીકણી માટી હડા પાણીમાં પલાળીને પોસ્ટીસની મારક પેટ પર મૂકીને પાટો બાંધવો એ રીત હતી. બહારની હંડક ના ભાગે તે સંભાળવાનું હતું. અમદાવાદી આ પ્રયોગનો આરંભ કર્યો. પણ તે સફળ થયો. અને ધણે અંશે એમની કમજોરતાત ફર્કોદ ત્યાર પછી ઓછી થઈ ગઈ. એ મોટો સુધારો એમની તત્પ્રીયતમાં થયો, તેમજ ચોમસાની શરૂઆત થઈ ગઈ એટલે અમે ચોરવાડ છોડવાનું નક્કી કર્યું. શયતુરાભાષના કુટુંબીઓ પાસેથી વિદાય લીધી. લાંબો વખત ચાંત આનંદમય સમય ગાળીને અમે શુજરાત તરફ વળ્યાં. શુજરાતમાં પેસતાં જ આસમાની આપત્તિ મોં વકાસીને ખડી હતી. પરંતુ નિર્ચળ મનુષ્ય હસિષ્ય વેતા નથી જ જાને જાનકી નાથ પ્રભાતે ફિં મધિષ્યતિ ।

મકરણ ૪૩ સું

શ્રી. મદારાણી ચીમનાળાઇ સ્કોલરશિપ ટ્રસ્ટ ફંડની મીટીંગ થુંબધમાં તા. ૨૯ મી જુલાઇને દિવસે રાખી હતી. એ સંબંધી ખીન્ન ટ્રસ્ટીઓ શ્રી. રતનશી મોરારજી, એમ. આર. જયકર અને શ્રી. ખાશે સાહેબ જવારને માહિતી ચોરવાડથીજ મોકલાવી હતી, એ મીટીંગમાં અમે બંને ટ્રસ્ટીઓ ડૉક્ટર અને હું—મળીને પ્રથમ તૈયારી કરી મૂકતાં—અરજીઓ જોવી, તેમની રીતસરની વર્ગણી કરવી, વાર્ષિક રીપોર્ટ લખવો, એ બધું વડોદરે જઇને કરવાનું હતું એટલે અમે તા. ૨૩ મીએ વડોદરે પહોંચી ગયાં. જવાનું હતું તેથી અમે સરસામાન ઝાઝો છોડ્યો નહોતો, ઝલેક દિવસમાં સ્કોલરશિપના કામનો બધો જોગલ કરવાનો હતો. એજ કામ લઇને અમે તો બેઠાં. ડૉક્ટરની તબીબત થોડી સુધરી હતી. છતાં સાચવવાનું તો હતું એટલે સંભાળી સંભાળીને એમને શ્રમ આપવાનો હતો. તા. ૨૫ મીએ સવારે અમે બંને અમારા મકાનમાં નીચેને માળે બેસીને સ્કોલરશિપના ચોખ્ખા તપાસતાં હતાં. વરસાદ ધોધમાર બહાર પડતો હતો, પણ અમારું લક્ષ એ તરફ ખાસ નહોતું. ઝોટલા આગળ તો રેલનાં પાણી ચઢતાં હતાં ! એટલું બધું પાણી પડ્યું હતું તેને ખ્યાલ પણ અમને આવ્યો નહિં. બે નાનાં છોકરા સાથે હતાં તેમણે કહ્યું કે રેલ આવવાની છે તેની સાવચેતી માટે સરકારી થાળી ખીટાઇ હતી. અમે તો ઝાઝી કનવાર કરી નહિં. થોડીવાર થઇને વરસાદ થંભ્યો નહિં ત્યારે મને જરા વિચાર આવ્યો કે કદાચ રેલ વધારે આવે ને સામાન પથળે માટે થોડો સામાન ઉપલા માળ પર ચઢાવ્યો હોય તો ઠીક, અને ઉપર બેસીને કામ કરીએ તો ઠીક. ડૉક્ટરને તો ૩૨ જરણે નહિં, અને એમજ કહે કે કાંઈ એવું

પાણી ચઢવાનું જ નથી ને કાંઈજ ધધિલ કે ગભરામથ્ય કરવાની જરૂર નથી. આમ એ તો ના જ કહ્યા કરે ને પાણી તો જિયું ચઢ્યાં જ કરે. છેવટ મને થયું કે કાંઈ નહિં તો એક રાત જેટલું શીધું તો ઉપર લઈને જ ચઢવું. મારી મેળે જેટલું ચઢાવાય તેટલું ઉપર ચઢાવ્યું. આ માટે સ્ટવ, ધાસલેટ, ફાંરી, ખાંડ, એક ટંક જેટલા ચોખાને ઘળ, એટલું પહેલું તો લીધું. પછી તો ડોક્ટરે પણ જોયું કે પાણીનું જોર અસાધારણ હતું તેથી બગડે એવા થોડો સામાન ઉપર લઈ જવાનું ધાર્યું. પણ થોડુંકે ચઢાવવાનું અસકમ હતું. કોઠારના ઓરડામાં પાણી ફરી વળ્યું હતું. મદામુશીબતે એકાંક કઠોળનેા દાબડો, મીઠાની નાની કોઠી અને કાચલાનો કાચળો એટલું લઈ ગયાં. આખા વર્ષ માટે બરેલા દાણાદુધી, અયાણી, મચાલા, ચોપડીઓ, બજાનો, ફર્નિચર બધું તો જેમનું તેમ મુકીને જામે ઉપર જતા રહ્યાં. અમારા મકાનના કોમ્પાઉન્ડમાં નાની નાની પચીસેક ઓરડીઓવાળી ચાલી હતી, તેમાં રેલ્વેપર કામ કરતા મજૂરો રહેતા હતા. કોમ્પાઉન્ડની બહાર પણ થોડી ઓરડીઓ હતી તેમાં પણ મજૂરો હિન્દુ, મુસલમાન, બધા રહેતા હતા. આ બધા મળીને લગભગ સવાસો માણસો હતાં. પોતાની ઓરડીઓમાં પાણી ફરી વળ્યાં એટલે અમારા ઓટલા પર આવીને બેઠાં-ખિચારાં પોતાનો થોડો ધણો ઉચાળો લઈને આવ્યાં હતાં. એમનાં બકરાં, બેંસ, માય, પોપટ, કૂતરાં, બધુંજ સાથે હતું. ઓટલાનો આશરો આપવાને ના પણ કેમ કહેવાય ? ચારે તરફ ફરતા ઓટલા પર બધો સંઘ જામ્યો હતો. ઓટલા ઉપર ને કોમ્પાઉન્ડમાં પાણી ભરાઈ જવાં એટલે બધાં ખિચારાં પલ્લેલાં-પાણીમાં તરબોળ થએલાં બધાં ઉપર ચઢ્યાં. અમે પણ નોકરો સાથે માત આઠ જણ હતાં, ને આ એકસો પચીસેક માણસો બકરાં, કૂતરાં, ત્રિગેરેનો કાફલો. ૭ સાત ઓરડા અને ફરતા રવેશોમાં પગલ નાંખ્યો. પાણી તો સમાતાંજ નહોતાં-સડક ઉપરથી અમારું મકાન દબ બાર ફટ જિયું તે મકાનનો નીચલો માળ તરફ

પાણીમાં કુબ્બી ગએલો. દાદરનાં સાતેક પગથીઆ બાકી, ત્યાં સુધી પાણી ફરી વળેલાં. રાત પડી પણ કંઈ રેલ ઉતરનાનાં ચિન્હ જણાયાં નહિં. વીજળીના દીવા ચાલતા ચૂટકી ગયા. પાણીના નળ પણ બંધ થઈ ગયા. અંધારામાં એકાદ બે કાનસ સળગાવીને બેઠાં. રાત્રે વરસાદ તો એકે સરખોપડ્યાજ કરે. અમે એકે ઓરડામાં ચાર જણુ નાની પથારી પાથરીને સૂતાં; પણ વરસાદનો અવાજ, પાણી ચઢવાનો અળખળાટ અને પવન, ત્રણથી એવું વાતાવરણુ જમ્યું કે થડી આંખ મીચાય જ નહિં. ઊંઝરોનાં નાનાં મંબીરતા સમજતાં નહિં એટલે ઊંધતાં હતાં. ઓરડામાં ચારે તરફ પાણી પડતું હતું. માત્ર અમારી પથારી નેટલી જગ્યા ફેરી હતી. બિચારા ચાલીવાળા માથુસો તો પવન અને ટહાડમાં ફુંકવાતા બેથી રલા હતા. ભેંસ અને ગાય નીચે ઓટલા પર બાંધી હતી તે તો બંધ છોડીને રેલમાં ધસડાઈ ગયું. પરિસ્થિતિ બહુ જ ભયંકર અને દયાજનક થઈ ગઈ. ત્રણ રાત ને દિવસ આ પ્રમાણે જ કહાડયા. નીચે માળે પાણી ભરાએલાં તેમાં વાસણુ અને દાણાનાં પીપે, ખુરસીઓ, ટેબલો, બધાં ભીંતા સાથે અંજળાઈને મોટા મોટા તોપના ગોળા પુટતા હોય એવા અવાજ કરે, રસ્તામાં અળખળ પાણીમાં મોટાં મોટાં ઝાડ, સરસામાન, બેસો, ઘોડા, તણાતા તણાતા ચામ્પા જામ; પારાવાર શરદી જામી ગએલી, અને આટલાં બધાં માથુસો રાત દિવસ એકઠાં રહે. કુદરતની હાજતો પુરી કરવાને કંઈ જ જગ્યા નહિં—એક બિચારું બંગી કુટુંબ અમારી સાથે જ ઉપર ચઢ્યું હતું તેમણે એકાદ દિવસ તો માફ સુરી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ એ લોકનો પત્તો કયાં ખાય ? દિવસે અમે તો એક રવેશમાં પલંગ પર બેસી રહેતાં—રાત પડે જાયાનક સ્થિતિ લાગતી બીજે દિવસે સહેજ વરમાદ થઈએ એટલે આશા આવી ને પાણી ઉતરશે એમ લાગ્યું. રાતમાં વરસાદ તો બંધ થયો પણ પાણી તો પાણું ચઢવા માડ્યું. એ દિવસે તો અમારાં સહુનાં માત્ર શિથિલ થઈ ગયાં. ઊગરવાનો

આરો રહ્યો નહિં, વરસાદ બંધ થઇ ગયો, એટલે પીવાના પાણીના એ સાંસા પડ્યા. નળ બંધ ને વરસાદનું પાણી ઝીલતા હતાં. બકરાં બે ચાર, ને બે એક ફૂતરાં ને પોપટ એટલાં રવેચમાં થયેલાં હતાં. આખી રાત મને તો ગલરામજી ધાય એટલે વચ્ચે વચ્ચે ઊડીને દાયમાં દાનસ લઈને દાદર પર પાણી કેટલાં પગથીયાં ચઢ્યા છે તે બેવા બાઉ. ફેરા આંટા ખાઉં, ડોક્ટરને ડર તો જરા નહિં. બિચારાં માણસો પલંગતાં હતાં તેમની દયા આવ્યા કરતી હતી. રાત્રે પાણી વધારે ચઢે તે માળ પર ચઢે તો છાપરા ઉપર ફેવી રીતે જવું તેની પેરવી કર્યાં કરતાં હતાં. આટલા બધા પાણીના વેગ આગળ મદાન પણ ટકી રહેશે કે કેમ એ સવાલ રહ્યો. રાત તો વિમાસજીમાં કહાડી, દિવસ ચતાં એની એજ સ્થિતિ. ખાવાનું તો કંઈ હતું જ નહિં. મગની દાળ અને થોડો ધઉનો લોટ હતો તેની બાટી કરીને એકાદ બે ટંક તો ચલાવ્યું. સહુલાગ્યે કાચલાનો કાચળો ને ધારસેટનો ડબ્બો અને મીઠું તથા ફેણી હતી. ડોક્ટરની તબીબત નબળી, દાળ તો ખવાય જ નહિં, એટલે ચપટી ચોખા, ફેણી તે પણ ખાંડ કે દૂધ વગરની એ ઉપર રહેવું પડ્યું. ચાલીવાળા માણસોને ચોખા ને દાળ આપ્યાં તે એ લોકોએ ખાશી ખાધાં. આ પ્રમાણે કેટલો વખત ચાલે; આખો લતો જળથળ થઇ ગયેલો. કોઇ કોણે નજર માંડી મંડાય જ નહિં. સામે પાડોશીના બંગલામાં માણસો ફરતાં દેખાય. અમે મદદની જૂમ પાડીએ પણ મદદ મોકલાય પણ શી રીતે ? વરસાદ પડતો બંધ થયો, એટલે પીવાનું પાણી પણ મળવું બંધ થયું. રેલનું પાણી રવેચ આગળથી વહી જવું હતું તેમાંથી દોરડાં બાધી બાધીને કઢાડતાં ને પીતાં. સડેલાં અનાજ, મરી ગયેલાં દોર ગંદવાક, અનેક જાતના મળમૂત્ર વિગેરેથી ગંધાઇ ગયેલું પાણી મોંમાં મુકવું પડે તે જ પર આવે ! ગુંટડે ગુંટડે એમ ધાય કે કોલેરા અને ટાઇફોઇડના ઘુનો જમાવટ શરીરમાં કરીએ છીએ. આ મંદા પાણીની દૂધ

વગરની કાશી-ખાંડ તો હતી નહિં એટલે મીઠું નાખીને લાઇએ ને
 કાંઈક ખોરા લોટ હતો તેની બાટી થોડી થોડી ગણીને બનાવીએ.
 ડૉક્ટર તો એકલી એ કાશી ઉપર જ રહેતા. એમની તબીબત માટે
 મને બહુ જ કાળજી થયા કરતી હતી. આ ત્રાસમાંથી ક્યારે
 છૂટાશે તેની સમજણ જ પડતી નહોતી, આટલાં બધાં માણસ
 સાથે રહેવાય પણ કેટલા દિવસ ? વરસાદ અને પવન યંબો
 એટલે નીચેના મોઢારમાં ઘણા પલળી ગયા હતા તેની દુર્ગંધ,
 અને આટલા મનુષ્યોના મળની પરાવાર બદબો ફેલાઈ ગઈ હતી.
 આ સ્થિતિમાં શી રીતે ઘડી પણ ટકી શક્યાં એ જ નવાઈ હતી.
 એથે દિવસે છેક સાંજે પાણી કાંઈક ઓસરવા માંડ્યાં. અમારા
 મિત્ર શ્રી. પશાભાઈ પટેલ સામેના જ અંગલામાં સપડાઈ ગએલા
 હતા તેમને ડૉક્ટરની નબળી તબીબતની ખબર હતી. તે બિચારા
 મહામુશીબતે જાતો પુર પાણીમાં એક બિસ્કીટનું પડીકું લાઇને આવ્યા.
 બહારના જમત સાથે સંબંધ થયો બાણીને અમને કાંઈક શાંતિ થઈ.
 તેમાં એ બિસ્કીટનું પડીકું લેઇને એમ થયું કે હવે ડૉક્ટરને કાંઈક
 ચોપણ મળશે, હોકરોઓ બિચારા ખોરા લોટની બાટી ખાતા હતાં
 પણ બિસ્કીટ ખાવાની ના ખાડી. કેમકે ડૉક્ટરને વધારે જરૂર હતી
 એમ એ લોકને લાગ્યું. એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ કે આંખમાં આંસુ
 આવ્યા વગર રહેજ નહિં. અમારી પુત્રી સરલા ને જ્યોતિલાલ
 થોડોડા ઉપર ઊંચાણના ભાગમાં રહેતાં હતાં તેથી ત્યાં પાણી બહુ ચઢ્યાં
 નહોતાં; પણ એ લોકથી અમારી બાણીએ અવાય તેમ નહોતું.
 વચમાં પાણી બહુ હતાં. એમણે તો એમજ માની લીધું હતું કે
 અમારું મકાન પડી ગયું હશે. જ્યારે પાણી થોડાં ઓછાં થયાં ને
 એમનાથી બહાર નીકળાયું ત્યારે એ જાને જણ્યુ સામે કિનારે
 આવ્યાં. અમારીને એમની બાણીની વચ્ચે તો મોગા સાગર હતો.
 ફરથી એમણે અમને જોયાં અને અમે એમને જોયાં, ત્યારે આનં-
 દનો પાર રહ્યો નહિ. અમે અસ્પર્શ હાથ ઊંચા દસાવ્યા ને

રૂમાનો હલાવ્યા એમને ચાતા વળી અને અમારા જીવમાં જીવ્યાવ્યા.
 થોડીવારમાં જ્યોતિભાઈનો નોકર જે મહુઆ તરફનો રાતીપરજનો
 હતો તે તરતો તરતો કમરે દૂધનો દાબડે બાંધીને આવ્યો
 એ દૂધ જોઈને તો અમને એમ થયું કે જાણે નવે
 અવતારે આવ્યા કેમ કે ડૉક્ટરનો તો મુખ્ય જોરાક જ દૂધ હતું,
 ને છેલ્લા સો કલાકથી દૂધનો છટિ મળ્યો નહોતો. આલીવાળા
 લોકોએ પણ તરોતરીને પાસેની ઝોરડીઓમાંથી અનાજ આપ્યું.
 મુસલમાન ભાઈઓએ જાગ પુકારીને પ્રાર્થનાઓ કરી. બધાને એમ
 લાગ્યું કે જમન જવાબ દબને બધા પાછા આવ્યા હજી આસપાસ
 કમરપુર કરતાં પાણી વધારે હતું. ઘરમાં તો ઘડી થંભાય એવું
 નહોતું. પારાવાર ગંધ મારતી હતી. ગોધરાથી અને દૂરનાં મામેથી
 લોકોએ રેલમાં સપડાવેલા લોકો માટે મમરા, ચણા, રોટલા, ગોળ
 એવું એવું ખાવાનું મોકલ્યું હતું તે હોડીઓ મારફત વહેંચાવતા
 માંડ્યું. સરકારી હોડીઓ ફરતા માંડી. હાથી ઉપર ફરી ફરીને
 જોરાક વહેંચ્યો. પણ બધું એ ચાર દિવસ પછી, એ ચાર
 દિવસ તો જે જ્યાં તે ત્યાં થંભી ગયાં હતાં. કેટલાક લોકો
 તો ઝાડ પર ટીંગાઈ રહ્યાં હતાં. પબ્લીક પાર્કનાં વાલ, મિંદ,
 બીચાં જતાવરો કેટલાં તો બિચારાં મરી ગયાં ને પક્ષીઓ વિગેરેનાં
 સંહાર વળી ગયો. પાંચમે દિવસે સવારે અમારાથી નીકળાય એવું
 થયું. અમે તો અમારું મકાન છોડીને હાથ પગ લેખને જ્યોતિભાઈને
 ઘેર ગયાં, ને રવચ્છ હવામાં સુકી જગ્યામાં રહ્યાં. પણ બિચારા
 આલીવાળા લોકો તો એમની બીની ઝોરડીઓમાં ગયાં, અને તાપથી
 સળગાવી સળગાવીને જમીન ફેરી ફરી. જે હતું તે એમનું તો
 બધું જ ધસગાધ થયું હતું. આખા શહેરમાં પારાવાર નુકસાન થયું
 હતું. રેલને માટે પ્રથમથી કાંઈ જ તૈયારી સરકાર તરફથી નહોતી.
 આમજથી વાયુ સાંત્રીનો તાર આવેતો પણ આટલી બીપજ આપતિ
 આવશે એવો ખ્યાલ રહ્યો નહોતો. સો વર્ષની અંદર આ

પ્રકારની દેવી આપત્તિ આવી નહોતી. સરકાર અને પ્રજા
ગાફિલ થઈ ગઈ. બહારના જગત સાથે જ્યારે સંબંધ થયો
ત્યારે માલુમ પડ્યું કે લગભગ આખું ગુજરાત થોડે ધણે
અંશે આ સંકટમાં સપડાયું હતું. વડોદરાની નદી નાની અને
મકાનો નીચાણની જગ્યાએ બંધાએલા, તેમાં અમારો સયાજીગંજ
તો બહુ જ નીચાણમાં, એટલે અમને સહુથી વધારે ભોગવવું
પડ્યું. શહેરના જુના ભાગમાં પાણી જરા ચઢ્યા નહોતા. બહાર
નીકળ્યા પછી નવાઈ તો એ જ લાગી કે આટલી બધી આપદ
હતાં જીવ્યાં જ શી રીતે ? ચાર દિવસ દુર્ગંધ, ઘરડી, પાણીનો ત્રાસ,
બૂખ, એ સઘળું સહન જ કેવી રીતે કરી શક્યાં ? દુઃખ આવતાની
સાથે દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ આવે છે ! અને સહન કર્યા વિના
છૂટકો જ શો હતો ?

અમારે સરસામાન, ચોપડીઓ છત્યાદિનું પુષ્કળ નુકસાન થયું
હતું. પણ બહારથી રેલ સંકટગ્રસ્ત ગરીબ લોકોના દુઃખની
કહાણીઓ જેમ જેમ કાને આવતી ગઈ તેમ તેમ ખ્યાલ આવ્યો
કે બિચારા બેઠો, ને ગરીબ અમજીવી લોકોના પાકનો તો નાશ થઈ
ગયો હતો અને ધરખાર બધું જ ધસડાઈ ગયું હતું. માણસના
જીવને પ્રમાણમાં ઓછું નુકસાન થયું હતું. પણ દોરઢાંખર તો ધસ-
ડાઈ ગયાં હતાં, ધર પડી ગયાં હતાં, અને ખેતરોમાં કાંતો માટી ચઢી
મઈ હતી કે પાક સડી ગયો હતો. ઘણાવાળા, ને કાપડવાળા વેપા-
રીઓને પારાવાર નુકસાન થયું હતું. રેલ્વે બ્યવહારમાં અને તારના
બ્યવહારમાં વિલેપ પડ્યા હતા. તારનો બ્યવહાર તો થોડા વખતમાં
ચાલતો થયો, પણ રેલ્વેની દુરસ્તી ચતાં વખત ગયો. મુંબઈથી
સંખ્યાબંધ લોકો ગુજરાતની સંકટ ગ્રસ્ત પ્રજાની સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ
જોવાને ઉતરી આવતાં. મુખ્ય આપત્તિમાં આવેલો ભાગ નર્મદા નદીનો
કાંઠો, વડોદરા અને ચરોતરનો કેટલોક ભાગ અને બાલનો પ્રદેશ હતો.

ખીન્ને સ્થળે નુકસાન તો હતું, પણ તે પવનના તોફાનનું. મહેસાણા પ્રાન્ત અને ઉત્તર ગુજરાતમાં રહેવાનાં મકાનોને બહુ નુકસાન થયું હતું. તેમાં બિચારાં અંત્યજનોનાં અને ખીજા મજુરોનાં ઘોરડાં તો નાશ જ પામ્યાં હતાં. લોકો પાસે પહેરવાને કપડાં પણ નહોતાં, ખાવાને અન્ન નહોતું, અને રહેવાને ઘર નહોતાં. ત્રણે પ્રકારનું સંકટ નિવારણનું મહાભારત કામ સરકાર અને પ્રજાના નેતાઓને માથે આવી પડ્યું. વડોદરા શહેરની એક સમિતિ સ્થાપી હતી. તેમજ પ્રજા મંડળે પણ સમિતિ સ્થાપી. ગુજરાતમાં પ્રાન્તિક સમિતિ ભારત કામ થયું. પ્રજામંડળ સમિતિના મુખ્ય મંત્રી તરીકે ડૉક્ટર કામ કરવા માંડ્યું. એમણે ચોતાની નજળી લખીયતની કનવાર જ ના કરી અને આ મંકટ નિવારણના કામમાં પડ્યા. કામ અતિ વિકટ હતું. મુંબઈથી નાણાં, કાપડ, ઘોરડા, પુષ્કળ આવ્યું, પણ તેની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવાનું કામ બહુ મુંઝવણ ભરેલું હતું. જેને ખરેખરી ગરજ હોય તેને જ મદદ પહોંચે અને પૈસા તથા વસ્તુઓ વેડફાઈ ના જાય એ જોવાનું હતું. વડોદરા શહેરની મધ્યસ્થ સમિતિ શહેર પુરવું જ કામ કરતી. તેના પ્રમુખ રાજકુમાર ધૈર્વંદીશરાવ હતા. પ્રજામંડળ આખા રાજ્ય માટે કામ કરતું. ડૉ. ધૈર્વંદીશરાવે શહેરનું સંકટ પ્રત્યક્ષ નિહાળ્યું તેથી એમને બહુ લાગણી થઈ આવી. અને ખાંત રાખીને કામ કરવા માંડ્યું. આ પ્રમંડળે એમણે લોકોનો પ્રેમ મારો મેળવ્યો. ડૉક્ટર શહેર સમિતિમાં પણ સભ્ય હતા. અને મુંબઈનાં નાણાં બધાં એમની ભારત જ આવતાં. શહેરમાં રાહત આપવાનું કામ બહુ સુરેલ નહોતું, પણ ગામડાંનું કામ બહુ કપરું હતું. મકાન બાંધવા માટે પૈસા તથા સાધનો બહારથી બહુ મારા પ્રમાણમાં આવ્યાં. પ્રજામંડળના કાર્યકરો અને ગુજરાત પ્રાન્તિક સમિતિના સ્વયંસેવકોએ મળી તે રાહતના કાર્યની દેખરેખ રાખી. સ્થિતિ અને ગાયકવાડી વિભાગ નુકસાન લાલ પીળા રંગનો બેઠ જતો રહ્યો, સંકટના બોમ ચએલાં સર્વે લાખ બહેનોને અનેક જાતની

મદદની અગત્ય હતી. તે પદ્ધતિસર પૂરી પાડના માટે બધી સમિતિ-ઓએ સંગઠિત થઇને કામ કર્યું. મુંબઈથી કેટલાક સેવાભાવી ભાઈ બહેનો જાપાના રીપોર્ટ વાંચી વાંચીને ગુજરાતમાં કામ કરવાને ઉત્સુકી પડ્યા. પણ જ્યારે જોયું કે સંકટમાં આવી પડેલા ગામડામાં રહીને જ કામ કરવાની જરૂર હતી અને અનેક જાતની હાડમારી વેઠવાની હતી ત્યારે એ લોકોને પોતાની અચક્તિ જણાઇ હતી, તે બદ્દારથી જોઇને જ પાછા ફર્યા હતા, અને મુંબઈની જગતને પરિસ્થિતિથી વાકેફ કર્યા હતા. જોરસદ ખેડાની લડતમાં તાલીમ લીધેલાં ભાઈ બહેનો જેમને હાડમારી વેઠેલી હતી, અને ગામડામાં ફરવાની ટેવ પડેલી હતી તે લોકો જ અને તેમાં જ બીજાં તાલીમબદ્ધ લોકો કામ કરી શકે તેમ હતાં.

વડોદરા શહેરમાં ઓંચોને તેમજ બાળકોને કપડાં તથા અનાજ પુરું પાડવા માટે, તેમજ વિધવા અને અનાથ ઓંચોનાં પડી ગયેલાં મકાનો બાંધી અપાવવા માટે શ્રી. શકુન્તલા રાજેના પ્રમુખપણા નીચે ઓંચોની સમિતિ નીમી હતી. હું અને એક પારસી બહેન તેશ-બાઇ કોઠાવાળા તેનાં મંત્રી થયાં હતાં. ચીમનાબાઇ શ્રી સમાજનાં બહેનોએ તેમજ વડોદરાની બીજી કેટલીક બહેનોએ આ કાર્યમાં બહુ સુંદર કામ કરી બતાવ્યું હતું. ઓંચોને વ્યવસ્થિત કાર્ય કરવાને માટે તાલીમ લેવાનું બહુ સારું ક્ષેત્ર મળ્યું; તેમજ એક આરામમાં રહેનાર બહેનોને ગરીબાઈની મુશીબતોનો થોડો ધણો ખ્યાલ આવ્યો, સમિતિને માટે મોટરોની વ્યવસ્થા થઇ હતી એટલે એકેએક સંકટ મસ્ત બહેનોને ઘેર આજ્ઞા ગામમાં ફરી વળવાની સરળતા થઇ. મકાન બંધાવતી વખતે પણ દેખરેખ રાખવાની સગવડ થઇ. બહે સારસારની ટુકડીમાં આજ્ઞા ગામમાં ફરીને રાહતનું કામ વ્યવસ્થિત રીતે થયું. શ્રી. શકુન્તલા રાજેનું કામ પદ્ધતિસરનું અને સખ્ત મિસ્ત વાળું એટલે કામ ઠીક ઠીપી આવ્યું અને લોકોને યોગ્ય

અને બારોબાર રડોલરશીખની વહેંચણી કરી નાંખી. કેમ કે વખતસર એ કામ તો થવું જ નોંધએ ને અમારા સંજોગ એવા હતા કે એના ઉપર લક્ષ અપાય જ નહિં.

મુ. શ્રી. રમણબાઈની તબીયત એ વર્ષથી બહુ જ લયડી ગઈ હતી. લોહીનું દબાણ બહુ વધારે પડતું થઈ ગયું હતું. અને તેની અસર હાથ અને પગ પર થઈ હતી. મમજ સારી રીતે કામ કર્યું હતું. દાકતરોએ તકન આરામ લેવાનું કહ્યું હતું. એ તો એમને માટે અશક્ય જ હતું—એમનાં પછાં કામ વિદ્યાબહેને સંભાળી લીધાં હતાં—જતાં એમને સતોષ થતો નહિ—એટલે જેટલું બને તેટલું મેળે કરતા. માંદગીને લીધે મન બહુ નરમ થઈ ગયું હતું. વિદ્યા બહેનના મન ઉપર એમની માંદગીનો ભાર બહુ જ હતો. સતત એમની પાસે રહીને સારવાર કરતાં. બીજાનું ક્યું ગોઠે નહિ એટલે બહુ જ કાળજી પૂર્વક એમની સંભાળ લેવી પડતી વડોદરાની રેલની હઠીકત બધારે રમણબાઈએ બાંધી ત્યારે એમને બહુ જ લાગણી અમારે માટે થઈ આવી ને કોઈ વખત નહિ ને તે વખતે એમને રડવું આવ્યું; અને હૃદય ઉપર અસર થઈ, થોડા દિવસ રહીને એમની માંદગી ચિંતા બળકે થઈ હતી—પણ એ એક દિવસમાં પાછી તબીયતમાં મહેજ સુધારો થયો.

ઑક્ટોબર નવેંબર મહિનામાં વડોદરામાં એક મુંદર જલસો રેલ સંકટ નિવારણ માટે રૂંડ ઉઘ શરૂવા માટે કરવામાં આવ્યો, ગરજા, નાટક પ્રયોગ, સંગીત, વૃન્દવાજ મત્પાદિનો સુરમ્ય કાર્યક્રમ ગોઠવવામાં આવ્યો હતો. રેલસંકટ નિવારણના કામમાં જેજે બહેનોએ ભાગ લીધો હતો તે જગ્યાએ સારો શ્રમ લઈને મોટી રકમ ઝોડી કરી. ચહેરની પ્રજાએ પણ મુંદર સહકાર આપ્યો. વર્ષની બાબત મુધીમાં તાત્કાલિક સહતનું કામ પૂરું થયું.

અમારો મોટો પુત્રીએ સર મનુબાઈના પુત્ર શ્રી. કાન્તીચંદ

સાથે લગ્ન સંબંધ કરવાની પોતાની પ્રત્યક્ષ થોડાં વર્ષ પહેલાં જાહેર કરી હતી. છેક બાળપણથી સાથે રમતાં, સાથે અભ્યાસ કરતાં એટલે એમને મિત્રાચારી તો હતી. બન્નેનો આગ્રહ અમે જોયો એટલે અમે સમ્મતિ અને આશીર્વાદ આપ્યો.

૧૯૨૭ ના ડીસેમ્બર મહિનાની આખરે લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય એ બન્નેએ કર્યો.

શ્રી. મનુભાઈ બિકાનેરમાં હતા—અમે તો વડોદરામાં જ હતાં, અમદાવાદમાં લગ્ન વિધિ કરવાથી સહુને સરજતા પડશે એમ લાગ્યું. મારા ભાઈ ગદુભાઈને ત્યાં બહુ જ શાન્તિ અને સાદાપથી, વિધિ ઉપરાંત કાંઈપણ ખર્ચ વગર આ લગ્ન પણ ચર્ચા—અલબત્ત અમારી પુત્રીની તો સપુષ્ટ સહાનુભૂતિ તો અમારા નિશ્ચય માટે હતી જ, મનુભાઈ અને એમના કુટુંબી જનો તો અમારા સિદ્ધાન્ત જાણતાં જ હતાં. મનુભાઈ મોટા હોદ્દા ઉપર હતા, વડોદરાનો આટલો બધા વર્ષનો મંબંધ હતો છતાં એમણે અને કાન્તીચંદ્રે અમારી—માન્યતાને સંપૂર્ણ રીતે માન આપીને કાંઈ પણ કાંઈ કે ધાંધલ કબુલ નહોતું. એકવાર પ્રજ્ઞાલિકા પાડ્યા પછી મુશ્કેલી લાગતી નથી. પ્રથમ પ્રયત્ન, અને તેપ્રયત્ન વખતનું મંથન મુશ્કેલારું હોય છે. પછી એક-અકારનું માનસ ધડાધ : જાય છે—ત્યારપછીનું કામ તો સરળ હોય છે. રહેલી સંબંધી જનો પણ એક વાર જાણી જાય એટલે તેને અનુકુળ વર્તન રાખે. ડૉક્ટરનાં ભાઈ અને જાહેન મુંબઈ હતાં. દાખલો બેસાડવાને માટે જ એ બન્નેએ દાજરી આપી નહિ—અને પોતાને રથાનેથી જ નવયુગલને ગંતરના આશિસ આપ્યા. અમને સહુને સંતોષ થયો. સર્વ રીતે પરિચિતિ અનુકુળ કરવા માટે સામાન્ય સમાજવ્યવહારથી પર થવું પડે છે—મનની દૃઢતા રાખવી પડે. સત્ય આગ્રહ અને સદિષ્ટતા આગર જગત નમતું આપે છે.

પ્રકરણ ૪૫ મું.

વડોદરાનાં ઓ કાર્યકરોમાં રેલસંકટ નિવારણના કામ પછી આત્મશ્રદ્ધા આવી; અને મંજૂરિત રીતે કામ કરવાનો ટેવ પડી. શિક્ષિત, બહેનો, તેમજ સામાન્ય વ્યવહાર કુશળ બહેનો દિન્દુ, સુસ્લીમ, પારસી, બધાંએ એકત્ર થઈ તે કામ કરતાં થઈ ગયાં.

અખિલ દિન્દ મહિલા પરિપક્વ પહેલા અધિવેશનમાં મહારાષ્ટ્રી સાહેબ પ્રમુખ થયાં હતાં. એટલે એ કાર્યમાં વડોદરાની બહેનોને ઠીક ઠીક રસ હતો. વગી એ પરિપક્વમાં માત્ર કેળવણીના પ્રશ્ન ઉપરાંત આમાજિક પ્રશ્ન પણ હાથ પર લેવાના હતા. એટલે બીજા અધિવેશન માટે ગુજરાતમાં અને વડોદરામાં ઉત્પાદ પૂર્વક કામ થયું, પ્રાંતિક પરિપક્વ પહેલા વર્ગ કરતાં આખા દેશમાં વધારે રચણે થઈ અને દરાવો પણ મુદાસર ખમાર થયા હતા. ઓઝોએ અધિક અને આમાજિક સુધારણા માટે તેમજ દેશના આરોગ્ય માટે યાં યાં પરદાં લેવાં જોઈએ એ પ્રશ્નો વિચારવામાં આવ્યા હતા. તેમજ એ મુંબઈ જે જે પ્રશ્નો પારામખામાં આવે તેને માટે લોકમત કેળવવા માટે વ્યવસ્થા થઈ હતી.

દરબિલામ યરચાનું નિત્ય પારામખામાં આવવાનું હતું તેથી સિલિન એ જનતાને ટોંકા છે તે જનાવવા માટે મંજૂરિત ઓઝોની મદીઓ દેશકરમાંથી લેવાઈ હતી અને મદાસખાના સભ્યો ઉપર મોક્ષવામાં આવી હતી. વગી કેન્દ્રગમના મર્યાદાનું એક કેન્દ્રગમ પણ ઓઝોનો સંમતિન મત દર્શાવવા માટે મોક્ષવાનું નામ હતું.

હતું. આખા દેશનો મંચુકત મત કેળવવાના સાધન તરીકે અખિલ ભારત મહિલા પરિષદ એક કેન્દ્રરૂપ તે વખતથી જ થઇ.

બીજા વર્ષની એકઃ દિશ્વીમાં થઇ હતી. વડોદરા રાજ્યના અર્ચકો બે બહેનોને અને એક બીજા બહેનને શ્રી. ચક્રતલા રાજેએ પોતાના અર્ચકી પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલ્યા હતા. દેશ સમસ્તમાંથી લગભગ દોઢસો પ્રતિનિધિ ગયા હતા. પરિષદ પછી પ્રાન્તિક સભાઓ કરીને લોકમત કેળવવાનો કાર્યક્રમ હાથમાં લેવાયો હતો.

ગુજરાતની શાખાએ ચારદાબિલ માટે સહીઓ લેવાનું કાર્ય જંગી ધોરણ પર કરવા માંડ્યું હતું. તે ઉપરાંત શાખાઓનો મુલાકાતનું તથા શાખામાં બહુના બાળકોની ચારીરિક તપાસનું કામ હાથમાં લીધું હતું. મુરદેવી એટલી જ હતી કે અમદાવાદ અને વડોદરા શિવાયનાં મોટાં ગામોમાં દાખ કામ હાથમાં લે એવાં સ્ત્રી કાર્યકરો નહોતાં એટલે કામ આગળ ધપ્યું નહિં. બ્યવસાયી બહેનોને ધર ઠોડીને જવાની સવક હોતી નથી, સતત કામ કરે એવી શિક્ષિત બહેનોનું જૂથ દશ સુધી આપણે ત્યાં બીજું કરી ચકયાં નથી. જે પોતાનો બધો વખત અને શક્તિ સામાજિક કામને માટે આપી શકે. જ્યાં સુધી એવાં જૂથ ઉર્મા નથી થયા ત્યાં સુધી કામ અધૂરાં ને અધૂરાં જ રહેશે. ગામમાં રહીને પણ જ્યાં સુધી શિક્ષિત બહેનોને ધર કામ ઉપરાંત સામાજિક કામ કરવા પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન થશે નહિ. પોતાનાં કર્તવ્યનું બાન થશે નહિં. (અને દશ સુધી તે થયું નથી.) ત્યાં સુધી સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો અશ્વકેદાવદા જ રહેશે. એક તો શિક્ષિત સ્ત્રીઓની મંજૂરી જ અત્યન્ત જૂજ અને તે પણ જો પ્રગતિના પ્રચાર માટે આગળ ના પડે તો આગળ વધે પણ શી રીતે. ૧. સાર્વજનિક સંસ્થાઓ માટે સ્ત્રીઓને અત્યાધિકાર

એ એ પ્રકારનાં કામ કરવા માટે શક્તિ કેળવી ના હોય
 તથા જનમ, સ્ત્રીઓના સહકારની, તેમના દષ્ટિબિન્દુની,
 દરેક સાવનિક કાર્યમાં જરૂર છે જ એ વસ્તુ સ્વીકારાઈ છે છતાં
 સ્ત્રીઓ પોતાની મેળે પોતાનો માર્ગ માર્ગનિક કાર્ય કરવા માટે
 શોધી લેતી નથી, તે પરત્વે તદ્દન ઉદાસીનતા સેવે છે, અને તેની
 સાથે પુરુષો એ બાબતમાં ઉત્સાહ બતાવતા નથી અને સ્ત્રીઓની
 કૌટુંબિક ઉપાધિઓ ઓછી કરતા નથી, સરળતા કરી બાપતા
 નથી, અને એ પ્રત્યે બેદરકારી બતાવે છે એટલે કાષ્ઠપણ જાહેર
 કાર્યમાં સારી સંખ્યામાં સ્ત્રીઓ આગળ પડતી નથી, રાજકીય ક્ષેત્રમાં
 એકવાર જાહેરાત આપ્યો પણ તરતજ ચૂકી ગયો, શિક્ષિત સ્ત્રીઓએ
 પોતાનો ધર્મ સમજીને સામાજિક અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં આગળ
 પડવાનો વખત આવી જાયો છે; અને એટલા હકક મળે પણ તે
 અદા કરવા માટે યોગ્ય સ્ત્રીઓ બહાર પડે નહિં તો હકક મળ્યાનું
 પ્રયોજન નિષ્ફળ જાય, જમીનો આગળ વધે તેની સાથે સ્ત્રીઓએ
 પોતાની કર્તવ્ય દિશા બદલવી જોઈએ. અને દરેક મામે સ્ત્રી
 સ્ત્રીઓ થોડી સંખ્યામાં હોવી જોઈએ કે જો સ્ત્રીઓ પોતાની જવાબ-
 દારી સમજીને કામ ઉપાડી શકે. આવી સ્ત્રીઓ તેવા કરવાનું કાર્ય
 પ્રાન્તિક પરિષદોનું છે. અખિલ મહિલા પરિષદનું એક મોટામાં
 મોટું કર્તવ્ય એ છે કે પ્રાંતવાર કાર્યકરોનાં જૂથ તૈયાર કરાવવાની
 માર્ગ બતાવવે. એવાં એવાં જૂથની માર્ગદર્શન માર્ગમાં અને માર્ગમાં
 કાર્ય કરી શકાય. એ ચાર બહેનો કે બાઈઓ અમુક પ્રકારનું કામ
 કરવાની ધમકી રાખે પણ તેને સહકાર મળે નહિ તો થોડાં માણસની
 શક્તિ વેશાઈ જાય છે. આપણા પ્રાંતનું કામ અને આપણા દેશના
 ધણા ભાગમાંનું કામ આ વસ્તુસ્થિતિને લીધે આગળ વધતું નથી આ
 સ્થિતિ બદલવા માટે વિચારણીય વ્યક્તિઓએ તોડ કઢાવવાનો છે.
 સામુદાયિક સંકટના પ્રસંગે થોડાંક પ્રમાણમાં સંઘર્ષના માણસ પડી

આવે છે-પણ પછી કાંઈ જ નહિ-સહુ ઘરમાં બસાઈ જાય છે અને
 રોજની એકચાશમની છાંદગી અથવા તો કુટુંબ કંપીલામાં અને
 રૂઢિ, અને ધર્મનાં ધર્તીગિમાં ઓઝો કાજ વિશેષ કરી રહે છે.
 વાધૂના ઘડતરમાં ઓઝોનાં સદકારની પાસાવાર જરૂર છે-દેશ અત્યંત
 સારમી કસોડીમાંથી પસાર થાય છે અમલ સમજીને પોતાનો ફિરસો
 ફરક બહેને આપવો છે-એ કલ્પ્ય બાન જાગૃત યત્ન જરૂરનું છે
 અને પુરોષોએ એ જાગૃતિ લાવવાનું કામ કરવાનું છે.

પ્રકરણ ૪૬ મું.

—પાના—

આ સમયે વડોદરા રાજ્યમાં જે મોટા બિલો સામાજિક સુધારા માટે લાવવામાં આવ્યા હતાં—એક સ્ત્રીઓના વારસા હક્ક માટેના હિન્દુ કાયદામાં સુધારો કરીને સ્ત્રીઓ પ્રત્યે થતો અન્યાય દૂર કરવાનું બિલ, બીજું લગ્ન વિચ્છેદનો કાયદો ઉચ્ચ અણાતી હિન્દુ કોમને માટે લાગુ કરવાનું બિલ.

આ બંને બિલો ન્યારે એરણ ઉપર હતા ત્યારે રાજ્યમાં લોકમત ફેળવવા માટે સ્ત્રીઓની સંખ્યાબંધ સભાઓ ચીમનાબાઈ સ્ત્રી સમાજ તરફથી કરવામાં આવી હતી. સારા સારા વકીલો પાસે જે પ્રશ્નોની મમજૂતી અપાવવામાં આવી હતી, વારમા હક્કના પ્રશ્નમાં શ્રી. મહારાણી માહેબ અને રાજ્યકુટુંબના અન્ય બહેનો ખુબ રસ લેતાં હતાં. સભામાં હાજરી ને પોતાનો મત પણ જાહેર રીતે અનેકવાર દર્શાવ્યો હતો. દેશના બીજા ભાગમાંથી પણ સરકારે લોકમત પૂછાવ્યો હતો. શહેરની સ્ત્રીઓએ આ પ્રસંગ ઠીક ઉદાપોદ કર્યો હતો—અને પોતાનો સ્વતંત્ર મન દર્શાવ્યો હતો. આ બિલની ચર્ચાને પરિણામે સ્ત્રીઓને પોતાની અધમ દરજ્જાના કેટલેક દરજ્જે યથું—અને સદીઓથી જે અન્યાય થતો હતો તેની મામે થવાનો પ્રયત્ન શક્ય છે એ ખ્યાલ આવ્યો. વળી વ્યક્તિગત માગણીને બદલે સામુદાયિક માગણીથી અર્થ સરે જે પણ સમજાયું.

આ બિલ ઉપરાંત જે લગ્ન વિચ્છેદનું બિલ હતું તે વધારે વિચારમરન મળ્યું હતું, સ્ત્રીઓ અને પુરુષો વચ્ચે મોટા પ્રમાણમાં આ બિલની વિરુદ્ધ હતાં. હિન્દુ લગ્ન એકવાર થયું એટલે તે અવિચ્છિન્ન કહેવાય છે. મને એટલું સજાજ દારણ હોય પણ તે શક

કરાય નહિં. સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેને ન્યાય મળે એવી કલમો
 દાખલ કરીને આ કાયદો પસાર કરાવવાની શ્રી. મહારાજ સાહેબની
 ઇચ્છા હતી. યુવાનવર્ગ બિલની તરફેણમાં હતો. મોટી વયના પુરુષો
 વિરુદ્ધ હતા. સ્ત્રીઓમાં બે મત હતા. આ બિલ પણ લગભગ બે
 ત્રણ વર્ષ સુધી સારું ચર્ચાનું. હેવર સ્ત્રીઓના વારસાદકકના નિયમમાં
 યોગ્ય ફેરફાર થયા અને લગ્નવિચ્છેદનો કાયદો પસાર થયો. બ્રિટિશ
 હકુમતમાં જે સુધારા હજી સુધી નથી થયા તે કાયદા વડોદરા રાજ્યમાં
 થયા. બન્ને કાયદામાં સ્ત્રીઓને ન્યાય મળે એ દિશિબિન્દુ રખાયું
 છે. હિંદુ સમાજમાં સ્ત્રીને માલીકીની વસ્તુ ગણવામાં આવી છે
 તેને પરિણામે સૈકાઓથી અન્યાયપૂર્ણ કાયદા વ્યાપ્ત કરે છે.
 જમાનો આગળ વધે, વિચારમાં પરિવર્તન થાય તે પ્રમાણે રૂઢ
 થએલા કાયદામાં ફેર થવા જ જોઈએ. નહિં તો સમાજનો ઉત્કર્ષ
 થતો અટકે. સમય સમજીને પ્રગતિને માર્ગે સમાજને લાભ જવો
 એજ ધર્મ છે. રાજ્ય અને પ્રજા અગમશુદ્ધિ વાપરે તો સમાજનું
 સમતોલપણ સચવાઈ શકે. રૂઢિચુસ્ત મનુષ્યોએ આ સત્ય સમજી
 લેવાની જરૂર છે. કારણ કે સરકાર ગમે તેટલા કાયદા કરે પણ જ્યાં
 સુધી પ્રજાનું માનમ કેળવાયું નથી ત્યાં સુધી એ કાયદા દેશરે જ
 રહે છે. એટલે પ્રજાના નેતાઓએ પણ પ્રજા ધડતરનું કામ વધારે
 જોમથી ઉપાડવાનું છે, સરકારે પણ કાયદા બંધીને બેસી રહેવાનું
 નથી. તેનો અમલ યોગ્ય રીતે કરાવવાને તત્પર રહેવાનું છે. સરકાર
 અધિકારીઓને યોગ્ય અમલ કરવાને માટે જ રોકે છે. એ કર્તવ્યનું
 પાલન ના થાય તેથી અધિકારીઓ તથા પ્રજા વચ્ચે વૈમનસ્ય થાય
 છે. પોતાના કર્તવ્યનું બ્યાજબી બાન અધિકારીને હોય તો ધર્મણના
 પ્રસંગ ના આવે પ્રજાનો વિકાસ સત્તર થાય. સામાજિક ક્ષેત્રમાં
 વડોદરા સરકારે ફરતયાત કેળવણી, બાળલગ્ન પ્રતિબંધ, સીવીલ
 મેરેજ એક્ટ, લગ્નવિચ્છેદ નિયમ, સ્ત્રીઓના વારસાદકકનો કાયદો—આ

અને આવા અનેક કાવદા ધડાયા છે. છતાં એકંદર પરિણામે સર-
ખામણીમાં વડોદરા રાજ્યની પ્રજા પાકેથી શિટિયની પ્રજા કરતાં
વધારે ઊંચે ચઢી નથી. આદ્યને વ્યવહારમાં મુકવા માટે જંગી પ્રચાર
કામ કરવાની આવશ્યકતા છે, એ પ્રચાર કામ તેજ અર્વાચીન જમા-
નાનો ધર્મ છે. રંગાવ, પૂજા, કર, ક્રીયા. ધર્મ અને શરિના ધર્મગિમાં
ધન, શક્તિ અને સમયનો વ્યય કરી નાંખવો એ કોઈને માટે પણ
મુનીસીમ ?

૧૯૨૮ ના માસ મહિનાની ૬ ઠી તારીખે શ્રી. રમણભાઈના
અવમાનના સમાચાર મળ્યા. લાંબી યુદ્ધથી એમને સોલીનું દગાથુ
પણું વધી મધું હતું, અને કામ કરવાને અશક્ત હતા નવા વર્ષના
આરંભમાં જ એમને સરકાર તરફથી 'સર'ના ઇલકાળ મળ્યો
હતો. આખું જીવન એમણે લોકની સેવામાં જ ગાળ્યું હતું. ધ્રુવર
ઉપર ૬૬ મઢા હતી. પ્રાર્થના સમાજના સિદ્ધાન્તની સંપૂર્ણ પ્રતીતી
હતી. મામાજીક સુપારાનું ક્ષેત્ર-તેમાં એ વિસેષ કરીને ઓઝોની
કેળવણી અને વિધવા અનાથ બહેનોની પસંધીનતા અને અન્યાય દૂર
કરવાનો પ્રયત્ન એ એ-અને અમદાવાદ મુનીસીપાલીટી આ એ એમનાં
સતતનાં કાર્યક્ષેત્ર હતા-આ બેમાંથી વખત કઢાડીને સાહિત્યની સેવા
કરતા હતા-મુનીસીપાલીટીના કામનો બોલો એમને અસલ ધર્મ
પડ્યો હતો. પ્રમુખ તરીકે વર્ષો સુધી એમણે મેવા કરી-દારશિક
ધર્મનો સચોટ ખ્યાલ એમને હતો-અને મુનીસીપાલીટી દ્વારા નમ-
સ્કી સેવા સારામાં સારી કરી ચકાશે એ જ હેતુથી એમાં પડખા-
બાપી એમને બીજી કોઈ અપેક્ષા નહોતી. પ્રજાના ખરા સેવક
તરીકે એમણે પોતાની રજા અડા કરી હતી. સાકુ જીવન, ઊંચા
આદર્શ, સ્વેચ્છ સેવા, પ્રજા સેવા, નમ્રતા, કુટુંબ વાતસલ્ય એ સર્વ સદ-
ગુણો રમણભાઈમાં આવીમૂંન હતા. મારા તો ગુરુ હતા, રનેટી
હતા, સંજોધી હતા-એમના સમાગમનો લાભ જાગૃકપણમાં ખૂબ

હીધો હતો, અને એમના સદેશ ઝીલવાનો પ્રયાસ પણ જીવનમાં કર્યો. એમના જેવા શુદ્ધ, પ્રમાણિક, નિસ્પૃહી લોકસેવક વિરલ હોય છે. કર્તવ્ય પરાયણતા, નિરબિમાન હિંમરતા, સરલતા, સૌજન્ય, દૃઢનિશ્ચય, એ એમના દરેક કાર્યમાં તરી આવતું. જીવનની ગંભીરતા એ પુરી સમજ્યા અને તેથી કર્તવ્ય એ જ એમણે ધર્મ માન્યો હતો. પ્રભુમાં અત્યંત શ્રદ્ધા તેને બળે જીવન વ્યવસાય ધર્યો સરળ થઇ પડ્યો. એટલાં કામ એમને કરવાનાં હોય કે મજૂરની માફક સવારના સાતથી તે શતના બાર વાગ્યા સુધી વસેા વાળવાની એમને નવરાશ ના મળે. છતાં મનને કામનો ઉદ્દેગ નહિ. શાન્ત મન અને દરેક કામ ચોક્કસ-કામનો નિકાલ બહુ જલદી લાવી શકતા. કોઇ દિવસ જુના કામનો બોજો ચઢવા દેતા નહિ.

વકીલાતનો ધંધો અને અમલવાદની મુનીસીપાલીટીના પ્રમુખ-પદના બોજાએ એમનો હાથરસ બંધે સધળો જીવન રસ સૂકવી દીધો. અફસોસની વાત છે !

ગુજરાતનો નવીન ઇતિહાસ લખાશે તેમાં રમણભાઈનું સ્થાન મોખરે રહેશે. સાહિત્યકાર તરીકે, સમાજ સેવક તરીકે, અમગદય નાગરિક તરીકે એમને ધણી જ જીંવી દક્ષામાં મૂકી શકાય.

એમના જીવનની ચાવી પ્રાર્થના સમાજમાં એમણે આપેલા ઉપદેશોમાંથી મળી આવે છે. પ્રભુ પર અડખ શ્રદ્ધા એ એમનો દંડ હતો. અને એ જ દંડ હાથમાં ગ્રહણ કરીને જીવનયાત્રા કરી હતી. બીજા હાથમાં શાનનો દીપ રાખના અને તે રથને રથને પ્રગટાવતા. આ મહાન્ પવિત્ર વ્યક્તિ ગાટે ભેટડું લખીએ તેટલું આશુ છે. કર્મણ્યે યાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન એ ગીતાવાક્ય એમની કર્તવ્યનિધાની કુંચી હતી. એમણે આ જીવનમાં ક્ષોભ કર્યો નથી. શાંતિમય જીવન ગાળ્યું છે. પરમાત્મા એમને સનાતન શાંતિ આપેા !

શ્રી. વિદ્યાબહેને પોતાના ઉપર આવી પડેલી આપત્તિને મમયે
 -અસન્ન ધૈર્ય અને અદ્ભૂત મદનશીલતા મેલી હતી. લગભગ આઠાસ
 વર્ષના જીવનસાથીનો વિયોગ અને તે પણ રમણભાઈ જેવા રત્નેદાજ
 પતિનો-શતિ અને ગંભીરતાથી સ્વીકારી લેવો એ કાંઈ નાની વાત
 નથી. વિદ્યાબહેનના મોં ઉપરથી નૂર ઊડી ગયું. પણ શોકનો આભા-
 કંબર કાંઈ ન કયો નહિં પોતાનાં બાળગોપાળને પાંખમાં રાખીને
 રમણભાઈની અધૂરી રહેલી સેવામાં પોતાની કર્તવ્યદિશા બાંધી
 લીધી. રમણ ભાઈના અવસાન પછી એમની જવાબદારી વધી. તેની
 મહીરતા સમજીને એકેએક દાયકા ઉપાડી લીધાં; અને રમણભાઈની
 જે ઉણપો હતી તે સ્ત્રીસહજ કામગીરીના ભારનાનું સિંચન કરીને
 કામને ઝાલાવ્યું. વૈધવ્ય ધર્મનો વારસાત્રિક મમ સમજીને તે આત્મા-
 ર્માં મૂક્યો તે મમયે એમના મનનો ઉદ્દેગ કાંઈ ઓછો નહોતો. એક
 પત્રમાં અને લખ્યું હતું કે ' હરે જી, હરે જી, અને બધાં કામ
 હરે જી' પણ જીવન સમયત ઘણું મધું છે. સચ્ચાની માફક વ્યવહાર
 કાંઈ અટકી રહેતો નથી પણ કાંઈ રમ રલો નથી. છતાં મારે કામ
 તો બધાં કરવાનાં રહ્યા ને ? " રમણભાઈ પાસે રહીને તાલીમ
 લીધેની એટલે એ જ પદ્ધતિ ઉપર એમણે કામ ઉપાડી લીધું.

પ્રકરણ ૪૭ મું

જરાત ભરમાં રેલમંડલનું કામ ચાલતું હતું ત્યાં સુરત જીલ્લાના ખારડોલી તાલુકાની જમીન મહેસુલનું પ્રકરણ મંડાવું એમાં પણ અમે વિચિત્ર રીતે સંકળાયા. ખારડોલીની હાલતનો પ્રતિહાસ રસિક છે. એનો અણસારો અસ્થાને નહિ ગણાય. શ્રી. ગાંધીજીના ૧૯૨૧-૨૨ ના સત્યાગ્રહ વખતથી ખારડોલીનું નામ તે ગવાઇ રહ્યું હતું. ત્યાંના ખેડુતો વિશેષ કરીને સ્ત્રીઓ બહુ ઉદ્યમી અને મહેનતુ, પડકારો સીધાજ નહિ-એટલે હીંમતવાન. ધણો મોટો ભાગ આફ્રિકા વેપારને અર્થે જમીને પાર્શ્વે યએયો-માથે થોડી કમાણી પર કરીને આવેલો-અને રહેણી કમણીનું ધોરણ બીજા કરતાં ઊંચું આવેલું-રહેવાના મકાન સારા કરેલાં-ગાંધીજીની સંગતથી વ્યસનો છોડેલાં એટલે જરા આગળ આવેલો. સરકારની નજરમાં આ ખેડુત ખૂબી વગર રહ્યો નહિ-પૈસો ખેતીમાંથી ઉપાર્જન થયો કે પરદેશ વેઠીને થયો છે તેની મથુત્રી કરી નહિ-પણ તાલુકામાં ઉજેલ આવેલો જોઈને જમીન મહેસુલની નવી આંકણી ૧૯૨૬માં કરી તે વખતે ત્યાંના અધિકારીઓએ મોટા વધારો આંક્યો, ભગભગ સવાલાખ રૂપીઆનો વધારો કર્યો હતો, ખારડોલીના ખેડુતો એટલે હોંશીઆર માણસો-આ વધારો એ સહન કરી શક્યા નહિ. બે વર્ષ સુધી એ સહુએ મળીને ત્યાંના અધિકારી વર્ગ આગળ બધી સ્થિતિ રણુ કરી. આસીસ્ટન્ટ કોંક્રેટથી ઠેઠ કમીરનર સુધી જમીને પાત મમજવવા માંડી જે કોંક્રેટરે આંકણીનું નવું ધોરણ ક્યું હતું તેણે કાંઈજ ઊંડી તપાસ કરી નહોતી. ખેડુત અનાજ ઉપાર્જનમાં કેટલો ખર્ચ કરે છે, કુવા વિગેરેની સ્થિતિ કેવી છે, ધર બંધાવીને રજા માટે તે ખેતીમાંથી નાણાં એકઠાં કરીને બંધાવ્યાં હતાં કે

બીજા વેપારમાંથી એ અને એવી બીજી આસપાસની વિમતવાર-
 રિયતિમાં જિંડા કિતર્યા વગર માત્ર એક તરશીજ વિચાર કર્યો હતો.
 અને આખા તાલુકા ઉપર બારણુ વધારી દીધું હતું. કાઉન્સિલમાં
 પણ આ આગતના પ્રશ્ન પૂછાયા હતા. પણ નિમ્નરૂઢ જેકુતની દાદ
 મેમ્બરે સંભળી નહિ, કેટલાક સફેદ ટોપીવાળા મુરત જુલ્યાના
 માથુસોએ જેકુતોની વહારે ધાત્ર માટે ગયા. પણ ૧૯૨૨-૨૩ ના
 વખતમાં એ લોકોને હટાડી પડ્યો હતો એટલે એમનો વિશ્વાસ ઊઠી-
 ગયો હતો. છેવટ જ્યારે સરકાર પાસે રાવ સંભળાઈ નહિ ત્યારે
 એકા સત્યાગ્રહમાં પ્રખ્યાત યજ્ઞેશ્વરી શ્રી, મોહનલાલ પંડ્યા આમળ
 બધી બાજી ખુદી, મોહનલાલે શ્રી. વલ્લભભાઈને વાત કરી. તે વખત
 તે વલ્લભભાઈએ પણ કાને વાત ધરી નહિ, છેવટ ગાંધીજી પાસે
 બારડોલીની ર્વાઈડ રજુ થઈ. ગાંધીજી તે બધી હકીકત સમજી ગયા
 અને સલાહ આપી કે જો હિંમત હોય અને રના થવાને તૈયાર
 હો તો ના-કરની લડત આરો, બીજો ઉપાય નથી. જેકુતોને બીજો
 ઉપાય નહોતો. પોતાના તાલુકામાં જઈને પૂછી ગામે થયા જેકુતો
 એકલા થયા અને સત્યાગ્રહ કરવાનો ફરાવ કર્યો. આ લડત કંઈ
 રચનાજનક ટારણે નહોતી તેમજ તે સવિનયભંગના બામ રૂપે પણ
 નહોતી. એતો જેકુતોની આર્થિક સ્થિતિ પૂરતી હતી. સરકાર
 દુરાચારી હતી અને જેકુતો મક્કમ હતા. એ ફરાવની બધી ગાંધીજીને
 કરી. ગાંધીજીએ પછી તે વલ્લભભાઈને બારડોલી મોકલ્યા. વલ્લભ-
 ભાઈએ એકજ વસ્તુની યોજના કરી કે "જો હોદ્દો માથુસો ચોક્કસ
 રીતે છેવટ લગી પાવમાલ ચલાવી પ્રતિષ્ઠા લેવાને તૈયાર હો તો
 પોતાનો સંપૂર્ણ ગ્રામ આપવાને રાજી છું." આ ઉપરાંત એમણે
 જેકુતની સીઓને એકી કરી. કારણ કે પૈસાટકાની બરઆદીનું
 મંદક સીઓ અને બાગોડાને વધારે વેલું પડે તો એ સવળું તેઓ
 સદન કરવાને મક્કમ પણે તૈયાર છે કે નહિ તે ચોક્કસ વાત પૂછી.

ઓળખો તો પુરૂષો કરતાંએ વધારે મજબૂત હતી. સવાલાખ રૂપીઆ
 જેટલી મોટી રકમ તાલુકામાંથી ફેંકી દેવા માટે ઓ પુરૂષો કોઈ
 તૈયાર નહોતા. ઓ પુરૂષોની મોટી મેદની સમક્ષ વસ્તુબદ્ધાઈએ
 વસ્તુસ્થિતિનો સરખી રીતે ફેડ કર્યો. અને લોકો પાસે પ્રતિષ્ઠા લેવ-
 ડાવી કે સરકાર તરફથી મને તેટલી કનડગત થાય-જે કાંઈ ભોગ
 આપવો પડે આર્થિક કે શારીરિક-તે હસતે મોઢે સહન કરવો પણ
 મહેસુલ ભરવું નહિં. સર્વ રીતે ફના થવાય પણ મહેસુલ અપાય
 નહિં. અને લીધેલી પ્રતિષ્ઠા તોડાય નહિં. ભલે માર્ગ કપાય પણ
 પ્રતિષ્ઠાને પવિત્રપણે વળગી રહેવું. ધણીજ ગંભીરતાથી સંપૂર્ણ
 વિધિસર પ્રતિષ્ઠા લેવાઈ. પ્રથમ એક તાલુકાનાં માથુસોએ લીધી.
 પછી વસ્તુબદ્ધાઈએ સુનંદ માથુસોને લઈને આખા તાલુકાના
 ખેડૂતોને સમજાવવા માટે ગામેગામે પ્રચાર કરવાનો આરંભ કર્યો.
 તાલુકાનાં મોટાં મોટાં ગામોમાં ડાવણીઓ સ્થપાઈ. ખેડા, અને
 બોરસદના સત્યાગ્રહની તાલીમ લીધેલા જુવાન કાર્યકરોને કામની
 સોંપરત થઈ. એક તાલુકાએ પહેલ કરી, મછી તો ઠેકઠેકાણેથી
 ખેડૂતો પોતાની મેળે જ સત્યાગ્રહમાં જોડાવા લાગ્યા.
 કાયદેસરના બધા જ માર્ગ અજમાવી જોયા અને તેમાં નિષ્ફળતા
 મળી એટલે છેલ્લે પાટલે બેઠા શિવાય છૂટકો જ નહોતો. ખેડૂતો
 કેળવાયેલા હતા ને અન્યાય મહન કરવાને તૈયાર નહોતા. એટલું
 સ્વમાન તેમનામાં જાગૃત થયું હતું; તેથી સ્વેચ્છાથી જ સત્યાગ્રહનાં
 મંડાણ થયાં હતાં. અલગત વસ્તુબદ્ધાઈએ પછાતી હિંમત આપી
 અને વ્યવસ્થા સાચવી. અને જ્યારે બધે એક સપ થયો ત્યારે એ
 સંઘબળને ટકાવી રાખવાને મજબૂત પ્રયત્ન કર્યો, એમાં જ વસ્તુ-
 બદ્ધાઈએ ખરી કુનેદ વાપરી હતી. અને એ પરત્વે જે પ્રચાર કામ
 થયું તે અદ્ભુત હતું. એ પ્રચાર કાર્યને લીધે જ લોકોની મજબૂતા
 સચવાઈ. બાકી સરકાર તરફથી તો સત્યાગ્રહીઓને ફેડવા માટે

એશુમાર પ્રયાસ થયા હતા. સરસ્વાતમાં તો જ્યારે મહેસુલ ભરવાની
 જેડુતોએ ના પાડી ત્યારે જખ્તીના ત્રાસ દેવા માંડ્યા. જે દોરઠાંખર
 જખ્તીમાં વેચી ના સકાય તેવાં પણ જખ્તીમાં લઈ જવા માંડ્યાં.
 રાયરચીલાં બહું લેવા માંડ્યાં. જેતરો ઉપર દાંચ મુકાદ્દા-નાની સરખી
 રઠમની શિવરાખી માટે આખાં જેતરો લઈ લેવાની ધમકી અપાઈ-
 કેટલાએ સરસામાનની હરરાજી થઈ પણ કાંઈ એ હરરાજી થયેલો
 સામાન લેવાને તૈયાર નહિં-સામાન ઉપાડી જવાને પણ તૈયાર નહિં-
 જખ્તીઓનો હુમલો ચલાવવા માટે ખાસ પઠાણો રોક્યા. આ પઠાણો
 રોકવાની જરૂર નહોતી. કેમકે જેડુતો કાંઈ જખ્તીની આડે આવતા
 નહોતા-અને સગકાર પાસે બીજા માણસોની જોડ નહોતી, પણ ત્રાસ
 વર્તાવવા માટે અનુની માણસો રોક્યા હતા. લોકોએ સરકારની ચેકડી
 કરવામાં બાકી રાખી નહોતી. જ્યાં જ્યાં મલાઓ થતી ત્યાં ત્યાં
 ખાસ તૈયાર કરેલાં આમ્ય ગીતો અને રાસડા ગવાતા. નાનાં છોકરાં
 પણ મરકરી ઠંકા ઉઠાવતા, સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોની જંગી સભાઓ
 ઉન્હાળાના સ્વચ્છ આગમના આવરણ નીચે ખુસ્તી મેદાનોમાં થતી
 હતી, વસ્ત્રભાષાએ આ નાકરની લડતનો વ્યૂહ ખૂબ જ કુનેદથી
 ગોઠવ્યો હતો. તેથી જ તે સરદાર કહેવાયા અને તે ઉપનામ કાયમ
 રહ્યું. તાલુકાનાં મોટાં મોટાં ગામોમાં આગેવાન સેનાપતિઓને મૂકી
 દીધા હતા. શ્રી. અખ્ખાસ તૈયબજી, દરબાર ગોપાળદાસ અને
 અક્ષિતબહેન, શ્રી. ચંદુલાલ દાકતર, શ્રી. મીરુબહેન, પીટીટ,
 કમ્પાણીબાઈ, રવીચંકર વ્યાસ, જેવા પીટ નેતાઓની દેખરેખ નીચે
 તાલુકો વહેંચી નાખ્યો હતો. ગામે ગામ સરદાર જેડુતોને મકકમ
 રહેવા બાંધણો આપતા-અને સદ્બોધ આપતા-જેમ જેમ દિવસ
 ગયા તેમ દહતા વધી અને સરકારનો દેર વધ્યો; દમનની દિશા
 બદલી. જખ્તી સાથે નેતાઓને પરહેજ કરવા માંડ્યા. પહેલાં રવીચંકર
 વ્યાસની ધરપકડ થઈ. દમન વધવા માંડ્યું તેમ તેમ લોકોની મજબૂતા

વધતી ગઈ. આ વાતાવરણમાં અમે ત્યાં મહેજ જઈ પહેચ્યાં. ડોક્ટર સુમંતની તખીયત રેલસંકટના કામના અમને લઈને પાછી નબળી પડી ગઈ હતી. તેથી કાંઈક આરામને માટે જવાનો વિચાર કર્યો હતો. ડોક્ટરોએ આગળથી સાન્ટાક્રુઝ મોકલ્યા હતાં. ડોક્ટરે થોડો વખત ખારડોલી જઈને પરિસ્થિતિ જોવાનું ધાયું હતું. રેલસંકટ વખતે ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિ તરફથી લોન આપીને શ્રી. વલ્લભભાઈએ વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળને સારી મદદ કરી હતી. એટલે તે બદલ ડોક્ટરને વલ્લભભાઈની મુલાકાત પણ લેવી હતી. જે દિવસે ડોક્ટર ખારડોલી ગયા તેજ દિવસે રવીશંકરભાઈની ધર-પકડ થઈ. વલ્લભભાઈએ તો ડોક્ટરને સરખણ વિભાગનું કામ જ સોંપી દીધું. એમને ખેરાકની બહુ જ પરહેજ હતી. પાંચ, માખણ અને દૂધ, તે શિવાય કંઈ જ એ લેતા નહિ. દરરોજ સુરતથી પાંચ વગેરે લાવવાનો વલ્લભભાઈએ પુરતો ખંદોબસ્ત કરી દીધો. અને બહુ જ કાળજીથી એમની બરદાસ કરી. બધા જ કાર્યકરો પોતપોતાને સોંપેલા કામે બેસી ગયા હતા—કામની જરૂર હતી. અને વલ્લભભાઈને ના કહી શકાય તેમ નહોતું. જ્યારે ડોક્ટરને આમ બેસાડી દીધા ત્યારે હું એમને મળવા સરખણ ગઈ. જે ત્રણ દિવસ રહીને ડોક્ટર પાસે જવાનું ધાયું હતું. તે જ રાત્રે સરખણ વિભાગમાં મોટી મીટીંગ સમક્ષ વલ્લભભાઈ લડતનું રહસ્ય સમજાવવાના હતા. ગામડાંની સ્ત્રી પુરોહીની ખૂબ મોટી મીટીંગ થઈ હતી બાળકો અને પુરોહી-સંઘર્ષો રામધૂન લગાડીને રાષ્ટ્રગીતો અને પ્રતિજ્ઞા પાલનનાં ગાયનો તથા મરકારની નીતિની રક્ષા કરતા રાસડાથી ગગન ગળવતા હતા—ઉત્સાહભેગ સરદારની જુસ્સાભેર સચોટ વાણી અને રદીઆ સાંભળવા માટે અને પોતાની મક્કમતા પુરવાર કરી આપવાને એકલા યએલાં હતાં આ દરમિયાન જોટલું મંબીર તેટલું જ મનોહર અને હૃદયપર્શી હતું. પોતાના વિવેચનનો આરંભ કરતાં પહેલાં એમણે તો મારું

ઓળખાણ કરાવવા માંડ્યું. અને જણાવી દીધું કે ડોક્ટર સાહેબ તો સરખણ વિભાગની સેવા કરવા બેસી ગયા છે. પણ આજથી તો ચારદાખતેન પણ તમને સાચા આપવા આવી ગયા છે. ” આમ કહીને મને પણ આગા કરી દીધી. પછી તો છુટાપ જ ક્યાંથી. તે દિવસથી બારડોલી પ્રકરણમાં અમે બંને જોડાયા. સરખણ વિભાગનું બધું જ કામ ડોક્ટરને કરવાનું હતું. વિભાગમાં ફરીને લોકો દીધા ના યાય અને સંપ સાચવે તે જોવાનું હતું. મારો રમેશ સ્વયંસેવક તરીકે જોડાયો હતો, અમે કંઈ કંઈ નવા અનુભવો માણ્યા—મામ્ય જીવનના પ્રત્યક્ષ સંસર્ગમાં અનાયું. સરખણની છાવણી મોટામાં મોટી હતી. તેમજ નવસારીથી મોટરમાં આવવા માટેના રસ્તામાં જ હતી. એટલે મુંબઈથી આવનાર લોકોને માટે બહુ સવકલાળી હતી. જાપામાં આવતા હેવાલોથી આખા હિંદુસ્થાનની નજર બારડોલી તરફ હતી. સરમરે મચક ના આપી એટલે ધારા-સમાના મુંડાયલા સંખ્યાએ વિરોધ દાખલ પોતાની જગ્યાઓનાં રાજનામાં આખાં.

ડોક્ટર સરખણમાં આવીને રહ્યા હતા, એટલે વડોદરા રાજ્યના ધણા કાર્યકરો લડતમાં જોડાયા, અથવા મુલાકાત માટે આવતા. જખીવાગાનાં રોજાં, જેકુતોની મહત્તમતા, તેમણે સ્વીકારેલું ચિસ્ત-પાલન, આત્મજોગથી મળતો તેમને સંતોષ, તેમના હૃદયનો ઉત્સાહ એ સહજાં દૃશ્ય અને એ બધી પરિસ્થિતિ એક મોટાં બોધપાઠક હતાં. સ્વયંસેવકોની મહેનત, અને પત્રિકા તેમજ વસ્તુબોધની વાણીથી ચતાં પ્રચારકમને પરિણામે જામી, અનેલી છાવણીઓમાં અને જેકુતોમાં સંખ્યાજ તોડવા માટે અધિકારી વર્ગ તરફથી અનેક ઉપાયો સામ દમ ભેદના લેવાતા પણ જેકુતો દીલા ચતા નહોતા. હિંદુ મુસ્લીમના ભેદ પાડીને કલહ ઉત્પન્ન કરાવવાના પ્રયાસ થયા, પણ એ બાજુ પણ નિષ્ફળ ગયું.

તે સમયે વડીધારાસભામાં શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ પ્રમુખ હતા. તેમણે
 પત્ર લખીને વાઇસરોયને ચેતવણી આપી કે સરકાર જો પોતાનો
 માર્ગ બદલશે નહિ તો પોતે રાજીનામું આપશે અને હડતમાં પડશે.
 મુંબઈના મોટા મોટા વેપારીઓ પણ તાલુકા ચમને બારડોલી જેવા
 આવતા. હિંદુસ્તાનને ચારે ખૂણે બારડોલી સંગ્રામનો નાક પહોંચી
 ગયો. કોઈ અધિકારી કલેક્ટર, કમીશ્નર કે મવર્નર તાલુકાની
 વસ્તુસ્થિતિ જેવા આવે તો રમથાનવત્ સુનકાર શિવાય એની નજરે
 કાંઈ જ પડે નહિ. ગામના લોકો એટલી સખત હડતાળ પાડે કે કોઈ
 ચકલુંએ બહાર નીકળે નહિ, બારણા બંધ કરીને ઘરમાં પુરાઈ રહે—
 બધો બચવાર બંધ કરે—ગામના લોકોનું શિસ્તપાલન બહુ જખર્શ હવું.
 કોઈ મદદેશો પહોંચાડવો હોય તો આખા તાલુકામાં સંઘાદારા પહોંચી
 જાય. બારડોલી પત્રિકાએ પ્રચારનું કામ અજળ ક્યું. વાચતાં ના
 આવડનાર ડાસા, ડગરા, ઓઝો, બધાં પત્રિકાનું વાચન સાંજળવા બેસી
 જાય. પ્રજાને તેમજ કાર્યકરોને અતિ ઉત્તમ તક મળી. બૂદ્ધિરચના
 કેવી રીતે કરવી, સ્વમાન કેવી રીતે માચવવું, સરકારી અધિકારી
 આગળ માથું જીંચું કરીને હિંમતભરે જવાળ દેવા એ મધળી
 બાબતનું શિક્ષણ મળ્યું. નિઝરતાનો મોટો પાઠ મળ્યો—સરકારની
 જામી ગએલી પ્રતિષ્ઠાનો તો શૂકેક જ થઈ ગયો.

સરકારે દરેક જાવણીઓ પર દરેકો પાડવાનો અને એકેએક
 કાર્યકરોની ધરપકડ કરવાનો વિચાર કર્યો હતો. વાતો તો કાંઈ કાંઈ
 સંજગાતી હતી. બારડોલી તાલુકાને તોપથી ઉગ્રાડી મુકારો, કાર્યકરોને
 આંદામાન મોકલાશે છત્તાદિ—લોકોને તો સ્નાન સૂતકે હવું નહિ—ફળ
 થવાને તૈયાર જ હતા. ઓઝોની હિંમત અજળ હતી. કોઈ પુરુષ
 દીસો યાય તો સામી ઓઝો તેને પાનો ચલાવતી હતી.

મુંબઈના નેતાઓ સમાધાનીને માટે દોડાદોડ કરતા હતા.
 રમથાન અમદાવાદમાં યુજરાતના ખેડુતોની પરિષદ બોલાવી—પૂનાના

શ્રી કેળકર પ્રમુખ હતા. સ્વાગત સમિતિની પ્રમુખ હું હતી. વલ્લભભાઈએ બારડોલીની સઘળી હકીકત કહી મુંબગાવી, એમની વાણીમાં તે વખતે અગળ જોમ અને કટાક્ષ હતા—પરિષદ પછી વલ્લભભાઈ અને બીજાં ચાર પાંચ જણનું ડેપુટેશન સુરતમાં મવતરને મળ્યું. અખાસ સાહેબ ભક્તિમહેન, હું અને બીજા બે કાર્યકરો એ ડેપુટેશનમાં ગયા હતાં. પણ તેનું કંઈ પરિણામ આવ્યું નહિં અને સમાધાનીના મદદગાર પણ લમલમ તૂટી ગયા. શ્રી. વલ્લભભાઈની ધરપકડના પડખા ખૂન મુંબગાતા હતા એટલે ગાંધીજી પોતે બારડોલીમાં આવીને બેઠા. લોકોને તો વધારે ઉત્સાહ આવ્યો. સરકાર માફેલ બની મઠ. છેવટ સરકારને નમતું આપવું પડ્યું. જમીન આંકણીની તપાસ માટે એક કમિટી નીમી—એકુતોએ મહેસુલનો વધારો આપવાની ના પાડી. જૂની આંકણી પ્રમાણે મહેસુલ ભરી દીધી અને સરકારે પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવવા માટે ત્રીજાજી માણસ પાસે વધારાની મહેસુલ જોટવી રકમ લઈને સરકારી ત્રીજેરીમાં અનામત મૂકાવી, તપાસ પંચે તપાસ ચલાવીને નવી આંકણી વધારા પડતી બે એમ ચૂકાદો આપ્યો. બારડોલી તાલુકાને અને સાથે સાથે ચોર્ણાસી તાલુકાને આ ચૂકાદોના લાભ મળ્યો. આ પ્રમાણે બારડોલી લગતનું સરકાર પરિણામ આવ્યું. કાર્યકરોને તો આ લાભથી બહુ સુદર સંતોષ મળ્યું. પ્રજામાં આત્મવિકાસ આવ્યો. શહેરના કાર્યકરોને ગામડાની વાસ્તવિક સ્થિતિનો ખ્યાલ આવ્યો. ધરધર ફરતાં ગયાં અને બાગેશ સાથે વાત કરતાં પ્રામ્ય-જનનાના દારિદ્ર્યનો તોદરવ ખ્યાલ આવ્યો. હું વડોદરા રાજ્યના કેટલાંક નાનાં ગામોમાં ડોક્ટર બ્યારે મેનીગરી કમીસનર હતા ત્યારે ફરેલી—પણ બારડોલી તાલુકાનાં ગામડાંએ તો આજનાં પડગ કદાહી નાખ્યા—પાટીદાર વર્ગ તો ઠીક સ્થિતિમાં પણ નાવજ અને દુનગા, એકુતો અને મજૂરોની કંજાલીવન અને ગુલામી રહાનો ખરો ખ્યાલ

ગમે એટલા વર્ષોનો વચ્ચે કદી આવે નહિં. હું ખાદીનાં કપડાં તો પહેરતી જ હતી. એટલે તદ્દન સાદા વેશમાં ગ્રામ જનતાની મુલાકાત લેતી. છતાં મારા હાથમાં સોનાની બંગડી અને કાનમાં હીરાની મુટ્ટી એટલાં આભૂષણો રાજ રાખતી. એ વસ્તુ પશુ મેં ફેંકી દીધી. ત્યાંની વસ્તીની દીન દશા જોઈને એ વખત પૂરું ખાતાં અને એક સોનાનો તાંતણો રાખતાં પશુ દુઃખ થતું. મન પર બહુ જ અસર થઈ, દેશનું દારિદ્ર્ય, મુલામી દશા, અજ્ઞાન, અને અધિકારનાં હલ્કા-કાવક દશ્યો જોઈને એમરે નિરાશા જ દેખાવા માંડી, અને તે માટે જેટલો પ્રયત્ન થાય તેટલો કરવો એમ સંકલ્પ કર્યો. બ્રિટિશ સરકાર દેશને તારવા માટે કાંઈ પ્રયાસ કરે એ આશા તો મિથ્યા જ હતી.

વર્ષની શરૂઆતથી જ સાયમન કમિશન સામે તીવ્ર વિરોધ પ્રજાએ બતાવ્યો હતો. બિન્નબિન્ન મત ધરાવનારાઓ-ઉદામ અને અને વિનીત મતવાદીઓ એમાં તો એક મત હતા. અને કમિશનનો બહિષ્કાર કર્યો હતો. જ્યાં બહિષ્કાર કરવામાં પ્રજાને સજાગતા મળી સરકાર આ વસ્તુ માટે તૈયાર નહોતી અને એનાથી સહન થઈ શક્યું નહિ. તેથી ગ્રામની નીતિ અજમાવી. લાહોરમાં લાલા લજપત રાયની મરદારી હેઠળ લોકની પ્રચંડ મેદની કમીશનનો બહિષ્કાર દર્શાવવા કાળા વાવટા સાથે ટોળે મળી હતી. પોલીસે લાડી મસ્તાવી, બંદુકના ફૂંદાથી લોકોને ફેટકાર્યાં. લાલાજીને પશુ ફટકો લાગ્યો, અને તેને જ લઈને એમનું અવસાન જલદી થયું એમ મનાય છે. ગ્રામ ફેટલાએ નિમાસા લઈને સાયમન કમિશને પોતાનું કામ આરંભ્યું હતું. " સાયમન પાછો જા " એ સૂત્ર ગામે ગ્રામ અને શહેર શહેરમાં ઊઠારાઓ પૂકારતા.

પાછળથી પ્રજાનું મન મનાવવાને ફેટલાક દિન્દી સભ્યોને કમિશનને સલાહ આપવા માટે રાખ્યા. પશુ લોકો મનાયા નહિ અને બહિષ્કાર ચાલુ રાખ્યો. દેશનું હડતર બહારના લોક આવીને

લા જહારના પ્રતિનિધિઓએ તેમજ પ્રેક્ષકોએ
દલી કોઇ વખત આપી નહોતી. જહેર વચ્ચે
થવથી ચણુગારીને સુંદર અને સાદી બેઠક ફરી
પાયરણાં પાયરીને બેસવાનું રાખ્યું હતું. એટલે

જાઓનો સંકાય પણ નહોતો, પ્રભુ પર જે જે અન્યાય અને
ભુલભોય થતા હતા, ખર્ચાગ રાજતંત્રમાં જે બારણુ પ્રભુ પર પડતું
હતું-એકુતના શ્રમનો લાભ જહેરોને મળતો-રિક્ષાગ રાજમાર્ગો અને
મહોલાતો પાછળ લાખો રૂપીઆનો ધૂમાડો થતો, ફેળવણી, દવાખાનાં,
સ્તાઓ પત્તાદિનો લાભ મામડાંને વધારે પ્રમાણમાં મળતો એમજે-
આ પ્રકારના અનેક પ્રશ્નો પારપરમાં ચર્ચાયા-વડોદરાનું રાજ્ય બંધા-
રણ જીવ્ય કોટિનું યાગ, પ્રભુનો અચળ રાજ્યમાં સંભળાય, અને
કંગાલ પ્રભુની આર્થિક ઉન્નતિ માથે તે સંબંધી ઠરાવો પસાર
કરીને સરકાર સમક્ષ મૂકવાનું નક્કી થયું-પ્રભુમાં પોતાનામાં જગ
લાવવાની અમૂલ્ય સ્વીકારાઇ-અને તાલુકા મંડળ, પ્રાન્નિક મંડળો,
સ્થાપીને સંગીન પ્રચાર કાર્ય કરવાની વ્યવસ્થા થઇ-પ્રભુમંડળને
માટે સ્થાપી રૂંડની આવરણકતા ડેક્ટરે ખૂબ કાર્યપૂર્વક સમજાવી
હતી અને તે રૂંડ એકડું કરવાને વ્યવસ્થા થકી કઢાડી હતી.
પ્રદર્શનનો વ્યવસ્થા પણ સારી થઇ હતી-ખાદી વિભાગની કેબરેખ
શ્રી. મીકુજહેન પીટીટ રાખી હતી, એમની સાથે સુંભાઇનાં બીજાં
પારમી જહેરો પણ આવ્યા હતા-જહેરની જહેરોએ સ્વર્ગમેલિત
તરીકે સુંદર કામ કયું હતું. પરિવહ પટેલો જે પ્રચાર કામ કયું
હતું, તેને પરિ-ખામે સીઓની લાભથી જદુ સારા પ્રમાણમાં હતી.
જતાં એટલું કહેવું એમજે કે એ ઉત્પાદ ચિરસ્થાપી રહ્યો નહિ.
કર્તવ્ય જુદી દહા ફેગવાઇ નથી એ જુલ તો મારી રાજની છે,
સારંગતનિક કાર્ય કરવાનો કર્તવ્ય પદાવલન સીઓમાં ક્યારે જાન્યત
થશે ? એ જાન્યત કરવાની રચનો કું વર્ણવી મેવું છું મારા
અનમાં એ રાખ સિદ્ધિ થશે ખરી !

વડોદરા જિલ્લા પ્રજાસંઘના મંડળ

વડોદરા જિલ્લા પ્રજાસંઘના ૭મી મેઠક સ્વાયત્ત સમિતિના સભ્યો. સ્વાયત્ત પ્રમુખ ચારદાળજીન, ૧૯૨૮

પ્રકરણ ૪૭ મું

૧૯૨૮ નું વર્ષ આખું ખૂબ ધમાલમાં અને અનેક પ્રકારનાં કાર્યમાં ગયું હતું. તેથી અમને બંનેને આરામ અને સ્વાસ્થ્યની જરૂર હતી. ડૉક્ટરની તબીબત નરમ જ ચાલતી હતી. ચારીરિક કે માનસિક શ્રમ લાઇ શકાય તેમ હતું નહિ. જે મકાનમાં અમે રહેતાં હતાં તેનો નીચેનો ભાગ રેલ પછી રહેવા માટે તદ્દન નિરપયોગી થઇ ગયો હતો. એટલે ઉપરના ભાગમાં જ રહેવું પડ્યું હતું. ને ઉપર તો તાપ પુષ્કળ લાગતો હતો; અને સંક્રમણ પણ ઠીક હતી. એટલે અમે એજ છતાં ખીજા મકાનમાં રહેવા ગયાં. આ નવા મકાનમાં થોડાં વર્ષો ઉપર અમે રહેલાં હતાં. વડોદરાના સેવામંડળનાં અને ખીજાં સાર્વજનિક હિતનાં કામો એજ મકાનમાં રહીને ચરૂ કર્યાં હતાં-અને ૧૯૧૫-૧૬ નાં સ્વપ્નો ત્યાં જ સેવ્યાં હતાં એટલે એ મકાન સાથેનો સંબંધ અનુકુળ લાગ્યો. મારી પ્રેમલીલાની પહેલી પુત્રી માયાનો જન્મ એજ વખતે થયો હતો. વળી અમારી ખીજી પુત્રી સરલા યુરોપથી તરત જ પાછી આવી હતી. એટલે ઘર બહુ બહુ હતું. મારે મુંબઇ યુનિવર્સિટીના પ્રલેક્ષનનું કામ ચાલતું હતું. પેટલાદ, ભરૂચ, વિગેરે ગામે રખડી રખડીને ચાકી હતી. એટલામાં ડૉક્ટર સખત મન્દુએન્ડ્રામાં પટકાપા. ત્યારથી બહુ જ નબળાઇ લાગવા લાગી. અને જોરાક જરા લાઇ શકતો નહોતો. તે વખતે તાપની પણ ઠીક ચરૂઆત થઇ હતી. તેથી અમે કેમ્પને રસ્તે આવેલા મિસ નીડમના જંગલમાં જ્યોતિબાઇ તથા સરલા સાથે રહેવા ગયાં ત્યાં થોડો વખત રહીને મુરત અડવા લાઇન્સમાં ડૉ. મોહનનાથ દિક્ષિત સાથે ટોટોક મદિનો રહ્યાં. ડૉ. મોહનનાથ તથા એમનાં પત્ની શ્રી. માલતીબહેને બહુ જ ખાતરદારી

કરી-અને ત્યાંની હવા તથા કુવાનાં પાણીથી ડૉક્ટરની તબીબતને જરા આરામ થયો. શ્રી. લાડ જે એસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર તરીકે ત્યાં કામ કરતા હતા તે અમારી ખોડામાં જ રહેતા હતા. તેમની સાથે અમારે મારું ઓળખાણ થયું. તરતના જ સિવીલીઅન થઇને આવેલા, મધીજીની મજબૂતમાં ઠીક રસ લેનારા અને ખાદી પ્રેમી યુવક હતા. હિન્દની સેવા કરવાના જીયા આદર્શ ધરાવતા હતા-ખૂબ વિદ્વાન અને અભ્યાસી હતા. સનદી નોકરીના પોલાણી ચોક-કામાં જકડાઇ જવાની એમની જરા ઇચ્છા નહોતી. અને જેમ અને તેમ એનું લેપન ઓણું લાગે એવી તમન્ના ધરાવતા હતા-એમની સાથે ડૉક્ટરને ઠીક ગાઠી ગયું એટલે સંજની વખતે ફરવા જવાની એમને ઠીક રહેર આવળી.

સુરતથી પછી અમે સાન્તાક્રુઝ હવાઈ માર્ગે ગયાં. ત્યાં ડૉક્ટરને મારું આરામ મળ્યો, અને તબીબત જરા ટેકાળે આવી.

નૂત મહિનામાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીની બેઠક થઇ તેમાં હું પહેલ પહેલી સેનેટર તરીકે ગમ. થી. ખુશાલ શાહ, કનેલાલાલ મુનશી, લક્ષુભાઈ શામગદાસ, પ્રો. અતિસુખલાંકર ત્રિવેદી વિગેરે જુના મિત્રો હતા. અને સરકાર નિયુક્ત બે સ્ત્રી સભ્યો હતાં. એટલે મને કંઈ વસમું તો લાગ્યું જ નહોતું. શ્રી. ખુશાલ શાહની સલાહ અને મદદ મને હમેશ મળતી તેને લીધે મારા કામની ગતિ સરળતા થઇ હતી. આ નવા ક્ષેત્રમાં કામ કરવાની જૂદા પ્રકારનો અનુભવ મળ્યો.

જે ફરમીયાન અમદાવાદની અખિલ મહિલા પરિષદની શાખા શાગાએન્ડા ઇન્સ્પેક્શનનું અને ચારણ ડૉક્ટરને મારે સદીઓ લેવાનું કામ ઠીક નેરદોરથી કરવી હતી. શ્રી. સરલાદેવીએ એ કામને મારી મદદ આપી હતી. વળે અમદાવાદની મહિલા ખાદ્યાગારને

અંગે જાત્રાલય પણ શરૂ કર્યું હતું. મિસ મન્દિરાબાઈ ભાગવત જે ઑક્સફર્ડથી વિદ્યાભ્યાસ કરીને પાછા આવ્યા હતાં. તેમણે એ જાત્રાલયની અધિક્ષક તરીકે કામ માથે લીધું હતું. પાઠશાળાનાં લેડી સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ પણ એજ હતાં. એટલે એ બંને કામ બહુ સારી રીતે ચાલી રહ્યાં હતાં. ગુરુભાઈ આ બંને કામમાં પહેલેથી જ ખૂબ ખંતથી કામ કરતા હતા. એટલે જાત્રાલયનો બોલો બધો મોટે ભાગે એમને માથે આવ્યો. વિદ્યાબહેન મદદ કરતાં હતાં-પણ એમને વ્યવસાય ધણી વધારે એટલે ખરી મહેનતનું કામ ગુરુભાઈને કરવાનું હતું. મારાથી અમદાવાદ વધારે વખત જવાનું નહિ એટલે સક્રિય કામ મારાથી એ બાબતમાં બહુ થતું નહિ. જો કે વચમાંવચમાં આવી જતી હતી. મિસ ભાગવત મન્દોરનાં રાજકુટુંબનાં દોહીત્રિ, અને રાજકુટુંબમાં જિજ્ઞાસુ હતાં વિદ્યાભ્યાસ અર્થે યુરોપ ઝાઝો વખત રહેલાં એટલે સ્વાશ્રયી થયેલાં. અને તેથીજ એમણે આ કામ સ્વીકાર્યું હતું. પોતાના ઉમદાખવાસની જાપ જાત્રાલયની બહેનો ઉપર સારી પાડી-પણ કેટલીક બાબતોમાં જાત્રાલયના વહીવટનું ધોરણ જરા ખર્ચાળ બંધાઈ ગયું. તેને વ્યવહારિક રીતે નીચે જિતારતાં લગભગ છસાત વર્ષ વીતી ગયાં. કેમકે એક પ્રકારની પ્રણાલિકા આરંભમાં બંધાઈ ગય અને અમુક ચીજો પડી ગય તે બદલતાં મુશ્કેલી પડે છે. છતાં પાઠશાળાની અને જાત્રાલયની પ્રગતિ બધું ભાગે મિસ ભાગવતને આભારી છે એમાં તો સંશયજ નથી. અને એ સરથાને સારી સ્થિતિએ પહોંચેલી જોવાથી મને તો ખૂબજ સંતોષ થતો. કેમકે એ તો મારા મનથી મારું બાળકજ લાગે. ગુજરાતની ઉચ્ચ સ્ત્રી કેળવણી માટે વર્ષો યયાં સ્વપ્નાં સેવેલાં, અને તેને માટે અનેક અમલો લેવાને મેં પોતે તકલીફ જિજ્ઞાસેલી, ડોક્ટરે જેને માટે ખૂબજ પ્રયાસ કરેલો, તેને બધું અરો ફલિભૂત થયેલાં જોવાને વખત આવ્યો એટલે સ્વાભાવિક રીતેજ આનંદ થયો હતો.

એ અરસામાં અમદાવાદની ગુજરાત કેલેજમાં વિદ્યાર્થીઓએ મોટી હડતાળ પાડી હતી. અને તેનું નેતૃત્વ શ્રી. શેક્ષિત મહેતાએ લીધું હતું. પ્રિન્સીપાલ ચિરાગ જૂની બુરોક્રેટિક પદ્ધતિથી કામ લેનાર ગૃહસ્થ; આગળ વધતા જમાનાને સમજ ના શકે; પુરોના આદર્શ, રાજકીય પરિસ્થિતિથી પલટાએલા માનસ, દેશમાં વ્યાપી ગએલો સામન કમિશનનો વિરોધ, છત્તાદી બોલાની કનવાર કપા વગર વિદ્યાર્થીઓને ઘણી દેવની, અને પુરાણી ચિરાગ પાલનની પ્રથાને વળગી રહેનાર પ્રિન્સીપાલે વિદ્યાર્થીઓને કળથી મમજવી લેવાને બદલે ધમકીઓ આપી-પરિણામે યુવકો વિદ્યાર્થી-અને ઉપરી શ્રામે ટક્કર ઝીલવાની દિશાત હરી. ચહેરની જનતા અને મમજન વિદ્યાર્થી આલમની સદાનુભૂતિને લઈને હડતાળ સફળ થઈ. શેક્ષિત મહેતામાં આત્મવિશ્વાસ વધ્યો, અને વિદ્યાર્થી અને યુવક વર્ગનો માનીતો થઈ ગયો. હડતાલમાં સ્ત્રીવિદ્યાર્થીઓએ પણ સુંદર ફાળો આપ્યો હતો. વિદ્યાર્થીના અભ્યાસમાં ખસેલ ના પડે, તેમજ પુસ્તકો ઉપરાંત સામાન્ય સાહિત્યમાં રમ ઉત્પન્ન થાય, રાજકીય જાવનાને ઉત્તેજન મળે એવા સાહિત્યનું વાચન કરાવવાના હેતુથી વિદ્યાર્થીઓના વર્ગો આ અભ્યાસોએ રૂર કરી દીધા. તેનો લાભ સદુએ સારા પ્રમાણમાં લીધો. અને તેને લીધે વિદ્યાર્થીઓનું સંચાન સારી રીતે થયું. આડકતરી રીતે હડતાલની સફળતાને પરિણામે મરઘરની નીતિ પ્રત્યેના અણવિશ્વાસમાં ધજો વધારો થયો; નરા પ્રકારનું જગ યુવકોમાં આબુ-નવી જન્યુતિનો આરંભ થયો. હડતાલમાં જે વિદ્યાર્થીઓએ આગળ પડતો જાગ લીધો હતો તેમને મારે પ્રિન્સીપાલને તો કંજ રહી ગયો; અને જેમણે હડતાલ તોડવામાં મદદ કરી હતી તે માનીતા થઈ ગયા. પણ તેની કોઈને તમા ન દોની-કેમો જનતામાં તો સદુની કિંમત અંકાઈ ગઈ હતી.

કેળવણી ખાતાના પ્રધાનમાં જો હિંમત હોત તો, આટલી ઢઠ સુધી વાત જાતજ નહિ, અને પ્રજાની લાગણીને માન આપીને બાજુ બગાડનારને ખરી નસીયત મળત. પણ હમેશની માફક બિટીય સરકાર આપણા પોતાનાં જ માણસોને હાથે આપણા પત્ર ઉપર પ્રહારો મરાવે છે. અને એ પરંપરા ચાલ્યાજ કરે છે. સર્વ મામાન્ય હિંમત કરતાં અંમત સ્થાપિત હિંમતે વધારે મહત્વ આપવાની મતિમાં જ્યાં સુધી ફેરફાર થાય નહિ ત્યાં સુધી કદી પલટો થાય નહિ. આપણી આ પ્રકારની નબળાઈ બિટીય પ્રજા સારી રીતે પીછાણે છે અને તેજ મુજબ જોઈ જોઈ છે.

સું બાઇ યુનિવર્સિટી ઠગિયન ૧૦૨૫-૨૬ માં બેઠું ત્યાર પછી ૧૯૨૮-૨૯ માં નવો યુનિવર્સિટી ઍક્ટ અમલમાં આવ્યો, તેની રૂઢિએ યુનિવર્સિટીના મતદાર મંડળમાં અને સેનેટના સભ્યની સંખ્યામાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો. માત્ર કેળવણીકારે અથવા કેળવણીમાં રસ લેનાર ઉપરાંત મ્યુનિસિપાલિટી, લેક્ષ બોર્ડ મર્ચન્ટ્સ એન્ડ, મીલ એનર્સ એસોસિએશન, ઇત્યાદિ સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓનો સમાવેશ સેનેટમાં કરવામાં આવ્યો-પ્રોફેસરો, શિક્ષકો વિગેરેના મંડળો અને ગ્રેજ્યુએટના મતદાર મંડળોમાં પણ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો-તેમજ ઓછી વયવાળી કોમો અને વ્યક્તિઓના લાભારે ' પ્રેફેરેન્સીઅલ ' મતની પદ્ધતિ લખવા કરવામાં આવી. શ્રીઓને ઇલાયદ સ્થાન આપવામાં નહોતું આવ્યું, તેમને માટે ખાસ બેઠક, કે મતદાર મંડળ નહોતું કરવામાં આવ્યું-એટલે સર્વ સામાન્ય મંડળોમાંથી જ શ્રીઓ પ્રતિનિધિ તરીકે આવી શકે એમ હતું.

ધણા વખતથી પ્રો. ખુશાલ શાહનો આગ્રહ હતો કે મારે યુનિવર્સિટીની નવી ટ્રુટણીમાં ઉમેદવારી કરવી-અને એમણે અને એમના મિત્રોએ અને મદદ આપવાની કશુલાત આપી. નવા નવા અનુભવો લેવાની મને હોશ હતી. એટલે હું કશુલ યજ્ઞ. ડોક્ટરને અમલથી યુનિવર્સિટી, મ્યુનિસિપાલિટી, ધારાસભા, જેવાં મંડળોમાં અંદર જઈ કામ કરવાનું જલુ પસંદ નથી. ઇલેક્શનની પાછળ સક્રિય અને પૈસાનો વ્યય થાય છે, તેમજ પાર્ટીની પ્રયાથી અમુક સંજોગોમાં સ્વતંત્ર રીતે કામ કરવામાં બાધ આવે છે તેમજ સ્થાપિત દિનો સંજોગવા તરફ જ લક્ષ અપાય છે. ઇત્યાદિ અભિ-પ્રાયને લઈને એ પોતે એવા કામમાં પડતા નથી-અને એવી સંસ્થા-

ઝાની આંટીધુંટીમાં પડીને ચક્રિતનો વ્યવ કરવો. એ એમને ધૃષ્ટ
 નથી લાગતું. એમનો મત એ બાજતમાં જૂડો છે. એમની પ્રકૃતિ
 જૂદી છે. મને અનુભવ લેવાનો ઉત્સાહ અને હોંસ હતી એટલે હું
 એમાં પડી. ઐન્યુએટ મતદાર મંડળમાંથી અરાદ પ્રતિનિધિઓ પહેલે
 નર્થે સુંદાવવાના હતા. તેમાં મેં માર્ નામ નોંધાવ્યું, અને ઇલે-
 ક્શનની ઝૂંબેચ આરંભી. તે પહેલાં મેં અમદાવાદ મ્યુનિસીપાલિટીનાં
 ઇલેક્શનોની પદ્ધતિ જોએલી ખરી જો કે હું તેમાં ગયેલી નહિ, અને
 વર્ષો પહેલાં શ્રી. રમણભાઈને મ્યુનિસીપલ ઇલેક્શનના કામમાં થોડી
 બધી મદદ કરેલી. એટલે ઇલેક્શનના કામનો થોડો ખ્યાલ હતો. પણ
 મારે પોતાને માટે તો આ પહેલો પ્રયત્ન હતો. પ્રો. શાહ, ડૉ.
 જીવરાજ મહેતા, શ્રી. હંસાળહેન, શ્રી. જયશ્રીજહેન, તેમજ
 અમદાવાદમાં શ્રી. વિદ્યાળહેન, ગદુભાઈએ સહુએ મને બહુ જ સાથ
 આપ્યો, અને એમની હિંમત ઉપર જ મેં કામ ઊપાડ્યું હતું.
 એક વાર કામ હાથમાં લીધું એટલે તે પાર ઊતારવા માટે તનતોડ
 મહેનત કરવામાં હું બનતા સુધી પાછીપાની કરું નહિ, ગુજરાતનાં
 મોટાં શહેરોમાં અને મુંબઈમાં ફરીને મિત્ર વર્ગના મત મેળવ્યા.
 બી પ્રતિનિધિ તરીકે સુંદણીમાં પહેલી જ હું જીતી ચએલી-સરકાર
 તરફથી નિયુક્ત થઈને કોષ કોષવાર ઓઓ પ્રતિનિધિ તરીકે
 આવેલી-પણ ખુલ્લી સુંદણીમાં-પુરુષ સાથે સ્પર્ધામાં મારા પહેલાં
 કોમ ઊતર્યું નહોતું-અને પ્રથમ ગુજરાતી બી ઐન્યુએટ તરીકે
 મારા તરફ સંદાનુભૂતિ ઠીક હતી. બહુ સારા પ્રમાણમાં તો કહેવાય
 નહિ-કેમકે ઇલેક્શનમાં મત આપવામાં ઉમેદવારની લાયકાત કરતાં
 બીજાં હજાર હિતો સાચવવાનો લોકો ધરાદો રાખે છે. મિત્રો, સર્ગ,
 વડાલાં, કોમ, જૂથ, ઇત્યાદિની વગ હોય તો જ આવી ચકાચ.
 કેટકેટલી ગણતરી કરીને લોકો મત આપે, કોઈને દૂલવાય નહિ-આડ-
 કતરી રીતે પણ જો કોઈની દૂલણુ યાવ એમ હોય તો વોટ મળે.

જ નહિં. ધણી કુંઝીઓ અને પેરવીઓ, અને દુબારો મમાવવા પડે. સીધે રસ્તે ચાલનારને તો માણુમ પણ ના હોય. કેટલાક જીમેશ્વારો તો પોતાના પૈસાનો ખર્ચીને નવા મતદાર પોતાના પક્ષના નોંધાવે-ખૂબ પૈસાનો વ્યય કરી પોતાના પક્ષનું મતદાર મંડળ જીતું કરે જે કેટલેક અંશે સ્થાયી એમના જ પક્ષનું યદ્યપિ રહે; અને એમના જ દબાવલા રહે. આ ચિંતા અનેક અપ્રમાણિક નીતિનો આશરો લેવામાં આવતો. આ બધાં તો મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો. મારે તો મારી પોતાની મહેનત અને કામ ઉપર જીભાં રહેવાનું હતું. તેમાં મારાં મુલાન મિત્રો અને બંધુઓએ મારે માટે બહુ પરિશ્રમ લીધો હતો. અને છેવટ ફું ચુંટણીમાં મેં જીતી તો થઈ. આવડા મોટા મતદારો મંડળના પ્રતિનિધિ તરીકે ચુંટાવવામાં મને બહુ પડે, ખર્ચ પણ થાય, પોસ્ટનો જ ખર્ચ કેટલો બધો થઈ જાય ! વળી વૈમનસ્ય પણ જીભાં થાય-એ વસ્તુ સમજાઈ મઠ. હલેક્ષનમાં ફતોહ મળી અને નવો અનુભવ લેવાની જગ્યાસાવૃત્તિ હતી તે પાર પડી તેના સંતોષ થયો.

સેનેટમાં હાખલ થયા પછી સિન્ડિકેટની ચુંટણીમાં પણ હું સફળ થઈ. તેમાં હાખલ થયામાં માત્ર સેનેટના સભ્યોનો વોટ લેવામાં આવે છે. તે ચુંટણીમાં બહુ વગ વધીલો. જોષએ છીએ, અને બહુ તીક્ષ્ણ સ્પર્ધા હોય છે, સિન્ડિકેટ એટલે ધુનિવર્ધીની હાઈવાહક સમિતિ એમાં માત્ર અશદ મેળખર. એટલે એ સમિતિમાં દરેક પક્ષ પોતાની ગહુમતીનો વિચાર કરે. ને એવા જ સભ્યો હાખલ થાય એમ ઇચ્છે. એલફિન્સ્ટન કોલેજના પ્રોન્સીપાલ હેમીલે તે વખતે ફતવો કહાડ્યો-કે સેનેટ તરફથી સિન્ડિકેટમાં આવવા માટે અમુક ચાર મેમ્બર્સને જ વોટ આપવો. સરકાર પક્ષ અને ખુશામતીઆ પક્ષની બહુમતી કરવા માટે આ પાસો હતો. અલખત એ ચારમાં મારું નામ નહોતું, કેમકે હું એ પક્ષની થઈ શકું

નહિ. એ પક્ષ તરફ જો દળું તો બહુમતી
પણ એ પક્ષની ઓય નીચે આવવું એટલે
એટલે મેં મારા સ્વતંત્ર બળ ઉપર જ મોરચે
હું રાવી. પણ તે પ્રસંગ ઉપરથી અમારા રા
ગયો. પ્રો. ખુશાલ શાહ, ડૉ. એસ. કે. વૈષ્ણ, —
જણ સિન્ડિકેટમાં એકકક્ષ એક સ્વતંત્ર પક્ષનાં મણાયાં, ખીજા સભ્યો
સમયસાધુ હતા. સરકાર તરફ ગુલાંટ ખાતાં વાર ના લાગે અને
કોઈ વખતે સ્વતંત્રપક્ષ. તરફ પણ મત આપે. પણ એ લોક ઉપર
ગણતરી મણાય નહિં, પોતાનાં હિત સાચવવા ઉપર જ એમનું લક્ષ્ય
રહેલું.

સિન્ડિકેટમાં ત્રણ વર્ષ કામ કર્યું એટલે યુનિવર્સિટીની કાર્ય પદ-
તિથી સારી પેઠે વાંદે ધમ-ધમ પણ મોટાં મંડળોમાં દાખલ થયા
પછી કામ કરવા માટે પેલા સમિતિઓમાં દાખલ થયા શિવાય છૂટકો
જ નથી—કારણ કે ખરું કામ તો પેલા સમિતિઓમાં અને કાર્યવાહક
સભા એટલે સિન્ડિકેટમાં થાય છે. મુજસતીના વિષયના અભ્યાસની
સમિતિમાં હું પ્રથમથીજ જોડાઈ હતી.

સિન્ડિકેટમાં મયા પછી માલુમ પડ્યું કે જનતાની સાચી
સેવા કરવાની ઇચ્છાથી નહિં પણ માન મરતબો મેળવવા, પોતાનાં
અનેકવિધ હિતો સાચવવા માટે ધણે મોટો ભાગ આપાં મંડળોમાં
જોડાય છે—બહુમતીથી જ્યાં કામ ચલું હોય, અને સરકારનું પણ
પ્રતિનિધિત્વ હોય ત્યાં કામ કરવું બહુ મુશ્કેલ છે—નિઃસ્વાર્થી મનુષ્યો
બહુ થોડાં હોય—અને તે લઘુમતીમાં ધણે ભાગે હોય—આ ઉપરાંત
મતદારમંડળ તરફથી ટેકો, કે ચેતવણી વખતો વખત મળે નહિં—
એટલે સંગીન કામ કરવાની મુશ્કેલી પડે છે. હરેક પ્રશ્ન માટે
સોકમત ફેળવવાની તેમજ પીઠબળ મેળવવાની જરૂર છે. વ્યક્તિ
તરીકે પ્રતિનિધિ ધરાયે પ્રમાણમાં બહુ થોડું કામ થાય છે—સેનેટમાં

જાન સેનેટની બહાર વ્યવસ્થિત કામ હજી સુધી થયું નથી. તેથીજ કામમાં બંધાવાર આવી નથી. પરદેશી મરદાર અને સરકારના ખાધીઆ, તેમજ જામી ગએલા કિતરક્ષો તરફથી દેશના કિતન મંપૂર્ણ લાભમાં કામ થઈ શકે એ આશા મિથ્યા છે. યુનિવર્સિટીને મંપૂર્ણ રીતે પ્રજાકીય સંસ્થા બનાવવા તો જ પ્રજાકીય કિત ફેટલેક અંશે જળવાવ-આકી સેનેટમાં બેસનારા મહાનુભાવોનું ક્વાર્ટર એ વિચું થવું નથી, અને દેશની રાંક પ્રજા કેવી રીતે કેળવણીના પદાડ જેવા ખર્ચ કરે છે એનો ખુરસીઓ પર બેસનારમાંથી બધું થોડાંને ખ્યાલ હોય છે અનેકવાર મેં કેળવણીના ખર્ચ ઘટાડવાને, અભ્યાસક્રમ સુધારવાને, પરીક્ષાની પદ્ધતિ અને સમય બદલવાને, સ્ત્રીઓને માટે છાત્રાલયો કરવાને મુદ્દવિજ્ઞાનનો વિષય લખાવ કરવાને, પરીક્ષાઓમાં પ્રમાણિકતા માયવવાને માટે કસાવો લાવીને કાંઈ કાંઈ કાંઈ માર્યા-પણ તે બધે ભાગે કાંઈજ રચ્યા.

યુનિવર્સિટીમાં અનેક પેટા સમિતિઓ છે. તેમાં લખાવ થવાને હક્કેક્ષનો આજ્ઞાજ કરે છે. પરીક્ષકો નીમવાની સત્તા અમુક સમિતિ-ઓને હોય છે, કોલેજ, રકુલોના નિરીક્ષકો નીમવાને અમુક સમિતિ હોય છે, લાઇબ્રેરી, ખાંધકામ, પાઠ્યપુસ્તકો ઉત્પાદિ કામને માટે જે સમિતિઓ હોય છે તે દરેકમાં પોતે, પોતાના મિત્રો, સર્ગા રનેલી-ઓને કેવી રીતે વધારેમાં વધારે લાભ કરી શકાય તેમ છે, અને તે કરવામાં કમા મિત્રો સલાય આપશે એ ધોરણ પર દરેક સુંદળીમાં, દરેક પ્રશ્ન પર મન અપાય છે. વિદ્યાર્થી આલમનું બહેનર કરવું, તેમનું આગિય બડવું, પ્રજા બડતરનું કામ દદતર ચોગ્ય રીતે કરવું, એ લક્ષ્યજ રાખવાર્ગા આવનું નથી. કેળવણીનું ચોક્કસ ખર્ચ લક્ષમાં રાખીને તે પ્રમાણે પાયા બડાવ નથી-જગત ચિંતનમાં ઉત્કાન્તિ થાય તે પ્રમાણે વિચારમરણી પણ બદલવી જોઈએ તે દષ્ટિબિન્દુ રખાવું નથી-યુનિવર્સિટીની રચાવના થઈ તે વખતે જે

ઉદ્દેશ હતો તેમાં આજે કેટલો બધો પદો થયો છે. બ્રિટીશ શાહી સસ્તનતને મળજૂત કરવા માટે તે વખતે કેળવણીના પાયા રચાયા હતા. આજે સરકારની સ્વમાન લાવના જનગૃહમાં છે, તેને પોષક તરવો કેળવણીમાં હોવા જોઈએ. સરકારની પુનર્ગઠનામાં આપણા દેશની સર્વદેશીય પ્રગતિસાધક શિક્ષણપ્રથા હોવી જોઈએ. ભારત-વર્ષની ઉચ્ચ મંડલિકાનાં તરવો સચવાય, અન્ય દેશની સંસ્કૃતિનાં જીભેરાય, અને તે પ્રમાણે સમાજની ખીલવણી થાય એ ઉદ્દેશ-એ ખોલે પુનર્વર્તિની શિક્ષણનું હોવું જોઈએ. આ મૂળ જૂત સિદ્ધાન્ત વિસેરાર્થ ગયો છે—અને જૂના પુરાણો જોખાને મલમપદા કરીને દેશની રાખવાનો પ્રયાસ થાય છે. એક ચોક્કસ સિદ્ધાન્તને અભાવે સહુ સહુની કલ્પનાના તરંગો દોડાવીને અભ્યાસક્રમની રચના થડે છે. તેમાં વિદ્યાર્થીની અવદશ થાય છે. શિક્ષણનો આર્થિક જોખો પ્રજા ઉપર પારાવાર થઈ ગયો છે, બેઠારી વધી છે, શારીરિક અવનતી થઈ છે, અને શિક્ષણનો લાભ ધનિક વર્ગજ લાભ શકે એવી વસ્તુરિયત થઈ છે—અને તે ઉપરાંત આપણા દેશની વિદ્યાપીઠો કરતાં પરદેશની વિદ્યાપીઠોની કિંમત તો વધારે જ અંકાય છે ! તો આ સંસ્થાનો ઉપયોગ શો રહ્યો ? લાખો રૂપીઆ જીવ્યશિક્ષણ માટે ખર્ચાય હતાં એનું પરિણામ આટલું બધું નિરાશાજનક ! અંદરની બાજુ જાણવાથી આખી પ્રજાની નિષ્ફળતાનો ખ્યાલ પૂરેપૂરો આવ્યો. સેનેટમાં અનુભવ લીધાનું પરિણામ એ આવ્યું ! શી અવદશ ! જુહી જુહી કીર્તિ મેળવવાની ઇચ્છા, માનની જુખ પોષવા સત્તા ભોજવવા, નાનાં નાનાં હિતોનું રક્ષણ કરવા, મામા માસીનાં, સર્ગા સ્નેહીઓને દુકડો દુકડો આપીને સંતોષવા, સાવજનિક મંસ્થાઓમાં દાખલ થવું, દાખલ થવા માટે અનેક ખટપટો નીચ માર્ગ ગ્રહણ કરવા, દગલબાજી કરવી, આ પ્રકારની દુષ્ટતા અને નીચતા ચરે તરફ જોવામાં આવી,

દિવસે દિવસે ઘટવાને બદલે આ વસ્તુ સ્થિતિ વધારે ભયંકર થતી ગઈ તેથી મન ખાટું થઈ ગયું અને શ્રદ્ધા ઊડી ગઈ. મોક્ષસીમા ઇલેક્શન પદ્ધતિ હોવી જ જોઈએ, પરંતુ ઇલેક્શન પદ્ધતિમાં મલીનતા ના હોવી જોઈએ, એ એક વાત. બીજી સરકારના ખાધીઆઓનું માનસ તિરસ્કારને પાત્ર—જે મનુષ્ય જનતાનાં હિતનો ખ્યાલ બાજુએ મૂકીને પરદેશી સત્તાના ચોષાણુનો વિચાર કરે અને મતજની સમ-તોલપણું ના સાચવી શકે એ કેટલી અસહ્ય વસ્તુ !

સ્વાર્થ સાધુઓના માનસની વિકૃતિ જ યાવ છે. એ પ્રકારની પુરુષીમાં જ એ ઝેરી જન્તુ રહેલાં છે કે શું એ સમજવું મુશ્કેલ છે । કોઈક જ વીરલા એ જન્તુનાં બેગ થતાં બચે છે ।

જે ઉત્સાહથી યુનિવર્સિટીમાં લખાઈ થઈ હતી તે ધણી ભાગી પડ્યો, અને કેટલેક અંશે નિરાશ થઈ. ફળ એટલું તો મળ્યું કે ખરી વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ આવ્યો. અને ચોડે ધણે અંશે બ્યવ-સ્થિત પદ્ધતિથી આલતા મોટા કાજના પ્રત્યક્ષ અનુભવથી અમુક પ્રકારની તાલીમ મળી. જોગબાણુ પીઠાણુ થઈ. જૂદાં જૂદાં માનસ ધરાવતાં બિન્ન બિન્ન પ્રાન્તના મનુષ્યોના ઠીક ઠીક પરિચયમાં આવ્યા. કેટલાક જુદિયાળી, કેટલાંક વ્યવસાયી, કેટલાંક વ્યક્તિઓનો સમાગમ થયો. આકાશનો લાભ બહુ થયો. કેજરણીના કાજમાં પહેલેથી મને રસ એટલે એ મંબંધી પ્રશ્નોમાં હોઈ ગિતરવાની તક મળી. વિદ્યાર્થી વર્ગની મુશીબતો, મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ આવ્યો. માધ્ય-મિક શિક્ષણ અને યુનિવર્સિટીનાં શિક્ષણનો સમન્વય થયાથી નથી થતો તે માલમ પડ્યું. પહેલાંના વર્ષોમાં મને ઠીક લાભ મળ્યો. પાછળથી સંખ્યો સાથે મંસર્જ ઓડો થઈ ગયો. અને અંદર ચાલતી યુનિવર્સિટીમાં કાજને મન ઊડી ગયું. યુનિવર્સિટીના કાજનો ખર્ચ-આધાર એને ઓલ્ટ ઉપર છે. એ એક્ટમાં જ યુનિ-

વર્સિટીનું ખ્યેય સ્પષ્ટ રીતે બતાવેલું નથી. કારણ કે આખું એ ધોરણ પરદેશી રાજ્યકર્તાઓનો અમલ મળખૂત કરવાના તત્વ ઉપર રચાયેલું છે. એટલે ખરું જોતાં દેશની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ, રાષ્ટ્રીય બાવનાને પોષક ફેળવણીનું ખ્યેય પ્રથમ સ્વીકારવું જોઈએ-અને તેના ઉપર બધું ચલુતર થવું જોઈએ; આ ઉપરાંત આખો ઍક્ટ ખૂબ જ ગુંચવાડવાળો છે, અને એટલી બધી ખામી-રાખો છે કે તેના ઉપર સુધારા લાવવામાં જ કેટલોએ વખત અને શક્તિ વપરાઈ જાય છે. ઍક્ટ ધડનાર વ્યક્તિઓ પણ એની ગ્રંથ પુરી જોકેલી શક્તિ નથી. કાયદાની ફલીલો ઉપર અને ઍક્ટનાં ધારાધોરણ ફેરવવા માટેના જ પુષ્કળ ઠરાવો આવ્યા કરે છે. ફેળવણીના પ્રશ્નો ખોરંખે મુકાય છે. સમય નાહક ચર્ચામાં જ જાય છે. દરેક સભ્યને પોતાનો અવાજ સાંભળવો ગમે એટલે લાંબી લાંબી ફલીલો નાહકની ચાલ્યા કરે અને ટાણલાં ચાલે. ધડીબર સાંભળવાથી આનંદ તો થાય-પથ ઉપયોગી કામ થઈ જાય એવું થાય. બે કે ત્રણ સભ્યો શિવાય મને તો કોઈનું વક્તવ્ય અસરકારક લાગ્યું નથી.

પદવીદાન સમારંભમાં મેં પ્રથમ વર્ષે જ હાજરી આપી હતી. એ નાટક તો અસહ્ય છે. પરદેશની પુરાણી ચાલતી ધાર્મિક પ્રથા આપણા દેશમાં ધુસાડી તે આપણું તો માનભંગ થાય એવી છે. એ પ્રથા કહાડી નાંખવાનો ઠરાવ રજુ કરવાની પરવાનગી જ અપાઈ નહિ-એ વિધિમાં કોઈ અર્થ નથી, કોઈ જાગ્ય દરમ નથી-તદાન પરદેશી પ્રતિકૂળ ક્રિયા છે. ફરી મને એમાં જવાની ઇચ્છા જ થઈ નથી-પાદરી જેવા જજલા, આગળ દડનાયક, ને પાછળ બધા સેનેટના સભ્યોને રનાતકોનું સરખસ-જૂઠું દંભ અને ઠાઠ ! ગુલામી દેશની અવધિ જ છે. ચારે તરફથી બિચારો દેશ એટલો જ કડાઈ ગયો છે કે એક પણ ખુલ્લેથી માથું ઊંચું કરવાને અવકાશ નથી. કેવી દીન દીન દશ છે ! ક્યારે બહાર નીકળશે એ વિકટ પ્રશ્ન છે. એક

બાલુથી બંધનો મજબૂત થતાં જાય છે. કૃષ્ણલાલો વધારે સંભરૂં કરવાના પ્રયાસો થાય છે. બીજી બાજુ સુચન માનસ અંકિત દીક્ષા કરવા મથે છે. જે કેળવણીથી બંધન મજબૂત કરવાનો પ્રયાસ થયો છે તે જ કેળવણી મુક્તિનાં દ્વાર ખોલશે. ગુલામીમાં ગુંમગામ રહેલા સ્નાતકોમાં જ અમંતોષનો ભુવાગ પ્રમરશે તેમથીજ સ્વાતંત્ર્યની તમન્ના ઉત્પન્ન થશે.

પહેલાં ચાર વર્ષ પૂરા થતાં ત્યારે મારી મુદત સેનેટમાં પૂરી થઈ. સંમીન કામ કાંઈ થઈ શક્યું નહોતું પણ બવિધ્યમાં કાંઈક કરીશ એ આશાએ ચાલુ રહેવાની છાંછા થઈ. મેન્યુએટ મતદાર મંડળ બહુ મોટું, અને તેમાં ઉમેદવારી કરવાની તકલીફ પણ બહુ પડે, તેમજ અમદાવાદ યુનીસીપાલિટીમાં દુર્ સભ્ય હતી, એટલે ગુજરાતનાં યુનીસીપાલિટી મતદાર મંડળ તરફથી મેં ઉમેદવારી નોંધાવી. અમદાવાદ, નડીઆદ, હારવ અને સુરત ચાર યુનીસીપાલિટીના સભ્ય મત મેળવીને ભવાઈ દગું. સ્પર્ધા એ વખતે બહુજી તીક્ષ્ણ હતી. પણ ગુજરાતની બધી યુનીસીપાલિટીઓએ મને જાડું સામે મદકાર આપ્યો. ૧૯૩૨માં મદાસભાની હાલત આશુ હતી અને રાષ્ટ્રીય પક્ષ બચવાન હતો એટલે મને સાથ મળ્યો. મારા મિત્ર વર્મની પણ મદદ બહુ મળી હતી. પરિણામે મને સફળતા મળી.

યુનિવર્સિટીમાં ફરી દાખલ થવા પછી મેટ્રીક્યુલેશનની ફી, રેજીસ્ટ્રેશન ફી, પરીક્ષાની અપ્રમાણિકતા, અભ્યાસક્રમ, પરીક્ષાનો સમય એ પ્રશ્નો સંબંધી ફરાવો દરેક બેઠક વખતે મારા તરફથી મુકવામાં આવ્યા હતા. પોણા બાગના ફરાવો આઉટ ઓફ ઓર્ડર બજીબુટને કસતા હતા, અમારો મોડાંક જખનો લખુમનો પક્ષજ હતો. કાંઈ પણ બદલાની આશા વગર નિઃસ્વાર્થ રૂતિથી પ્રાજ્ઞીય સુધારાની આવનાયો કામ કરવાનું પરિણામ નિષ્ફળાસિદ્ધિ તે અવેજ નહિ—અને નિરાશજ સેરવી પડે—કારણ કે

સ્થાપિત હિતોની સત્તા બહુ ઊંચી જાગેલી હોય છે-તેનાં મૂલ્ય 'જીએડવાનું' કાર્ય કાંઈ સહેલું નથી. આરંભ કરતી વખતે નિંદા વહોરવી પડે છે, મરકરીઓ થાય છે અને લોકો હસી કંડાડે છે-ધીમે ધીમે પાયા દીલા થાય. પણ એમાં અખૂટ ધીરજ જોઈએ શક્તિ અને વખતનો અત્યંત વ્યય કરવો પડે. શક્તિના પ્રમાણમાં કાર્યનું પરિણામ નહિં જેવુંજ આવે એટલે યાકી જવાબ-પહેલું વર્ષ તો પરિચયિતિ જેવા સમજવામાં ગયું-સિન્ડિકેટની નીમેલી બે ત્રણ કમિટીઓમાં કામ કયું. ઊંકરીઓ માટે હોસ્ટેલની આવશ્યકતા છે કે નહિં, ચાલતી હોસ્ટેલોમાં ગ્રાન્ટ આપવાની જરૂરીઆત છે કે નહિં એ પ્રશ્ન તપાસવા માટે કમીટી નીમી હતી. ઊંકરીઓની હોસ્ટેલનો પ્રશ્ન જ્યારે જ્યારે યુનિવર્સિટી સમક્ષ આવે ત્યારે કોઈ જ એને ટેકા આપતું નહોતું-ઊંકરીઓની કેળવણીનો વધારે પ્રચાર કરવા, તથા મેડીકલ કોલેજમાં વિદ્યાર્થીનીઓ વધારે સંખ્યામાં આવી શકે તેટલા માટે કન્યા છાત્રાલયની આવશ્યકતા છે અને જો મરકાર એ ના કરી શકે તો યુનિવર્સિટીએ તેમાં મદદ આપવી જ જોઈએ આ વસ્તુ પુરૂષ સભ્યોને ગળે ઊતરતી નહોતી. યુનિવર્સિટીના અર્થમાં કાપકૂપ કરવા માટે એક કમીટી નીમી હતી. તેમાં પણ મદિનાઓ સુધી મેં કામ કયું હતું. અને કાપકૂપના અનેક માર્ગ સૂચવ્યા હતા. ફર્સ્ટ ક્લાસનાં ટ્રસ્ટાફરી બાર્ડ, પરીક્ષકોને અપાતો પુરસ્કાર, અને મોટા પગારદાર નોકરોના પગારમાં ઘટાડો વગેરે અનેક માર્ગો બતાવ્યા હતા પણ એકે પસાર થયા નહિં-ને ખરચ વધતી જ ગયાં-મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા માટે શ્રી ઝોઘી કરવા માટે, એંકદર બધી પરીક્ષાની દાખલ શ્રી ઝોઘી કરવા માટે, તેમજ પરીક્ષાનો વખત બાર બિનાળાનો છે તે બદલવા માટે ફરેકમાં કરાવ હું લાવતી હતી. પણ નિરાશ જ મળતી. પ્રો. ખુશાલ શાહ અને બીજાં ચોડાક મિત્રોનો ટેકા મળતો. પણ એંકદર સભ્યો તરફથી

બેપરવાઝ જ એવામાં આવતી હતી. ડોકરીઓ માટે ગૃહવિજ્ઞાનને
 ઊચ્ચતર અભ્યાસ ઘખલ કરાવવા માટે કેટલાએ પ્રયત્ન નિષ્ફળ
 કામપણુ કરાવ વિદ્યાર્થીના હિતનો આવે, અથવા બજેટમાં ફેરફાર
 કરવાનો, ખર્ચમાં વધારો થટાડો કરવાનો કરાવ મૂકવામાં આવે તો
 એ કરાવ કાનૂન બદલ છે કે નહિ તેજ પહેલો વિચાર 'કરવામાં
 આવેનો.-અને એ પ્રમાણે રૂઢ ચાલ એટલે અમારાં મોઢાં
 બંધ-પછી કાંઈ ચર્ચા જ નહિ-વાહમુ ચા-સેલરનું' રહીએ
 એટલે તો દેવીવાક્ય-પછી બીજું 'યુ' થાય ! આ પ્રમાણે કેટલાએ
 કરાવો કાનૂન બદલ થઈ ગયા-અને અમે રીઠા થઈ ગયા ! ઉત્તર
 ગુજરાતનો એપ્રીલ મહીનો એટલે કેટલો કારમો તાપ !-ઢરવે' પરીક્ષાના
 મંડપમાં કોમ કોમ વિદ્યાર્થીઓ બેસીને થઈ જાય, લુ લાગી જાય
 એવા કિસ્મા થાય પણ કોઈનું 'રવાડું' હાથે નહિ અને પરીક્ષાના
 દિવસે ફેર નહિ. વિદ્યાર્થીઓની મવડ જોવાયજ નહિ ! ગુજરાતનો
 અવાજ કાંઈ સાંભળે નહિ અને બીજા પ્રતિભે લેપન નહિ. એટલે
 સ્થિતિ બદલાય જ નહિ. પરીક્ષકો અને પ્રોફેસરો ચોતાની સવડનો
 વિચાર કરીને બહાનાં કાઢે અને અમરક બતાવ્યા કરે ! એટલું કૂર
 માનસ જશ્યાઘ આવે કે કંપારી છૂટે ! પરીક્ષામાં નપાસ થએલા
 ડોકરીઓને એન્ગ્રેમ્પલન મળ્યા હોય-એક કે બે વિષયોની પરીક્ષા
 આપવાની હોય તો એ યુનિવર્સિટીને પરીક્ષા નિમિત્તને ચાંસે તો
 સરખો જ આપવાનો ! હિન્દુસ્થાનમાં કોઈપણ યુનિવર્સિટીનું બજેટ
 અચતનું નથી હોતું અને યુનિવર્સિટીમાં તો ખર્ચ કરતાં આવક વધારે
 જ હોય છતાં પરીક્ષાની શી ઝાંઝી થાય નહિ અને પેટે પાટા બાંધીને
 બાળકોને શિક્ષણ આપતાં માતા પિતા ઊઠાપોઠ કરીને બેસી રહે.
 મારા જેવું કોઈ કરાવ લાવેતો લાગણીથીન મળ્યો હસી કહાડે કે વધે
 દિવસે પંદર રૂપીઆ તે કાંઈ બહુ કહેવાય ! એ માનસ જોઈને

ગુસ્સો તો બહુજ આવે. પાંચસો ને હજાર હજારના પગારદાર-
 માણસને પંદર રૂપિયાની શું ગણતરી ! પણ ન્યાં ખાવાના ને
 કપડાં મેળવવાનાં સાંસા છે, ઘી-દૂધનો છાટોએ વાર તહેવારે જોવા
 મળે ત્યાં પંદર રૂપિયાએ ક્યાંથી લાવવા ! કાંઈજ ખ્યાલ નહિ
 અને હોડા કોતરવાની ઇચ્છા પણ નહિ ! ભયંકર નિષ્કુર વાતાવરણ !
 પરીક્ષાઓનું ધોરણ સુધરવાને બદલે બગડ્યાં કરે એ સ્થિતિ છેલ્લાં
 ચાર વર્ષોમાં તો પરાકાષ્ટાએ પહોંચી. મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષાનું
 પરિણામ એક પછી એક વર્ષે ખરાબ આવતું ગયું. વિદ્યાર્થીઓની
 ભુદ્ધિશક્તિ એકદમ ક્ષીણ થતી ગઈ ? બીજા પ્રાન્તો કરતાં આપણાં
 બાલકોની અકક્ષ ભુદ્ધિ થતી ગઈ કે ચમું શું ? કાંઈ સમજણ જ
 ના પડે, પડદા પાચળ કાંઈ કાંઈ કાવતરાં થઈ રહ્યાં હતાં. એકજ
 વ્યક્તિ આગળાને વેટે યુનિવર્સિટીના કાર્યધુરંધરોને ન્યાવી રહી
 હતી ! લંકનમાં લેવાતી સીનીયર કેમ્પીજની પ્રતિષ્ઠા વધારવા માટે,
 અને નવી નીકળતી શાળાઓની પ્રતિષ્ઠા તોડી પાડવા બાજુ રચાતી
 હતી. ન્યારે ભયંકર ખરાબ પરિણામ આવ્યું ને વિદ્યાર્થીઓ યાકી
 ગયા ત્યારે એ લોકોએ વામસ આન્સેલરની મુલાકાત માગી, એ
 મુલાકાત ના મળી એટલે પુવાન વિદ્યાર્થીઓ આવેશમાં આવી ગયા !
 ધીરજને પણ અવધિ હોય છે. સેનેટમાં સહનભૂતિ ધરાવનાર
 અમે ચાર પાંચ સભ્યોએ વિદ્યાર્થીઓની ન્યાયપુરઃસરની માગણીને
 ટેકો આપ્યો, ને એમની બહારે ધાર્યાં. તેમાં તો મોટેરાઓ બધા
 છેડાઈ પડ્યા ! અને અમારા ચાર સામે ' વોટ એફ સેન્સર 'નો
 ઠરાવ લાખ્યા ! તેમાં સરકાર પક્ષના સભ્યો તો સહી કરે પણ
 પ્રજાપક્ષના ગણાતા સભ્યો પણ અમારા વિરોધનો ઠરાવ આજુવામાં
 જોડાયા. કારણ કે એ લોકો સરકારી સભ્યોની શેઠમાં તથાજ જતા
 હતા ! પરીક્ષકો નીમાવવા, કાંઈ દુકડો મેળવવામાં એ લોકોની સહાય
 હતી એટલે માત્ર સ્વાર્થદષ્ટિથી એમાં સામેલ થયા. એ લોકો

સહેલાઈથી તટસ્થ રહી શક્યા હોત; અને ખરા દિતેમ્બુઓ તટસ્થ રહ્યા પણ હતા ! પણ સ્વાર્થસાધુઓ તો જોડાયા ! તેમાં જનતા સમક્ષ એ લોકની કીમત અંકાઈ ગઈ. વિરોધનો ઠરાવ પસાર કરાવવાને બદલે કશી મરાયા પણ વ્યર્થ ગયા કેમકે ધરાવજી ઠાનન બદારનો હતો. કોઈપણ વ્યક્તિ કે સમૂહ ચાલતી ધરેડમાંથી માયું જાયકે અને પોતાનો હકકે સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરે તો કાયદા અને નિયમન-શિસ્ત-નો વિરોધ થાય છે એમ કરીને સંચાલકો દબાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ એવા દાનથી જીલ્લી ઉશ્કેરણી વધે છે. અને નિયમન કરનારનું સ્વમાન જાંગ થવાનો પ્રસંગ ઉપરિચિત થાય છે—અને રક્ષામ થાય છે. મુંબઈ મુનિવર્સિટીની પ્રતિષ્ઠા મેટ્રીકની કતલ પછી તો હતી તેટલીએ ઘટી ગઈ. ન હુટકે વિદ્યાર્થીઓને તેનો આશરો તો લેવો પડે છે પણ એ સંસ્થા તરફ કે સંસ્થાના અંચાલકો પ્રત્યે સમાવ કે માનની લાગણી જરા રહી નથી. મુનિવર્સિટીમાં જે જે અનિષ્ટ તરવે દાખલ થયા પામ્યા છે—છત્રેક્ષનેત્રી પરંપરા-તેમાં ચાલી રહેલી દલકો બાજુઓ એ સુધળા પ્રત્યે મુરાન વર્મને ધૂણા ઉત્પન્ન થઈ છે—અને *Alfred Meador* જેને કહેવાય તેના પ્રત્યેની લાગણી જરા પણ રહી નથી. બલજત એ સંસ્થાને આશરો તો આવવુંજ પડે છે કેમકે બીજી સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ નહિ બીજા સાધનો છે નહિ—ખરી લાગણીથી કોઈ આવવું નથી.

મુનિવર્સિટીનું વિધાતક તત્ત્વ અને સરચાતમાં જ જણાયું તો હવુંજ. પ્રો. ખુલાસ થાદ જેવી અર્થશાસ્ત્રના વિષયમાં નિષ્ણાત વ્યક્તિ તેમાંની એક આખા દેશમાં અંગ્રાજીને વેઢે ગણાય—તે મુનિવર્સિટીની રૂલ ઓફ ઇકોનોમીકસમાં પ્રોફેસર—એ એક મુનિવર્સિટીનું બાન્ય કહેવાય—પણ એમના રાજકીય વિચારો સરકારને શયિકર નહિ. એટલે ગમે તેવા આશ્રેણ લાવીને એમને પોતાનો જમાવ કરવાની એ તક આપ્યા વગર જ નોકરીમાંથી કાઢેન કરી નાખ્યા. સિ-ડીટમાં

વિનમ્રતાથી મળ્યોની બહુમતીથી થાકતું કાટકું કાઢી નાંખ્યું. સેનેટમાં ઠાકતી મમ્મર ના આવી કે એનો વિરોધ કરે. ' શાદ 'ના યાનનો લાભ વિદ્યાર્થીઓને મળતો બંધ થયો. અને યુનિવર્સિટીએ ' શાદ 'ની સદાનુભૂતિ ખોષ અને બન્ને વચ્ચે વૈમનસ્ય થયું ! સંસ્થાઓનો આંતરિક ભરકોદ સ્વાર્થી લોકોથી જ થાય છે.

યુનિવર્સિટીનો કંઠે એકટ, સરકાર તરફની ધ્યાનમેલ કરવાની નીતિ, પ્રાજ્ઞીય ભાવનાને દાખી દેવા ઈતેજરી, વિદ્યાર્થી આલમ પ્રત્યેની નિષ્ઠુર વળાંક, ઇમેક્ષનોને અંગે પેસી ગએલી મહીનતા, અંગત દ્વિતનું રક્ષણ કરવાની વૃત્તિ, સર્ગા રનેલીને લાભ આપવાની મનોવૃત્તિ, હલકાપણું આ મધળાનો અતિરેક અને તેની માથે કેગવણીની પ્રગતિ પ્રત્યે ઉદાસીનતા જ સેવાની જોડ એવા એવા ભારે નિરાશાજનક અનુભવ થવાથી—અને સાર્વજનિક મંરથાની અધોગતિ જોઈને મારું મન અત્યન્ત ખાદું થઈ ગયું—અને એમાંથી ઉવટ નીકળી જવામાં જ અને શોભા લાગી.

અઠરણુ ૪૯ મું

—છાપા—

૧૯૨૯ ના જુન મહિનાથી અમારો વસવાટ વડોદરાથી બદલીને અમદાવાદમાં કર્યો. કેએપરેટીવ હાઉસિંગ સોસાયટી શ. પ્રીતમરાય મજરાય દેસાઈના પ્રવાસથી રચાયવામાં આવી હતી. શહેરને વિશાળ કરવાની દૃષ્ટિથી સરકારે મદદ કરી હતી—અને મોટી જમીનના પ્લોટ સોસાયટી માટે સરકારે ખરીદ કરી આપ્યા હતા—અને લોન આપી હતી. એ સોસાયટીનું નામ બહાક્ષત્રીય હાઉસિંગ સોસાયટી—પશુ અમુક કેમને સરકાર નાણાં ધીરે નહિ—તેથી એ કેમ ઉપરાંત અમુક ટકા બીજી કેમના હિન્દુઓને પ્લોટો આપવાની શરત કરી હતી, તેથી અમને તેમાં પ્લોટ મળ્યો હતો. મધ્યમ વર્ગના સામાન્ય રિયલિટીનાં કુટુંબ માટે આ યોજના બહુ આવકારદાયક હતી. મકાન પેટે અમુક હલતા બાંધીને જોડકસ વર્ગે તે બરપાઈ થએથી મકાનની માલીફી આપણી યાય. એવી એ યોજના હતી. આ સોસાયટીમાં મેં અને મારા બાપએ બે પ્લોટ રાખ્યા હતા. તેમાં સાધારણ મકાન કરાવ્યું—આસપાસ અમુક ખુશી જગ્યા રાખવાની હતી. નદીની પાસે ફારી સ્વચ્છ હવામાં આ જગ્યા આવેલી હોવાથી આરોગ્યની દૃષ્ટિએ એ બહુ સારી છે. શહેરની ધમાલથી દૂર અને સંપૂર્ણ શાન્તિવાળું આ સ્થળ છે. શરૂઆતમાં રરતા સારા નહોતા. પાછળથી તો રસ્તાની તેમજ વાહનની સરળતા થઈ છે એટલે અગવડો દુર થઈ છે. પાણીની સવડ પશુ સારી છે. અમારી સોસાયટીને સરકારી લોનનો લાભ મળ્યો તે પાછળથી યનારી બીજી સોસાયટીને મળ્યો નહિ. કેમકે એ લાભ મધ્યમ વર્ગના સામાન્ય રિયલિટીના લોકને માટે હતો. શ્રીમંત લોકોએ આવા ને વિશાળ બંગલા બાંધવા માગ્યા એટલે સરકારને મદદની અગત્ય લાગી નહિ. મધ્યમ વર્ગનો માર્ગ એથી મુશ્કેલ જન્યો. વડોદરાનો

અમારા ધરનો વસવાટ લગભગ પચાસ વર્ષનો. એટલે રાચરચીલું જુના વખતનું ઠીક પ્રમાણમાં હતું. ડૉક્ટરની તખ્તીવતને કારણે હું ને નાનાં છોકરાં મુંબઈ હતાં. મોટા પુત્ર રમેશે એકલે હાથે બધો સામાન સમેટ્યો ને અમદાવાદ લાવ્યો. સાત વર્ષે પાછો વ્યવસાય બદલાયો. વડોદરા ચહેરમાં રહીને જે કામ કરતાં હતાં તેને બદલે ગુજરાતનાં પાટનગરમાં રહીને હવે કરવાનું હતું.

વર્ષની શરૂઆતમાં ગુજરાત કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓએ સ્વમાન સાચવવાને માથું ઊંચક્યું હતું. હડતાળ પાડી હતી. એટલે વિદ્યાર્થીઓમાં બળ આવ્યું હતું. બારડોલીની લડત તાજીજ થઈ હતી; બંગાળ, મુંબઈ પંજબના યુવકો યનગની રજા હતા. જવાહરલાલ નેહરુનો ડંકો વાગી રહ્યો હતો. તેનો પડધો ગુજરાતમાં પડ્યા વગર રહે જ નહિં. અમદાવાદમાં પણ યુવકસંઘ સ્થપાયોત્રો જ હતો; તેમાં પણ જીવ સારી પેઠે આવ્યો હતો. દોઢ વર્ષથી દેશમાં કાંઈ કાંઈ પ્રકારે ધમાકીઆ વાતાવરણ ફેલાઈ રહેલું હતું—અમે અમદાવાદમાં આવ્યાં ને આ ધમાકીઆ વાતાવરણમાં જ પેઠાં. વડોદરામાં એટલી ધમાલ લાગતી ન હતી. બ્રિટીશ પ્રદેશમાં સાધનન કમીશનના આરંભથી જ વાતાવરણ ઉમ થઈ ગયું હતું.

ગુજરાત કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ એમની સભામાં મને બાપજી આપવા બોલાવી—યુવકોનું દેશ પ્રત્યે કર્તવ્ય એ વિષય ઉપર મેં ગુજરાતીમાં બાપજી આપ્યું—સ્વદેશીવ્રતપાલન તથા સામાજિક સુધારણાના વિષયોમાં આમદ રાખીને દેશમાં પરિવર્તન લાવી શકાય એ વિષય ચર્ચો હતો. થોડા દિવસ પછી એજ સોસાયટી તરફથી ડૉક્ટરને બાપજી કરવા બોલાવ્યા. ડૉક્ટરે ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના નેશનલીઝમ ઉપર વિવેચન એ વિષય લીધો હતો, કોલેજના પ્રિન્સીપાલને આ વસ્તુ પસંદ પડી નહિં. બાપજી ગોઠવાઈ ગયું હતું એટલે એનો ઉપાય નહોતો. પણ પાછળથી

ડોક્ટરોએને ધમકાવ્યા ને હુકમ કર્યો કે કોઈ પણ બહારની વ્યક્તિ
 ને કોલેજમાં આપણુ કરવા બોલાવવા હોય તો અધિકારીઓની
 પરવાનગી મેળવવી જોઈએ. રાજવાડા જે અધિકારીથી સહન થઈ
 શકે નહિ અને ચારે તરફ લાલ રંગ જોવા કરે તે જિમ્તા પુરાનો
 ઉપર કેવા મંરકાર પાડી શકે ? વિદ્યાર્થીઓ હારે એવા નહોતા,
 જુદાં મંડળો કહાડીને કોલેજની બહાર વિદ્યાન વક્તાઓ પાસે
 આપણે કરાવતા અને વર્ગો ચલાવતા. યુવકસંઘોએ ટેકેકાએ ગુલા-
 મીની બેઠીઓ તોડી નાખવા માટે રચનાત્મક કામ કરવા માંડ્યા
 હતાં અને પ્રચાર કરતા હતા, સામાજિક ક્ષેત્રમાં અને રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં
 અંજારાત ફેલાઈ ગયો હતો. સ્વાતંત્ર્યની આવના ઉદીપ્ત ચમ હતી,
 સાંસારિક શક્તિના બંધનો તોડવા માટે તેમજ રાજકીય ગુલામીની
 દુર્બલતાઓ વિચિત્ર કરવાના માગે શોધવા માંડ્યા હતા-રાજદારી
 વાતાવરણમાં મંદુર સ્વાતંત્ર્યની યોજના થવા માંડી હતી-અને
 ' હોમરૂલ ' હીમને બદલે સ્વાતંત્ર્યસંઘની સ્થાપના થઈ હતી.
 યુવકોના ઉદ્બુધને કંઈ અવધિ હોય નહિ-એમનું માનસ મજબૂતનું
 હોય નથી-આ હોમ કરીને સુધાવવાની વૃત્તિ દોષ એ સ્વાભાવિક છે.
 અમલવાદના યુવક સંઘના પ્રમુખ ડૉ. મુમુનાને ક્યાં ડોક્ટર
 હોયેલાં પુરાનોનો વસો યાજડીને એમની માથે મહાનુભૂતિ
 રાખનાર યુવક આદર્શના પ્રસંગ, અને પ્રતિપ્રિય એટલે પુરાનોનો
 એમના પ્રાપ્ત સદ્ભાવ છે. અમલવાદની જાનના માથે ધણે સંબંધ
 નહિ એટલે ડોક્ટરની પ્રમુખ થવા માટે બળી પુરી તો નહોતી
 પણ યુવક બંધુએને નિરાશ કરવાનું કીક લાગ્યું નહિ. એટલે
 એમને સદ્ગાર આપેલ અમલવાદમાં જામી ગયેલા ચામમાં રહેમત
 તો કીક કીક પ્રમાણમાં થયેલ એમણે કોઈ દિવસ પદ્મપટ્ટીમાં બામ
 લીધો જ નથી-તટસ્થ રહીને જ દમોલ કામ કર્યું છે એટલે
 રહેમતનું સેવન એમને થયું નહિ. યુવકસંઘ ચારેત્ર યુવક પરિવ

જોલાવવામાં આવી. શ્રી. સુભાષ જોડની પ્રમુખ તરીકે પસંદગી થઈ હતી. સ્વામીના પ્રમુખ ડોક્ટરને ક્યાં હતા, સુભાષ જોડનું મંતવ્ય અને ગુજરાતના રાજકીય નેતાઓના મંતવ્યમાં બેઠ હતો. યુવાનોનું વલણ સુભાષ તરફ એટલે ગુજરાતના નેતાઓને યુવકોનું આ પગલું રૂઝુ નહિ—દમદમી પણ આપવામાં આવી—અને કેટલાકને નુકશાન પણ થયું—આદર્શવાદી યુવકો એમ નથી જાય એવા નહોતા. એમણે તો પોતાનો કારકો અક્ષાબ્યા કર્યો. પરિષદની બેઠક વખતે અનિવાર્ય શરણેને લઈને સુભાષબાણુ આવી ચક્ષા નહિ—તેથી મહેમાન તરીકે આવેલાં શ્રીમતી કમળાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાયને પ્રમુખ ક્યાં—કાંઈ પણ પ્રાથમિક તૈયારી વગર આ દેશપ્રેમી સન્નારીએ ખૂબ જ સંયોગ રહીઆ આપીને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાને પોષક વિદ્યતા ભરેલું ભાષણ આપ્યું—એમનું વાચન વિશાળ, આકર્ષક અને હકીકત જીમને ટેરવે એટલે એમને કાંઈ તૈયારીની જરૂર ના પડી. સુભાષબાણુની જોટ જરાએ જળ્યાવવા દીધી નહિ—પરિષદે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો ઠરાવ પસાર કર્યો અને લાહોરમાં ભરાનારી મહાસભા ઉપર મોકલી આપ્યો. બીજે દિવસે 'ઇન્ડિપેન્ડન્ટ' સીમ 'ની બેઠક મળી. અમદાવાદના પાતાવરણુમાં ઉમટા આવી. યુવકોનો તનમનાટ તે વખતથી જ વધતો ગયો—મવાલ વિચારોથી ચાકી ગયા હતા—અને ગુલામી રૂઝાવી દેવા માટે સીધા પગલાં લેવા માટે તલસી રહ્યા હતા. લાહોરની મહાસભાના પ્રમુખ જવાહર નહેરુ સુંદર્યા હતા એટલે યુવાનોના સિતારો ચડતી કળાએ હતો. કમળાદેવી તો અમારે ઘેર જ જીવર્ગી હતા; અને બધી ચર્ચાઓ અને વાટાઘાટ અમારા ઘરમાં થતી, તેથી ઘરમાં પણ પરિષદની મમાલ ખૂબ હતી. મહેમાનો પણ બહુ જ હતા. કામના રોકાણને સીધે પરિષદની બહાર કેવું વાતાવરણ ચાલે છે એ જાણવાનો અમને અવકાશ જ નહોતો, પણ મિત્રો એ મુંબઈનાં છાપાં તરફ અમારું મન રોક્યું. ડૉ. સુમન્તે યુવકોને સદાકાર આપ્યો હતો તે અમદા-

વાદના નેતાઓને જરા પસંદ પડ્યું નહોતું—એટલે મુખ્યતા
 જાપાઓ દ્વારા રાષ્ટ્ર ઈર્ષાઓ. ડૉક્ટરની વિરુદ્ધ ખૂબ આકરા
 શેષ આબ્યા, એ લખાણોથી મને થોડી માનસિક અસ્વસ્થતા
 થઈ, પણ એમને તો સહેજ રવાંતું પણ જાયું થયું નહિ—ને જરા
 દરમર કરી નહિ—થોડા વખતમાં તોફાન શમી ગયું—અને પીઠ
 ગણાતા નેતાઓના વિરોધ છતાં જવાહરના પ્રમુખપદે બરાએલી જંગી
 મહાસભામાં પણ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યનો ઠરાવ જયદોષણાઓ સાથે
 પસાર કરવામાં આવ્યો—સુવાનો શાવી ગયા અને એ માર્ગે પ્રયાણ
 કરવાની સફળતા દરજ પડી.

અખિલ મહિલા પરિષદની મુજરાત શાખાની રેન્ડીમ કમિ-
 ટીના સભ્ય તરીકે મેં કામ કરવા માંડ્યું હતું. જિલ્લા પાર્લામેન્ટ
 તરફથી બીટલી કમીશન હિન્દુસ્થાનના મીલ લીલોમ અને મળૂ-
 રાની સ્થિતિ તપાસવા માટે એ વર્ષમાં આવ્યું હતું. અમદા-
 વાદ મીલ લીલોમનું મોટું સ્થળ, અને મળૂર ઓઓનું
 દિલ એ કમીશનને તપાસવાનું હતું—તેથી સ્થાનિક ઓઓને કમીશન
 સાથે ફરવા માટે સૂચના કરવામાં આવી હતી. ઓલિવન્ડીઆ વીમેન્સ
 કોન્ફરન્સ તરફથી શ્રી. હન્ડિગાયાજી ભાગવતનું અને માર્શ નામ
 સૂચવાયું હતું—કમીશનની માથે ફરવાની અમારી ઇચ્છા નહોતી. પણ
 અમારી શાખા તરફથી મળૂર ઓઓની સ્થિતિ તપાસીને તેમના
 રહેઠાણ, પગાર, કામ કરવાના કલાક, રજાઓ, છૂટાદિની માદિની
 પૂરી પાડવાનું અમે માથે લીધું. મિલમાલીકાના પ્રતિનિધિ, સરકારી
 સેનર ઓફીસના અધિકારી હું અને હન્ડિગાયાજી ભાગવત એમ
 ચાર જણા અમદાવાદની કેટલીક મીતોમાં ફર્મા—તેમના રહેઠાણ નેપા-
 સારી આસો, જંદી આસો, બાગીકાનાં થોડાં ખાતાં જમું નેપું.
 મીલ મળૂરની કુનીઆમાં ત્યાર પહેલાં ડ્રેસીંગ રૂમ જ નહોતું.
 એટલે આસો નહન નવો જ અનુભવ હતો. બારડોલીનાં મામાં
 ખૂબ દર્તા—અને દારિદ્ર્ય નેપું હતું—પણ ચહેરાના અમજીઓનું

જીવન, અને તેમની પરિસ્થિતિ તો અતિભયંકર. એ મનુરોની રાત દિવસની મનુરી ઉપર તાગડધિન્ના કરનાર, અને લખલૂટ ખર્ચ કરનાર વિચાળ ખંજલામાં વસનાર મીલમાલીકાના માનસની કદપના પણ કરવી મુશ્કેલ હતી. અંધારી, લગભગ અડધા વાંદા વળીને પ્રવેશ કરામ એવી ચાલીઓમાં—જેમાં હવા ના મળે, અજવાળું ના મળે, માથે પતરાંનો તાપ, ના મળે કંઈ મલાઓ, ન્હાવા ધોવાનાં, જાજરનાં કંઈ પૂરાં સાધન નહિ—વસવાટ માટે તદ્દન અશક્ય એવી ચાલીમાં હજારો સ્ત્રીપુરુષો અને બાળકો, જિન્દાજામાં અને વરમાદને વખતે જેવી રીતે જીવી શકતા હશે ? મ્યુનીસીપાલિટીએ રૂંદ કરેલા વમવાટ પણ ચાલુ જ રહે ! આ પ્રશ્નો મનને મુંઝવી નાંખે એવા હતા. કંઝાલીઅતની પરિસીમા નિહાળીને બહુ દુઃખ થયું. કમીશન આવવાનું હતું એટલે તેમના સમક્ષ સારો દેખાવ કરવાને, તેમજ કોઈ વળી દયાના સંચારવાળા માલીકના મનમાં ધ્રુવર જિતવાં હશે એટલે ઓડીક ચાલો સહેજ મનુષ્યોને રહેવા લાગક કરી હતી. બાકી તો ઉપર વર્ણવી તેવી જ હતી. અમદાવાદ શહેરના પ્રખર સૂર્યની નીચે ભર બપોરે મીલના એન્જીનના તાપ આગળ ક્ષીણ થઈ ગયેલાં સરીરવાળાં સ્ત્રી પુરુષોને કામ કરતાં જોવાં એ દમાજનક દ્રશ્ય કેટલાએ દિવસ સુધી આંખ આગળથી ખસ્યું નહોતું. જીવનની આટલી અસમાનતા વર્ષ વિમદમાં ન પરિણમે તો બીજું શું થાય ? અને સ્ત્રીઓની પરિસ્થિતિને રીપોર્ટ તો ધડી કઢાડ્યો. પણ એ સ્ત્રીઓના ઝાઝા મસગમાં આવવાનો વખત મળ્યો નહિ. સવારથી સાંજ સુધી એ લોકને મનુરી કરવાની રાત્રે થાક્યા હોય તેમને વાતચીતથી હેરાન કરવાનું મધ્યું નહિ. રજાને દિવસે જ્યારે માહિતી મેળવી લીધી, એમની કનડમતો જાણી લીધી. અત્યંત શ્રમ, અનિષ્ટ વાતાવરણ અને અચાન, સફુને લીધે જીંદગી બહુજ દુઝંટી, માંદગી ધણી અને સંતાનની સંખ્યા પણ બહુ, બધી રીતે વિપરીત અવસ્થા માલુમ પડી.

મજુર ઓળો ઉપરાંત યુનિસીપલ કન્સાલાજીઓમાં તપાસ કરવાને અમારી સમિતિ જતી. અમે વિદ્યાર્થીનીના દિનની સૂચના વખતે વખત આપતાં-પણ નાણાની બીડના કારણે એ સૂચનાઓનું પાલન જવલેજ કરી શકાવું હતું. એ વર્ષની ગુજરાત શાખાની પ્રાન્તિક મહિલા પરિષદ સફળ બનાવવા માટે સારો પ્રયાસ થયો હતો. મહોલ્લે મહોલ્લે એને માટે પ્રચાર કામ અમે મહુએ કયું. બારડોલીના પાંક પછી પ્રચારકામનું મહત્ત્વ મમળયું હતું. એટલે સામુદાયિક કામને મફત કરવા માટે એજ સીમે માર્ગ વાસ્તવિક લાગ્યો હતો. બહેન શ્રી. ઇન્દુમતી દીરાનને પ્રમુખસ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. એમણે પરિષદના કાર્યને આગળ ધપાવવા માટે ખુબ શ્રમ લખને માર્ગસૂચક બાપણ કયું હતું. યહેરની ઓળોમાં મમે એટલે ઉત્સાહ રેડવાનો પ્રયાસ થયાં છતાં પરિણામ નિરાશાજનક આવે છે. હતાય ચખતે પણ કામ અને ઉત્સાહ આણુ રાખેજ છૂટકો છે, આ પ્રાન્તિક પરિષદની વખતે બાહ રંગીસદામ કાપડોઆએ બહુ મારી મદદ કરી હતી. મુંબઈનાં અને બીજાં બહારનાં જાપાઓનો સહકાર એમને લીધે મારો મેળવી શક્યાં હતાં. અખિલ ભારત મહિલા પરિષદની એકક તે વર્ષની આખરે મુંબઈમાં થવાની હતી એટલે પ્રતિનિધિ પણ સારી સંખ્યામાં તૈયાર થયાં હતાં.

સુવક પરિષદ, ઓળોની પરિષદ એ બે પરિષદ ઉપરાંત સમાજ સેવા પરિષદ એજ સમયમાં થી. કુકર બાપાના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. સમાજ સેવાના કાર્યની પદ્ધતિપૂર્વક બ્વરથા કરીને વેડશાષ જતી સક્રિયને ગાયતીને સંમૂન કરી સફળતા મેળવવા માટે આ પરિષદ બોલાવી હતી. ડૉ. સુમને આ પરિષદ વખતે અનેક સૂચનાઓ મુખી હતી પણ તેનું પાલન થયું નહિ. એકાદ ખમારદાર માણસ રાખીને તેની ખાસે કામ લેવાનું ધ્યાનું હતું-જૂદી જૂદી સમિતિઓ નીમાઈ હતી. ફેટલીક સમિતિએ બ્વરદાર કામ કયું હતું-પણ ખમારદાર માણસને કોઈ દોરનાર ના મળ્યું-એટલે કોઈ કામ થયું નહિ-આખું વર્ષ અમે તેા ખૂબજ ધમાલમાં અને કામમાં માળ્યું.

શ્રી. શારદા બહેન (૧૯૨૬)

પ્રકરણ ૫૦ મું

—માર્ગ—

૧૯૩૦ ના આરંભમાં જ અખિલ મહિલા પરિષદની બેઠક મુંબઈમાં મળી. સ્વાગત સમિતિનાં પ્રમુખ લેડી દેરાબ દાટા દત્તા, પરિષદનાં પ્રમુખ શ્રી. સરોજીની નાયક દત્તા લેડી (ટોટા)એ અચાગ્ર અમ સમને પ્રતિનિધિ બહેનોને માટે વ્યવસ્થા કરી હતી. પ્રતિનિધિને સહુને સાથે રહી શકાય એવી યોજના થઈ શકી નહોતી—એટલી ખામી હતી. બાકી મુંબઈની સખળી સ્ત્રી સંસ્થાઓ જેવા માટે, પ્રતિનિધિઓને અસપરસ મળવા માટે ઇત્યાદિ મારી વ્યવસ્થા હતી. પરિષદનું આ ત્રીજું અધિવેશન હતું. મુંબઈનાં ગવર્નરનાં પત્નીને હાથે ઉદ્ઘાટન કીધા કરાવી હતી. અમદાવાદનાં પ્રતિનિધિ બહેનોને આ વસ્તુ ખૂબી હતી ગવર્નરનાં પત્નીને અધિકારીનાં પત્ની તરીકે જ માન મળે એ વ્યાખ્યા નથી, એ પોતે પોતાના વ્યક્તિત્વથી નેતૃત્વ લે તો વધી ના હોય પણ જે સ્થળે દેશની સ્ત્રીઓ પોતાનાં સામાજિક, કે આર્થિક સ્થિતિની આટીધુંટીનાં તોડ કઢાડવાને એમ્હી થતી હોય ત્યાં અધિકારી અને બિનઅધિકારી, ધનિક અને ગરીબ એવા બેઠ પડાય તે અયોગ્ય છે. બેલાશક ગવર્નરના પત્ની સામાન્ય સ્ત્રીઓની માફક પ્રેક્ષક તરીકે આવે તો તેમને સહુની સાથે સ્થાન મળે—અને બીજે દિવસે એ બહેન એજ પ્રમાણે આવ્યા હતાં ને નીચે સહુની સાથે જ બેઠાં હતાં. વ્યાખ્યાન ઉપર માત્ર રેન્ડોમ કમિટીનાં સભ્યો બેઠાં હતાં—કેમ, અધિકાર, રાષ્ટ્ર, આર્થિક સ્થિતિ—આ સખળા જૂદા જૂદા બેઠ દૂર કરીને માત્ર સ્ત્રી તરીકે, માતા તરીકે અને શહેરી તરીકે સ્ત્રીઓનાં શ્રી કર્તવ્ય છે, સ્ત્રીઓએ પોતાનાં અને દેશની ઉન્નતિ કેવી રીતે કરવી—સંતાનોને કેમ બીજેવા કેળવવા એ પ્રશ્નો સ્ત્રી જનતાના સર્વ સામાન્ય છે. આમાં અધિકારીનાં

પત્નીને વિશેષ માન આપવાની પ્રથા ઇસ્લામમાં નથી; (જો કે એ બહેન પ્રત્યે વ્યક્તિગત કાંઈ જ વિરોધ હતો જ નહિ) તેથી એ પ્રથાનો વિરોધ કર્યાવગર માટે અમે અમદાવાદના પ્રતિનિધિ બહેનો ઉદ્ઘાટનનાં બાવણો ચર્ચા તે દરમ્યાન હોલમાં ચર્ચા નહિ, અને પછી ઘખન ચર્ચા આ વસ્તુસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ ત્યાર- પછી પરિષદની ઉદ્ઘાટન ક્રિયાની પ્રથા જ બધી થઈ, પરિષદનાં પ્રમુખ તો સર્વાનુમતે ચુટાએલાં જ હોય છે. શ્રી મરોઝની નાયકુએ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં એજ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરી બતાવી કે ઓઝોની આ પરિષદ દેશની સમગ્ર પુનર્કલનામાં ઓઝોનો સંપૂર્ણ રીતે કાળો આપરા માટે છે, જમનની ઓઝો-દરેક દેશની, ખંડની અને પ્રાંતની- ઓ જાતિ તરીકે એક માનસ ધરાવે છે-તે તેમણે પોતાની ચકિતનો ઉપયોગ સુદરમાં સુદર મરફત કેલાવવામાં કરવાનો છે એમાં કાંઈ પશ્ચુ પ્રકારના બેદ-રજી, રમ, કામ છત્યાદિ હાથા જોઈએ નહિ- વિશ્વના ઐક્યની ઉચ્ચ ભાવના સખીને આ સરથાને કાંઈ પશ્ચુ અમુક પક્ષની સંરથા કરી ના નાંખવી-અન્ય વિષયો પરત્વે દરેક પ્રકારના સિન્ન સિન્ન મત ધરાવનાર વ્યક્તિઓ મદિલા પરિષદની વ્યાસપીઠ ઉપર ઐક્યની જ ભાવના ગ્રેરે અને એજ આન્દોલનો ફેલાવે એવા ઉચ્ચ આશયથી જ આ પરિષદની સ્થાપના થઈ છે, જે સમયે દેશમાં સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની ધોષણા થઈ રહી હતી, અનેક દેશ ગ્રેમી યુવકો ઉપર હમનનો મારકો વીંઝાતો હતો, એમેગ વાતા-વરણ ઉદ્ધિમ થએતુ હતુ, ને વખતે મદાસખાનાં અગ્રેમર, સ્વાતંત્ર્યની ઝખના કરનાર બહેનના વિશ્વગ્રેમના આ ઉદ્ધાર અનેરી ભાત પાના હતા-ઓ જાતિનુ દિન સર્વ દિતથી પર છે એ સુદર મુગ એમના વ્યાખ્યાનનો મુખ્ય મુગ હતો.

મુંબઈની પરિષદ વખત ઓઝો માટે મૂઢવિશાનની એ મધ્યરથ મરથા કહાડવાનો દારૂ કરના આખો, અને તેનું સ્પષ્ટ

દિલ્હી રાખવું એવું ઠરાવવામાં આવ્યું. ગુજરાતી બહેનોએ આ ઠરાવની વિરુદ્ધ મત આપ્યો. હિન્દુસ્થાન જેવા વિશાળ દેશમાં એક જ ફાલેજ હોય તેના લાભ ધણે થોડો લેવાય એ તો નક્કીજ, બાધાનું નડતર આવે, રીતરીવાજ નડે એ અને એવાં બીજાં કારણોને લીધે પ્રાન્તિક સંસ્થાઓ કઢાડવી એવો સૂધારો અમે મૂક્યો હતો-પણ એ સૂધારો ભડી ગયો. આજે આ મધ્યસ્થ સંસ્થા આવે છે તો ખરી પણ જેવી જોઈએ તેવી ઉપયોગી સંસ્થા થઈ શકી નથી. વળી મોટી સંસ્થા માટે જોઈતાં નાણાંની મુશ્કેલી પણ નડે છે.

મહાસભાની છેલ્લી બેઠક પછી સ્વાતંત્ર્યના ઠરાવના પડખા ચોમેર સંભળાતા હતા, જન્યુઆરી મહિનાની આખરમાં દેશ સમસ્તમાં સ્વાતંત્ર્યદિન પાળવાની હાકલ રાષ્ટ્રપતિએ પાડી હતી-તે પ્રસંગે લાહોરના ઠરાવની સમજૂતી આપવાની હતી. હું અને ડૉક્ટર બન્ને તે વખતે મુંબઈમાં જ હતાં-તે દિવસની વિરાટ સભામાં અવનવો પ્રસંગ બન્યો. બાસપીઠ ઉપર મોટો ત્રિરંગી રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવેલો હતો, સભાનું કામ શરૂ થયું હતું. એટલામાં એક લાંબુ સરખસ મજુર કામદારોનું આવી પહોંચ્યું-મોખરે શ્રી. સરોજીની નાઇકુના બહેન શ્રીમતી નીમીયાર લાલ વાવટો-હથોડી અને દાતરડાના ચિન્હવાળો-હાથમાં લઈને આવી પહોંચ્યા-સભામાં દાખલ થવા માટે તસુપુર જગ્યા નહોતી ત્યાં આ મરખસ તો લાલ વાવટો મધ્યમાં ફરકાવવાને પ્રયાસ કરતું હતું. સરખસના લોકો ખૂબજ ઉરકરાયલા દેખાતા હતા-મહાસભાના વાવટા કરતાં લાલ વાવટા માટે એમને મમતા બહુ વધારે હતી. એટલે એ વાવટો ફરકાવવાને પુષ્કળ ધમાલ કરી. ખૂબ ધક્કામુક્કીને તોફાન થયું-એવટ રાષ્ટ્રધ્વજ ફાટ્યો ને લાલ વાવટો ધડીઝર માટે તો ફરક્યો-મીસીસ નીમીયાર ઉમ આંખો, છૂટા વાળ સાથે રથુદેની જેવાં લાગતા હતાં. ધનકીલાખના મનનભેદી નાદોથી વાતાવરણ તીવ્ર બની ગયું હતું-ધમાલ એટલી વધી મધ

કે વિશાળ ચોપાટીના મેદાન ઉપરથી સહીસલામતીથી બહાર જતું
 મુરકેલ પડ્યું—અમે તો ખૂબ બીડમાં અટવાઇ ગયાં હતી—આવી
 મોટી ધમાલવાળી સમાનો મને આ બીજો અનુભવ હતો—એક
 મુરતની મદાસભા—અને આ બીજો—સ્વયંસેવકોની સાવચેતી છતાં
 ધમાલ અટકી નહિ—અને અવ્યવસ્થા વ્યાપી મધ્ય. ઈશો અને
 બાળકોને કાળજીપૂર્વક બહાર કઢાડ્યા—છતાં કેટલાંક ઊંઘરા માતાથી
 વિખૂટા પડ્યા—અને ઈશો પુરવ સાથીઓથી જૂદી પડી ગઇ—કમાક
 પછી શાન્તિ થઇ મધ્ય—કામદાર યુનીયન અને મદાસભાનાં વૈમન-
 સ્વમાં વધારો થયો.

. પ્રકરણ ૫૧ મું

સ હોરની મહાસભામાં સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો ઠરાવ પસાર થયો હતો; વાઘસરોય સાથે શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલે અને ગાંધીજીએ વાઘાધારો કરી હતી, પણ કોઈને સંતોષ થયો નહોતો. ચારે તરફ વાતાવરણ ઠીક ઉઘ્ર થઈ ગયું હતું. યુવાનો તનમનાટ કરી રહ્યા હતા. દેશમાં દમન નીતિ સરકાર તરફથી ચાલી રહી હતી. અનેક ધરપકડો થતી હતી. મહાસભાનું કામ વ્યવસ્થિત રીતે પ્રાન્તે પ્રાન્તે ચાલી રહ્યું હતું. ધારાસભામાં વિઠ્ઠલભાઈ પ્રમુખ તરીકે સરકારને અનેક પ્રસંગે કોફાડી સ્થિતિમાં મુકતા હતા. મીરત કાવત્રા કેસ પછી કામદાર વર્ગમાં સારી જાગૃતિ આવી હતી. પોલીસ રાજ્ય ચાલી રહ્યું હતું. પ્રજામાં મારે સહન કરવાની શક્તિ ફળવાતી હતી. રાષ્ટ્રધ્વજ માટે લોકોમાં મમતા વધી હતી. પ્રચંડ સભાઓ થતી હતી. મંડીલાખ ઝિન્દાબાદના પુકારોની અર્જના સંભળાતી હતી. પ્રજા આપમેળે માટે તૈયાર થતી હતી, આવે વખતે અમદાવાદમાં મહાસભાની સમિતિ મળી. દેશના રાજકારી નેતાઓ એકઠા થયા, અને સ્વાતંત્ર્યનો ઠરાવ અમલમાં મુકવા માટે કયો માર્ગ લેવો તેની મુઠવણમાં પડ્યા હતા. ધણી કલાકની વાઘાધારોને અંતે બધા ખૂબ યાકી જતા હતા. શ્રી. સરોજની નાયકુની તખ્તીયત તે પ્રસંગે નરમ ચાલતી હતી. સમિતિ ચાલતી હતી અને એમનું મગજ ઝુંચવાએલું હતું. અમારે ઘેર એક દિવસ તેમને જમવા બોલાવ્યા હતાં તે આવ્યાં તો ખરા-તેમને ખાવાની ઇચ્છા જરા નહોતી. પણ મગજનો યાક એછો કરવાને મારી લીલા પામે એક પછી એક અનેક ગીતો ગવડાવ્યા-અને ઉવટ ડોકલે કે આટલા બધા દિવસનો શ્રમ હું આજે જૂલી ગઈ છું-અને મગજ એવું તાણું થયું છે કે હવે ગાંધીજી જે હુકમ કરમાવશે

તે બાળવવાને હું તૈયાર થઈ છું. ગાંધીજીએ મોઢાની ચપટી લઈને
 મુઢને આરંભ કરવાની સૂચના એ વખતે મુઢી હતી. તેને પહેલાં
 તો એમણે હસી જ કહાડી હતી. છતાં કહેતાં હતાં કે એ અદ્ભૂત
 ભેળમાંથી જે મુક્તિ નીકળશે તેનાથી જગત આખું વિરમમ
 પામશે. ગાંધીજીના નિશ્ચય માટે એમને વિશ્વાસ ખૂબ જ અને
 સૈનિકશક્તિ પણ પુરેપુરી હતી.

સુમિતિએ બધી જવાબદારી ગાંધીજીને સોંપી દીધી. હાંસી
 દૂધનો ઇતિહાસ તો એટલો જાણીતો કે અહીં લખવાની
 જરૂર જ નથી.

આ પ્રસંગે હું અમદાવાદમાં નહેાતી, એટલે એ અપૂર્વ
 કૃપાના આરંભનાં દર્શન મને થયાં નહિ. વડોદરામાં મારી સરકારને
 પુત્રી જન્મી હતી, તેની પાસે હું હતી. હોદ્દાઓ અમદાવાદમાં
 હતાં. એ બધાંએ મત્યામદ આજમમાં જઈને પ્રાર્થનાથી માંડીને
 બધો કાપકામ જોયો હતો અને તેનું સવિસ્તર વર્ણન મને લખી
 મોકલ્યું હતું. વડોદરા શાળા પ્રજામંડળની બેઠક એજ વખતે નવમા-
 રીમાં મળવાની હતી. શ્રી. વાલ્મજીભાઈ તેના પ્રમુખ ચુંટાયા હતા.
 ડૉક્ટર એ પરિવહની તૈયારી માટે નવસારી પ્રાન્તમાં ફરતા હતા.
 એમણેક શ્રી. વાલ્મજીભાઈની ધરપકડ થઈ, પરિવહને તો થોડા જ
 દિવસ બાકી હતા, અને બીજું કોઈ તે પ્રસંગે પ્રમુખ થાય તેમ
 હતું નહિ. એટલે ડૉક્ટરને માથે એ કામ આપ્યું. ચુંટા-
 એના પ્રમુખની ગેરહાજરીમાં આ બીજો પ્રસંગે ડૉક્ટરને પ્રમુખ-
 પદ સેવું પડ્યું. એ પરિવહમાં મારાથી હાજરી આપી
 શક્ય નહિ. હાંસી કૃષ્ણને લીધે, ફેલામાં અજળ ઉભા હો
 પૂર જામતાં હતાં, તેની અસર નવસારી પ્રાન્તમાં તો મટેળે થાય
 વગર તે વખતે પ્રજામંડળને અંગે પ્રદર્શન પણ જણાયું હતું.
 ગેરહાજરી છતાં મને માન આપીને એ પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટનની કિંમત

૧. મહારાણી સાહેબે કરી. એ સમય સુધી ડૉક્ટરની અને મહારાણી
 સાથે સંબંધ ઠીક સારો હતો. પ્રજામંડળમાં બળ જેમ જેમ
 વધવા માંડ્યું, પ્રજાનું સંગઠન ઠીક થતું જેવામાં આબુ અને
 જન સહજ માયું હોયકી થકે એટલી તાકાત બતાવવા લાગી એટલે
 અધિકારીઓ તેમજ અન્ય સ્થાપિત હિંત ધરાવતા વર્ગો, ખુદ
 મહારાણી સાહેબ પોતે અને મહારાજ સમગ્રને ડર લાગવા માંડ્યો.
 પરદેશી હીવાન બ્રિટીશ બુરોક્રાસીમાં તાલીમ લઈ આવેલા તેમનું
 માનસ તો અમુક માર્ગે ધડાએલું જ હોય તેમાં નવાઈ નહિ, તેમની
 નસાહ અને દોરવણી હતી. વધેથી મહારાજનો બુરોપના વસવાટથી
 પ્રજા સાથેના સંબંધ તો ઝાઝો જ થઈ ગયો હતો. બધા કારણોને
 લઈને પ્રજા ભગૃતિને દબાવી દેવાનો જ માર્ગ ગ્રહણ થયો. ડૉક્ટરે
 પરિશદનું પ્રમુખપદ લીધું અને મહારાજના ખાનગી ખાતામાં
 થતા ખર્ચની ટીક કરી, એટલે રાજકુટુંબ અને ડૉક્ટરની વચ્ચે
 વેમનસ્ય વધી ગયું. માથુસને પોતાને માટે સત્ય હકીકત સાંભળવી
 ગમતી નથી. ડૉક્ટર કદી અસત્ય સહન કરી શકે નહિ—તેમજ
 સામા પક્ષને ખુશ કરવા માટે મત્ય હકીકતનો દાક પીછોડો પણ
 ના કરે—સત્ય અપ્રિય જ થાય એ સ્થિતિ ઊભી થઈ. નિરૂપણે
 મત્ય હકીકત પ્રજા સમક્ષ મુકવાની હિંમત કરી એ ડૉક્ટરનો
 મુન્હો ગણાયો—અને તેનો ડંખ હજી સુધી અધિકારીઓને તેમજ
 મહારાજ મહારાણી સાહેબને ખુંચે છે. વધેનો કૌટુંબિક સંબંધ હવે
 જણાતો નથી. રાજકુટુંબની આસપાસ ભમી ગયેલી સ્વાર્થ સાધુ
 ટોળી આ પરિસ્થિતિને ટકારી રાખવામાં સહાયશ્રૂત થાય છે.
 ડૉક્ટરને કર્તવ્યાભિમુખ થવાનું કારણ નથી. કારણ કે એમણે તો
 એમનો માર્ગ ચીંધી શખ્યો છે—દગાએની, અચાનક ડરપોક પ્રજાને
 સ્વમાનને રસ્તે ચલાવવી તેમજ નોકરચાહી પદ્ધતિના જે જે અવગા

માર્ગ હોય તે પ્રજા સમક્ષ ખુલ્લા કરીને તેમાં સુધારા કરવા માટે પ્રજા ભગવતિ લાવવાનો પ્રયાસ કરવો એજ એમની કર્તવ્ય દિશા છે. આ કામમાં એમણે પોતાની સધળી શક્તિ હોમી દીધી છે, શરીર ધસી નાખ્યું છે. અંગત સુખનો વિચાર ક્યો નથી; પારવાર દાડમારી વેડી છે—નિસ્પૃહી સેવાનાં ફળનાં પરિણામની આશા સેવકે રાખતો નથી. આત્મસિદ્ધિ માટે એ તો પોતાનું કર્તવ્ય કરે જ નબ છે—સામાન્ય જનતા એ સેવા પાછળનું રહસ્ય સમજી શકે નહિ, કારણ કે એ વિચારસરણી સુધી સામાન્ય મનુષ્યો પહોંચી શકે નહિ, એની શુદ્ધિશક્તિની સીમાથી એ સરણી ઊંચી છે, અગમ્ય છે, સત્ય બળવાન છે, સત્ય પર છે. સત્યનો જ નબ છે. અનેક બાંટીધુંટીમાંથી, કસેલ પરિતાપમાંથી પસાર થઈને સત્ય પોતાનું સ્વામિત્વ પ્રાપ્ત કરશે જ અને ઐહિક જીવનમાં જ સ્વર્ગનું શાન્ત્ય થશે. બ્યક્તિઓને નિરુપત નથી. એતો સ્વર્ગ રચનામાં પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ફાળો આપે છે. પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર આ સત્યને જ આજે થઈ શકે. અન્ય સધળા આડંબર બધાં છે.

અમદાવાદથી આરંભ કરીને ગુજરાતમાં પગપાળા દક્ષિણને આજે પ્રયાણ કરીને ગાંધીજી નવસારી પાસેના ફાંડી નામના ગ્રામમાં છેવટની છાવણી નાંખવાના હતા. વડોદરા રાજ્યની હકુમતમાંથી એમને પસાર થવાનું હતું. રાજ્યની પ્રજા આ સન્તનું સ્વાગત કરવાને તલપી રહી હતી. પ્રજામંડળના પ્રમુખ એ પ્રજાના નેતા કહેવાય. તેથી ગાંધીજીનું સ્વાગત કરવાનું બધું કામ ડોક્ટરને કરવાનું હતું. એટલે એતો ખૂબ જ કામની ધમાલમાં પડી ગયા હતા. જે વખતે ગાંધીજી નવસારીથી જલાલપુર જતા હતા તે વખતે હું એમને વડોદરાથી જઈને મળી. કૂચ કરતાં કરતાં જ ગાંધીજીએ ખૂબ વાતો કરી. કેટ કેટલા દિવસની સુમાફરી કરેલી છતાં એ જરા ચાંચા નહોતા—અને કાર્યક્રમ જરા ધીરો નહોતો. ક્યો. એમની સાધારણ ગતિ

મકરણ પર મું

૧૯૪૧ ના એપ્રિલ મહિનામાં વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળની એક શ્રી. ભાઈ ભોળાભાઈ સુતરીઆના પ્રમુખપણા નીચે કડી ગામમાં મળી, એ પરિષદને માટે તો કાંઈ ઝાઝું પ્રચારકામ થયું નહોતું એટલે બહુ સામાન્ય થઈ, પણ સ્ત્રીઓની એક સારી સભા થઈ હતી. એને સંજ્ઞ કરવાને અમે સહુએ બહુ પ્રયાસ કર્યો હતો, અમદાવાદથી શ્રીમતી સવિતાબહેનને એ સભાનું પ્રમુખ પદ આપ્યું હતું, સ્ત્રીઓમાં વ્યવસ્થિત સંમતન કરીને સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો ચર્ચવાનો અને પ્રચાર કરવાનો ઇરાદો રાખ્યો હતો. વડોદરા રાજ્યની સ્ત્રીઓની એક સંસ્થા કરીને પ્રતિ પ્રતિ પ્રચાર કરે એવી વ્યવસ્થા કરી હતી. પાટણનાં કેટલાંક ઉત્સાહી બહેનો ત્યાં હાજર હતાં. એ લોકોએ કામ ઉપાડી લેવાનું બીડું ઝડપ્યું. ધારાધારણ ધડાધા-પણ પાછળથી ઉત્સાહ તદ્દન ઠંડો થઈ ગયો. એક વખત પાટણમાં ફરી મળ્યાં ને થોડુંક કામ થયું. પછી કાંઈએ જરા પણ કાંઈ ફરીયાદ દીધી નહિ-સ્ત્રીઓને કામ કરવાની હોંસ હતી પણ કાંઈ અબળ રીતે એમના ઉત્સાહ ઉપર ઠંડું પાણી ફેડવામાં આવ્યું ને એ પ્રગતિ ત્યાં જ અટકી ગઈ.

કરાંચીની કેમિસ પછી સ્ત્રીઓમાં ખાદીનો પ્રચાર વધારે થાય એ હેતુથી અમે થોડાંક કાર્યકરોએ ખાદીની સારી દુકાન કઢાડવાનો વિચાર કર્યો. મહાસભા તરફથી ખાદીના પ્રચાર અર્થે આર્થિક મદદ મળશે એમ લાગવાથી અમે શ્રી. વલ્લભભાઈને વાત કરી. અને અમારાંમાર્ના નિમજાબહેનને એ કામનો સારો અનુભવ હતો એટલે અમારી માંગણી સ્વીકારાઈ. અને સ્ત્રી ઉપયોગી ખાદી કાપડની સગવડ ખાતર ખાદી મંદિરની સ્થાપના કરી. આ સંસ્થા ઉત્તરોત્તર સારી રિથિતિએ પહોંચી. અને આજ અમદાવાદની

જનતા એનો બહુ આરા પ્રમાણમાં લાભ લે છે અને એ દારૂ
ખાદીનો પ્રચાર સાથે છે. એ મંદિર મારફત ખાદીના અનેક પ્રદર્શનો
યોજના છે. અને જેમ બને તેમ ઓછા ખાદીના કામમાં રસ લેવી
થાય અને એ રીતે શુદ્ધ સ્વદેશી કાવનાનું પોષણ થાય એ માટે અમારી
નાની સમિતિ સતત પ્રયત્ન કર્યા કરે છે. આ સમિતિમાં અમે ચાર-
પાંચ સભ્યો કામ કરીએ છીએ. પણ સ્વદેશીનો નયોત જામતી
✓ રાખવામાં આ સંસ્થાએ ખૂબ મોટો ફાવો આપ્યો છે અને હજી
આપે જાય છે. મહાસભાની યોગ્ય અમને મોટી છે.

વર્ષ આખરે અમદાવાદ વનિતા વિશ્રામની બુધિવી ઉજવવામાં
આવી. સ્વ. શ્રી બાલાસ સાહેબાસના દોહિત્રી શ્રીમતી સુયોચના
બહેનને સોળ વર્ષની બાળક ઉમરે વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું. એ કુખર
સ્થિતિમાં મનને શાંતિ મેળવવા, તથા અમુક ચોક્કસ કર્તવ્ય
દિશામાં મન ચોંટાડવા માટે એમનાં માર્ગશ્રીની ઇચ્છા અને આમદ્યો
વિધવાશ્રમ કાલવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો હતો. અચાનક અવસ્થા
એ માણસને જોઈ માર્ગે દોરી જાય છે એમ એમને લાગ્યું
હતું. એ ધર્મ અને નીતિના વાતાવરણમાં રહી તેવી
જાતનું શિક્ષણ લે તો વિધવાઓ પવિત્ર અને જિંમુ જીવન
માળી શકે. આ પ્રકારના વિચારમાથી નાનાસરખા સરસ્વતિ મંદિરનો
ઉદ્ભવ થયો. થોડાક વખત કામ ચાલ્યા પછી શ્રીમતી સુયોચના
બહેન શ્રી નાની બહેન મળ્લર અને શ્રી. બાળ્યોરી મુનશીના નિકટ
સહવાસમાં આભ્યાં અને તેમની સૂચનાથી સરસ્વતી મંદિરને અમદાવાદ
વનિતા વિશ્રામ નામ આપવામાં આવ્યું. કુમળી વયનાં સુયોચના બહેનને
આ કામથી જીવન કાર્ય મળી ગયું; અને એદિક કુખરે વિચારે
કરવાનું જિન્ય પ્રકારનું સાધન મળ્યું. ધણી થોડી માતાઓ પેતાની
વધવા પુત્રીને આ રસ્તે પ્રયાણ કરવાનો તનતોડીને પ્રયાસ કરતી
હો. સુયોચના બહેનની મનોદશાને શુદ્ધ માગે દોરવામાં શ્રી. રૂપમણી

બહેનનો ધણો શોભે છે. વનિતા વિશ્રામમાં
સ્થાપના થઈ એ અગળના પ્રકરણમાં
વિશ્રામની બુધિલી પૂર્ણ ઉત્સાહથી
સુલોચના બહેને પોતે રોપેલા બીજનું વૃક્ષ શાળા
ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું એ એમનાં ધનભાગ્ય. શ્રી. સુલોચના -
મારે કાંઈ ઝગઝગાનું બંધ હશે એટલે અમારો સમાજમ થયો આ.
સંબંધ સચવાઈ રહ્યો. કેટલાએ વિષયોમાં મતભેદ છતાં અમે બે
બહેનોની માફક રહેઈ સાચી રહ્યાં. ઉત્સવ પ્રસંગે કેળવણી સંમે-
લન યોજાયું હતું. તેનું પ્રમુખસ્થાન મને આપ્યું હતું. તે પ્રસંગે
બોલતાં મેં કહ્યું હતું તેમાંથી થોડોક ઉતારો આપું છું.

" માનસિક અને નૈતિક તેમજ શારીરિક આરોગ્યને પ્રાપ્ત
એક સાથે ચર્ચાવા જોઈએ. શારીરિક આરોગ્યની મુખ્ય કસોટી એ
છે કે આપણે શરીર પાસેથી જોઈએ તેટલું કામ લઈ શકીએ.
મનના આરોગ્યની કસોટી એ છે કે તે ઉત્તમ વર્તનમાં મૂત્ત થાય.
આમાં કાંઈને એમ લાગતું ન જોઈએ કે હું નૈતિક અને વૈજ્ઞાનિક
પ્રશ્નોને શોળભેળ કરી નાંખું છું. કારણ કે ચિત્ત વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ
પણ સપ્રયોજન પ્રવૃત્તિ એ જીવ માત્રનું લક્ષણ છે; અને જ્યારે
આપણે માનસ જાતની કેળવણીનો વિચાર કરતાં હોઈએ ત્યારે ઉત્તમ
પ્રયોજનો સાધનારી પ્રવૃત્તિને જ પોષણ આપનારો આપણો ઉદ્દેશ
હોઈ શકે. એટલે માનસિક આરોગ્યને સમજવા માટે વર્તનનું
આરોગ્ય વિચાર્યા વિના બીજો માર્ગ નથી. આથી આ બંને
સુદૃઢ સાથે ચર્ચાઈ એમાં અને ઔચિત્ય લાગે છે. વધારે આગળ
જઈને એમ પણ કહેવાય કે શરીર અને મન એટલા બધાં જોતપોત
છે કે તે બે છે કે એક એ વિવાદનો પ્રશ્ન થઈ પડે એમ છે.
અને તેથી શારીરિક આરોગ્યને પણ માનસિક આરોગ્ય સાથે જ
લેવું જોઈએ. મારો દૃષ્ટિએ આ શરીર અને મનનો નિરપેક્ષ રીતે

જનતા

ખાનગર વિચાર ન જ થઈ શકે. પણ વ્યવહારમાં શારીરિક આરોગ્ય મેળું સમજી શકાય છે માટે એનો નિર્દેશ જુદો કર્યો છે. બ્યારે વર્તન અને મન વ્યવહારમાં તેમજ સાંજમાં જુદાં નહિં પાડી શકાય.

શ્રી કેળવણીના વિષયમાં જોછામાં જોછી કેટલી કેળવણી આવશ્યક છે તેનો વિચાર કરતાં આરોગ્યના તત્વની આજુબાજુ યુગ્મણી થવી જોઈએ, એવા મેં પહેલાં નિર્દેશ કર્યો છે. શારીરિક આરોગ્ય કરતાં માનસિક આરોગ્યનો પ્રશ્ન વધારે વિકટ છે-કારણ એક મૂર્ત છે, બીજું અમૂર્ત છે. એકના નિયમો યથા થઈ શકે છે. બીજાને વાતાવરણમાંથી દરેકને પોતાની જાતે લેવું પડે છે. આમ જતાં દુઃખમાં કેટલાક યુવોનો હું નિર્દેશ કરું, જે દરેક શ્રી કેળવણી ના પ્રયત્નમાં હયાત હોય, ગાંધીજીએ ધરમચ્ચુ કરી નાંખેલાં જે ગુણો સૌથી પ્રથમ સ્મરણમાં આવે એ સ્વાભાવિક છે. સત્ય અને અહિંસા, હું માનું છું કે વિચાર સ્વાતંત્ર્ય વિના સત્યની વૃત્તિ કદી પોષણ પામતી નથી, અને નિર્ભયતા વિનાની અહિંસા એ કેવળ વેદલાપણું જ હોય છે. આથી મારે મન વિમાર-સ્વાતંત્ર્ય એ જુદાના પ્રસાદ માટે અને નિર્ભયતા વર્તનની મક્કમતા માટે આવશ્યક ગુણો છે. આ ગુણોનાં કાંઈ પાઠ્ય-પુસ્તકો ન જનાવી શકાય-માત્ર વાતાવરણમાંથી શ્વાસની મારફત લેવાની બાબત છે.

શારીરિક, માનસિક, અને નૈતિક આરોગ્યનાં ધોરણ ઉપર કેળવણીનો પામેલ રચાય એટલે કેળવણીની જોછામાં જોછી જરૂરીયાત -*mainaimam Skill*-કેટલી હોવી જોઈએ તે કાદી શકાય જીવનની જવાબદારીનો વિચાર કરીને કેળવણીનું પકતર કરવાથી જ ખરી કેળવણી આપી શકાય. આપણે જાણ્યું જી જાણ્યું, જોયું છે જાણ્યું, અમલમાં મૂકવાનું છે.

પ્રકરણ ૫૩ મું

—III—

ડૉક્ટર સુરત જાવણીનું કામ પૂરું કરીને અમદાવાદ આબ્યા
 દતા. ગાયકવાડી રાજ્યની પ્રજાનું મંગલન સાધવાના એમના
 પ્રયાસો તો આધુ જ હતા. સુજરાતના દક્ષીણ ભાગમાં રાજકીય
 વાતાવરણમાં જનમૃતિ આવેલી હતી. પણ ઉત્તરના ભાગમાં કાંઈક
 કાર્ય થયું નથી. વડોદરા રાજ્યના કડી પ્રાન્તની હદ અમદાવાદથી
 છેક જ નજીક પણ ત્યાં કોઈ રાષ્ટ્ર નેતા કે સમાજ સેવકે લક્ષ
 આધુ ન હોવું. લાખોની સંખ્યામાં ઠાકરડા પ્રજા અરાનમાં સકતી
 હતી. અને પાંટીદાર બેકુત વર્ગમાં રાજ્યના અધિકારીઓનો ભાર
 કર પેસી ગયો હતો. કોઈપણ પ્રકારની પ્રગતિ આ વિભાગમાં
 નહોતી. તેના તરફ ડૉક્ટરનું લક્ષ મયું. અમદાવાદની પાસે 'શેરયા'
 નામનું નાનું ગામ આવેલું છે. ત્યાં આશ્રમ સ્થાપી આખા
 કડી પ્રાંતને જનમૃત કરવાનો નિશ્ચય એમણે કર્યો. પ્રજાને
 જનમૃત કરવાના સાધન તરીકે આશ્રમો સ્થાપવાનો અખતરો
 ખારડોલી તાલુકામાં સફળ થયેલો હતો. તે પદ્ધતિથી કડી પ્રાંતમાં
 કામની શરૂઆત કરવાનો વિચાર થયો. સવિનય ભંગની
 લગત વખતે મહાસભા તરફથી શેરયા મુકામે જાવણી નંખાઈ હતી.
 બ્રિટીશ હકુમતમાં જાવણી ગેરકાયદેસર ગણાતી હતી, તેથી ગાય-
 કવાડી હકુમતમાં ચાલુ કરી હતી. તેને પરિણામે શેરયાના લોકોને
 શોડી તાલીમ મળી હતી. વળી શેરયા ગામ જરા આર્થિક દૃષ્ટિએ
 ઠીક રિયતિમાં હતું, લોકો પણ લાવનારીય હતા. એટલે એ
 જગ્યા નિશ્ચિત યષ્ટ. આશ્રમ સ્થાપવો એટલે તો ધણે ભાગ ત્યાં
 વસવાટ કરવો પડે જ. ડૉક્ટરની તબીબત તો હમેશ નરમ ગરમ
 આત્મા જ કરે. ઠાકરજીના અભ્યાસ માટે મારાથી ધર છોડીને

જવાબ નહિ. છતાં એમણે તો જાધી અડચણેને ઠોકરે મારીને
 ચરઆત ઠરી દીધી. વિન્ના દશમીના શુભ દિવસે નવા અખતરાને
 આરંભ કર્યો. એમની સાથે બે લુના જોગીઓ હોદ્દામાં પંડિત
 અને ભાષ્યકર બદ્દ જોડાયા. અને ત્રણેએ મળીને ગામ બહાર
 મંદિરની ધર્મશાળામાં આશ્રમની સ્થાપના કરી. વોડદરા શાસ્ત્ર
 પ્રજામંડળના અમરવદ્ય કાર્યકર્તાઓ સ્થાપનાને દિવસે શેરધામાં
 એકઠા થયા. અમે પણ સકુટુંબ મિત્રમંડળ સાથે અમદાવાદથી
 ત્યાં હતાં. ઠડી પ્રાન્તના જવા તાલુકામાંથી પ્રજાજનો હાજર થયા
 હતા. આરંભમાં સદુએ સારી સદાનુભૂતિ મતાવી હતી—અને
 ગામ લોકોએ પણ આશ્રમ નિભાવ માટે મદદનો દાવ લંબાવ્યો,
 બે ત્રણ મદિનામાં બહુ જ સુંદર કામ થયું. પ્રાથમિક સંમતિ
 પણ થવા માંડ્યું. ભવાઈ કામ થાગે પડવા જેવું થયું એટલામાં
 જ મધ્યેથી રાજીન્દ ટેબલ કોન્ફરન્સમાંથી પાછા આવ્યા, મદાસ-
 કાની સમિતિ મળી. અને સરકાર સાથે સમાધાન થાક રીતે થયું
 નહિ, પ્રજાજનમૂલિતા પૂરથી સરકાર માફેલ જાતી મળ, અને
 રાષ્ટ્રીય મદાસખાને કચરી નાંખવાની પેરવી થઈ. દમનનીતિનો
 ઠોરડો પૂર જોગથી આવ્યો. સધળી રાજદ્વારી સંસ્થાઓ, કુવોની
 સંસ્થાઓ, સમિતિઓ મેરઠાવેલર ઠરી મળ. ચારે તરફથી કાવ-
 કરોને જોલમાં પૂરી દીધા. ડોક્ટર વોડદરા શાસ્ત્રમાં કામ કરતા
 હતા છતાં પણ એમના ઉપર વોલન્ટ નીકળ્યું, અને માયક્રાફ્ટ
 શાસ્ત્રની હકુમતમાં જીતે એ વોલન્ટ જાગ્યું—મુરતના મેજસ્ટ્રેટનો
 દુકમ હતો એટલે એમને જલ્દતપુરની લગ્નો જોલમાં લઈ ગયા.
 ત્યાં પંદર દિવસ રાખીને એમને પેરોલ ઉપર હોડવા ને તે મદાસ
 દુકમ તોડવા જલ્લ એમને એક વર્ષની મુજબ અને રૂ. ૫૦૦ નો
 દંડ થયો. તે ના કારે તો જ મદિનાની બીજી જોલ. આમ ઠોલ
 વર્ષની મુજબ અને ' સી ' કલસ મળ્યો. મળ કરનાર મેજસ્ટ્રેટ

શ્રી. કાશ્યાપા તે વડોદરાના અમારા મિત્ર
દીકરા અને અમારા ઊકરનાં સ્નેહી, એટલે
આલીને સુરતના સ્ટેશનેથી લઈ જવાનો હુકમ

ડૉક્ટરની પછી તેમની સાથે કામ કરના
તથા ખીજા જે શેરયાના સ્થાનિક કાર્યકરોને પણ જેલમાં મોકલ-
વામાં આવ્યા. એટલે શેરયાના આશ્રમનું કામ અટકાવ ગયું.
થોડું ધણું કામ ચાલતું તો હતું-પણ મરકારની ધણી કરડી
નજર આશ્રમ ઉપર હતી, એટલે જેમણે તેવો પ્રચાર થયો નહિ,
જે કે મહેસાણા પ્રાંતમાં ડૉક્ટર સરચાતમાં રહી હતા, અને એ
પોતે ત્યાંથી જ પકડાયા હતા એટલે મહેસાણા પ્રાંતમાં ઠીક
હિતસાહ હતો. અને સંખ્યાનંધ લોકો જેલમાં ગયા હતા અને ખીજા
રીતે પણ લડતને ટેકો આપ્યો હતો. આ પ્રમાણે રાજકીય જાગૃતિ
ફેટલેક અંશે આવી હતી, પણ જે હેતુથી આશ્રમ કહાડવામાં આવ્યો
હતો તે તરતને માટે ખુલતવી રાખવો પડ્યો.

ડૉક્ટરને પકડીને સુરત ને જલાલપુર લઈ ગયા તેજ વખતે
અમદાવાદમાં દારૂના પીંછાની હરરાશ અટકાવવા માટે સીઓની
કુકડીઓ ગઈ હતી, તેમાં હું ગઈ હતી. પણ પંદર સોળ કલાક
સૂધી અટકાયતમાં રાખીને સફુને છોડી દીધા હતા. ડૉક્ટર જેલમાં
ગયા હતા, અને ઊકરાં એકલાં હતા ને તેમના અજવામમાં
રોકાણ થાય એ મને ઠીક ના લાગ્યું એટલે મેં રચનાત્મક કાર્ય
જારી રાખ્યું. શેરયાના આશ્રમને અંગે કડી પ્રાંતમાં ફેટલાંક
ગામની મુલાકાત લીધી હતી, અને લોકો સાથે ઠીક પ્રમાણમાં
સંસર્ગ સાધ્યો હતો.

ડૉક્ટરને ' સી ' કલાસ આપ્યો હતો અને સાબરમતી જેલમાં
મુકાબા હતા. એમની સાથે એમના ધણા યુવાન મિત્રો હતા, એટલે

રીતે જોતાં એમની સ્થિતિ સારી હતી. પણ ખોરાકની મુશ્કેલી હતી. એમની ધણી નવળી તળીયત, દૂધ જરા મળે નહિ, ઘણાં કોષ્ટ પછી જાતની ખવાય નહિ—એટલે એ પ્રમાણે અગ્રે સમય કેવી રીતે નીકળે એકદમ એની મને બહુ જ ચિંતા થવા માંડી, વળી જ્યારથી એ જેલમાં ગયા ત્યારથી વડોદરા સરકારે એમનું પેન્શન પણ બંધ કરી દીધું. તથા છોકરાઓને યુનિવર્સિટીનો જીમ અભ્યાસ કરાવવાનો અને ખર્ચ તો નિભાવવાનો જ. થોડું થોડું એ પેન્શન આવડું હતું તે બંધ થયું—પણ બસબસ બિચારા દોકોની જમીનો ને મકાનો જરા યથા જતાં હતાં ત્યાં આટલી ખોટનો વિચાર શી રીતે કરી શકાય? સહતમા અપલાવ્યું, એટલે તો સમજી બધા સહન કરવી જ પડે. ત્રેવડ કરવાની પછી ડોક્ટરની તળીયતની સતત ચિંતા ના હોત તો તે આનંદથી સંધ્યું સહન કરી શકાત. સાબરમતી જેલમાંથી એમની ફેરફારી વીસાપુર જેલમાં થઈ. ત્યાંનાં પાણી બહુજ ખરાબ ગણાતા—અને તાપ પણ પુષ્કળ. વસવાટ મારે તદ્દન નાશામક એ જગ્યા મળ્યાઈ હતી. વળી મુલાકાતે જવું હોય તો એ કેટલે દૂર અને કેટલો ખર્ચ કરીએ ત્યારે જવાય—‘મી’ કક્ષાએ એટલે તથા મહિને એક મુલાકાત થાય અને એમને કામળ લખાય. જરા મુંઝવણ તો થતી હતી. પણ જાતે વડોદરા લીધેથી ઉપાધિ એટલે એને ઉપાધિ કેમ મળ્યા? ત્રણેક આંધાડીયાં વીસાપુરમાં એમને રાખ્યા પછી એમની બાંધી ‘બી’ વર્ગમાં થઈ અને નાસીકની જેલમાં મોકલવા. ધારાસભામાં એમના મિત્રોના કહેવાથી આ ફેરફારી થઈ—મારણ કે એમની નવળી તળીયત તો સફળતી બાળીની હતી. નાસીકનાં હરા પાણી સારું, ‘બી’ વર્ગમાં ખેડાક પણ જરા સારું મળે એટલે જરા નિશ્ચિત મને થઈ જો કે, એટલા વખતમાં જ એમનું વજન તો વીસ શેર થઈ ગયું હતું. નાસીક મુલાકાત મારે અમે ગયાં ત્યારે ખૂબ જ સુખાઈ મળેલું

શરીર લાગ્યું—જો કે સદા આનંદમાં જ રહેતા—અને કંપની પણ સારી હતી, મુંબઈના કાર્યકરોની સાથે એમને રહેવાનું હતું. વાંચવાનું પુષ્કળ મળતું, કાંતવામાં વખત જતો. અને પોતાનું આત્મજીવન લખવા માંડ્યું હતું. જેલ જેવી શાન્તિ અને નવરાસ બહાર કેવી રીતે મળી શકે એટલે વખતનો સદુપયોગ એ રીતે કરી લીધો—ધણી જ નાની વયથી એમણે પોતાની ડાયરી લખવા માંડી અને ઠેક મુધી એ ટેવ જારી જ રાખેલી એટલે જીવન વૃતાન્ત લખવામાં મુશ્કેલી નહીં. અને ડાયરીનાં બધાં પુસ્તકો જેલમાં રાખવાની પરવાનગી તો સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ તરફથી મળી જ હતી. વચ્ચે વચ્ચે જ્યારે મારે મુંબઈ જવાનું થતું ત્યારે હું નાસીક જેલમાં એમની મુલાકાત લેતી અને જોઈતી ચીજો આપી આવતી. પરાધીનતા જેમને હિંદોગ તો કોઈ કોઈ વાર મુલાકાત પછી થતો—પણ ધીમે ધીમે ટેવાઈ જવાયું હતું. વારા ફરતી છોકરાઓ મારી સાથે મુલાકાત માટે આવતાં હતાં—જો કે એક રીતે જોતાં મુલાકાતને ખર્ચ અને પહેલાં અને પછીના હિંદોગના અનુભવથી એમ થતું કે મુલાકાત લેવા જવામાં એક પ્રકારની અધિરાઈ અને નબળાઈ છે.

મારો રમેશ એ વખતે અમેરિકામાં અભ્યાસ કરતો હતો. ખી. ઇ. ની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી શેઠ હંસરાજ પ્રાગજી ઠાકરસીની લોન સ્કોલરશીપ લઈને એ વધારે અભ્યાસ માટે ત્યાં ગયો હતો. ત્યારે ડૉક્ટરે રાજ્યની નોકરી છોડી ત્યારે જણાવી દીધું હતું કે છોકરાને જિજ્ઞસુ સંસ્કાર આપી સમાશે, જિજ્ઞસુ આદર્શમય જીવનનું દર્શાવ અને બોધ પાઠ આપી સકાશે અને એ લાભ લઈને સંતોષી જીવન ગાળવાની ટેવ પાડવી પડશે. યુરોપીય કેળવણી ના આપી સમાય, કોલેજની કેળવણી છ એ છોકરાને આપવી એ કંઈ રમત વાત નહોતી. એટલે પરદેશની તાલીમ તો જાતી હોંશીઆરી અથવા મોંઘની મદદ વગર સંભવિત જ નહોતી, કુટુંબમાં બધાં જ પરદેશી

કેળવણી મેળવેલી અને એના જ વાતાવરણમાં રહેલા; વળી રમેયના અંગત મિત્રોને અમેરિકા જવાની મવડ મળી હતી. એટલે એણે અંબલાબુ અને લેના લખને ગયો, ત્યાં ગયા પછી બ્યારે એણે ડોક્ટરની ધરપકડનું સાબિત્યું ત્યારે એના મનને જરા દુઃખ થયું કે પોતે પરદેશ જઈને બેઠો છે અને વૃદ્ધ હાથે એમને જોલવામ વેઠવાનો છે-પણ એના ભવિષ્યના મુખને માટે હિમ્મત અને અભાસ લાભદાયક લાગ્યો. એટલે એ રિયર થઈને રજો. ત્યાં બહુ જ કરકમરથી અને નિયમિત જીવન ગાળતો. એટલે મારા મનને શાંતિ હતી. એક વાર ડોક્ટરે જોલવાથી કાગળમાં લખ્યું હતું કે “ તારો હોકરો છે એટલે રમેય માટે મને કાંઈ ચિંતા નથી. એ સાચા સદવાસમાં રહેતો જ હશે અને ત્યાંના જીવનમાં સદસંજમાં જ ફરતો હશે. ” હોકરિયામાં જદા રાખીએ છીએ તો પોતાની જવાબદારી એ અત કરે છે. એવો અત્યાર સુધીનો મને અનુભવ છે.

ડોક્ટરની ગેરહાજરીમાં શેરયા આશ્રમની થોડી ધણી દેખરેખ એ રાખી હતી. કડી પ્રાન્નનાં મામોમાં ફરીને લોકાને થોડા ધણે બોધ સ્વામી અને નિર ચલાનો આપતી હતી. રાત્રી તરફથી ચાલી કનડમતો દિંમતએ જાહેર કરવા માટે મુચનાએ આપતી હતી. પણ એ અધ્યાત્મ પ્રજાને અધિકારી વગર જરા લીંચું માયું કરવા દેતો નહિ, મોઝ સાથે નેતા નહિ-એટલે આરંભેયું કામ પણ નબી ચકયું નહિ. શેરયાની કન્યાશાળામાં સીવલ વર્ગનો જંદોબસત કરી આપ્યો. થોડી વયની સીએને દાયમાં મોષ પકડતા આવડે નહિ, કાતર રોમના ધરમાં દોષ નહિ, ફરેલાં કપડાં સીંગડાં મારનાં આવડે નહિ તેમને માટે આશ્રમના અર્થે એક જાદેનની મારફત સીવનાં સીવવાનો પ્રબંધ કર્યો પણ મિચારી ૧-આમદની સીએને થર કાયમાંથી અવકાશ જ મળે નહિ.

‘ધડી પગવાળીને બેસવાનો જ વખત ના મળે. આખો દિવસ વહેવે પરાદીએથી કામ ચર ચાપ તે રાત સૂધી. છોકરાંને નહરરાવવા ઘોવરાવવાનો મહા મહેનતે વખત મળે. પોતાના માથાં હોળવાની પણ નવરાશ ના મળે—અને એ દેવ પણ પડેલી નહિ’. માથું આળીને ચાંદો કરીને બહાર નીકળવું એ તો નખરાં કર્યા ગણાય એવું એ બિચારીઓનું માનસ । ધર્મને નામે પણ કાંઈ બહાર જવાનું નહિ. રોજના વ્યવહારની રપેટીમાંથી જિયાં જ ના આવ્યા. ને જગતની સાથે કાંઈ લેપન જ નહિ’. પોતાના બાળક માંદા પડે મરી જાય તો એ નસીબનો વાંક કહાડીને બેસી રહે. આશ્રમને અંગે દવાખાનું કહાડ્યું હતું તેથી ધરમથુ છલાંગે ચર્મ શકતા હતી—અને મલમપટો થવાથી કાંઈક રાહત મળતી હતી. બાકી આમડાંમાં રોગની સીમા જ નથી. ધુળ, ધુમાડો, કુદરતી હાજતે જવાના સાધનનો અભાવ, અને અચાન બધાંને પરિણામે માંદગી પુકળ. અને સાથે સાથે વહેમ પણ બહુ જ. દાકતરી મદદની મુશ્કેલી, દર ત્રીજા ધરમાં સ્ત્રીઓને કાંઈને કાંઈ પેટનાં દર્દે તો હોય જ. આ બધી પરિસ્થિતિ જોઈને મારાં તો માત્ર જ ‘શિયિલ થઈ જતાં ।

નારદીપુર આમમાં બધાં ત્યાં એક યુવાન વિધવા બહેન નજરે પડી. જિવ્ય યાત્રિની અને સચકત જણાતી. તે પોતાનું જીવન નિરર્થક માળતી હતી. તેને અને તેની માતા તથા સર્વાવહાલને સમજાવીને અમદાવાદ લઈ આવી. અને મુઠ્ઠી દીધેલો અભ્યાસ તાંને કરાવ્યો. ધરમાં રાખીને એને અભ્યાસની સરળતા કરી આપી. મારા ભાઈએ એને અભ્યાસમાં ખૂબ મદદ કરી, અને ખૂબ મહેનત કરીને વર્નાકુલ કાંઈનહરની પરીક્ષા માટે તૈયાર કરી. એ બહેનના જીવનમાં ઉત્સાહ આવ્યો અને વિદ્યાભ્યાસનો રંગ લાગ્યો. ક્રમે ક્રમે એણે પરીક્ષાઓ પાસ કરીને આજે પાંચ વર્ષે ટ્રેનીંગ

કોલેજમાં ત્રણે વર્ષનો અભ્યાસ કરીને શિક્ષણના વિષયમાં ચર્ચ મેળવીને પોતાનો ખર્ચાર યજ છે. યુનિવર્સિટીની સાળામાં કામ કરે છે. એના જીવનનો તો પલટો જ યજ ગયો છે. મામડામાં પડી રહી હોત તો વખત અને શક્તિનો દુરુપયોગ થાત. અત્યારે તો એનું દૃષ્ટિબિન્દુ જ બદલાઈ ગયું છે. જીવનમાં કિમ્મત સંસ્કાર મેળવ્યા છે. અને શિક્ષણનો લાભ ખીજીને આપી શકે છે; વળી સ્વાતંત્રી યવાદી એને આત્મ વિશ્વાસ આવ્યો છે. વિદ્યા વ્યાસંગ લાગ્યો છે અને હજી આગળ વધવાની અપેક્ષા સેવે છે. એવી તો કેટલીએ બહેનોને મોઝા મલે તો જીવન સુધારી શકે ! શિક્ષિત બહેનોનું કર્તવ્ય છે કે આવાં યુવ્વે પડેલાં જીવનને કાંઈ નહિ તો અંશુલિ નિરેશ કરીને મદદ કરવી.

આ બહેનનું તો આયુ કુટુંબ, ને એનાં સાસું બધાને તો આશ્ચર્ય જ થયું કે કુંડા સમયમાં આટલી બધી પ્રગતિ યજ શકી; અને આટલી સારી રીતે બધો પરીકાઓ પસાર કરી શકો. શીમેલ ટ્રેનીંગ કોલેજનાં શિક્ષિકા બહેનો તથા અધિકારીનો સહાનુભૂતિ, શ્રી. મહુલાઈની મહેનત, અને બહેનનો પોતાનો દૃઢ નિશ્ચય અને તેમની માતાની દિવંતને પરિણામે બધું સન્નિપાત્ત પાર જાયું—અને અને પણ સંતોષ થયો.

મકરણ ૫૪ મું.

જે વખતે બધા સક્રિય કામ કરનારા જોશમાં ગયા હતા તે વખતે સ્વદેશીની ભાવના જાગૃત રાખવાને, તેમજ સ્વદેશી વસ્તુઓ ખરીદવાની સરળતા યામ તે માટે સ્વદેશી બજાર કઢાડવાની વ્યવસ્થા સ્થાનિક કાર્પકોરેશને કરી હતી. બહિષ્કારની ચળવળને સરકારે ગેરકાયદેસર ગણી કઢાડી હતી. પણ સ્વદેશી પ્રચારને રોકી શકાય તેમ નહોતું. તેથી તે કામ અમે હાથમાં લીધું. શરૂઆતમાં મુશ્કેલી બહેને સારી મદદ કરી. અને ને વિદ્યાબહેનને એ કામ કરવા માટે એમનો જ અતિ આગ્રહ હતો, અને તેથી જ અમે તે સ્વીકાર્યું હતું. એ સત્તે સ્વદેશીનો પ્રચાર થઈ શકશે એમ લાગ્યું હતું. જે કે વખત જતાં એ બધો જીવાળ શગી મથો. સ્વદેશી માટેની મહકમતા બહુ ઓછી થઈ ગઈ. અને વેપારીઓએ બહુ હેતરપીડી કરવા માંડી, એટલે એ કામ અમારે બંધ કરવું પડ્યું. અમદાવાદ જેવા મોટા શહેરમાં જ્યાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાનાં પૂર ઊલકાઈ જતા હતા ત્યાં એક પણ સ્વદેશી વસ્તુને બંડાર નહિ કે દુકાન નહિ—તે બહુ શરમાવનારી વસ્તુ હતી. સહકારના ધોરણ ઉપર એક બંડાર ખોલવાનું વળી નક્કી થયું. એને માટે ઘેર ઘેર બિઘરાણું કરીને શેરા ભરાવ્યા. અને એક સહકારી સ્વદેશી બંડાર ‘ આપણા ધરતી દુકાન ’ એ નામથી શરૂ કર્યો. મુશ્કેલી બહેનનોજ આ વિચાર પણ હતો. એ દુકાન કઢાડ્યા પછી એ થોડો વખત ફરી જોશમાં ગયા, અને બજારની હરોશમાં એ બંડાર ટકી શક્યો નહિ એટલે એ પણ બંધ કરવો પડ્યો. આમ બે પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયા. જે કે ખાલી મંદિર સરળતાથી કામ કરી રહ્યું છે. સ્વદેશી કાપડ માટે મીસોની દુકાનો છે. એટલે તેની.

જુદી અગત્ય રહી નહોતી. અને બીજા માલમાં સ્વદેશી માટે આમલ-
ઓડો થઈ જવા લાગ્યો હતો-એટલે બંધ કરવા શિવાય ઉપાય
નહોતો. મનને દુઃખ તો થયું. પણ પ્રજા વર્ગની સહાનુભૂતિ વગર
કોઈ પણ વસ્તુ કેમ ટકી શકે ?

અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીમાંથી ધણા સભ્યો જેલમાં ગયા
હતા. રાષ્ટ્રીય મત ધરાવનાર સભ્યોની બહુમતી રાખવા માટે મહા-
સભાવાદીઓની જ ખાલી પડેલી બેઠકોની પસંદગી થતી હતી. એવી
એક ખાલી પડેલી જગ્યા માટે મારે જિભા રહેવું એમ તે વખતના
પ્રમુખશ્રી. ભાવલંકરનો આમલ હતો. હથેલનમાં જિભા રહેવાની
મારી ઇચ્છા નહોતી. મ્યુનિસિપાલિટીમાં તો કામ કરતી જ હતી.
મ્યુનિસિપાલિટી જ દ્વારા કાંઈક સેવા થઈ શકશે એમ લાગ્યું તેથી
મેં હા પાડી હતી. એકાદ બે જિમ્મવારો જિભા થયા હતા. પણ હું
જિભી થઈ હતી તે જાણ્યું. એટલે એ લોકોએ પોતાના નામ પાછાં
ખેંચી લીધાં-અને મ્યુનિસિપાલિટીની ધમાલ વગર હું મ્યુનિસિપાલિટીમાં
દાખલ થઈ શકી. આ કાર્ય મેં બે વર્ષ સુધી કર્યું. સ્કુલબોર્ડમાં
કામ કરવાની ઇચ્છા હતી પણ એમાં મને સ્થાન મળ્યું નહિ.
આરોગ્ય સમિતિમાં મેં શ્રી. પુરષોત્તમદાસ ગજગર માથે, અને
સ્ટેન્ડીંગ કમિટીમાં શ્રી. દોશતરામ સાથે કામ કરતાં કરતાં મને ધણી
સારી તાલીમ મળી. સ્ટેન્ડીંગ કમિટી આમજ મ્યુનિસિપાલિટીનાં
બધાં જ ખાતાના પ્રશ્નો નિરાકરણ માટે આવે, એટલે ધણું
જાણવાનું મળ્યું. આરોગ્ય ખાતાના તેમજ બીજા વહીવટમાં
અસખ્ય ખામીઓ મને જણાઈ આવી. જાહેર જીવનની પવિત્રતા
અને પ્રમાણિકપણાનો ખ્યાલ ધણાં યોડાં મનુષ્ય રાખે છે. અંત
દિત અને લાભની દૃષ્ટિ આમજ કરવામાં આવે છે. પરિણામે
અનેક અનિષ્ટ તત્વો દાખલ થઈ જાય છે. પોતાનો, પોતાના મિત્ર કે
સર્જા સંબંધીઓનો સ્વાર્થ સાધવા તરફ વલણ થાય છે. અને

વહિવટમાં તદ્દન અપ્રમાણિકતા પેસી જાય છે. અંદરની માહિત હોવાથી વેચાણના સોદ્ધમાં પણ મનીનતા પેટેલી હોય છે. જાહેર ઢરાણ કે કોન્ટ્રેક્ટની દેણગી પણ સ્વાર્થરહીત હોવી નથી. સંસ્થા પહેલી અને પછી બીજાં તત્વો એ જ્યાંસ તે હોયો જ મુકાય છે. પડદા પાછળની રમતો, સત્તાનો મદ, અને મોઢ બમાનક છે. દેરી સંચાલકોની બાજુ તે એથી પણ બળંકર માલમ પડી. સ્ટેન્ડીંગ કમિટીનું કામ, સેનીટરી કમિટીનું કામ અને સામાન્ય મીટીંગોનું કામ આ સધળું કરવામા પુષ્કળ વખતનો અને સક્તિનો બ્યય થતો હતો; વળી અંતરનો અવાજ અનેક પ્રકારની ખટપટોમાં ગુંથવાઈ જવાની ના પાડતો હતો. તેથી છેવટ મ્યુનિસિપાલિટીનું કામ હોડી દીધું. ફરી જગારે પ્રસેક્શનનો સમય આવ્યો ત્યારે રહેવાનો વિચાર મોડી વાળ્યો.

જે પ્રમાણે મ્યુનિસિપાલિટીમાં થયું તે જ પ્રમાણે ડિસ્ટ્રીક્ટ લોકલ બોર્ડમાં પણ જન્યું. પ્રાથમિક શાળાનો વહીવટ સુધારવાનો હતો; બોર્ડમાં સ્ત્રી પ્રતિનિધિની પરવાનગી મળી હતી. તેથી મિત્રોએ મને એ સ્થાન લેવાનો આમ્રહ કર્યો, બાકશી જનુભાઈની ચેરમેન તરીકે ચુંટણી થઈ અને મને વાઈસ ચેરમેન કરી, શાળાઓના કામકાજમાં, ગામડાંનાં શિક્ષકો અને શાળાઓના નિકટ મંત્રાંધમાં આવતાં આનંદ થયો-પણ નાણાંના અભાવે તેમજ અમુક તંત્રથી જકડાએલા વાતાવરણમાં આપણાં પોતાના આદર્શ પ્રમાણે કામ ફરી શકતું નથી. જનુભાઈ સાથે તે મીઠો સંબંધ રહ્યો અને એમની મદદથી કન્યાશાળાઓમાં થોડું કામ થઈ શક્યું. વળી આખો પ્રાથમિક અભ્યાસક્રમ નવેસરથી ઘડવામાં સનાહ આપી શકાઈ પણ વાતાવરણ ગુંગામણુ ભરેલું લાગ્યું એટલે એ પણ મુકી દીધું.

આમ ત્રણે સંસ્થાઓનો અનુભવ કડવો થયો. રાજકીય ગુંગામણુ અને ખાનગી હિતોને અપાતું મહત્ત્વ એ જાને વસ્તુને લઈને કામ કરવાનું અશ્વિકર થઈ પડ્યું-પરિણામે અનુભવ લઈ વેગળાં રહેવાનું દુરસ્ત લાગ્યું.

પ્રકરણ ૫૫ સું

—પ્રાપ્ત—

રા હિન્દુ ટેબલ કોન્ફરન્સમાંથી પાછા આવ્યા પછી ગાંધીજીને પરહેજ કર્યા હતા. તે વખતથી યસ્વડા જેલમાં બેંમીને દેશના બાળકોને સ્ત્રીઓને અને સમસ્ત જનતાને આત્મ શુદ્ધિના સંદેશાઓ ગાંધીજી મોકલાવતા હતા, અને હોંડા મનન કર્યા કરતા હતા. હિન્દુમુસ્લીમ એકબીજા પ્રમ્નનો તોડ કઢાડવાનો રાહિન્દ ટેબલ કોન્ફરન્સ સમયે એમણે પ્રયાસ કર્યો હતો અને તેમાં નિષ્ફળતા મળી હતી. નવા ગંજબંધારણમાં કોમી બેદબાવને પૂરું સ્થાન મળ્યું હતું. હરિજનનો પ્રમ્ન એમને બહુ ખુશનો હતો. હરિજનને મંદિર પ્રવેશનો તેમજ હિન્દુ જનતા સાથેનો સંયુક્ત ગતિવિહાર આપવાના પ્રમ્ન ઉપર એમણે જેલની અંદર અપવાસ આદર્શ, એ બીના તો જમમશહુર થઈ ગઈ છે ગાંધી સપ્તાહ દરમિયાન અમે અમદાવાદના સ્ત્રી હાઈકોર્ટમાં સનાતનીઓને સમજાવવા માટે તત્વતોડીને મહેનત કરી. એક પણ સનાતની શેડીઆયે કે મહિના અધિકારીઓ સહેજ પણ મચક આપી નહિ-મંદિરના ને હવેથીઓના દાદરના પમથીઓ ચઢ જીતર કરીને અમે યાડી ગયા-ગાંધીજીના અપવાસની કહર પણ એ રીઠા થઈ ગયેલા માનસને નસોતી, સરકાર કેટલેક અંશે સમાધાન કર્યું-પણ દયાળુ ગણાતા હિન્દુભાઈઓના પાણી દાદર્યા નહિ. ધનિક વર્ગનું માનસ સમજાઈ ગયું-મુઝીવાદ અને સત્ય ધર્મની વચ્ચે આસમાન જમીનનું અંતર સજનજૂનું છે-અને તે સામ્યવાદ આવતાં સુધી રહેશે જ. અનેક કાયડાનો ઉપાય સામ્યવાદમાં જ સમાયેલો છે.

ડોક્ટરની તબીબત જેલ જીવનના આશમને લીધે કેટલેક અંશે સુધરી હતી. નિયમિત ખોરાક, કસરત, સ્વચ્છ હવા, અને મનની

-જાનતિ, બહારના જમતલી ઉપાધિમાંથી મુક્તિ એ સધળાં કાર-
 થોને લાઇને સ્વાસ્થ્ય કેળવ્યું હતું. આત્મવૃત્તાન્ત લખવાનું કામ
 ચાલી રહ્યું હતું. કુટુંબ પરિવાર તરફની કાંઈ ચિંતા હતી નહિં,
 એટલે વર્ષ તો વહી ગયું. દંડ બદલની છ મહિના બીજા કઢાડ-
 વાના હતા, જે સરકાર સામે આમનો કર્યો હોય, તેમનો માગ્યો.
 દંડ તો ભરી શકાય જ નહિં-છતાં અનેક મિત્રો, સગાંરેલી
 તરફથી પૈસા ભરી દેવાની માંગણીઓ આવવા લાગી. કોઇને અમે
 કોહું આપ્યું નહિં. છેવટ એમનાં એક નિકટનાં સ્નેહી બહેનથી
 રહેવાયું નહિં અને બારોબાર દંડ ભરી લીધો. ડોક્ટરને કાંઈ જ
 માહિતી નહિં-અને એક સવારે એમને છૂટકારાનો હુકમ મળ્યો,
 એમનો જીવ આટો થયો દંડ ભરાય ગયો તે એમને બહુ ખૂચ્યું-
 પણ ભરાય ગયા પછી છલાજ નહોતો. થોડા જ દિવસ પહેલાં
 મેં મુલાકાત લીધી હતી. નાંસીક જેલમાંથી છૂટીને મારી લીલા ને
 કાન્તુ ભાઈ ત્યાં જ હતા તેમને ઘેર ગયા ને બેચાર દિવસ મુંબઈ
 રહીને અમદાવાદ આવ્યા. વર્ષ દિવસમાં શરીર સુકાય ગયું હતું,
 અને વજન બાવીસેક રતલ ઘટી ગયું હતું, પણ પિત્ત વિગેરેની
 ફાંદ નાબૂદ થઈ હતી. જેલ જીવન ગાળ્યા પછી બહારના જીવન
 -સાથે ઓતપ્રોત થતાં થોડાક વખત થયો. પછી શેરયા આશ્રમનું
 અને વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળનું કામ હાથમાં લઈ લીધું. લડ-
 તનાં વાતાવરણમાં મંદી આવી ગઈ હતી. અને અજંપાનું વાતાવરણ
 જામી ગયું હતું. અનેક પ્રકારના મતમતાન્તરો અને વાડા બંધાઈ
 ગયા હતા. જીવનમાં સ્વાસ્થ્ય કે આનંદ જેવી ચીજ રહી નહોતી.
 -હારેલાં યાકેલાં મનુષ્યો સાથે રહીને કામ કામ કરવાનું હતું. નિરાશા-
 મય પરિસ્થિતિ યથા મથ હતી. છતાં કાર્ય કરનાર હાથ જોડીને
 બેસી રહી ચક્રે નહિં, કાર્યની નવી દિશાઓ શોધી કઢાડીને તે રસ્તે
 પ્રયાણ કરે. કામ કરનારને કામના દગ પડેલા હોય છે. એટલે કાંઈને

કાંઈ મળી આવે, કડી પ્રાંતના ઠંઠરડાનો પ્રશ્ન એમણે ફરી હાથમાં
 એ પ્રશ્નને કાંઈએ સાથ આપ્યો નહોતો, હાથ પકડ્યો નહોતો; તેમને
 જનતા તરફથી તેમજ સરકાર તરફથી સહત અપાવવા માટેની
 યોજના ધડી, અને તાલુકાઓમાં તપાસ કરીને માહિતી મેળવવા
 માંડી. આમડાં માટે કાર્યકરોને તૈયાર કરવાનો તાલીમ વર્ગ કહાડ્યો.
 શેરયા આશ્રમની પુનર્ઘટના કરી. એ વખતે હું પણ થોડો વખત
 એમની માથે શેરયામાં રહી, અને કડી પ્રાંતનાં બીજાં ગામોમાં સાથે
 ફરી હતી. મારાથી લગ્નો વખત રહી સમાવું નહિ; ઊંઠાઓ
 ધરમાં દોષ અને કેટલાંક કામ હાથમાં લીધેલાં હોય તે અધવચ્ચ.
 ઊંડી દેવાય નહિ—એટલે સહેરમાં રહેવું પડતું હતું. કામ
 શિવાય એક ધડી પણ અમારી જતી નહિ. રાતદિવસ એજ પ્રકારની
 વાતો, ચિંતન, મનન, અને બવદાર—સામાન્ય સામાજિક બવદારોને
 તે ધણી વખતથી તિલાંજલી જ આપી હતી. ઊંઠાઓનું માનસ.
 પણ એજ પ્રકારનું ધડાધ મધું હતું. અમારા કરતાં એ ઊંઠાં તે
 એક કમધું આગળ હતું. આમની શરિના બંધનો તોડવા માટે તે
 ઉસટાં ઊંઠાં અમને બોધપદ આપતાં હતાં. એ મંબંધી તે અમે
 નિશ્ચિંત હતાં—વરોંથી સામાન્ય કાદિના જીવન કરતાં જૂદું જ જીવન
 માગતાં આવ્યાં હતાં. રચયોના વિચાર કરી ક્યોં નહોતો.
 કીર્તિ કે માન મેળવવા માટે કામ આપ્યાં નહોતાં—આત્મ
 નિર્દિના માર્ગે જવાનો પ્રયત્ન ક્યોં હતો—એમને એમ જીવન
 વરી જાય છે. જીવનકાળા મુશ્કેલી સેવાનો મમલ પણ પામે આવી
 મરો છે. રમરડોની છાપ તાજી હતી તેટલી આપવાનો પ્રયાસ ક્યોં
 છે. બહુ ઘમ લાગે કાર્ય કરવાની ચકિન રહી નથી જતાં હાથપગ
 બેડોને બેસી તે રહી સમાજે જ નહિ. વર્તમાન સમયનાં અંધારણાં
 સાં મુજસાનની જનતા, અને વિશેષ ફરીને સ્ત્રી જનતા માટે
 મને કોઈ લાગણી છે. તેમની પાસેથી એક પ્રકારની ફેં વિચાર

લઈ છું. ગુજરાતનાં સ્ત્રી-પુરુષોએ મારા ઉપર ખુબ મમતા છે, પ્રેમ દર્શાવ્યો છે. મારા ચતકિંચિત પ્રયાસોમાં સફળતા મળે છે, આનંદના પ્રસંગો અસંખ્ય આવ્યા છે. વિદ્યાદાતા પણ કેટલાક તો આવ્યા જ છે. અનેક સાહસોમાં જય, પરાજય મળ્યો, પણ એકંદર રીતે ભૂતકાળમાં દ્રષ્ટિપાત કરતાં મારી જીવન નૌકા સરજતાયી વહે ગઈ છે.

વિદ્યાર્થી અવસ્થા પસાર કર્યા પછીનાં લગભગ પાંત્રીસ વર્ષનાં સાંખ્યા માળામાં આનંદ ઘણો માણ્યો છે. શ્રમ પણ સારા પ્રમાણમાં વેઠ્યો છે. જમાનાના અનેક પુષ્ટા જોયા છે, અને અનુભવ્યા છે. મિત્રો અને રેતરીઓનો મીઠો પ્રેમ અનુભવ્યો છે, અને તેમનાં હૃદયના ખૂણામાં સ્થાન મેળવ્યું છે. કામને અંગે પ્રાન્તભરનાં કાર્યકર્તા બહેનો અને બાપ્તઓ સાથે મયાણ સંબંધ બંધાયો છે. એ સંખ્યાબંધ મિત્રો સાથે કામ કરવાનું મને સહભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે તે માટે હું મને પોતાને ધન્ય મળું છું. એમનાં જીવનમાંથી મને અનેક પ્રસંગે કંઈને કંઈ શીખવાનું મળ્યું છે. એ સહુના મહાકારથી મારા કામને વેગ મળ્યો છે. મુશ્કેલીઓના પ્રમંગે મિત્ર વર્ગના સાથથી પ્રસંગતો બોલો દગલો થયો છે. કુટુંબીજનોના પ્રેમ, પ્રોત્સાહન, અને સહભાવથી મારું સરજ થયો છે.

વિચાર કરવા બેસું તો જણાય છે કે ઓઓની પ્રગતિનાં કેટલેક પ્રશ્નમાં માથું માથું છે ? કેટલેક મમજમારી કરી છે. સ્ત્રી મંચાઓ, પરિષદો, શિક્ષણ વર્ગોના આરંભ કરવામાં, ચલાવવામાં જેટલો જન્યો છે તેટલો મક્કિય માથ આપ્યો છે. વેડદરા, મુંબઈ, અમદાવાદ મત્તાદિ સ્થળોએ સ્ત્રી સમાજો, સ્ત્રી મંદિરો, ઉલોમ શાળાઓ, મદિલા શાળાઓ, પાઠશાળાઓ કદાવરામાં ને ચલાવવામાં મેં મારાથી આપી શકાય તેટલી શક્તિ ખર્ચી છે. અલગત મમાજની ઓથ વિના કંઈ સંભવિત જ ના

કાંઈ મ પરેણ એક વસ્તુ હું ૨૫૯ રીતે વિના સંકેતે કહેવા માગું એ કે મારા જીવનમાં જેટલે અંશે મફતતા મળી છે, તેનું મૂળ-ભૂત કારણ તો એ જ છે કે મારા પૂર્ણ મહત્તાએ મારા જીવન સાથે તરીકે ડૉક્ટર સુમન્ત જેના પતિ પ્રાપ્ત થવા છો મારા સંધર્ભ કાર્યમાં એમનું પીકનિંગ અને પ્રેક્ષાહન મળતું રહ્યું છે-બહુલે અનેક પ્રકારની અગવડો વેડીને પોતે મારા કાર્યનો માર્ગ શોધી આપ્યો છે, અને સરળ કરી અપ્યો છે. સેવાના જે જિવ્ય માર્ગે જવાને પોતે કટિબદ્ધ થવા તેજ માર્ગે મને દોરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. સંધર્ભ પ્રેરણા એમના તરફથી જ મને મળી છે. કેટલાં એ કામો એવાં હતા કે જે એમની મહિય સહાયને લખને જ ઉપરિચિત થવાં હતાં. અનેક કામો અમે સાથે રહીને જ આદર્શ છે. અને સમર્થ સરળ થયેલાં નિદાહ્યાં છે. વર્ષોના સહચારથી વિચાર મરણી લગભગ એક જ પ્રકારની બંધાઈ ગયું છે. અને તેને લખને મન્ને જુદાં છતાં એક જ લખને જીવન પ્રવાસ કયું છે.

આ પ્રવાસમાં મારા પ્રેમાગ સંતાનોએ જે સાથ આપ્યો છે તે નાનોમુનો નથી. એ હમે જાગોએ અમારા માર્ગમાં ખૂબ સરળતા કરી આપી છે; અને અમારું જીવન આનંદમય બનાવ્યું છે. તેને માટે તો હું શું કહું-મારું મારા અંતરના આવીર્ષાદ છે કે, જીવનમાં જિવ્ય આદર્શ રાખીને પ્રમાણિક અને જિવ્ય જીવન માગજો, જિયે ને જિયે સહચારી સ્વર્ણ સેવજો.

સહુને એજ મારા આવીર્ષાદ છે.

પરિશિષ્ટ

ડૉ. સુમન્તના કેટલાએક પત્રો.

૧

૨૫ જુન ૧૯૨૦

વડોદરા.

ચારદાદેવી,

પૂનાના સર વિઠ્ઠલદાસના મકાનમાં મળેલી એક ન્હાની જોળમેલ પરિપક્વ ચિત્ર મ્હારા સમક્ષ ખડું યાચ છે. શ્રી. કવે અને બીજાં સભ્યો કન્યા કેળવણીના પ્રશ્ન પર ચર્ચા કરતાં હતાં-તે વખતે ઉપસ્થિત થએલા પ્રશ્નમાં ખૂબજ મરગુલ થએલી ન્હાને એક છું, ચણવાથી ત્હાર પોતાનું દષ્ટિબિન્દુ રજુ કરવા માટે આવડે, બીજાંની માન્યતા સુધારવા તત્પર એવી તું મ્હારી નજર સમક્ષ આવે છે, અને ત્હારા જોળામાં ન્હાનો સિદ્ધાર્થ અધિરો યદને ત્હારાં હૃદયમાં જેવો છે, અને પોતાના તરફ જ બધું લક્ષ આપવાની માગણી કરતો હોય છે. પુરૂષ ઉમર લાયક હોય કે બાળક હોય પણ જીની તહેનાતની સદા અપેક્ષા સમે છે.

શ્રી કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ કરવાને ત્હે જે ત્હારો ફાળો આપ્યો છે તેનું આ ચિત્ર ખરખરું સાક્ષાત્તિક છે. અનેક મુશ્કેલીઓ અને વિઠંબ-શાઓ સહન કરીને ત્હે કામ કર્યું છે. ધરકામમાં ત્હે લક્ષ આપ્યું છે, ઇત્કારાંએને જીત્યાં છે, તેમને સિદ્ધાણ આપ્યું છે, તેમને સંધી પીરમ્યું છે, અને તે ઉપરાંત ત્હે યાગાનું કામ જાણ્યું છે. મ્હને યહી શંકા છે ત્હારી મુશ્કેલીઓનો પુરો ખ્યાલ ત્હારા આત્મભોગની કદર મોઢને હોય ઇન્દુલાલ જેવો મિત્ર પણ પુરું સમજતા નથી, મ્હારી માફકજ ત્હને બહેરાત કરવાની રેવ નથી. આ મહાન પ્રવાસની ચાલ તરીકે (તેની કદર તરીકે નહિ). આ વર્ષની બહિસ તરીકે સાથેની બહિસ મેળવું છું.

ત્હારું કામ કાંઈ હજી પુરું થયું નથી. અમદાવાદનું ક્ષેત્ર ઓડે તો એ એટલી કે એથી વધારે જવાબદારી લેવાને માટે જ. આપણાં જેવાંને

આરામ તો હોઈ શકે જ નહિં. આપણે તો કામમાં જ આરામ અને ચૈત્ર મેળવી લેવાનાં છે.

આપણે ૧૭ વર્ષ સાથે રક્ષાં છીએ-આપણે પોતાના સુખ માટે જીવન માન્યું છે તો આપણે બીજાને માટે પણ જીવન માન્યું છે. આપણે ગૃહજીવનનાં ધણાં સુખ જતાં ક્યાં છે. એક બીજાથી છૂટાં રહેવાથી જે યામ છે તે સદન કરી શક્યાં છીએ કારણ કે એકબીજામાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા અને અરસપરસનાં પ્રેરક બળો છે. અભિભામાં આપણી શી સ્થિતિ થશે તે તો આપણે ભણતાં નથી. શુભેચ્છા કે પ્રાર્થનામાં તો હું માનતો નથી. માત્ર મદારા વિચારો રજુ કરું છું.

તેને સંપૂર્ણ આરામ, સતોષ, શાન્તિ, સ્વાસ્થ્ય આત્મશ્રદ્ધા અને સુખ મળે એ આશીર્વાદ છે. *

(સહી) સુમન્ત.

૨

ખાટણ, ૨૫-૧-૨૨

પ્રિય સારાદેવી,

આપણા જીવનમાં બાર મહિનામાં ધણે ફેરફાર થાય છે, અને છેલ્લા પાંચ મહિનામાં તો અનેક નવા અનુભવો થયા છે.

આ પ્રગતિમાં આપણે જન્મે સાથે રહીને આગળ વધીયું. તેટલા મઠિ જે ધીરજ, શ્રદ્ધા, શીર્ષ અને આત્મબળની જરૂર છે તે આપણે મેળવી ચકીયું. એવી મદારી તો ખાત્રી થાય છે. આપણાં ઊભરાં પણ સાથે રહે એમ હમ્યું છું. અને તે માટે પ્રયત્ન પણ કરનાં રહીયું.

તદારા જન્મ દિવસે આ કાગળ પહોંચશે, તેથી તે માટે આશીર્વાદ આપું છું.

* મદારી વર્ષમાંક નિમિત્તેના કામગીરી, મુજરાતની સરકારીઓને સર વિદ્યવાસના પંદર સાતના દાનમાંથી મદદ આપવાની અર્થાત્ સ્થા. જેમાં શ્રી. નંદાની બહેન મન્નર, શ્રી. સુમન્ત, મન્નુલાલ વાલ્મિકિ, સર વિદ્યવાસ, શ્રી. કવે અને એક બે બીજા સહયોગી હતા. ૨૫-૧-૨૦

મહારા મનમાં કેવા જુદા જુદા પ્રકારની લાગણી થતી હતી, તદ્મને કોઈ પણ જાતનો અસતોષ યાદ તેથી મને કેટલી દીલગીરી યાદ તેનો ખ્યાલ તો સહેજે આવી શકશે પૈસાને લાલ મારી છે તેથી મહારા કુટુંબને શું ખમવું પડશે તેનો પુરો ખ્યાલ મને નથી પણ સ્વાર્થ ત્યાગ કરવાથી બધા કરેલા જતો રહે છે એ તો મારી ખાતરી છે

ઈશ્વર દયાથી આપણું કુટુંબ સુખી થશે આદર્શરૂપ મહારો, સેવા કરશે, અને આત્મદેવી જીવન ગાળશે *

સુમન્તાના પ્રેમાશીર્વાદ

૩

શુક્રવાર

સુખર્ષ

તા ૩૦ જુન ૧૯૨૬

ચારદાદેવી,

આવતી કાંચે સહવારે ૧૧ વાગે મારા જીવનના ૪૬ વર્ષ પુરા થશે પથાસમું બેસશે

૧૯૨૨ થી ૧૯૨૫ સુધી-લગભગ ૪ વર્ષ સુધી અમુક કામમાં શુ યાદ રહ્યો. આજે હું સમજું છું કે ઈશ્વર-સમાજ-વાતાવરણ મને દોરી રહ્યું હતું, મારા હાથમાં લગભગ પગ નહોતી હું એક હથિઆર, એક સાધન, અને દોરનાર " હું નહિ " એ તો કોઈક શક્તિ

એક વર્ષની માદમી, એકાત્મી અદર આત્મમયન આત્મ પરીક્ષા, Searching of Heart થયું હું હજી તે પુરું થયું નથી

જે લગભગ અને લગભગ મને પ્રેરી રહ્યો હતો તે Selfrealisation માટે હતો પણ હવે તે Self લોપ થવા લાગ્યો છે મારું બ્યક્તિત્વ અદૃશ્ય થવા માડ્યું છે પણ તે Self-effacement ક્યાં જાદુ જે " હું " જેવું રહે તેના નસીબમાં પણ કશું જ નથી, મારે આવા પ્રકારના mental

*નોંધારી છેડાને આઠસો રૂપીઆના પગારને લાલ મારીને સેવાને પાંચ સ્વીકાર્યો તે વર્ષની જન્મગાંઠને દિવસે પાઠવેલો પત્ર. ૨૫-૧-૨૨

adjustments કરવાના છે જ્યારે આ mental conflict, lower Plane ઉપર હોય ■ ત્યારે હું pessimist થઈ જઈ છું. હોય ઉપર સખત ટીકા કરે છું, કારણ કે મારાથી તેમજ બીજા લોકોથી ' મારા ' આદર્શને પહોંચી શકાતું નથી મારો standard ખરો છે એમ હું તો માનું, અને તે પ્રમાણે બીજાની ઉણપ ભેડ.

ભૂતકાળનું ભૂત દરેક માણસને ચોગી રહે છે મા બાપના ગુણ અવગુણો પણ પહેડીઓ સુધી ઉતરી આવે ■ આસપાસ રહેનાર માણસો અને કેળવણીની અસરથી આપણે દૂર થઈ શકતા નથી આ બધા handicap ની સાથે જન્મેલો માણસ કેટલો આગળ ધપી શકે ? I have tried my best I shall try to better my best એ દમ્મેશ કહું છે—અને હું માનું ■ કે મારો દાવો ખોટો નથી—કે હું એકલો આગળ જતો નથી. પણ તમને બધાને સાથે રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તમે બધાએ મને આગળ જવામાં મદદ કરી છે તે પણ હું પુરેપુરી સમજી છું હું ખોટી credit લેવા છત્ખતો નથી પણ હું એટલું કહીશ કે મેં બેરી સરકારનો વિચાર કર્યા વિના આગળ દોડવાની આતુરતા બતાવી નથી.

અનુભવો અનેક પ્રકારના થયા, બહુ રખડયા, બહુ ભેડુ, બહુ ટોક્કો ખપી, બહુ આનંદ અને વૈરાગ્ય અનુભવો દર્શાવે નિષેદ અને સાતિ, આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના આશ્રમમાં પ્રવેશ કરીશ.

તમે જેટલા પ્રયત્નમાં મદદ કરો તેટલે અમે સફળ થઈશ મારો આશ્વર્યપૂર્વક પ્રવાસ તો હોવો જ બેઠાએ, મારામાં એટલું આત્મબળ છે કે તદિ તે હું આજે શી રીતે કહી શકું ?

આ વી તપશ્વર્ગ છે એમ નથી કહેતો. પણ ઉરેથી જ્યારે એનામ ચિત્તે થઈ બેઠાએ, અને તેમ કરવા પ્રયત્ન કરીશ. તમે બધા આનંદમાં રહો અને પોતાપોતાના પુરુષાર્થમાં મથ્યા રહો । *

શ્રી મુખનના પ્રેમાશીર્વાદ

શેરથા—

૨૩-૩-૧૯૩૩

પ્રિય ચારદાદેવી,

મારો તબીબત સારી છે એટલું નહિ પણ સુધરી છે એમ મને લાગે છે હમણા સહવારનો કોંક વખત દર્દીઓને જોઈ માન્ય છે માદગીનું તો પૂછવું જ શું ? અનેક ભતના રોગો છે સ્ત્રીઓ અને છોકરાં મોટી સંખ્યામાં આવે છે ઘણું કરીને ઇન્ફલુ એન્જાનો વાવર છે, પણ તેમાંથી ન્યુમોનીઆ યહ ભય છે ન્હાવા માટે કુવામાંથી પાણી ખેંચવું પડે છે. પણ મને કોઈને કોઈ મળી રહે છે અને થોડુંક કુ પેાતે પણ કાઢું છું. સહવારના ૧૨ સુધી તાપ બીલકુલ જણાતો નથી ગામમાં કોઈ કોઈ વાર ભઈ છું તે ૯ મી ૧૦-૩૦ સુધી બાર પડી આરામ લઈ છું. વખતે બોરડીમાં બે ત્રણ જણા વાત કરતા હોય છે જેવની મારી ૦૦૧ ના કરતા સવાઈ રૂમ છે મને કોઈ વેળા એ જીવન સાક્ષરી આવે છે ખાવાનું સાફ અને મહુ ખરૂં પણ પૌષ્ટિક તત્વો હોય છે અને છાશ સારા પ્રમાણમાં પીઈ છું બપોરે પણ છાશ સહવારે રાખ અથવા દુધ રાત્રે ફેલીકવાર એકલો ભાત ને દુધ અથવા (રોટલો) બાખરી ને દુધ હમણા શેરથાનું કામ બ્યવસ્થિત કરવામાં શેકાયા છીએ ધના બાઈઓ મળી ગયા છે નટવરલાલ માદા હોય એવું જણાય છે રંગીલદાસનો પણ કામજ નથી એટલે ત્યાં મોકલવા માટે એક બાઈને તૈયાર કર્યા છે તે પણ મોકલ્યા નથી.

હમણા તો બધું તપાસું છું અને સવિધ્ય માટે થોજના મનમાં થી રહ્યો છું આ પાર કે પેટ પાર એવો વિચાર આવી રહ્યો છે મોટું expansion નહીં તો વર્ડન કુકાવી નાખું બવો અધાર વાતાવરણ પર રહેશે-કાર્યકર્તાઓની છત પર—

x

x

x

x

મારો પ્રિમામ નહીં નથી પણ વખતે એપ્રિલની ચરમાતમા પાટણ બર અને ત્યાંથી થોડા દિવસ વીસનચર-કોન્વેડેસનની વારીખ ઢછ જણાઈ નથી. ત્યાર પહેલા અમદાવાદ આવી જશ્યા

માધીજીને મારા કામળ મળ્યા છે કે નહિ તે મહે ત્રિવેદીને પુછાવેલું.
પણ તેમના તરફથી પણ કામળ નથી. પણ કામળો વિશે શું રહે છે.
વખતે એ બધું ઓઢું દરો.

X

X

X

X

અહીંની પ્રભ પર પણ રાષ્ટ્રીય વાતાવરણની અસર જણાય છે.
મદી, નિરસાદ અને મુજે નહીં કે શું કરવું ? પણ એવા cogs &
wheels તો આબ્યા જ કરે.

તમને વાત કરવા માટે મિત્રો દોષ, અમને તે ન મળે. પણ અમે
તો face to face જીવન કલહ લોહ્યે છીએ કામ, કામ ને કામ. ખાસ
કરીને ઓળોને આરતી જનમ અને મરણ જન્મ જ કરે છે, અને કીડી
માફક મરે છે. દિદી પ્રભમા અજળ જડતા છે man must work
& women must weep. એ 'સો ટકા માનું' છું. પણ મારા એવા
sensitive પ્રેક્ષક હૃદય ચીરાઈ ભય છે. કામ કરનારને પણ અન્યાય
જુલમ, ભેરીને પણ આતુ સાથે વેતર. *

લી. સુમન્તાના જદે માતરમ

શ્રી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકનો પત્ર.

૧

મુબમ

૨૧-૩ ૨૭.

વહાલાં બહેન,

ધાર્મિકો છેલે પર ૧ ફરી ફરીને અહીં વરમે તમારે ઘર આબો
સ્વારજ દિલને એક દિવસમાએ ધર્મોજ વીસમો મળ્યા.

સાચાએ મને કહુ તેમ રોડદયી આવવા રાતમા બળીવાર એમ
લાગ્યું કે મોટા ત્રણ ઊઠસા વિના પર કેડું લાગશે ? મારે એ ખબર કહુ

* જેલમાથી આબ્યા જડી ચોરવા આશ્રમમાંથી લખેલો પત્ર
૨૩-૩ ૧૯૧૩.

કરવું નેમએ તમારાં નાનાં છોકરાં જહુ જ જમ્યાં. ખીજાં તો કાંઈ એવાં
 સાડકવાયાં છોકરાં મારી સાથે રમવાને છે જ નહિ—પણ તો એ જતા નાનાં
 તો પડેજને । છતાં એકંદરે મારા દિલને અણધારી સાતિ મળી । સરલા
 તો જમવાને આવીને તેને ઘેર પણ જઈ આવ્યો, એટલે તેની ખોટ તો ન
 સાધી । ને ખીજાં બહાલસોવાં મુખડાંમાં પણ પ્રતિજિજ્ઞ તો તમારી અનુપમ
 નેડીનું જ—ને તેમની છાયા નીચે હું વસું તેમાં કાંઈ ખોટ કેમ લાગે ?
 તમારા રસોડામાં તમારે હાથેથી આટલે વખતે ચઢા પીતાં અને ડાકટરની
 સાથે પાર્કમાં ફરતાં મારા દિલમાં જે અપૂર્વ આનંદ થયો તેનું વણૂંન
 હું કરી શકતો નથી. તમારા જન્મેમાં—ડાકટરમાં પણ અદ્ભુત વૅગ્ગોસાં
 વૅગ્ગોસાં છે—ને જે કે તેથી કેટલાંય અજબીવરાં કરતાં નથી શકાયો તો
 પણ તેનો મારાં આટલાં પરિવર્તન પછી મારા દિલ પર એટલો બધો પ્રભાવ
 માયમ છે તે નેમને હું પોતે જ ચકિત થયો.

x x x x

તમારાં ત્રણે બુલકાને વહુ જ બોલાવરો. *

લે. ઇન્દુલાલના સરનેહ પ્રણામ.

૨

મુંબાઈ

તા. ૧૫-૭-૨૭

સી. ચારલાબ્હેન,

તમારો કાગળને રાખડી વખતસર મળ્યાં. તે માટે તમારો ઉપકાર
 યા રાખડોમાં માનું ? આટઆટલાં વરસોથી તમારી રાખડી મારી રક્ષા
 કરી આવી છે અને હજી કરશે એવી ખાતરી છે.

તમે મને સરલાની માફક ગુજરાતમાં કુદી પાવાની સલાહ આપેો
 છે. તમે ખચીત માનજો કે તમારો જાવ હું જહુ જ સારી રીતે સમજી
 ચકું છું. મારે એ પણ કબુલ કરવું નેમએ કે મારા કઠોર દેખાવા દિલ

* શ્રી. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકે જે વર્ષના ગાળા પછી વડોદરે આવી અચ-
 ત્યારપણેનો પત્ર.

પર આવા ભયંકર અકસ્માતની કંઈક કંઈક અસર થઈ છે. પણ આવી ભાવનું સંકટ નિવારણનું કામ તો જમે તેમ નાના પાયા પર-મેં પહેલાં કર્યું છે, ને તેણું કાંઈ repeat કરવા તો નથી માનતો ને આથી એ વધારે મુદ્દાની વાત તો એ જ કે ગુજરાતમાં હતો ત્યારે મુળમાં તો કોઈ પણ ભવના Vague revolutionary phrpose થી કામ કરતો હતો. જે તે કરતે કરતે વચમાં કંઈ સંકટ દેખાય ત્યારે જ તેને માટે કામ કરતો હતો.

પણ તમે ને ડાક્ટર કદાચ ભણીને સારું થયો કે ફરીવાર મારા દિલમાં નવી તરેલું revolutionary Vision ખુલતું નથ છે. હું રશીઅન રાજકીય પુસ્તકોમાં હમણાં ગીરફતાર થતો ભઈ છું જે સમાજ જીવનની આખી ફીલમુડી બદલાતી નથ છે—અથવા બીજી રીતે કહું તો મારી કેટલીએ antipathies, predilections, opinions ગગેરેનું નવું interpretation મને આ પુસ્તકોમાં મળતું નથ છે. વળી હું તો ખૂં જોતાં ફરીઆમાં પહેલા અનાથ કુખની જાને ચમત્કારીક કામની વાતો વાંચું છું તેથી મને કામ કરવાની નથી પ્રેરણા મળતી નથ છે; ને તેના પહેલા જ પરિણામ રૂપે હવે મુંબઈના મનુરોનું ફેરફાર કામ જોવાને આવતા પખવાડીઆમાં કેટલાક સાધીઓનો સાથે જવાનો છું.

વળી મારો spiritual evolution નાનો કંઈક ખ્યાલ આપું. હોટેલમાં ખાતો કરતો નથી. એક ગુજરાતી કુટુંબમાંથી મંજાવીને યાત્રા બાજરીને કુધ બપોરે ખઈ છું. બીડી ખટુ ઊઠી છે, રાતે ન જમવાનું પણ વાનું થત લીધું છે. આમ ફરીથી જીવી જીવન પ્રખ્યાતિમાં ભયર કરતો ભઈ છું તેથી નવું કામ કરવાની રજુઆત પણ થતી નથ છે. આ બધું તમને બનેને પણ જ hopeful લાગશે એવી મારી ખાતરી છે.

ડાક્ટરને અવગણો આ વંચાવરો. *

લે. ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ સપ્રીમ પ્રજામ

૧૮ કોરમરટ્ટીટ

લડન

૧૫-૪-૩૫

રનેહી સૌ સારદાખેન,

આત્યાર સુધી તમે મારા કાગળના જવાબ નથી લખ્યા, તેનું કારણ હું સમજી શકું જ નહીં તમે મારા પાછા આવવાની આશા લગભગ મુકી દીધી હશે. અને મારે કહેવું જોઈએ કે પહેલાના કોઈ પણ વખત કરતા આજે ફાલે તેટલા વખત લડનમાં કે યુરોપમાં રહેવાની અનુકૂળતા મને મળી છે. પણ તે જ ક્ષણે હિન્દુસ્થાનમાં મારું દિલ ગીરફતાર થયું જ ને મારા દેહ વરસની આખર પહેલા સ્વદેશની ભૂમિ પર પાંચ વરસે પછ મુકરી-એ પણ મારા નસીબની કંઈક ખુબી જ કહેવાય !

હું જાણું છું કે મારા માર્ગ સહેનો નથી અર્ધાવાને મુશ્કેલીને હિન્દના જેવો પરાધીન દેશ ખીજરા સમાન છે જ. તેમાં યે મારા લખાણો ને આગવી કારકીર્દીને લીધે મારી વિરૂદ્ધ મેં થયેલા વહેણે જોવા કંઈ છે છતાં હું પાછા આવવાનો છેવટનો નિશ્ચય કરી ચૂક્યો છું તેમાં એક કારણ તો એ પણ ખરું કે હવે જો ખીજ પાંચ વરસ જવા દૃશ્ય તો તો ખીજ છદ્મીકાર ભડભડ સળંગની સગડી આગળ મોટી ખુરશીમાં બેસીને વાગવા કે લખવાને લાયક છે જ યાદા માપડ થઈ જઈશ ?

x

x

x

x

તમે જાણો છો કે હિન્દનું વાતાવરણ મારા મનમાં એટલું બધું જામતું જાય છે કે ફરીવાર ૧૭-૧૮-૨૦ ના અમદાવાદમાં ધનીવાર સ્વપ્ના આવ્યા કરે છે ? તમારા કુટુંબના સદવાસથી મનેની પ્રેરણા વિષે તમારા લેખમાં વાંચેલું ત્યારે તો જાણે મારા જીવનનું એક પુરાણ પ્રકરણ વાંચેલું હોઈ એમ લાગેલું પણ જ્યારે ડૉક્ટરે લખ્યું કે નદલાલને લખેલો કાગળ સિદ્ધાર્થે વાંચ્યો ત્યારે મને એવીની ખુબ જ ચટપટ થઈ.

સિદ્ધાર્થે આખો કાગળ વાંચે ! ને સમજી પણ શકે ! ને ગજ કાલે મને ' પુત્ર ' કહેતો હતો ને રમકડાની માફક નમારા પરમા પડતો આખડતો હતો ! અરોહની પછીના બે ઠાકરાની ધણી જ ગાળી છાપ મારા મન

પર છે વિચાર કરતા તમારા હાલના આવાસનું ચિત્ર મારી કંપના આગળ રચના માડ્યું. હવે તમારા મોટા ત્રણ છોકરા પોતાને તુમડે વરતા થયા છે, એટલે અયોક ઇન્દી-ને સિદ્ધાર્થની મારે નવી દોસ્તી થશે કેટલું વિચિત્ર છતાં કેવું રળીઆમણું ?

તેમા અયોકના વરફ તો મારૂ દિલ ધણું જ ખેચાય છે તેની મને થણી જ આયા છે કેમકે પણ પ્રકારે તેને લડન ને બને તો અમેરિકા ભણવા મોકલી શકે તો તેનું ભવિષ્ય ને માનસ ધણું જ સુધારશે.

“ ઇન્દુલાલ એવા ને એવા તો નહિ જ હોય ! ” એમ દાકતરે લખેલું પાકમ તમારું જ ધારૂ છું એવા ને એવા તો દશ વરસે મેંજી રહી શકે ? રહે તે જાહેડો પણ કહેવાય ! મારા વિચારોમા પ્રેરણાઓમા, કામું હમમા ધણા ફેર થયા છે. પણ માણસ વરીકે મારામા બહુ ફેર નહિ પારખો એમ ધારૂ છું.

મારામા કસાહ, જીરસો, ઉલ્લમ, ઉતાવળીપણ, સપાટો-એ બધું એવું ને એવું છે અહીંયા પણ ભલભલા ન્યુવાનીયા મારી સાથે વ્યાસતા પાછળ પડી ન્ય. સીપાઇગીરીના ગુણ ધણાખરા ને હતા તે સાચવી શક્યા છે. હજી પણ એને એ મમકૂણી ખજુર ને પાકરોળી જ મને વધારેમાં વધારે મમે એ, બીજું ધણુયે-બને ત્યાં સુધી મફત મને ત્યારે ખાઉ છું પણ તે તો આવન ભવન તેનો મોહ નથી.

વળી આ છદ્મીમા ‘ ૩૦૬૧૦ ’ દુનીઆદારીની ભાષામા થવાનો નથી ને બહીન ને પેરીસ, લડન ને ડબ્લોન ન્યા મથો ત્યાં ને કેમકે છોકરાનો એમ થતા તેમની સાથે ધીંગાણું કરેનો ત્યારે વમરા દીવાનખાનામા અયોકની સાથે કીકેટ રમના તે માફ આવતું ! *

x

x

x

x

તે ઇન્દુલાલના સસ્નેહ પ્રજામ

* ઉગ્રદથી પાછા આવ્યા તે પહેલાં થોડા મહિના આગળનો પત્ર.

પૂજ્ય શ્રી. ગાંધીજીના કેટલાક પત્રો.

૧

વંદાના બહેન—

ધારાસભાને બંદાને પણ તમારો કાગળ મળે એ તો મને ખબર.

અખબાર સાહેબે માન્યું છે એટલું તો મેં નથી ઇચ્છ્યું. જીઓને સરખા હક હોવા ભેદએ એ હું માનનારો હોવાથી તે વિષે વાત નીકળતા મેં હજી જવાને લાયક બહેનોમા શારદાબહેન સહુથી વધારે લાયક ગુજરાતમા તો હું ગણું. 'ત્યારે આ વાત હું શારદાબહેનને કહું' એમ અખબાર સાહેબે પૂછ્યું. મેં હજી 'જરૂર કહેજો' પણ તમે તો ફેરવાઈ મારા જેવા જ હોવ તો હું તમે વટલાઓ એવું ન જ ઇચ્છું. તમારી ઉપર કુટુંબનો ભાર ને દાકતરની સેવા છે. એ તો પ્રશ્ન મેં મારી આગળ રાખ્યા હતા. ધારાસભા એ તો મોહનજી છે એમ મારા મનમા વધારે ને વધારે દંડ થતું હતું છે. પણ જો તમને તેમ ન લાગે, તમને તેમા સેવા જેવામા આવે ને કુટુંબ ઇ પ્રત્યેના ધર્મોના પાલનમા અડચણ ન આવે, તેમા રહેવાનું ખર્ચ તમને પોસાય તો ને તમે જાઓ તો તમે તમારા સ્થાનને શોભાવો એ હું જાણું છું એક દરે જણ કે ન જણ એમ મને પૂછા તો મારો જવાબ 'ના' ■

દાકતર માદા રહ્યા કરે છે એ મને ખુબ છે. 'હરીયે મે લગી આગ, છુડાં કોણ સકેઆ' વાળી વાત સાચ છે.

તમારાથી તો માદા પડાય જ નહિ

ફરી ગરીબ બાઈને સલામજો. *

મોહનદાસના
બા. મા.

અ. વ. ૧૩૩

* ધારાસભામા જવા માટે રહે સલાહ માગેલી તેનો જવાબ...
તા. ૪. સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૬.

વહાણાં બહેન,

આમ અમૃતલાલ હજાર લખે છે કે દાકતરની તબીબત હતી નાનું
આલ્યા કરે છે, તેથી તે કદાચ કાળી પાજન્ટી પરિપક્વને સમયે નહિં પહેાંચી
-શકે. મારી ઉપરના બીજા કાગળો ઉપરથી મેં તો આસા બાંધી જ હતી, કે
તમે બન્ને આવરો જ, એ વિના પરિશ્રમે આવી યકાચ તો દાકતર આરે
એમ હું માગી લઉં છું. પણ પરિશ્રમ વિના ન અવાચ એમ હોય તો તમે
તો આવરો જ એમ માગી લઉં છું. દાકતરને નોંખો કાગળ લખી તેને
વાંચવાની તકલીફ નહિં આપું. પણ આટલું તો દુરસ્ત ધારો તો કહેજો જ
કે દાકતર યદ્યપે મરિમીને ધર કરતા હે જ એ ક્યાંનો ન્યાય ? રીશિમે
લખી આમ છુટા કોન સકેના ?

શુભમર્તી

• મી.દનદાસના

મંગળવાર

બં. મા.

મારી મુસાફારીનું તો છું લખું ? ના છ' વાંચતાં હશે— *

૪

વહાણાં બહેન,

તમુકા પ્રદર્શન વખતે અપામેરું બાવળ મારે હાથ આપ્યું છે.
સરજ સંદેશ નાકો, વિચારો હુંકા ને કચ, આકળર રહિત, આડું બધું
મને તો બધું મમે-માસ પન્થગદ દાકતર સરીકે સાફ રાખે છે ના ?
તમારો હીરો તો મારી સાથે એક કે બે દીવસ જ રહ્યો. પણ મને તેનો
નમ્ર ચહેરો ગમ્યો હતો. *

મી.દનદાસના

૨૬ ફેબ્રુ

બં. મા.

* ૧૯૨૩ ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની ૨૩ મી તારીખે પાણેરેલ બાર-
રોડી તાલુકા પાસે ચાલવાથી મ.મી. રાની પાજ પરિપક્વ આવાગમી હતી
તેને સંબંધે લખેલા પત્ર.

* નિરોધી કાપડનો બદિમાત્ર સ્વચ્છિ તાજી માંધી સપાટ
દાખવાન મેલેલા બારી પ્રદર્શન પ્રસંગે વાવડા એકબાંકો પાણેરેલ પત્ર.

વહાલાં બહેન,

તમારા કાગળની લીટીયે લીટીયે પ્રેમ નીતરે છે. તમારા જેવી પુત્રી
મને સાંપડે એ મારાં સહુભાગ્યજ ના ? જે પદ તમ જેવી બહેનોએ મને
આપ્યું * તે લઈ બેઠો તો છું. તે પણ ઇશ્વરને નામે લીધું * । તે રોઆવે
ને લાજ રાખે. ઇકતરની તબીયત સારી હશે. *

તમ સહુને

મને થોડા વેગે શક્તિ

આપી રહી છ.

૩૦-૬-૩૨

મેહનદાસના

આશીર્વાદ.

* હરિજન પ્રજા પર આરોપેલા જગવિખ્યાત ઉપવાસ પેશી તરત
લખેલો પત્ર.

શુદ્ધિપત્રક

અશુદ્ધ

અનુકૂળ

અચર

ધૃષ્ટતા

દષ્ટી

રવીવાર

ગોવીંદ

વીચાર

ક્રીયા

પરીચય

વિનિત

ધૂન

શુભ

ગુહ

શુદ્ધી

વીમરાય

કીર્તી

જામતી

શુધ

અધીકારી

ધૂમાડો

પરિણિત

પ્રતિતિ

રવીઆણુ

હરિન્દ્રનાથ

તરિકે

ખુણે

જસ

શુદ્ધ

અનુકૂળ

અચર

ધૃષ્ટતા

દષ્ટિ

રવિવાર

ગોવિંદ

વિચાર

ક્રિયા

પરિચય

વિનીત

ધૂન

જૂમ

ગુહ

શુદ્ધિ

વિમરાય

કીર્તિ

જામતિ

શુદ્ધ

અધિકારી

ધૂમાડો

પરિણીત

પ્રતીતિ

રવિઆણુ

હરીન્દ્રનાથ

તરીકે

ખુણે

જસ

અધુરું
પ્રગતી
પ્રસુતિ
વક્તા
મેદની
ખ્યાતી

અગ્રગણિત
ધર્તીગ
સુચવતો
સુઝ
અધીષ્ઠાત્રી

ઋણી

શુરાતન

પુત્રીઓ

મંત્રિ

અંપારણુ

હુંટાઈ

સુશ્રૂષા

શાંતી

સુરંગ

વૃદ્ધી

અખીલ

સુરચી

ઉપાધી

બેહૈલાવવાનો

ઉદ્દેશી

સંહાનુભૂતિ

સંમાજક

રફૂરણા

મુંતસદી

અધૂરું
પ્રગતિ
પ્રસુતિ
વક્તા
મેદની
ખ્યાતિ

અગ્રગણેય
ધર્તીગ
સુચવતો
સુઝ
અધિષ્ઠાત્રી

ઋણી

શંરતન

પુત્રીઓ

મંત્રી

અંપારણુ

હુંટાઈ

શ્રૂષા

શાંતિ

સુરંગ

વૃદ્ધિ

અખિલ

સુરચિ

ઉપાધિ

બેહૈલાવવાનો

ઉદ્દેશી

સંહાનુભૂતિ

સામાજક

રફૂરણા

મુંતસદી

वस्तारिक
 विद्याधीकारी
 त्रुटि
 सीद्धे
 छिदात्त
 वेतन
 दूर
 झुकावनार
 विरता
 पूर्ति
 भावोर्भि
 मधुर
 संपुष्ट
 आविर्भूत
 पावर्धो
 निरास
 मातापीता
 परिक्षा
 कृशीने
 परीक्षाम
 विगेरे
 अपग
 अभ्रुट
 वक्तृत्वोत्तेजक
 भुयत्
 शुलाभाष
 अभ्रुत्य
 प्रस्ताभक
 विषयिक

वस्तारी
 विद्याधिकारी
 त्रूटि
 सीधे
 छिदात्त
 वेतन
 दूर
 झुकावनार
 विरता
 पूर्ति
 भावोर्भि
 मधुर
 संपुष्ट
 आविर्भूत
 पावर्धो
 निरास
 मातपिता
 परीक्षा
 कृशीने
 परीक्षाम
 वगेरे
 अठंग
 अभ्रुत
 वक्तृत्वोत्तेजक
 भूयत्
 शुलाभाष
 अभ्रुत्य
 प्रस्ताभक
 विषयिक

પા. નં.	પંક્તિ	અશુદ્ધ	અશુદ્ધ
૭	૭	સુધારા માટે	સુધારા
૧૬	૪	ઉમર	ઉમરે
૧૯	૧	છોકરીઓને	છોકરીઓની
૨૦	૧૫	વર્ષે	વર્ષે
"	૨૩	વિદ્યાર્થી	વિદ્યાર્થીની
૨૬	૨૫	સારું એ, તેથી	સારૂ, તેથી એ
૨૯	૯	પિતાનો	પિતાને
૩૬	૩	ચવાનો	કરવાનો
૩૭	૪	વિષયોની	વિષયોના
૫૨	૮	જોડાવવું	જોડાવું
૫૯	૧૧	જ્યારે ડૉ.	ડૉ.
૬૦	૭	ખીજાની	ખીજાના
"	"	વ્યક્તિમાં	વ્યક્તિત્વમાં
૬૨	૯	ચીધે	આંગળી ચીંધે
૬૩	૧	વડોદરાનું	વડોદરાનું
૮૧	૭	પણ પણ	પણ
"	૧૨	ભાષાઓએ	ભાષાઓ
૮૩	૧૭	તેને	તેમને
૯૦	૨૩	Mnst	manst
૯૮	૧૦	સ્ત્રી પુરુષનું	સ્ત્રી પુરુષના
૧૦૨	૧૮	તેમાં	તેમનાં
૧૦૨	૨૨	રાજા	રાજે
૧૧૦	૩	જગ્યા	ચોગ્ય જગ્યા
"	"	ચોગ્ય મેળવવાને	મેળવવાને
૧૧૩	૧૯	કે	કે"

(૪૫૨)

૧૧૭	૭	શ્રદ્ધા-પૂર્વની	શ્રદ્ધા પૂર્વની
૧૧૮	૫	ચૈત્રીપાખ્યાય	ચૈત્રીપાખ્યાય
૧૨૫	૧૭	ધ્રુવતીઆને	ધ્રુવતીને
૧૩૧	૧	પ્રક્રંતો	પ્રક્રંત
૧૩૩	૧૬	તેમની	તેમની
૧૩૫	૧	કથે	થાય
૧૩૭	૧૩	સમગ્રવવા	સમગ્રવવા
૧૫૭	૨૧	વડોદરાના	વડોદરાની
૧૬૮	૧૮	દેતો	દેતી
૧૭૧	૧૪	મામે	મામે
૧૮૩	૯	નિગવવા	નિગવવા
૨૧૪	૧૨	રજા હતી	રજી હતી
૨૨૩	૧૭	લોકોએ	લોકોને
૨૨૪	૨	માસલોના	માસલો દેવ
૨૨૫	૨૩	એટલે	એ
૨૨૬	૧	ઉત્સાહ	ઉત્સવ
૨૨૬	૧૭	જમતને	જમતને
૨૩૭	૨૪	અવનો	અવનો
૨૩૮	૧૨	રીકુટીનું	રીકુટીનું
૨૩૯	૮	હકીકત	હકીકતની
૨૪૯	૭૦	કેળ મ-	કેળવણી મ-
૨૫૪	૧૧	ઉદ્ધાટન	ઉદ્ધાટન
૨૫૫	૨૩	દેવ	દેવ
૨૬૧	૧૫	પડી	પાડી
૩૨૬	૫	ને તે	ને
૩૫૫	૭	માધને	માધનું
૩૬૮	૩	અમારી	અમારા
	૨૨	દો તે	દોય તે